

Erkölc, etika és morál
a magyar régiségben

Pázmány Irodalmi Műhely
Lelkiségtörténeti tanulmányok

Az HUN–REN–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport

sorozata

Sorozatszerkesztő: Szelestei N. László

1. Lelkiségtörténeti számvetés
2. Régi vallásos énekek és énekeskönyvek
3. Régi magyar imakönyvek és imádságok
4. Az áhítat nem hivatalos alkalmi és formái az 1800 előtti Magyarországon
5. Misztika a 16–18. századi Magyarországon
6. Szelestei N. László: Irodalom és lelkiség
7. Menny és pokol a barokk kori ember életében
8. Közkincs: Tanulmányok a régi magyarországi prédikációk kompilációjáról
9. Kovács Eszter: A *Makula nélkül való tükör* cseh forrásai
10. A nők és a régi magyarországi vallásosság
11. Régi magyar népdalok és imádságok
12. Egyház és reprezentáció a régi Magyarországon
13. Makulátlan tükör: Tanulmányok a *Makula nélkül való tükör* című kegyességi műről
14. Útmutató: Tanulmányok Pázmány *Kalauz*járól
15. Barokk vallásos közösségek
16. Népdalok és gyülekezeti énekek a 17. századi Magyarországon
17. Lelkiség és irodalom: Tanulmányok Szelestei N. László tiszteletére
18. Lelkiség és oktatás a régi Magyarországon
19. Második Mária: Mária Terézia a régi magyarországi kegyességben
20. Szelestei N. László: Tanulmányok a 17–18. századi magyarországi művelődésről
21. Eucharisztia és Úrvacsora a 16–18. századi Magyarországon
22. Átfedések: Szövegalkotás a 16–18. századi irodalomban
23. Maczák Ibolya, Kölcsönzés és kompozíció:
Szövegalkotás 17–18. századi szerzők prédikációiban
24. Személyek, intézmények szerepe a hívek lelkiségének alakításában a 17–18. században
25. Szelestei N. László: Prédikálás a 17. századi Magyarországon
(Kézírtos kötetek)

(folytatás a kötet végén)

Erkölc, etika és morál a magyar régiségben

Szerkesztette
Maczák Ibolya

HUN-REN
Magyar Kutatási Hálózat

HUN-REN–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport
Budapest, 2025

Lektorálta

Bajáki Rita, Báthory Orsolya, Szádoczki Vera, Szelestei N. László

A szerkesztő

az Apor Vilmos Katolikus Főiskola docense és a HUN-REN–PPKE
Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport
tudományos főmunkatársa

A kötet a Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport konferenciája
(Budapest, 2024. április 12–13.) alapján készült

A címlapon: Jacques DE CARTER, *Virtutes cardinales ethico emblemate expressae*,
Antuerpiae, 1645.

A borítón hátul: részlet Tarnóczy István *Mennybe vezérlő kalauz* című
művének (Nagyszombat, 1675) címlapjáról

ISBN 978-963-418-064-7
ISSN 2060-7385

© A kötet szerkesztője és szerzői, 2025
© HUN-REN–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport
Kiadványaink: <https://btk.ppke.hu/kiadvanyaink-7>

Felelős kiadó: Armando Nuzzo
Tördelte: Báthory Orsolya
Borító: Maczák Ibolya
A sorozat címlapterve: Szentés Éva
Nyomdai kivitelezés: Séd Nyomda, Szekszárd
Felelős vezető: Dránovits Anna
www.sednyomda.hu

Tartalom

A HUN-REN–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport 2024. április 12–13-án tartott <i>Erköls, etika és morál a magyar régiségben</i> című konferenciájának programja	8
---	---

Alapelvek

SIMON JÓZSEF <i>Az alapvető erkölcsi distinkció Gyalui Thorda Zsigmond páduai szónoklatában (1548)</i>	13
VINCZE KRISZTIÁN <i>A katolikus morálteológia helyzete és jellege a barokk idején</i>	37

Történelem, történetiség

SZÁDOCZKI BÁLINT <i>Egy bíboros érényei – Aragóniai János erkölcsének megítélése Bonfini Symposionjában valamint kortárs irodalmi és történeti forrásokban</i>	47
GARADNAI ÉRIKA <i>Puritán erkölcs vagy harcos polémia – Matkó István Kegyes cselekedetek rövid ösvénykéje című erkölcsi oktató munkája és a szerző polemikus munkásságának kérdései az 1660-as években</i>	69
ÉLIÁS JÁNOS <i>Tanítók és kántorok normaszegései a 18. századi Nagyunsági Egyházmegyében</i>	79

Imádság, imakönyv

BAJÁKI RITA <i>A tízparancsolat előfordulása 17. századi imakönyvekben</i>	93
BOGÁR JUDIT <i>Erköls tanítás a gyermekeknek szánt imakönyvekben és imádságokban</i>	105
PAPP KINGA <i>Házasság és jó erkölcs Wesselényi Kata Egy hittel egy reménnyel két egyező szívnek Isten eleiben fel nyújtott áldozatja című imanaplójában</i> ..	117

Elmélkedés, kontempláció

SZELESTEI N. LÁSZLÓ

A boldog halál életalakító szerepe 18. századi elmélkedésekben133

GÁBOR CSILLA

Etikai és lelkeségi normaközvetítés Vásárhelyi Gergely elmélkedőkönyvében149

Prédikáció, hitszónoklat

H. HUBERT GABRIELLA

Morális antropológia prédikációs köntösben167

TASI RÉKA

„látásától az bűnösök megvilágosítottak” – Bűnös és megváltó tekintet a kora újkori prédikációk vizuális retorikájában179

MACZÁK IBOLYA

Káromkodás és prédikáció – Erkölcsi prédikációk kompilációi a régi magyarországi halotti beszédekben187

Ének, énekeskönyv

KÓVÁRI RÉKA

Az erkölcsös élet megfogalmazásai a Kájoni Cantionale énekeiben199

SZÁDOCZKI VERA

Farsangi énekek és az erkölcsök211

KOVÁCS ESZTER

A tisztességes és boldog élet titka – A Cithara Sanctorum életvezetési témájú verseinek változásai a 17–18. század folyamán227

Regula, szabályzat

KÓNYA FRANCISKA

Korács Ferenc kéziratos Campe-fordítása: egy gyermekeknek szóló erkölcskönyvecske243

POSTA ANNA

Erkölcsi tematika Szőnyi Benjámin kéziratos versgyűjteményében253

HORVÁTH SÁNDOR

Az első horvát bonton, avagy jezsuita nevelési, viselkedési regulák a 18. század közepéről263

Műelemzések

HERNÁDY JUDIT

A vitézi étbosz megjelenési formái és szövegszervező ereje Lástius László

Magyar Mársában.....277

LACZHÁZI GYULA

A tiszta szerelem II. Rákóczi Ferenc vallomásaiban.....289

Személynévmutató301

*A HUN-REN–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport
2024. április 12–13-án tartott
Erkölc, etika és morál a magyar régiségben
című konferenciájának programja*

SIMON JÓZSEF

A kora újkori magyar erkölcsfilozófiai gondolkodás tablója

VINCZE KRISZTIÁN

A katolikus morálteológia helyzete és jellege a barokk idején

GÓZSY ZOLTÁN

A katolikus egyház normaközvetítő szerepe és funkciója a 18. században és a 19. század első felében

BAJÁKI RITA

A Tízparancsolat az imakönyvekben

BOGÁR JUDIT

Erkölc tanítás a gyermekeknek szánt imakönyvekben és imádságokban

GÁBOR CSILLA

Etikai és lelkeségi normaközvetítés Vásárhelyi Gergely elmélkedőkönyvében

PAPP KINGA

Házasság és jó erkölcs Wesselényi Kata Egy hittel egy reménnyel két egyező szívnek Isten eleiben fel nyújtott áldozatja című imanaplójában

H. HUBERT GABRIELLA

Jámbor élet – Morális antropológia prédikációs köntösben

MACZÁK IBOLYA

Erkölc prédikációk kompilációi a régi magyarországi halotti beszédekben

SZELESTEI N. LÁSZLÓ

A boldog halál életalakító szerepe 18. századi kiadványainkban

KÓNYA FRANCISKA

Kovács Ferenc kézíratos Campe-fordítása: egy gyermekeknek szóló erkölcs-könyvecske

POSTA ANNA

Erkölcsei tanítóköltemények Szőnyi Benjámintól kéziratban maradt neolatin versgyűjteményében

HORVÁTH SÁNDOR

Az első horvát bontón, avagy jezsuita nevelési, viselkedési regulák a 18. század közepéről

BÍRÓ CSILLA

Két magyar vonatkozású királytűkör éreynkatalógusa a 14. és a 15. századból

SZÁDOCZKI BÁLINT

Egy bíboros érenye – Aragóniai János erkölcs az irodalmi és a történeti források tükrében

GARADNAI ERIKA

Puritán erkölcs vagy harcos polémia – Matkó István Kegyes cselekedetek rövid ösvénykéje című erkölcsi oktató munkája és a szerző polemikus munkásságának kérdései az 1660-as években

ÉLIÁS JÁNOS

„A Bortól meg győzöttetvén káromkodott” – Vétkek és penitenciartartás a Nagyikunsgai Református Egyházmegyében 1740–1821

HERNÁDY JUDIT

A vitézi ethos megjelenési formái és szövegszervező ereje Listius László Magyar Mársában

LACZHÁZI GYULA

Az önzetlen szeretet problémája II. Rákóczi Ferenc Vallomásaiban

KÓVÁRI RÉKA

Az erkölcsös élet megfogalmazásai a Kájoni Cantionale énekeiben

SZÁDOCZKI VERA

Farsangi énekek és az erkölcsök

KOVÁCS ESZTER

A tisztesség és boldog élet titka – A Cithara Sanctorum életvezetési témájú verseinek változásai a 17–18. század folyamán

ALAPELVEK

SIMON JÓZSEF

*Az alapvető erkölcsi distinkció Gyalui Thorda Zsigmond páduai szónoklatában (1548)**

Bevezetés

Gyalui Thorda Zsigmond az egyik legfontosabb alakja annak a generációnak, amely útjára indítja a magyar eszmétörténet késő humanista korszakát a 16. század második felében, mely korszak – jelen tanulmány szerzőjének meggyőződése szerint – egyike a magyar filozófiatörténet legjelentősebb periódusainak. Jelen tanulmány abban a szerencsés helyzetben van, hogy nem kell Gyalui életrajzát részletesen ismertetnie, hiszen egészen friss monográfia dolgozza fel a gazdasági szakemberi karrierje csúcán a Magyar Királyi, illetve kis ideig a Szepesi kamara tanácsosának biográfiáját.¹ Témánk, azaz Gyalui 1549-ben Páduában nyomtatásban is megjelent egyik szónoklata (*Quaestio, An honesta natura sint, an vero opinione*) szempontjából azonban mégiscsak előre kell bocsátanunk néhány adatot a szerző tanulmányaira vonatkozóan. A valamikor az 1510-es években születetett Gyalui hazai tanulmányai után – melyeknek egyik helyszíne Gyulafehérvár volt, talán Kálmáncsehi György vezetésével – a krakkói egyetemen kezdi meg felsőfokú tanulmányait 1534 telén. 1539 és 1544 között Wittenberg egyetemének hallgatója, ahol az egész életrajzot meghatározó barátságot köt Philipp Melanchthonnal, aki kedves tanítványának tekinti a magyar hallgatót és a későbbiekben is levelezést folytat vele. Melanchthon személye kulcsfontosságú lehetett Gyaluinak a reformáció melletti elköteleződése szempontjából. Az 1544 januárjában történt wittenbergi magiszteri fokozatszerzése után hazatér, és Révay Ferenc turóci főispán és nádori

* A tanulmány elkészítését *A magyar filozófia története a korai újkorban (1570–1710)* című OTKA-projekt (NFKFIH–OTKA 137963) támogatta. Ahol nincsenek feltüntetve magyar nyelvű kiadások, ott a latin szövegek és a modern szakirodalmi idézetek fordításai minden esetben a szerzőtől származnak.

¹ PÓKA Ágnes, *Gyalui Thorda Zsigmond naplója (1558–1568)*, Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2022. A Gyaluival kapcsolatos további szakirodalmat illetően a kötethez utalom az olvasót.

helytartó gyermekeinek nevelőjeként tevékenykedik. 1546-ban a Révay ifjak társaságában utazik Páduába, ahol az ifjak képzése felügyelete mellett ő maga is jogi, orvosi és talán filozófiai tanulmányokat is folytat. Ennek – illetve korábbi filozófiai tájékozódásának – termékeként tudhatjuk be azt a két szónoklatot, melyeket 1548 novemberében ad elő a páduai egyetem nyilvánossága előtt és rendez sajtó alá 1549-ben. Gyalui 1550 nyarán tér vissza Magyarországra, 1551-ben az eperjesi iskola professzoraként említi egy forrás, majd 1553-ból származik az első olyan dokumentum, mely már gazdasági szakemberként történő alkalmazásának tárgyában fogan.

Jelen tanulmány tézise szerint Gyalui 1549-es páduai publikációjában – mely a páduai egyetemen 1548-ban tartott két nyilvános szónoklatának szövegeit tartalmazza – a kora újkori magyar erkölcsfilozófiai gondolkodás kiindulópontját tisztelhetjük. Filozófiai szempontból Gyalui *Quaestio*ja olyan témákhoz nyúl és olyan módszerekkel, melyeket szem előtt tartva a *Quaestio* legfeljebb a késő humanizmus címkéjével sorolható be a „reneszánsz filozófia” korszakfogalma alá; ugyanezen megnevezéssel azonban „kora újkori”-nak is tartható. Az alapvető morális értékek – egyébiránt évezredek – problémájának tárgyalása itt már érezhetően ugyanúgy túl van az antikvitás felfedezésének reneszánsz élményén, mint ahogy a protestáns antiintellektualizmus filozófiai voluntarizmussá történt transzformálódásának tanulságain is. Amikor Gyalui 1548-ban megfogalmazza az alapvető erkölcsi értékek² természetes *vs.* relatív voltának problémáját, akkor nagyon is tisztában lehetett azzal, hogy e kérdéssel együtt a pozitív társadalmi törvények normativitásának égető dilemmájára kérdez rá. Azzal azonban talán nem számolhatott a szerző, hogy az általa felvetett kérdés olyan problémákra világít rá, melyeket az egész kora újkori erkölcs- és társadalomfilozófiai paradigma alapvető dilemmáinak tekinthetünk – mégpedig pontosan az európai korai modernitás *természetjogi tradíció*jának hazai reflexióiban. Anélkül, hogy filológiai bizonyítékokkal rendelkezznék Gyalui konkrét recepciójára vonatkozóan, a szerző dilemmáinak fonalát olyan gondolkodók veszik fel, mint az intellektualista megoldást kínáló Enyedi György,³ a relativista valláskritikus Christian

² Gyalui *honestas* kifejezését az első olvasásra kissé körülményesnek ható „alapvetően helyes erkölcsi értékek” kifejezéssel adom vissza.

³ Vö. SIMON József, *A természetjogi eszméje Enyedi György prédikációiban = Dávid Ferenc és a kortárs prédikációirodalom: A reformáció első generációi*, szerk. LOVAS Borbála, SZIGETI MOLNÁR Dávid, Budapest, A kora újkori unitárius prédikációirodalom története Erdélyben és Magyarországon Kutatócsoport – Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, 2022, 87–100.

Francken,⁴ az – e szempontból – klasszikus tomista Pázmány Péter,⁵ a voluntarista megoldás felé hajló Apáti Miklós⁶ vagy épp az a Bethlen Miklós,⁷ aki e tradíció hazai záróköveként amellet foglalt állást *Önéletrajza* Elöljáró beszédében, hogy csak affektuális ismerettel rendelkezünk az alapvető erkölcsi normákra vonatkozóan, melyek ellenállnak úgy a racionális megközelítésnek, mint ahogy a bennük foglalt normativitás felmutatásának.⁸ E szerzők tárgyalása meghaladná a jelen tanulmány terjedelmi kereteit. Lássuk azonban, miként indul útjára eme, a kora újkori kutatások során mindeddig fel nem dolgozott történet!

Rekonstrukció

Gyalui Thorda Zsigmond tehát 1549-ben Páduában publikálja *An honesta natura sint, an vero opinione*, azaz Vajon az alapvetően helyes erkölcsi értékek természetűtől fogva léteznek vagy pusztán a vélekedés által? című szónoklatát.⁹ A mű címében is jelzett problémát így fogalmazza újra a szerző: „[...] vajon az elménkbe bele van-e helyezve valamely örök és változatlan ítélet az igazságosról,

⁴ Vö. József SIMON, *Die Religionsphilosophie Christian Franckens (1552–1610?). Atheismus und radikale Reformation im Frühneuzeitlichen Ostmitteleuropa*, Wiesbaden, Harrassowitz, 2008 (Wolfenbütteler Forschungen Bd. 117), 86–97 és Uő, *Challenges of Universalism: Theological-Philosophical Considerations of Natural Law by Transylvanian Antitrinitarians in the Late Sixteenth Century* (Jacobus Palaeologus and Christian Francken) = *Sacred Politics, Natural Law and the Law of Nations in the 16th-17th Centuries*, ed. by Hans BLOM, Leiden–Boston, Brill, 2022, 136–153.

⁵ Annak ellenére, hogy Pázmány grazi, Aquinói Szent Tamás *Summa Theologiae*-jének szerkezetét szorosan követő teológia-előadásai sajnos nem tartalmazzák a *ST* Ia IIae 90–94. quaestióit, azaz a természetjog klasszikus tomista tárgyalását, az 1604 őszen tartott lectiók a *ST* IIa IIae 57–59 kérdéseinek tárgyában elegendő alapot nyújtanak e hipotézis megfogalmazásához, vö. PÁZMÁNY Péter, *Opera Omnia*, V, rec. Adalbertus BREZNAY, Budapest, Typis Regiae Scientiarum Universitatis, 1901, különösen a *Tractatus de iure et iustitia* rész I. disputációja (*De iustitiae et iniustitiae obiecto, natura, speciebus*’, 13–64).

⁶ Vö. SIMON József, *Morális indifferencia és természetjogi kötelezettség: Apáti Miklós 'Vita Triumphans civilis' (Amsterdam 1688) című művében*, Magyar Filozófiai Szemle, 66 (2022)/2, 285–312; különösen 305–308.

⁷ Vö. SIMON József, *Szégyen és semmi: Politikai pszichológia Bethlen Miklós filozófiájában*, Budapest, Typotex 2022, 83–150.

⁸ A sor természetesen folytatható, hiszen a kifejezetten filozófiai reflexiókon túl a probléma megjelenik a korszak politikai nyelvhasználata keretei között a különböző szövegaktusok szintjén is. Ennek ismertetése végképp szétfeszítené a terjedelmi kereteket.

⁹ Sigismundi GELOI Pannonii *Oratio De Beatitudine*. Eiusdem *Quaestio An honesta natura sint, an vero opinione*, Pádua, Fabrianus, 1549 (RMK III,1, 350). A *Quaestio* a számozatlan lapokat tartalmazó nyomtatvány G^r–[H2^v] lapjaira terjed ki.

az igazságtalanról, illetve a becsületesről, vagy ellenkezőleg(, nincs ilyen)?”¹⁰ Az apória első ágának további kifejtése az erkölcsi értékre vonatkozó változhatatlan-objektív ítélet feltételeként azt fogalmazza meg, hogy ugyanezen értékek összhangban vannak az emberi természettel: „Továbbá, vajon az igazságosak és az alapvetően helyes erkölcsi értékek önmagukban megfelelnek-e az emberi természetnek, és vajon ezek ellentétei ellentétesek-e azzal?”¹¹ A kiinduló kérdés másik iránya az értékeket a pusztá vélekedések függvényévé teszi, leválasztva azokat az emberi természetről: „Avagy ezek bármiféle bizonyos erősség nélkül lettek megalkotva, és így csak a véleményeknek megfelelően tartjuk ilyeneknek, úgy hogy eltávolítjuk, sőt elválasztjuk ezeket az ember sajátlagos elvétől?”¹² Gyalui a tapasztalatra hivatkozva az értékek és az emberi szokások változékonyságát diagnosztizálja, és a tapasztalatra hivatkozva amellett foglal állást, hogy ezek, és nem az emberi természet garantálják az alapvető erkölcsi értékek fennállását. Tapasztalatunk a jog, az intézmények és a vallások nagyfokú eltérését mutatja a különböző nemzetek körében; a különös kultúrkörök „különböző, sőt egymással ellentétes törvényekkel és erkölcsökkel bírtak”.¹³

A bizonyos tudás és az ingatag vélekedés dialektikájában mintha épp az értékeknek az emberi természetben alapuló objektivitására vonatkozó nézetet kellene a vélekedés ismeretelméletileg alacsonyabb rangú képességére utalnunk, amely vélekedés megbízhatatlanságát pontosan az mutatja, hogy a történeti kontextusokban ezen vélt objektív értékek pontosan az ellenkezőjükbe fordulnak:

Hogyan? Milyen sok olyan alapvetően helyes erkölcsi érték van, amiről úgy tűnik, hogy természettől fogva azok, és az időnek alávetve helytelen erkölcsi értéké válnak? Teljesíteni az ígéreteket, betartani a megállapodásokat,¹⁴ megadni

¹⁰ GYALUI, *Quaestio*, G^v: „[...] sit ne iudicium aliquod menti insitum, sempiternum et immutabile, de iusto, honesto, atque contrario?”

¹¹ *Uo.*: „Deinde, an iusta et honesta per se convenient hominis naturae, hisque opposita repugnent [...]?”

¹² *Uo.*: „[...] an haec nulla certa firmitudine sint constituta, sed opinionibus tantum habeantur huiusmodi, remota a propria hominis ratione, planeque separata?”

¹³ *Uo.*: „[d]iversa [...] plerunque contraria in lege atque moribus habentur.”

¹⁴ Vö. PLATÓN, *Allam*, 333a–b; in PLATÓN *Összes Művei* (PÖM), II, ford. SZABÓ Miklós, Budapest, Európa, 1984, 19–20.

a letétbe helyezett dolgokat¹⁵ a változékony hasznosság miatt válnak helytelen erkölcsi értéké.¹⁶

A fenti klasszikus példák Platón ama gondolatmenetéből származnak, mellyel az *Állam* első könyvét vezeti fel, jóllehet a platóni példák ama temporalizáló kontextusát, miszerint a hasznosság elve miatt ezek változékonyakká válnak, Cicerónál¹⁷ lelhetjük fel.¹⁸ Gyalui ugyancsak Platón alapján emlékezteti hallgatóit az igazságosság erkölcsi értékének szociogenezisét megfogalmazó glaukóni felfogásra, melyet a traszümakhoszi szofista értékrelativizmus mérsékelt téziseként olvashatunk az *Állam* második könyvét felvezető passzusokban: „Ezen evidens argumentum alapján azt állítjuk, hogy úgy tűnik, hogy senki sem önkéntesen igazságos, hanem vagy a törvények kényszere, vagy a rossz hírnévtől való félelem miatt az.”¹⁹ Az értékek relatív, a történeti kontextusból és a társadalmi konszenzusból eredeztető tézisének Platón klasszikus tárgyalásával zárja Gyalui: nincs olyan sziklaszilárd erkölcsű egyén, aki Gügész láthatatlanná tevő – értsd: a szociális következményeket kiiktatni képes – gyűrűjének birtokában ne az igazságtalanságot választaná az igazságosság helyett.²⁰ Gyalui cicerói felhangú konklúziója szerint

¹⁵ Vö. *Uo.*, 331c–332a; PÖM, 2, 13–14.

¹⁶ *Uo.* GYALUI, *Quaestio*, [G2]: „Quid? quod multa quae natura honesta videntur esse, temporibus fiunt non honesta? facere promissa, stare conventis, reddere deposita, commutata utilitate fiunt non honesta.”

¹⁷ Cicero műveit az alábbi kiadásokból idézem a *locus*ok tradicionális jelöléseivel a kiadás oldalszámainak feltüntetése nélkül: M. Tulli CICERONIS *De re publica*, *De legibus*, *Cato maior de senectute*, *Laelius de amicitia*, recogn. J. G. F. POWELL, Oxford, Oxford University Press, 2009; CICERO, *De officiis*, *Vom pflichtgemäßen Handeln*, Lateinisch/Deutsch, übers. von Heinz GUNERMANN, Stuttgart, Reclam, 1999; CICERO, *Pro Milone*, in *UO*, *Works in XXVIII Volumes*, vol. XIV, ed. by G–P. GOOLD, Cambridge MA–London, Harvard University Press–Heinemann, 1979, 6–136. A művek modern magyar fordításainak idézésétől terjedelmi okok miatt eltekintek. Cicero természetjogi felfogásának a római joghoz való viszonyáról lásd: HAMZA Gábor, *A természetjog értelmezésének problémái: Cicero és a ius naturale fogalma*, Jogtudományi Közlöny 50(1995), 523–529.

¹⁸ CICERO, *De off.* III, 95: „Si gladium quis apud te sana mente deposuerit, repetat insaniens, reddere peccatum sit, officium non reddere. Quid? [...] Sic multa, quae honesta natura videntur esse, temporibus fiunt non honesta. Facere promissa, stare conventis, reddere deposita commutata utilitate fiunt non honesta.”

¹⁹ GYALUI, *Quaestio*, [G2]: „Urgemur et hoc argumento tanquam evidenti, quod nemo sponte iustus esse videatur: sed vel legum coactione, vel infamiae metu.” Vö. PLATÓN, *Állam*, 360c (PÖM, 2, 89–90); illetve CICERO, *De leg.* I, 45–48.

²⁰ Vö. PLATÓN, *Állam*, 360d (PÖM, 2, 90). A Gügész-gyűrű mondájának idézése kifejezetten Gyalui közvetlen Platón-olvasmányára utal, amennyiben a Cicero-életmű egyetlen helyen

a természet és a bölcsék szavai egybehangzóan azt tanítják, hogy az alapvetően helyes erkölcsi értékek természettől fogva léteznek és természettől fogva megítélhetők, valamint azt, hogy az alapvetően helytelen erkölcsi értékek önmagukban ellentmondásosak.²¹

Az erkölcsi értékek változatlan-objektív jellegének érve ezzel szemben abból indul ki, hogy az ember képes értelmével megismerni ezeket ilyenekként. Az emberi értelmes lelket Isten halhatatlannak teremti, az értelmes lélek halhatatlan volta a garanciája annak, hogy az általa megismert értékek öröktől fogva jók vagy rosszak. Az azonban, hogy a halhatatlannak teremtett lélek erkölcsi megkülönböztetése tévedhetetlen legyen, az értékek előzetes objektivitását előfeltételezi. Ezen előfeltételezett objektivitás teológiai megfogalmazást nyer:

Kezdetben a mindenható Isten ama örökkévaló elméje az alapvetően helyes és helytelen értékeket, a helyeseket és a hitványakat nagy távolságra választotta szét és teljes természetüket elkülönítette. Ez a parancsoló és tiltó örök törvény irányítja az univerzumot, mely nem más, mint a mindent észszerűen parancsoló és tiltó Isten elméje, mely minden idők előtt született, mielőtt bármiféle írott törvény létezett volna vagy mielőtt bármely társadalmat megalapítottak volna.²²

A részlet első mondatára a későbbiekben fogunk kitérni. A második mondatot ismét cicerói elemek uralják: létezik egy örök törvény, mely a tiltó és kényszer-

utal a történetre: *De off.* III, 38. Vö. Raphael WOLF, *Cicero and Gyges*, *The Classical Quarterly*, 63 (2013)/2, 801–813.

²¹ GYALUI, *Quaestio*, G^r: „Honesta natura, et esse et diiudicari, non opinione, turpitudinem autem per se repugnare naturae, et sapientum voces consentientes dictant. Vö. CICERO: *De leg.*, 1, 45: [...] ea autem in opinione existimare, non in natura posita, dementis est. [...] quod si ita est, honesta quoque et turpia natura diiudicanda sunt. [...] Est enim virtus perfecta ratio, quod certe in natura est: igitur omnis honestas eodem modo.”

²² *Uo.*, [G2^v]: „Principio mens illa aeterna potentis Dei, secrevit longo intervallo, totaque natura separavit, honesta a turpibus, recta a pravis. Haec est lex sempiterna, imperans, ac prohibens, mundum regens universum: mens scilicet omnia ratione vetantis ac cogitantis Dei: seculis omnibus ante nata, quam scripta lex ulla: aut quam civitas omnino constituta.”

rító isten elméjének észszerűségével azonos, mely törvény az univerzumot parancsolva és tiltva irányítja;²³ és amely törvény már a pozitív jogrendszerek történeti kialakulása előtt fennállt.²⁴ Az örök erkölcsi törvény klasszikus tézisének felelevenítése egyben azt is jelenti, hogy az erkölcsi törvény ismerete magában foglalja a normativitás mozzanatát is. Értelemmel különböztetjük meg a jót a rossztól, és nincs más forrása a parancsnak és a tiltásnak, mint az értékek intellektuális megkülönböztetése. Másként fogalmazva:

Ezt nem megtanuljuk, hanem erre irányulva vagyunk megteremtve, nem nevelve vagyunk erre, hanem belénk van öntve, ezt a törvényt nem kimondjuk, elfogadjuk vagy olvassuk, hanem természettől fogva megragadjuk, kifejezzük és természettől fogva ebből merítünk.²⁵

A fent történeti perspektívába helyezett pozitív jogi normák²⁶ relativitásának gondolata itt a tanulhatóság, a nevelés és a kihirdetés mozzanataival gazdagodik és kerül szembe a természetes törvény objektivitásával, melyekről Cicero *Pro Milone* orációja szellemében állítja Gyalui azt, hogy ezekről természettől eredő tudással rendelkezünk, ezeket természetes módon fejezzük ki és alkalmazzuk őket. Ily módon az alapvető erkölcsi megkülönböztetés felismerése antropológiai sztenderd. Az elme ítélete bennünk változatlan marad, ahogy a helyes és helytelen szabálya is, mely utóbbi nem más, mint a józan ész (*recta ratio*): a természetbe beültetett legmagasabb törvény, mely megparancsolja, hogy mit kell tenni, és tilt

²³ Az első két jellemzőre vö. CICERO: *De leg.*, 2, 8: „Hanc igitur video sapientissimorum fuisse sententiam, legem neque hominum ingeniis excogitatam nec scitum aliquod esse populorum, sed aeternum quiddam quod universum mundum reget imperandi prohibendique sapientia. Ita principem legem illam et ultimam mentem esse dicebant omnia ratione aut cogentis aut vetantis dei.”

²⁴ A harmadikra vö. CICERO, *De leg.* 1, 19: „Constituendi vero iuris ab illa summa lege capiamus exordium, quae, saeculis communibus ante nata est quam scripta lex ulla, aut quam omnino civitas constituta.”

²⁵ GYALUI, *Quaestio*, [G2^v]: „[...] ad quam non docti, sed facti, non instituti, sed imbuti sumus: quam non dicimus: accepimus: legimus: sed ex natura arripimus: expressimus: hausimus.” Vö. CICERO, *Pro Mil.* 4,10: „Est igitur haec, iudices, non scripta, sed nota lex, quam non didicimus, accepimus, legimus, verum ex natura ipsa adripiimus, hausimus, expressimus, ad quam non docti, sed facti, non instituti, sed imbuti sumus [...]”

²⁶ A pozitív jogi normák iustinianusi definícióját alkalmazza szerzőnk, vö. *Inst.* 1.2.3: „Scriptum ius est lex plebi scita, senatus consulta, principum placita, magistratuum edicta, responsa prudentium.” Vö. *Institutiones*, rec. Paulus KRUEGER, Berlin, Waidemann, 1928, 1.

az ellenkezőtől. Innen származik minden erény, innen veszi eredetét a jog és a törvény előtti egyenlőség.²⁷

Mindazonáltal a morális objektivizmus ezen elméletének számot kell adnia valamiféleképpen az emberi kultúráknak és jogrendszereknek a történeti tapasztalatban diagnosztizált sokféleségéről is. Gyalui az erkölcsi elvek és értékek három fokozata által teremt kapcsolatot az isteni eredetű értelem egyetlen erkölcstana és a tapasztalatban adott morális-jogi normativitás változatos jelenségei között. Az isteni elme ítéletével azonos morális megkülönböztetés alatti első szintet a legmagasabb rendű fogalmakból levezetett konklúziók alkotják, itt két elv jelenik meg:

- az igazságosságot szeretni kell (*amanda esse iustitia*)²⁸
- mindenkinek meg kell adni, amivel tartozunk neki (*suum cuique tribuendum*).²⁹

A második szinten a fenti elvekből a következő univerzális parancsok következnek:

- ne csapj be másokat! (*non fraudandum*)
- ne kényszeríts senkit! (*nemini vim adferendam*)³⁰
- büntesd meg a tolvajt, a gonosztevőt és az esküszegőt! (*punienda furta, latrocinia, periuria*)³¹

A római jogi elvekkel feltöltött fokozatok alatt a harmadik szintet a civil törvények, a fejedelmek határozatai, a nemzetek előírásai avagy szokásai alkotják.

²⁷ GYALUI, *Quaestio*, [G2^v]: „Manet igitur in nobis idem iudicium mentis: eadem recti, ac pravi regula, quae est certa ratio: lex summa insita in natura: praeicipiens quae facienda sunt, prohibens contraria. Hinc sunt profectae virtutes omnes, hinc ius et aequitas ortum ducit suum.”

²⁸ Ezen ágostoni eredetű elv (*Sermo* 159) közelebbi forrásának beazonosítása további kutatások feladata.

²⁹ *Inst.*, 1,1,3; vö. *Institutiones*, rec. Paulus KRUEGER, Berlin, Waidemann, 1928, 1.

³⁰ Vö. *Uo.*; az ’alterum non laedere’-elvnek feleltethető meg.

³¹ GYALUI, *Quaestio*, H^v: „Sunt enim conclusiones deductae a notionibus supremis, ut, cum recta ratio dicat, amanda est iustitia: suum cuique tribuendum: ex hoc iudicato sequuntur hae conclusiones perpetuae. Non fraudandum igitur: nemini vim adferendam: punienda furta, latrocinia, periuria.”

Ezek bizonyos limitációval érvényesek, mégpedig az idő, a hely, a személyek, a politikai közösség, az emberi társadalmakban megjelenő tisztelet, büntetés, büntetés és érdem feltétele vagy módja szerint, így nem függnék a természet semmiféle szükségszerűségétől: nagy változatosság és változékonyság jellemzi őket.³²

Melanchthon

Figyeljünk fel egy olyan mozzanatra, melyet Gyalui nem meríthetett Cicero természetjogi felfogásából! Az alapvetően helyes és helytelen erkölcsi értékek megkülönböztetését ugyanis egy olyan Isten döntésének eredményeképp vezeti fel a szónoklat, mely döntés csakis a voluntarista keresztény Isten-képből fakadhat. Gyalui bevezető mondata („Kezdetben a mindenható Isten ama örökkévaló elméje az alapvetően helyes és helytelen értékeket, a helyeseket és a hitványakat nagy távolságra választotta szét és teljes természetüket elkülönítette.”) nem specifikálja az erkölcsi értékek elkülönítésekor Isten akaratának problémáját. Úgy tűnik, hogy 1549-ben a szerző humanista kulturális környezetében³³ nem merül fel az a dilemma, hogy vajon Isten döntését saját teljesen indifferens szabad akaratával motiválja vagy – épp ellenkezőleg – az, hogy az alapvetően helyes és helytelen erkölcsi értékek természetéből fakadó objektivitása az a mozzanat, ami miatt Isten ezek elválasztása mellett dönt. Ez történeti szempontból teljesen magyarázható, ugyanis még jóval a katolikus (molinizmus-vita) és protestáns (remonstráns gondolkör) környezetben egyaránt felmerülő szabadság-problematika korszaka előtt járunk.

Mindenesetre az a gondolat, hogy a *discrimen honestorum et turpium* természetes-objektív volta szorosan kapcsolódik Isten eredeti döntéséhez, inherens részét képezi Philipp Melanchthon³⁴ különböző műveinek. Gyalui mesterét a kutatás a

³² Uo.: „In tertio gradu consistunt leges civiles, decreta Principum, gentium iussa, atque consuetudines, quae cum sint limitationes quaedam conclusionum superiorum: pro tempore, loco, personis, politia, conditione, modove, honoris, delicti, poenae, commerciorum humanorum, nec sint astricte ulla necessitate naturae: magnam varietatem suscipiunt, atque commutationem.”

³³ Gyalui páduai szellemi környezetét a protestáns humanizmus kontextusában ismerteti Jan-Andrea BERNHARD, *Konsolidierung des reformierten Bekenntnisses im Reich der Stephanskirche: Ein Beitrag zur Kommunikationsgeschichte zwischen Ungarn und der Schweiz in der frühen Neuzeit (1500–1700)*, Göttingen, Vandenhoeck et Ruprecht, 2017, 212–226.

³⁴ A magyar Melanchthon-recepció gazdag szakirodalmából lásd RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *Miért Melanchthon? = Művelődési törekvések a korai újkorban: tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*

természetjogi gondolkodás 1625 – Hugo Grotius *A háború és béke jogáról* című műve párizsi megjelenése – előtti korszakának legjelentősebb protestáns gondolkodójaként tartja számon. Részletesebb ismertetés helyett arra utalhatunk, hogy Melanchthon társadalomelméletének kiindulópontját az a meggyőződés képezi, hogy bár az individuális-belső emberi moralitás kizárólag a hitre és a kinyilatkoztatásra alapozható (értsd: nem lehetséges ezektől független morálfilozófia), a *közösségben* megvalósuló *külső* cselekedetekre vonatkozóan mégis meg lehet állapítani bizonyos általános alapelveket, mégpedig kizárólag az emberi értelem használatával.³⁵ A külső cselekedetekre vonatkozó objektív és az ember természetes értelmével megragadható ismeretek ezen elméletét a Praeceptor Germaniae *Philosophiae moralis epitome*³⁶ című, sok kiadást megért és kiadásonként változó szövegalakot mutató műve foglalja össze.³⁷

Az *Epitome* első könyvének „Mi az erény” fejezete amellet foglál állást, hogy „az elmébe bizonyos ismeretek vannak isteni módon beültetve, melyek különbséget tesznek az alapvetően helyes és helytelen értékek között”³⁸ (*discernentes honesta et turpia*). Az akaratnak az értelem által felismert eme ismeretek alapján történő irányítását nevezi Melanchthon erénynek. Az alapvető morális distinkció teisztikus alapját az *Epitome* második könyvének *Prima divisio iuris* című fejezete mutatja fel a természetes és a pozitív jog közötti különbség tárgyalása közben. A

(Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 35), szerk. BALÁZS Mihály et al., Szeged, József Attila Tudományegyetem, 1997, 497–505; BORZSÁK István, *A magyarországi Melanchthon-recepció kérdéseiből*, Irodalomtörténeti Közlemények, 69 (1965)/, 433–446; SZABÓ András, *A késő humanizmus irodalma Sárospatakon (1558–1598)*, Debrecen, Hernád, 2004, 37–50 (Melanchthon tanítványai-fejezet).

³⁵ Melanchthon természetjogi koncepciójával azonosított etikájához vö. Merio SCATTOLA, *Das Naturrecht vor dem Naturrecht. Zur Geschichte des „ius naturae” im 16. Jahrhundert*, Tübingen, Niemeyer, 1999, 28–55; Mads Langballe JENSEN, *Humanist in Reformation Politics: Philipp Melanchthon on Political Philosophy and Natural Law*, Leiden, Brill, 2019; valamint a jelen tanulmány utolsó fejezetében hivatkozott irodalmakat.

³⁶ Az általam használt kiadás: Philipp MELANCHTHON, *Philosophiae moralis epitomes libri duo*, Argentorati, Mylius, 1546.

³⁷ Melanchthon más műveiben is foglalkozik a természetjog problémájával, különösen az Arisztotelész társadalomfilozófiai műveihez írt kommentárjaiban, valamint a *Loci communes* különböző kiadásáiban, ezek felsorolását lásd SCATTOLA, *Das Naturrecht*..., 35. j. i. m., 37. A melanchthoni koncepció cicerói alapjaihoz lásd Felix MUNDT, *Melanchthon und Cicero: Facetten des Eklektizismus am Beispiel der Seelenlehre = Der Philosoph Melanchthon*, hrsg. v. Günter FRANK, Felix MUNDT, Berlin–Boston, de Gruyter, 2012, 147–172.

³⁸ MELANCHTHON, *Epitome*, 29: „divinitus insitae sunt menti quaedam notitiae, discernentes honesta et turpia [...]”

természetes jog jelentését Melanchthon „az erkölcsökkel kapcsolatos természetes ismeretek”-ként határozza meg, melyek nem mások, mint „gyakorlati princípiumok és olyan konklúziók, melyek az előbbi princípiumokból helyes módon és szükségszerűen következnek.”³⁹ Melanchthon meggyőződése szerint „a tízparancsolat jó és alkalmas módon mutatja meg azt, hogy melyek ezek az ismeretek”.⁴⁰ A természetjog filozófiai meghatározásának alapja egyfajta analóg következtetés: az emberi elme Istenről alkotott ismerete alapján arra következtet, hogy Isten is valamiféle elmeszerű entitás. Amikor elménkben az ismeretek bizonyos rendjét ismerjük fel, valamint azt, hogy megvan benne „az alapvetően helyes és helytelen értékek különbsége” (*discrimen honestorum et turpium*), „akkor úgy gondolkodunk, hogy e természetünk nem keletkezhetett a véletlen folytán.” Ennek analógiájára arra következtetünk, „hogy Isten különbséget tett az igazságos és igazságtalan, illetve az alapvetően helyes és helytelen értékek között.”⁴¹

Érdekes módon az alapvető morális különbség témája nemcsak Melanchthon etikai-politikai műveiben, hanem természetfilozófiai munkáiban is felbukkan. Amikor a *De Anima*-ban a lelki funkciók fizikai alapjait vizsgálja, az egyik legrészletesebb gondolatmenetet az aggyal kapcsolatban vezeti elő Melanchthon.

Továbbá, mi alkotja az agy szubsztanciáját? Hol van az? Hogyan jönnek létre ezek a csodálatos működések ebben a durva anyagban? Valljuk be, hogy ezt nem ismerjük alaposan, és ismerjük fel, hogy Isten a mi természetünk alkotója, hogy agyunk sajátlagos működései azt bizonyítják, hogy e világ nem véletlen folytán jött létre, valamint ismerjük fel azt is, hogy a teremtető Isten bölcs, jóakarátú, igazságos és igazmondó elme! Mert lehetetlen, hogy az alapvetően helyes és helytelen erkölcsi értékek közötti megkülönböztetés a véletlenből vagy a vad természetből vegye kezdetét.⁴²

³⁹ *Uo.*, 80: „Ius naturae significat naturales notitias de moribus, hoc est, principia practica, et conclusiones recta et necessaria consequentia ex illis principiis ortas.”

⁴⁰ *Uo.*: „Quae sint illae notitiae, decalogus optime et aptissime ostendit [...].”

⁴¹ *Uo.*, 81: „Ut enim agnoscimus nos habere mentem, et in hac mente lucere Deum, ita ratiocinamur: Deum esse mentem quaedam. Item cum videmus in nostra mente esse notitiam ordinis, et discrimen honestorum et turpium, ratiocinamur hanc naturam non exitisse casu. Item quod Deus discernat iusta et iniusta, honesta et turpia.”

⁴² Philipp MELANCHTHON, *Liber de anima*, Wittenberg, Crato, 1560, [H3^q]: „Praeterea quae est substantia cerebri? ubi? quomodo fiunt hae mirandae actiones in hac squalida massa? Haec fateamur non penitus sciri, et agnoscamus Deum esse naturae nostrae conditorem, et actiones cerebri proprias maxime testari, hunc mundum non exitisse casu, et Deum

Az alapvető morális megkülönböztetés képessége tehát nem származhat az agy fizikai felépítéséből, ahogy Melanchthon másik kedvenc példája, a matematikai tudás sem.⁴³ Az *Initia doctrinae physicae* című műben másfelől a természetfilozófia bizonyosságproblémájának részletezésekor kerül elő ismét a matematikai és az erkölcsi tudás változatlanságának tézise.⁴⁴

Amikor Gyalui a törvények három szintjét különbözteti meg, és így vezeti le a legalsó szinten lévő változatos pozitív értékrendeket az alapelvek és az ezekből közvetlenül következő természettörvényekből, akkor régi tradícióra nyúl vissza. Jóllehet a *principia* és a *conclusiones necessariae* megkülönböztetését már Aquinói Szent Tamás is bevezeti a *Summa theologiae* Ia IIae 94. quaestiójának híres természettörvény-tárgyalása során, Gyalui forrásaként ismét Melanchthont sejthetjük. Fent láttuk, hogy Melanchthon már a természetjog meghatározása során utal erre a megkülönböztetésre: „gyakorlati princípiumok és olyan konklúziók, melyek az előbbi princípiumokból helyes módon és szükségszerűen következnek.”⁴⁵ Miután az *Epitome* fellevezető passzusában kifejezetten deklarálja a természettörvény változatlanságát, Melanchthon a legfelsőbb alapelvekből levezetett törvények bizonyos fokozatosságát vezeti be, melyek célja pontosan megfelel Gyalui intenciójának: egyfelől fenn kell tartanunk a pozitív jog kulturális-történeti változékonyságát, másfelől azonban valamiféle kapcsolatot kell teremtenünk a változatlan természettörvény és a pozitív törvények között. Idézzük az *Epitome* kettős kísérletét a fokozatosság bevezetésére:

Azonban ama ismeretek [a természetjog természetes ismeretei – S. J.] között bizonyos fokozatosság áll fenn, és a magasabb rendűek felülmúlják az alacsonyabb rendűeket. Ily módon ez természettörvény: Add vissza a létébe helyezett tárgyat! Ám ha beszámíthatatlan őrült igényli vissza a kardot, akkor ezt a törvényt felülírja egy másik magasabb rendű törvény: ne árts senkinek, aki nem ártott másnak! Tehát megengedett, hogy ne add vissza a letétet.⁴⁶

conditorem esse mentem sapientem, beneficam, iustam, et veracem. Quia impossibile est, discrimen honestorum et turpium casu, aut a natura bruta ortum esse.”

⁴³ Ehhez lásd a *Liber de anima* második könyvének *De potentia rationali seu mente* (A gondolkodás képességéről avagy az elméről) fejezetét (MELANCHTHON, *Liber de anima*, [Q4^r]–[Q8^r]!)

⁴⁴ Philipp MELANCHTHON, *Initia doctrinae physicae*, Wittenberg, Lufft, 1550, 16^{r-v} és 26^r.

⁴⁵ MELANCHTHON, *Epitome*, 80. A szöveghelyet lásd fent a 42. jegyzetben.

⁴⁶ *Uo.*, 83: „Sed inter ipsas notitias quidam gradus sunt; et superioribus cedunt inferiores, ut lex natura haec: redde depositum, sed si furiosus reposcat gladium, hanc legem corrigit alia superior. neminem laedas, qui nulli nocuit. Licet igitur non reddere.”

Melanchthontól eltérően Gyalui nem egymást felülíró szintekről beszél, hanem a felsőbbrendűekből deduktív módon következő alsóbb rendű törvényekről. Az „igazságosságához való ragaszkodás” (*amanda esse iustitia*) és a „mindenkinek meg kell adni azt, amivel tartozunk neki” (*suum cuique tribuendum*) elveiből elméleti konfliktus nélkül következnek a becsületesség, az erőszakalkalmazás tilalma és a vétkek büntetése következtetett alapelvei. Annak okát, hogy a természetes alapelvek egymást felülíró következményfokozatainak gondolata elmarad Gyaluinál, az eltérő teoretikus célokban kereshetjük. Melanchthon az *Epitome* elején azért vezeti be a konklúziók fokozatosságát, hogy magyarázatot adjon arra, hogy egyes törvények érvényessége miért sérülhet. Amikor a „ne árts senkinek, aki nem ártott másnak!” törvénye felülírja az „add vissza a letétbe helyezett tárgyat!” törvényét, akkor a maga helyén változatlan marad az előbbi törvény, miközben felülírja azt az utóbbi. Gyalui célja azonban kifejezetten metafizikai jellegű: a konklúziók szintjeinek bevezetése azt a célt szolgálja, hogy áthidalja a változatlan természettörvények és a változó történeti-pozitív jogrendek közötti szakadékot. Ez a cél lebeghetett Melanchthon szeme előtt is, amikor bevezeti a konklúziók szintjeinek második megkülönböztetését, melyet Arisztotelészre vezet vissza:

Egyes természettörvények oly módon szükségszerűek, hogy ha megváltoznának, [...] akkor ez a természet romlását vonná maga után. Ezek sajátlagos értelemben változatlanok, és vagy igazi gyakorlati alapelvek vagy az ezekből szükségszerűen levont következmények, mint például: Senkinek ne árts, aki senkinek nem ártott! A szülők neveljék gyermekeiket! Tartsd be az becsületes [*honestā*] egyezményeket! Rögtön felbomlana és megszűnne az emberi természet, ha megengednénk, hogy bárki kénye-kedve szerint kárt tegyen mások javaiban vagy testében. Azonban más természettörvények alacsonyabb rendűek, melyek megváltozása nem vonja rögtön maga után a természet megromlását [...], mint például hogy inkább jobbkezünket használjuk, semmint a balt, és mégis megeshet a természet romlása nélkül, hogy valaki jobban használja bal kezét. [...] Így bár a régi törvényhozók nem voltak képesek teljes mértékben betiltani a kamatra adott kölcsönt, mégis annak visszaszorítására törekedtek, és mérsékelt formában megtűrték azt, még ha ez természetellenes is volt.⁴⁷

⁴⁷ *Uo.*, 84–85: „Quaedam naturalia sunt ita necessaria, ut, si mutantur [...], sequatur corruptio naturae. Haec proprie sunt immutabilia, et sunt vere principia practica, aut conclusiones ex illis necessaria consequentia ductae, ut neminem laedas, qui nulli nocuit: Parentes eduent liberos: Serves honesta pacta. Statim enim sequeretur humanae naturae dissipatio et

Jól kivehető, hogy az alacsonyabb rendű természettörvények változatosságának szemléltetése érdekében bevezetett balkezesség, mely bármely személyt emberi természete romlása nélkül jellemezhet, a természettörvények világát a pozitív törvények változatossága felé nyitja ki. Különösen jól érzékelteti ezt a kamatra adott kölcsön példája, melyet már Aquinói Tamás is megengedhetőnek vélt⁴⁸ annak ellenére, hogy e gyakorlatot ő is összeegyeztethetetlennek tartotta a természettörvénnyel. Gyalui harmadik szintje már a pozitív törvényeké (*leges civiles*), mely szint bár limitációval, de mégiscsak egységes rendbe foglalható a természettörvényekkel. A kamatra adott kölcsön hagyományos témája helyett Gyalui Cicero-parafrázissal választja le e szintet a következtetett természettörvényekről: „A legostobább dolog volna úgy vélekedni, hogy mindaz igazságos, amiket a népek intézményeiben vagy törvényeiben ismerünk.”⁴⁹

Abol a filozófia elhallgat

Gyalui tehát úgy véli, hogy egységes sémába foglalhatóak az Isten döntése következtében fennálló alapvető erkölcsi megkülönböztetés természetes ismerete, az ebből következő konklúziók fokozatai és a változatos, pozitív értékrendek. Mindazonáltal – így Gyalui – az általános erkölcsi megkülönböztetésünk szerinti igazságosság eszme sokszor konfliktusban áll a történetileg kialakult és változatos törvényekkel; sőt, van valamiféle hajlamunk arra, hogy egy ilyen konfliktusszituációban inkább az időbeli civil törvényeknek engedelmessédjünk, mintegy engedve alsóbb rendű (érzéki) megismerésünk ösztönének az értelemben kódolt teisztikus alapú racionális igazságosság eszme ellenében.

Gyalui egy történeti példával illusztrálja az természetes igazságosság eszméjétől az emberi jellem gyengesége miatt történő elfordulást. A szalamiszi csata után Themisztoklész kijelenti az athéniaknak, hogy van egy merész terve, azonban ezt

interitus, si permitteretur cuilibet pro sua libidine facere impetum in aliorum fortunas et corpora. Sed alia quaedam sunt naturalia inferiore gradu, quibus mutatis, non statim sequitur naturae corruptio [...], ut natura magis utimur dextra quam sinistra, et tamen fieri potest sine naturae corruptione, ut aliquis melius utatur sinistra. [...] Ita cum non omnino possent veteres legumatores usuras prohibere, moderari eas studuerunt, et moderatas tolerari, etsi essent contra naturam.”

⁴⁸ Vö. AQUINÓI Szent Tamás, *Summa Theologiae*, IIa IIae, q. 78.

⁴⁹ GYALUI, *Quaestio*, H^v: Est autem stultissimum existimare omnia iusta esse, quae scita sint in populorum institutis, aut legibus. Vö. CICERO, *De leg.* I, 42.

nem tárhatja fel nyilvánosan. Az athéniak erre felszólították, hogy adja elő a tervet négyszemközt politikai riválisa, Ariszteidész számára. Themisztoklész ezt megteszi, és arról tudósítja Ariszteidészt, hogy szándéka szerint fel kellene gyűjtani a perzsákat legyőző görög hajóhadat, ami által biztosítani lehetne Athén katonai fölényét a hellén poliszokkal szemben. Ariszteidész közvetíti a tervet, de az athéniak elutasítják ezt.⁵⁰ A történetet Gyalui azért vezeti elő, hogy a Plutarkhosz által Ariszteidész szájába adott mondatot idézhesse: „Ariszteidész ekkor visszament a népgyűlésbe, és kijelentette, hogy Themisztoklész tervénél nincs hasznosabb, de igazságtalanabb sem.” A legigazságtalanabb és egyben leghasznosabb tett, azaz az alapvető erkölcsi megkülönböztetés normativitása ellenében történő döntésre Gyalui két lépcsőben ad magyarázatot. Az első magyarázat a filozófia – itt kifejezetten a természetfilozófia – válasza a kérdésre: az alsóbb rendű megismerőképeségek, azaz a szívben székelő harag (*ira in pectore*) és a rekeszizom alatt lokalizálható megkívánóképeség (*cupiditas subter praecordia*) súlyos harcba elegyedik a fejben, mintegy erődtítményben fennálló értelemmel. Ennek során az affektív pszichés állapotok magukkal ragadják az értelmet, így ez utóbbi nem képes követni az Isten által belé helyezett alapvető morális megkülönböztetést.⁵¹ Két mozzanatra kell felfigyelnünk: egyfelől Gyalui az igazságosságtól való eltérést a közösségi hasznosság elvével állítja szembe, másfelől az utóbbira irányuló pszichés diszpozíciók leírása nem erkölcsfilozófiai, hanem az anatómia természetfilozófiai perspektívájában történik meg. Ismét nem nehéz ráismernünk Melanchthon természetfilozófiai műveire, különösképpen a *Liber de animá*ra, ahol Gyalui mestere az emberi test fiziológiai leírása felől közelít az emberi megismerőképeségekhez.

⁵⁰ *Uo.*, H^v–H^{2r}; A helyet a modern fordításban idézem: PLUTARKHOSZ, *Párbuzamos életrajzok*, Themisztoklész, cap. 20., ford. MÁTHÉ Elek, Budapest, Osiris, 2001, 239–240: „[...] Amikor a görög hajóhad Xerxész visszavonulása után Pagaszaiban kötött ki, s ott telet, Themisztoklész bejelentette az athéniaknak, hogy hasznos és biztonságos terve van, de nem tárhatja fel a népgyűlésen. Az athéniak erre felszólították, hogy közölje tervét négyszemközt Ariszteidésszel, és ha ő helyesli, hajtsa végre. Themisztoklész elmondta Ariszteidésznek, hogy fel akarja gyűjtani a görögök hajóhadát. Ariszteidész ekkor visszament a népgyűlésbe, és kijelentette, hogy Themisztoklész tervénél nincs hasznosabb, de igazságtalanabb sem. Az athéniak ezért úgy rendelkeztek, hogy Themisztoklész hagyjon fel a tervvel.”

⁵¹ *Uo.*, H^{2r}: „Philosophia hanc esse causam dicit, quod vires inferiores repugnent rationi. Nam cum ratio, quae principium obtinet, summam sibi sedem elegerit, et in capite, velut in arce, sese collocarit: ira in pectore constitit: cupiditas subter praecordia resedit. Hae cum ratione miscent pugnas difficiles, et saepe eam praecipitem secum rapiunt [...]”

Mindazonáltal Gyalui szerint e magyarázat nem képes kielégítően jellemezni ama emberi gyengeséget, ami miatt az ember diszkreditálja az alapvető erkölcsi megkülönböztetést. A másik magyarázat kísérletet a teológia felől fogalmazza meg:

Miféle oka van annak, hogy a vágyakozó rész elkeseredett harcot folytat az értelemmel? Továbbá, nem csak a harag mozgásai, vagy a vágyakozások lázadnak, hanem az elmében is van bizonyos homály, amely gyengíti a helyeslést. A filozófia itt elhallgat: nem marad semmi, amit válaszolhatna. Nem képes az okot sem a befolyásoló égboltra, sem a temperamentumra vonatkoztatni, jóllehet nem tagadhatom, hogy a temperamentumnak lehet valamiféle hatása a lélekre. Azonban van egy felsőbb rendű tanítás, amely megmutatja azt a hatalmas bukást, ami a természetet érte, és ami maga után vonta az emberi képesség rendjének összezavarodását. Mert ha a természet integráns maradt volna, nem jött volna létre az a sötétség az elmében: nem volna ily elkeseredett harc a részek között.⁵²

Az erkölcsi dilemmák háttérében meghúzódó antropológia tehát kettős jellegű. Nemcsak az alapvető erkölcsi megkülönböztetés isteni eredetű képessége jellemzi normatív módon az embert, hanem az eredendő bűn fatális következménye is. Jóllehet a filozófia képes egységes racionális skálára helyezni az apriori értékeket és a történeti értékluralitás jelenségeit, az értékek két világa között fennálló ama konfliktus, melyet e séma képtelen kiküszöbölni, az eredendő bűn teológiai tanítása által nyer magyarázatot. Gyalui módszertani reflektáltságát bizonyítja, hogy a filozófiai értelmezés perspektívájának e hiányossága nem érinti meggyőződését, miszerint az erkölcsi értékek összhangban állnak az emberi természettel. Az eredendő bűn antropológiai mozzanata nem utalja az értékek konstitúcióját az emberi vélekedések társadalmi dimenziójába.

⁵² *Ua.*, H2r: „Quid causae sit, quod pars appetens bellum gerit assiduum cum ratione? Praeterea non tantum irae promotiones, atque cupiditates sunt rebelles, sed etiam in mente est caligo quaedam quae assensum debilitat. Hic Philosophia conticescit: nec habet ultra quod respondeat. Non potest enim causa referri in vim coeli influentem: nec in temperamentum: licet non negem, affici quodammodo animam a temperamento. Sed est genus quoddam doctrinae sublimius, quod ostendit insignem quandam labem allatam naturae: unde sit consecuta confusio ordinis virium humanarum. Nam si natura permansisset integra: non essent illae tenebrae in mente: non esset tam atrox pugna partium inter se.”

Jóllehet Gyalui a pozitív jogrend dedukciójakor Cicero alapján legitimálja az emberi intézményeket szervező értékek és a természetjogi igazságosság koncepciója között feszülő esetleges ellentmondást, az individuum szintjén a deviancia olyan motivációjára mutat rá, mely a fenti sémán kívül esik. Amikor a természetes értékrendtől való eltérés okát végső soron az eredendő bűn teológiai koncepciójában mutatja fel, akkor az eltérést *nem* azzal magyarázza, hogy az embert saját érzelmi – történeti értékrendeknek kitett és pszichológiailag megbízhatatlan – megismerése eltéríti a számára normatív módon és teisztikus előfeltételek mellett adott természetes értékrend értelmi megismerésétől. E magyarázat az individuum szintjén érvényesítené a politikai közösségek sokféleségéről számot adó kortárs koncepciókat: az individuum saját temperamentuma és környezetének hatása (az égbolt befolyása) miatt részesíti előnyben a nem természetes értékrendet. Gyalui tézise, miszerint a teológiai bűnfelfogás kifejezetten az ember értelmi képességeinek épségét érinti, mintegy kivonja az individuumot a természetjog egységes sémájából.

Figyeljünk fel arra, hogy Gyalui mindkét megközelítése milyen erős természetfilozófiai perspektívába helyezi az emberi megismerés különböző képességeit akkor, amikor a természetjogi értékrendtől való eltérés okait keresi! A temperamentum és az égbolt befolyására történő utalás azt az intellektuális pozíciót látszik feleleveníteni, amelyre helyezkedve Melanchthon is számos helyen természetfilozófiai kontextusban tárgyalja a *discrimen honestorum et turpium* felismerésének emberi képességét; fentebb utaltunk is a *Liber de anima* vagy az *Initia doctrinae physicae* néhány helyére. Annak érzékeltetése céljából, hogy mennyire melanchthoni ihletettségű e kontextus Gyaluinál, utaljunk egy szöveghelyre mesterének fő természetfilozófiai összefoglalásának bevezetéséből, ahol a démokritoszi, epikuroszi és sztoikus filozófia téves nézeteinek ismertetése során a következőképpen fogalmaz: „Arkheaios a legvakmerőbb módon azt tanította, hogy az alapvetően helyes és helytelen értékek nem természettől fogva, hanem pusztán csak vélemény szerint különböznek.”⁵³ Melanchthon utalása az Anaxagorasz-tanítvány Arkheaios (Kr. e. 5. század) Diogenész Laertiosznál fennmaradt testimóniumára szinte pontosan rímeli Gyalui páduai szónoklatának címére.

⁵³ MELANCHTHON, *Initia*, 19^v: Archelaus audacissime docuit honesta et turpia non differere natura, sed tantum opinione. Vö. DIOGENES LAERTIOS, *Vitae*, II, 16.

Az Arkhelaosz-idézetben foglalt dilemma azonban talán még Melanchthonnál is kétértelmű. Melanchthonnál ugyanis együtt lép fel az az igény, hogy egyfelől az alapvető erkölcsi megkülönböztetés nem vezethető le az emberi test, különösképpen az agy fizikai szerkezetének vizsgálatából, másfelől viszont, hogy e megkülönböztetés nem is az evangéliumi etika kinyilatkoztatott erkölcsstanának területére tartozik. Másként fogalmazva: miközben a természetfilozófia nem tud számot adni a *honestas* és a *turpis* megkülönböztetéséről, hanem Isten eredeti döntésének lenyomataként kell magyaráznunk az emberi elme képességét a *discrimen honestorum et turpium*ra vonatkozóan, addig e teisztikus alapú és a *Tízparancsolattal* harmonizáló természetjogi felfogást éles határ választja el az evangéliumtól. Bár Melanchthon természetjogi elméletét kifejezetten morálfilozófiai elméletnek tartja (*Philosophiae* [!] *moralis epitome*), ám ezzel együtt határozottan elutasítja azt, hogy az ezen koncepció alapjául szolgáló alapvető morális megkülönböztetésről képes legyen számot adni a természetfilozófia.

Mindez azért fontos, mert Gyaluinak a filozófia határát illető stilizált megjegyzése („a filozófia itt elhallgat”) esetében is fel kell tennünk azt a kérdést, hogy melyik értelmű filozófia hallgat el akkor, amikor az eredendő bűn tézisével ad magyarázatot a természettörvénytől való eltérésre. Ha az eredendő bűn tézisének az emberi temperamentum és az égitestek befolyása elveinek alternatívájaként állítja be, akkor ez esetleg amellet szól, hogy a természetfilozófia értelmezési potenciálját határolja be, és így a morálfilozófiai perspektíva érintetlenül marad. Azonban mivel az eredendő bűn az ember értelmi képességét érinti átfogó módon, ezért Gyalui szeméi előtt talán valóban a teljes filozófia elnémulásának eszméje lebeghetett. Így az eredendő bűn koncepciója a természettörvény deduktív sémájánál alkalmasabbnak tűnik arra, hogy számot adjon a pozitív jogrendek változatos formáiban fellelhető eltérésre a természettörvénytől. Arkhelaosz erkölcsrelativista tétele túl erős ahhoz, hogy a pozitív jogrend természetjogi alapjairól szóló – egyébiránt alaposan kidolgozott cicerói-tomista-melanchthoniánus – filozófiai elmélet megcáfolja azt.

Néhány tanulság

Gyalui tehát patikamérlegen kimért argumentációt vezet elő annak belátása érdekében, hogy miként létezhetnek különböző pozitív jogi rendszerek, melyek esetenként eltérnek az alapvető erkölcsi megkülönböztetés által felállított nor-

máktól. Világossá vált, hogy gondolatmenetét alapvetően melanchthoniánus magyarázatkísérletnek nevezhetjük, annak ellenére is, hogy a természettörvény fokozatait tartalmi szempontból a római jog elemeivel tölti fel, és mesterétől eltérően nem utal arra, hogy ezek teljes mértékben egyeznek a mózesi *Tízparancsolat*-tal. Emellett azonban van egy másik olyan mozzanat is, amely arra utal, hogy Gyalui melanchthonianizmusa nem illeszkedik zökkenőmentesen napjaink Melanchthon-kutatásának paradigmatisz képébe. Másként fogalmazva: Gyalui alapján bizonyos problémákra mutathatunk rá Melanchthon természetjogi koncepciójának mai interpretációiban.

A történet a 19. század második felében virágzó német szellemtörténeti irányzat legfontosabb alakjával, Wilhelm Diltheyjel kezdődik. Dilthey Melanchthon természetjogi felfogását rendkívül modernnek tartja, voltaképpen az alapvető erkölcsi megkülönböztetés teisztikus alapjainak kifejezetten filozófiai – értsd: a kinyilatkoztatott teológiától független – kidolgozását a modern individuális autonómia korai fejleménynek tartja.⁵⁴ Ezen értelmezés a lutheránus teológia oldalán Melanchthon jelentőségének leértékeléséhez és a 20. század első felének negatív előjelű értelmezéseihez vezetett. A 20. század második felében – és a különösen az ezredforduló óta – fellendülő Melanchthon-kutatások arra tesznek kísérletet, hogy ezt a negatív képet korrigálják. A *main stream* Melanchthon-értelmezések ennek érdekében arra mutatnak rá, hogy a természetjog alapjai nem nélkülözhetik a kinyilatkoztatott teológiát, és így Melanchthon egész társadalomfilozófiája (az evangéliumi etika és a külső cselekedetekre vonatkozó *a priori* morális értékek értelmi megkülönböztetése, a *Dekalógus* azonosítása természettörvénnyel stb.) beilleszthető a lutheri teológia programjába.

A kiterjedt nemzetközi kortárs Melanchthon-kutatás talán legfontosabb alakja, Günter Frank még akkor is fenntartja a természetjog kinyilatkoztatott teológiai függését, amikor kifejezetten a cicerói sztoikus felfogás melanchthoni átértelmezését elemzi. Az alapvető morális distinkció *a priori* ismeretét a teremtés

⁵⁴ Wilhelm DILTHEY, *Das natürliche System der Geisteswissenschaften im 17. Jahrhundert*, (1892/93) = W. D. *Weltanschauung und Analyse des Menschen seit Renaissance und Reformation*, Leipzig–Berlin, Teubner, 1914, II, 162–203 (*Melanchthon und die erste Ausbildung des natürlichen Systems in Deutschland* fejezet). Vö. Günter FRANK, *Melanchthon – der 'Ethiker der Reformation'* = *Der Philosoph Melanchthon*, hrsg. v. Günter FRANK, Felix MUNDT, Berlin–Boston, de Gruyter, 2012, 45–75; különösen 45–46.

teológiája (*Schöpfungstheologie*) és az ember isten-képmás mivoltának (*Gottesebenbildlichkeit*) függvényévé teszi.⁵⁵ Egy másik irányzat épp ellenkező állásponton van: Melanchthon természetjogi felfogása nem a teológia, hanem a természetfilozófia illetékességi körébe tartozik. Különösen világos ez Kusukawánál, aki szerint jól-lehet a természetfilozófia nem képes az *evangélium* üzenetének értelmezésére, de mint *törvény* alkalmas arra, hogy elméletileg megalapozza a civil engedelmességet, mely – és figyeljünk fel a teológiai érdekre! – szükségszerű Luther tanításának védelméhez.⁵⁶ Frank és Kusukawa interpretációi, a melanchthoni természetjog kinyilatkoztatott teológiai és természetfilozófia megközelítésének szélsőpozíciói jól kivehetően osztják a lutheri teológia apologetikus gesztusát. Mindkét érvelés mellett felhozhatóak a német gondolkodó filozófiájának bizonyos elemei: Günter Franknak igaza van akkor, amikor a sztoikus természetjogi normatív ismeretek fölött egy keresztény istenképet diagnosztizál; és Kusukawa mellett is felhozható az, hogy a *discrimen honestorum ac turpium* megkülönböztetésére képes emberi értelmet sokszor a természetfilozófia perspektívájába helyezi Melanchthon.

A Kusukawa és mások⁵⁷ által hangoztatott természetfilozófiai megközelítések figyelmen kívül hagyják azt, hogy Melanchthon természetfilozófiai műveiben egyértelműen és sokszor állítja azt, hogy az agy természetes felépítése alapján

⁵⁵ Günter FRANK, *Stoa und frühneuzeitliche Rationalität: Philipp Melanchthons Konzept der Geistphilosophie = Stoizismus in der europäischen Philosophie, Literatur*, hrsg. v. Barbara NEYMEYER, Jochen SCHMIDT, Bernhard ZIMMERMANN, Berlin–New York, de Gruyter, 2008, I, 549–573; valamint UÓ, *The Reason of Acting: Melanchthon's Concept of Practical Philosophy and the Question of the Unity and Consistency of His Philosophy = Moral Philosophy on the Threshold of Modernity*, ed. by Jill KRAYE, Risto SAARINEN, Dordrecht, Springer, 2005, 217–234. Sandra Bielmaier nagy vonalakban osztja Frank elképzelését, azzal a különbséggel, hogy sokkal inkább a humanista stúdiumok felől közelít a problémához, vö. Sandra BIELMAIER, *Ars et methodus: Philipp Melanchthon's Humanist concept of philosophy*, Göttingen, Vandenhoeck et Ruprecht, 2018, 256–282.

⁵⁶ Sachiko KUSUKAWA, *The Transformation of Natural Philosophy: The Case of Philip Melanchthon*, Cambridge–New York, Cambridge University Press, 1995, 204: „Natural philosophy could not teach the message of Gospel, but, as Law, it could provide theoretical grounding of moral philosophy of civil obedience, which in turn was necessary to defend Luther's cause.”

⁵⁷ Vö. Bellucci megfogalmazásával, aki Melanchthon etikai koncepciójának kulcsát kifejezetten az „integration of ethics into the philosophy of nature” programjában látja, vö. Dino BELLUCCI, *Natural Philosophy and Ethics in Melanchthon = Moral Philosophy on the Threshold of Modernity*, ed. by Jill KRAYE, Risto SAARINEN, Dordrecht, Springer, 2005, 235–254, különösen 236.

nem vagyunk képesek megmagyarázni az alapvető erkölcsi megkülönböztetést.⁵⁸ Képesek vagyunk megmagyarázni a fizikai világ oksági viszonyait és ezek alapján az emberi test működését modellezni, sőt az emberi viselkedést és pszichológiát is képesek vagyunk megmagyarázni a *temperamentum*- és az *influxus*-elmélettel.⁵⁹ De ezek e természetfilozófiai magyarázóelvek elégtelenek ahhoz, hogy az értelmet felruházzuk a *discrimen honestorum et turpium* ismeretével. Világos, hogy az a fizikai világ, amit a természetfilozófia megmagyaráz, nem más, mint az Isten által teremtet világ; de az emberi anatómia, mely a teremtet emberi test anatómiája, mégsem lesz képes a számot adni az alapvető erkölcsi megkülönböztetésről.

Másfelől a természettörvény teisztikus alapjainak jóval kisebb a kinyilatkoztatás-teológiai aspektusa Melanchthonnál, mint azt Frank feltételezi. Sőt Gyalui éppen erre mutat rá akkor, amikor azt állítja, hogy a *temperamentum-influxus* természetfilozófiai elvei bár magyarázzák a természettörvénytől való devianciát, mégis a jobb magyarázó elv az emberi elmét is érintő *ősbűn*. Ezt az alternatívát a Gyalui éppen azért állíthatja fel a pozitív jog természetjogi dedukciójával szemben, mert a természetjogi dedukció nem feltételezi a kinyilatkoztatott teológiát. Még ha a természetjog legfelsőbb szintjén egy *voluntarista* Isten is állítja fel a *discrimen*t (ami Gyaluinál eldönthetetlen, de tegyük fel), akkor sem lépünk át feltétlenül a kinyilatkoztatott teológia területére, hanem megmaradhatunk egy voluntarista filozófiai teológia keretein belül. Mindez nem jelenti azt, hogy ne volna összhangban a természettörvény deduktív sémája a kinyilatkoztatással, de mint független filozófiai (akár voluntarista filozófiai teológiát feltételező) álláspont van azzal összhangban. Csak ha ezt a filozófiai koncepciót fenntartjuk – mely ugyanúgy leválk a *temperamentum* és az *influxus* természetfilozófiájáról, mint ahogy a kinyilatkoztatott teológiáról –, akkor jelenhet meg a deviancia értelmezési lehetőségeként az ősbűn. Akárhogy is ítéljük meg a kortárs Melanchthon-kutatás apologetikus – akár kinyilatkoztatott teológiai, akár természetfilozófiai háttérű – tendenciáit,

⁵⁸ E tézis főként a *De anima* anatómiai leírásai során világos: MELANCHTHON, *Liber De Anima*, C3^r, H4^v–H5^r, [H8^r], Q5^r, V^v. – A természetfilozófiai perspektíva elégtelenségét a *discrimen honestorum et turpium* explikálásához talán Stiening kiváló tanulmánya érzékeli leginkább: GIDEON STIENING, *Notitiae principiorum practicorum: Melanchthons Rechtslehre zwischen Machiavelli und Vitoria = Der Philosoph Melanchthon*, hrsg. v. Günter FRANK, Felix MUNDT, Berlin–Boston, de Gruyter, 2012, 115–146, különösen 140–141.

⁵⁹ Az *influxus*- és *temperamentum*-elméletre lásd: BELLUCCI, *Natural Philosophy...*, 57. j. i. m., 239–246.

Gyalui melanchthonianizmusa szerint a természettörvény és deduktív sémája teljesen filozófiai pozíció: ezért kell elhallgatnia a filozófiának akkor, amikor az emberi elme romlottságában keressük az alapvető erkölcsi megkülönböztetéstől való eltérés magyarázatát.

Epilógus

Antonio Riccoboni (1541–1599) 1598-ban publikálja *De Gymnasio Patavino* címmel a páduai egyetem történetét bemutató kötetét.⁶⁰ Amellett, hogy Riccoboni hallatlan elevénységgel jeleníti meg a különböző tanszékek oktatói között zajló rivalizálásnak már a 16. században is konfliktusokkal terhelt világát, egyhangú névsorokat is közöl a különböző tárgyerületek rendkívüli professzorairól és – fogalmazzunk így – tanársegédeiről (*explicatores*). Az e listákon szereplő előadók általában rövidebb ideig, rendszerint egy évig terjedő megbízatással fejtettek ki oktatási tevékenységet. A morálfilozófia explicatorainak névsorában az 1548-as év mellett Sigismundus Gelous Pannonius nevét olvashatjuk. E lakonikus tömörséggel közölt adatot, miszerint Gyalui a páduai egyetemen hivatalosan is oktatott, megerősíti a morálfilozófia explicatorainak az egyetem archívumában őrzött és ma is rendelkezésre álló névsora, melyet valamikor a 17. század elején állítottak össze.⁶¹ E kéziratos névsor, melynek pontossága arról árulkodik, hogy az északi egyetemektől eltérően nem a tandíjakkal finanszírozták az oktatók tevékenységét, hanem a város fizetett a professzoroknak,⁶² további adatokkal is szolgál. Egyfelől Gyulai neve mellett 1548. november 1-es dátumot olvashatunk, másfelől arról tájékoztat bennünket e dokumentum, hogy Gyalui 15 florenus fizetésben részesült – a fenti dátum feltehetőleg a kifizetés időpontját jelöli meg. Nos, tekintve hogy a páduai egyetem profilját meghatározó jelentős egységeken – azaz a jog és a természetfilozófia tanszékein – a főfoglalkozásuk körébe belépő, azaz az adott terület harmadik, adott esetben második, professzorainak kezdő fizetése is 150–200 florenus körül mozgott,⁶³

⁶⁰ Antonio RICCOBONI, *De Gymnasio Patavino Commentariorum libri sex*, Padua, Bolzeta, 1598.

⁶¹ Archivio dell'Università di Padova, Archivio antico, ms. 668, ff. 310r–313v. Ezúton szeretném megköszönni a páduai egyetem levéltárosainak professzionális és nagylelkű segítségét ezen adatok ellenőrzését illetően.

⁶² David A. LINES, *Aristotle's Ethics in the Italian Renaissance (ca. 1300–1650)*, Leiden–Boston–Köln, Brill, 2002, 91.

⁶³ Riccoboni egyetemtörténete előszeretettel tájékoztatja olvasóját a professzori fizetésekről.

Gyalui megbízatása valószínűleg nem terjedt ki többre 1548-ban, mint annak a két nyilvános szónoklatnak a megtartása, melyeket 1549-ben publikált.

Az összképhez az is hozzátartozik, hogy a páduai egyetem 16. századi oktatási kínálatában csak 1562-től, Francesco Robortello (1516–1567) előadásainak kezdetével jelenik meg professzionális szinten a morálfilozófia oktatása. Gyalui tevékenysége tehát még arra az időszakra esik, amikor megbízott előadókkal fedti le az egyetem e területet. Jellemző, hogy amikor 1552-ben, még a retorika előadójaként Robortello Velencében kiadja az arisztotelészi *Politikához* írt kommentárját, akkor ezt Francesco Filelfo (1398–1481) *De morali disciplina libri quinque* című művével együtt publikálja.⁶⁴ Másfelől vitathatatlan, hogy a logika és a természettudományos módszereivel kapcsolatos viták erős pedagógiai aspektusai bizonyos morálfilozófiai implikációkkal bírnak majd a Francesco Piccolomini (1523–1607) és Jacopo Zabarella (1553–1589) körüli vitákban.⁶⁵ Azonban akár a 15. századi firenzei Filelfo Robortello-féle velencei-páduai „importját”, akár az 1560-as évektől a század végéig tartó módszertani viták által implikált etikai paradigmát vesszük figyelembe, a Gyalui által képviselt melanchthoniánus természetjogi gondolkodást egy világ választja el a morálfilozófia fenti alakzataitól. Ennek részletezése meghaladja jelen tanulmány terjedelmi kereteit. Arra azonban talán magyarázatot adhat, hogy Gyalui nyilvános előadásai miért keltettek felzúdulást hallgatóságuk körében 1548 őszén Páduában.⁶⁶

⁶⁴ *Francisci Philelphi De morali disciplina libri quinque. Averrois paraphrasis in libros de Republica Platonis. Francisci Robortelli in libros políticos Aristotelis disputatio*, ed. Francesco ROBOTELLO Velence, Guidi, 1552. – Ez Filelfo 1475-ben írt művének első kiadása, kézírata nem maradt fenn, további részletek: Diana ROBIN, *Filelfo in Milan: Writings 1451–1477*, Princeton, Princeton University Press, 1991, 138–166.

⁶⁵ LINES, *Aristotle's Ethics...*, 62. j. i. m., 254–264.

⁶⁶ GELOI Pannonii, *Oratio...*, 9. j. i. m., [A2].

VINCZE KRISZTIÁN

A katolikus morálteológia helyzete és jellege a barokk idején

A morálteológia mint teológiai diszciplína

A 16. század közepéig a morálteológia nem rendelkezett önálló státusszal a teológiai diszciplínák között. A teológusok a dogmatika keretében foglalkoztak erkölcsi kérdésekkel, miközben elsősorban a hitletétel megőrzése és értelmezése állt a középpontban. Ugyanakkor a pasztorális gyakorlat fokozatosan rávilágított arra, hogy az emberi cselekedetek erkölcsi megítélése önálló reflexiót igényel. A gyóntatóknak és papoknak rendszeresen kellett olyan helyzetekben dönteniük, amelyekben a hívők lelkiismereti dilemmái feloldást kívántak, amelyekben a bűnök körülményei hol súlyosbító, hol enyhítő körülményekként kerülhettek beazonosításra, s amelyekben a lelkiismereti hangok és a vonatkozó rendelkező törvény nem álltak teljes összhangban. E döntésekhez azonban nem volt elegendő a dogmatika általános normatív szintje. Ezért született meg az igény a morálteológia különálló tudományként való művelésére.

A Tridenti Zsinat (1545–1563) különös jelentőséggel bír a fejlődés szempontjából. A protestáns reformáció alapjaiban kérdőjelezte meg a katolikus szentségi gyakorlatot, különösen a gyónás szükségességét. Luther Márton és más reformátorok a hit általi megigazulás elsődlegességét hangsúlyozták, és a gyónást csupán emberi szabályozásnak tekintették. Ezzel szemben a Tridenti Zsinat megerősítette a gyónás szentségi jellegét, és előírta, hogy a hívők részletesen vallják meg bűneiket, beleértve azokat a körülményeket is, amelyek megváltoztathatják a bűn súlyosságát.¹ Ez a döntés óriási következményekkel járt: a gyóntatóknak olyan fi-

¹ A bűnbánat szentségéről szóló zsinati tanítást lásd: Heinrich DENZINGER, Adolf SCHÖNMETZER SJ, *Enchiridion Symbolorum, definitionum et declarationum de rebus fidei et morum*, Herder, Rome, 1976. Magyarul: *Az Egyházi Tanítóhivatal megnyilatkozásai*, szerk. FILA Béla, JUG László, Kisterenye – Budapest, Örökmécs Alapítvány, 1997. Rövidítve: DS. DS 1667–1693. „A tárgyalaton kívül az is következik, hogy a gyónásban azokat

nom megkülönböztetéseket kellett tenniük, amelyekhez elmélyült teológiai képzettségre volt szükség. Mivel a lelkipap a pap egyik legfontosabb feladatává vált, a morálteológia készítette fel őt annak helyes megítélésére, hogy vajon a hívő betartotta-e a törvényt, helyesen cselekedett-e, vagy esetleg bűnt követett el. Ezentúl a papnak segítenie kellett a hívőket lelkiismereti konfliktusaik kezelésében is.

A morálteológia fejlődésének fontos lépcsője volt a *moralis generalis* és a *moralis specialis* megkülönböztetése. A *moralis generalis* az általános erkölcsi elveket, a törvény fogalmát, a lelkiismeret működését és a bűn meghatározását tárgyalta. Ezzel szemben a *moralis specialis* a konkrét területekre összpontosított: a *Tízparancsolat* részletes magyarázata, az egyház törvényeinek elemzése, a hivatali köteleességek, valamint a szentségek kiszolgáltatásának feltételei mentén bontakoztatta ki tanítását.² Ez a kettősség lehetővé tette, hogy a morálteológia egyszerre legyen elméleti tudomány és a gyakorlatban könnyen és egyértelműen alkalmazható tudomány.

Aquinói Szent Tamás *Summa Theologiae* című műve meghatározó alapot nyújtott a barokk morálteológia számára. A *Summa* I–II része, amely az ember végső célját, a boldogságot állította középpontba, részletesen tárgyalta az emberi akarat működését, a szenvedélyeket, az erényeket és a bűnöket, valamint a törvény és kegyelem viszonyát. Az Angyali Doktor e rendszere biztosította azt az elméleti keretet, amelyben a barokk morálteológia mozoghatott.³ A barokk szerzők számára a *Summa* nem csupán referencia, hanem kiindulópont volt a pasztorális igé-

a körülményeket is ki kell fejteni, amelyek a bűn fajtáját megmásítják (7. kánon), mert nélkülük magukat a bűnöket sem mondják el teljesen a bűnbánók [...]” DS 1681.

² Vö. Anselm GÜNTHER OSB, *Anruf und Antwort: Handbuch der katholischen Moralthologie; Der Christ – gerufen zum Leben: I: Allgemeine Moralthologie*, Patris, Vallendar-Schönstatt, 1993, 84. (83. szakasz.)

³ Szent Tamás a *Pars Prima Secundae*-t valóban úgy állította össze, hogy abban az ember végső célja jelenti a kiindulópontot (I–II. q. 1.), majd a boldogság fogalmának tisztázására kerül sor: A következő questióban a nagy szent az emberi akaratot vizsgálja, az emberi cselekvések mozgató elveit (I–II. q. 6–10.) A 18–20. questiók a cselekedetek jó és rossz mivoltát tárgyalják, majd a szenvedélyek elemzésére kerül sor. A 27-es questióval kezdődően olyan fogalmak, olyan az embert jellemző benső tapasztalatok kerülnek górcső alá, mint a szeretet, gyűlölet, az öröm, a szomorúság, a félelem. A 49. questiótól indulóan pedig az emberi habitus tárgyalása veszi kezdetét, Szent Tamás bemutatja az erényeket, azokat csoportosítja, tárgyalja a bűnöket azok hatásaival együtt egészen a 89. questióig. Legvégül a *Pars Prima Secundae* (90–114. questiók) a törvényt, válfajait, majd a kegyelmet és annak az emberi bensőben való működését mutatja be.

nyekhez való alkalmazásban. A morálteológia a skolasztikus örökség továbbvivőjének számított, miközben ez az örökség olyan új hangsúlyokkal ötvöződhetett, amelyek a 16–17. század vallási és társadalmi helyzetéből fakadtak.

A kazuisztika eredése és fogalma

A kazuisztika, vagyis az esetek elemzésén alapuló morálteológia a Tridenti Zsinat után nyert lendületet, a késő középkorban való megjelenését követően.⁴ A kazuisztikus morálteológia fő feladata az volt, hogy olyan eseteket tárgyaljon, amelyekben a törvény egyértelmű utasítása hiányzott vagy legalábbis kérdéses és kétséges volt, s így a cselekedet „megengedettsége vagy meg-nem-engedettsége nem volt tisztázott”. Támaszt akkor nyújtott, amikor a törvény nem volt kifejezetten a helyzetre vonatkoztatható, vagy ha a cselekvőnek lelkiismereti kételyei voltak a tettek és cselekedetek végrehajtását illetően, illetve ha sajátos és közben lényegileg meghatározó körülmények léptek fel a tettek elkövetésekor.⁵ Ez a módszer a gyóntatók számára nélkülözhetetlenné vált, hiszen a bűnök megvallásakor a körülmények pontos feltárása, a helyzetre vonatkoztatható törvények eltérő fokú relevanciája, valamint a cselekvő lelkiismereti rezdülései döntő jelentőségűek voltak. Egy lopás például egészen más erkölcsi súllyal bírt, ha éhségből követték el, vagy ha azt esetleg kapzsiságból követték el. A kazuisztika gyökerei visszanyúlnak a középkorba, de a barokk korban teljesedtek ki. Martin de Azpilcueta neves kánonjogász *Enchiridion confessariorum* (1552/1573) című műve⁶ az egyik legismertebb kazuisztikai kézikönyv volt. Azpilcueta részletes útmutatást nyújtott a gyóntatóknak, hogyan különböztessék meg a bűnöket és hogyan értékeljék, ill. a megítélés során mennyire vegyék figyelembe azok körülményeit. Juan Azor jezsuita teológus *Institutiones morales* (1600) című munkája oly nagy hatást gyakorolt, hogy a jezsuita rend teológiai képzésének alapművévé vált.

A hasonló jellegű kézikönyvek gyakran hipotetikus eseteket is tárgyaltak, amelyek célja nem a valóságtól való elszakadás volt, hanem a gyóntatók felkészítése

⁴ A kazuisztika gyökerei egészen az antikvitásig nyúlnak vissza. A *casus* latin szó jelentése: eset, s a kazuisztika módszere, műfaja ennek megfelelően az esetek tanulmányozása, esetverziók elképzelése és azok differenciált értékelése.

⁵ Vö. Jean-Louis QUANTIN, *Catholic Moral Theology, 1550–1800 = The Oxford Handbook of Early Modern Theology, 1600–1800*, ed. Ulrich L. LEHNER, Richard A. MULLER, A. G. ROEBER, 121.

⁶ A mű 1552-ben portugálul, 1573-ban latin nyelven jelent meg.

minden elképzelhető helyzetre. Kérdésként felmerülhetett például az is, hogy vajon a tiltott nemi kapcsolatok elkövetése hogyan függ attól, hogy hitetlennel, zsidó vagy éppen eretnekkal történik meg a nemi érintkezés egy katolikus részéről. Attól függően, hogy a bűnbán résztvevő másik fél katolikus vagy egyházon kívüli-e, vajon a testi történés negatív megítélhetőségét tetézi-e a szentségtörés vétsége is? Ilyen és hasonló esetek felvetése talán furcsán hathat a mai ember számára, ugyanakkor e kérdések tükrözték az akkori világ bonyolódását, s fel akarták készíteni a papot, misszionáriust vagy éppen a laikus hitét gyakorló embert is a komplex helyzetekre.

A 16–18. században több mint 1300 kazuisztikai mű született, s e nagy számban keletkezett művek egyik jellemzője az lett, hogy szerzőik fokozatosan eltávolodtak Aquinói Szent Tamás szisztematikus rendszerétől, és egyre inkább a kötelesség-etikára helyezték a hangsúlyt.⁷ A kazuisztika a barokk korban a gyakorlati morálteológia szinonimájává vált. Bár később sok kritika érte, különösen a felvilágosodás idején, a modern etikai diskurzusban ismét felértékelődött a szerepe. Az orvosi etika például gyakran használ kazuisztikus érvelést, amikor olyan dilemmákkal szembesül, ahol a törvény hallgat, és az adott eset körülményei döntő jelentőségűek.

A probabilizmus

A probabilizmus a kazuisztika talaján született, és a barokk morálteológia egyik legfontosabb útelágazást magában hordó irányzata lett. Alapelvét így foglalták össze: Kétes törvény nem kötelez! A probléma gyökerét természetesen már érzékelte a nagy szent, Aquinói Szent Tamás is, akinek vonatkozó észrevételei szerint, amikor valaki kétségben van azt illetően, hogy mi a helyes, akkor meg kell vizsgálnia, mit mond a kérdésről az autoritás, esetleg a minősített autoritás, s akkor az lesz a valószínű, azaz a probabilis, s ezzel együtt a követendő elv. Amennyiben pedig – olvasható ki még Szent Tamás gondolatmenetéből – különböző autori-

⁷ Jaun Azor említett műve is nagyban támaszkodott a *Summa Theologiae Pars Prima Secundae*ára, azonban kihagyta a felvezető, megelőző kérdéseket, mint pl. a boldogságnak, mint emberi végcélnak a kérdését, továbbá nem vette figyelembe a kegyelemre vonatkozó kérdéseket sem Szent Tamástól. A későbbiekben ezen elhanyagolt előkészítő felvetések még mostohább sorsra jutottak. Vö. QUANTIN, *Catholic Moral Theology...*, 5. j. i. m., 121.

tások különböző eredményre jutnának, azt kell választani, ami közelebb áll a cselekvőhöz. A probabilizmus *kétes törvény nem kötelez* elve azt jelentette, hogy ha egy adott erkölcsi kérdésben két egymással szemben álló, de valószínűnek ítélt vélemény létezett, akkor elegendő volt a kevésbé szigorút követni, amennyiben az kellően megalapozottnak számított. Ez az elv jelentősen megkönnyítette a lelkiismereti döntéseket, hiszen nem volt szükséges mindig a legszigorúbb álláspontot követni.

Bartolomé de Medina OP 1577-ben így fogalmazott: „Ha bizonytalannak tűnik egy törvényi kötelezettség – tehát ellenében komoly ellenvetések állnak fenn, melyek a gyakorlati életben figyelmet érdemelnek – az embernek nem a bizonytalan kötelezettséghez kell igazodnia.” Ez a definíció a probabilizmus sarokkövévé vált, és megalapozta a további vitákat. A probabilizmus célja nem a törvény kijátszása volt, hanem a lelkiismeret terheinek enyhítése. Francisco Suárez SJ (1548–1617) és Gabriel Vázquez SJ (1549–1604) a probabilizmus két legnagyobb képviselőjének számított. Amíg Suárez elsősorban a jog és erkölcs kapcsolatát hangsúlyozta, kidolgozva ezzel együtt a probabilizmus teológiai alapjait, addig Gabriel Vázquez részletes kazuisztikai elemzéseivel járult hozzá a rendszer finomításához. Munkásságuk révén válhatott a probabilizmus a jezsuita rend által hivatalosan képviselt erkölcsi módszerévé.

A teatinusok rendjéhez tartozó Zaccaria Pasqualigo (1600–1664) szintén a probabilizmust követte, felvetései azonban komoly problémákat okoztak. A probabilizmus engedékenységet ugyanis még tovább tágtította, amikor kijelentette, hogy az ember „követhet olyan véleményt is, amelyet ő maga nem tart valószínűnek, ugyanakkor tudja, hogy mások valószínűnek tartják”.⁸ E szélsőséges értelmezés azonban már sokak számára egyenesen elfogadhatatlan volt, mert azonnal észlelték, hogy a probabilizmus ilyen formája a törvények kijátszásának eszközévé válik.

A probabilizmus, a laxizmus és a rigorizmus

A laxizmus a probabilizmus szélsőséges kiterjesztéséből alakult ki. A 17. században Franciaországban jelent meg a fogalom, és rögtön a kezdetektől fogva kife-

⁸ Vö. QUANTIN, *Catholic Moral Theology...*, 5. j. i. m., 122–125.

jezetten kritikus tónusban, pejoratív értelemmel használták a túlzott engedékenységet megjelölésére.⁹ A laxisták szerint ugyanis a leggyengébb érv is elegendő volt ahhoz, hogy a hívő lelkiismeretét megnyugtassa, s így a törvénnyel szemben vagy legalább is azt figyelmen kívül hagyva cselekedjen. Ez gyakorlatilag azt jelentette, hogy mindig a legkönnyebb utat lehetett választani, és így a törvény kötelező ereje teljesen meggyengült. Antonio Escobar y Mendoza (1589–1669) – akit a laxizmus egyik prominens képviselőjének tartottak szellemi ellenfelei – *Summula casuum conscientiae* (1627) című művében a szándékot tette meg a cselekedet erkölcsi értékelésének középpontjába. Az, hogy egy cselekedet erkölcsileg helyese, a jezsuita teológus szerint egyszerűen a cselekvő személy motivációitól függ.

Antonio Escobar y Mendoza rendszerének hátránya az volt, hogy a cselekedetek szándékának előtérbe kerülése a cselekedetek tartalmának háttérbe szorítása által történhetett meg. A laxizmus rendszerével szembenállóként fogalmazták meg álláspontjaikat olyan ismertebb szerzők, mint Cornelius Jansen (1585–1638) és Blaise Pascal (1623–1662), akik szemében Escobar egyértelműen laxizmussal vádolható. Morálteológiai megközelítésük szerint egy cselekedet erkölcsi értéke független az ember szándékától. Maga a cselekedet, annak konkrét tartalma, tehát az önmagában vett cselekvés határozza meg az erkölcsi értéket. Álláspontjuk alapja, hogy minden emberi cselekedet magában hordozza immanens célját. Például a hazugság célja megtéveszteni másokat, így éppen immanens célja alapján erkölcsileg azonnal elítélendő. Éhező embernek alamizsnát adni azonban erkölcsileg jó, mert ennek a cselekedetnek az immanens célja a másik embernek való segítségnyújtás. Antonio Escobar y Mendoza és Cornelius Jansenék összeütköző véleménye kapcsán érdemes megfogalmazni ezen a ponton, hogy egyrészt valóban nem szabad túlbecsülni vagy kizárólagosan szemlélni a cselekvő szándékát teljesen megfelelkezve az immanens cselekvési tartalomról, mintha a cselekvés erkölcsi értékét kizárólag a cselekvő benső motivációiból kellene levezetni. Látni, ismerni és így értékelni kell a cselekvés immanens értelmét is. Mindközben nem szabad teljesen figyelmen kívül hagyni a cselekvés motivációját

⁹ A Magyar Katolikus Lexikon szócikke szerint a laxizmus a „lelkiismeret bizonytalanságának megszüntetésére kialakult téves elmélet, mely szerint minden szabad és erkölcsileg nem kifogásolható, amit a törvény kifejezetten nem tilt”. *Magyar katolikus lexikon*, főszerk. DIÓS István, Budapest, Szent István Társulat, 2013, <https://lexikon.katolikus.hu/L/laxizmus.html> (Hozzáférés: 2025. 09. 20.) A *laxus* melléknév jelentése laza, tág.

sem,¹⁰ hiszen egy-egy elítélendő motiváció egy objektíven jó cselekvést valóban erkölcsileg rossz cselekedetté változtathat. Vegyünk példaként azt az esetet, amikor valaki pénzzel segít egy másik embernek azzal a szándékkal, hogy aztán méltatlan engedelmességre kényszerítse őt.

Cornelius Jansen a kazuisztika és az Antonio Escobar y Mendoza által képviselt laxizmus határozott ellenzője volt több szempontból is. Jansen és tanítványai, a janzenisták ugyanis már kiindulópontként elutasították azt a humanista elképzelést, melynek tükrében az ember alapvetően jó és nemes. A janzenizmus az emberben éppen bűnös természetét és gyengeségét látta meg elsőként, s tette így hangsúlyossá, így már csak ezért is ellenezték a laxista nézeteket. Szembe helyezkedve a laxizmussal, jellemző állásfoglalásaik egésze a rigorizmus elnevezést kapta meg. A rigorizmus erkölcsi rendszere minden esetben a nagyon magas bizonyító erőt követeli meg a bizonytalan törvény ellenében történő érvelésekhez. Jansen az ágostoni kegyelemtan szigorú értelmezésére építette tanítását. Álláspontja szerint a természettörvény ismeretének hiánya sem mentesít a kötelezettség alól, mint ahogyan a probabilizmus sem! Továbbá olyan antropológiát épített fel, amelynek keretein belül az ember a kegyelem nélkül abszolút képtelennek mutatkozik a jóra, lelkiismereti kétségei biztosan félrevezető, így minden körülmények közepette köteles a törvény megtartására. Rigorista ember az, aki elméletileg tisztában van azzal a lehetőséggel, hogy a törvény kötelező ereje olykor kétséges, valójában kivétel nélkül követi a törvényt.¹¹ A rigorizmus számos pasztorális nehézséget okozott. A hívek lelkiismereti terhei gyakran elviselhetetlenné váltak, hiszen a szigorú értelmezés nem hagyott teret a gyakorlati bölcsességnek, s nem adott lehetőséget arra sem, hogy a cselekvések bizonyos körülményei enyhítő körülményekként jelenhessenek meg.

A laxizmus egy másik aspektusú megérthetősége okán érdemes megidézni még Antonio Diana (1586–1663) személyét is. A szicíliai kazuista szerző szintén elnéző álláspontot képviselt, s büszkén vallotta, hogy eseteit „röviden, tisztán, s

¹⁰ Az ember cselekedetei motivációkból fakadnak, azokat különböző szándékok kísérik. Ráadásul az ember időnként többféle motivációtól övezetten cselekszik, így elkülöníthetők fő és mellékes motivációk is a cselekedetek háttérében. A cselekedeteket mozgató szándékok természetesen – különböző hatásfokkal – befolyásolják a cselekvés erkölcsi összképét!

¹¹ *Erkölcsei rendszerek / systemata moralia = Magyar katolikus lexikon*, főszerk. DIÓS István, Budapest, Szent István Társulat, 2013, <http://lexikon.katolikus.hu/E/erk%C3%B6lcsei%20rendszerek.html>. (Hozzáférés: 2025. 09. 20.)

a legtöbb esetben elnézően” fejtette ki. Diana nagy kritikus nemcsak személyesen Blaise Pascal volt, hanem az a Juan Caramuel Lobkowitz (1606–1682) is, akinek vádpontjai egyrészt azt fogalmazták meg, hogy Diana rendszere olyan véleményeket tett valószínűvé, melyek korábban nem voltak azok, másrészt azok az emberek, akik azért követik ezen véleményeket, hogy nehogy bűnt kövessenek el, azok már előtte bűnt követnek el!¹² E kritika észrevételek jól mutatják, hogy a laxizmus miként veszélyeztette az erkölcsi normák integritását.

Fontos megállapításunk a probabilizmus, laxizmus és rigorizmus fogalmainak rövid elemzését követően, hogy a vegytiszta laxizmust éppen úgy ítéli el a helyes katolikus morálteológiai tanítás, mint a vegytiszta rigorizmust, hiszen az előbbi lezülleszt, az utóbbi pedig megbénítja az embert.¹³

Összegzés

A barokk katolikus morálteológia az önálló diszciplína megszületésének és a pasztorális igényekre adott válaszok keresésének kora volt. A kazuisztika az esetek differenciált megítélését biztosította, a probabilizmus a lelkiismereti terhek enyhítésére törekedett, a laxizmus azonban szélsőséges engedékenységre csúszott, míg a rigorizmus túlzott szigorral nehezítette meg a hívők lelki életét. A teológiai viták oly módon váltak egyre intenzívebbé és mindenki számára álláspontfoglalásokat is kikényszerítővé, hogy időről időre szerzetesek rendi káptalan ülései hoztak a rendtársak számára kötelezően követendő elveket, máskor egyetemi berkekben rendeztek releváns teológiai disputákat. A viták hevének csúcsát mutatja, hogy amíg például XI. Ince pápa 1679-ben 65 laxista tételt ítelt el, addig XI. Kelemen pápa 1713-ban 101 janzenista tételt nyilvánított eretneknek. A barokk morálteológiai történések azt is jól érzékeltetik, hogy a katolikus egyház mindig koncentrált figyelmet szánt annak az egyensúlykeresésnek, amit a törvényhez való hűség és a pasztorális érzékenység együttese követel meg. Ez a kihívás ma is jelen van az erkölcssteológiában.

¹² Vö. QUANTIN, *Catholic Moral Theology*..., 5. j. i. m., 122–123.

¹³ „A laxizmus zülleszt, a rigorizmus bénít.” Vö. 9. j. i. m.

TÖRTÉNELEM, TÖRTÉNETISÉG

SZÁDOCZKI BÁLINT

*Egy bíboros erényei – Aragóniai János erkölcsének megítélése Bonfini Symposionjában valamint kortárs irodalmi és történeti forrásokban**

Ha egymás mellé állítjuk a reneszánsz és az erény fogalmát, óhatatlanul ellentétes értelmű jelentéspárként tekintünk rájuk, mivel a 15–16. század fordulóján működő egyházzól jórészt a reneszánsz pápák fényűzése, művészetpártolása vagy a nepotizmusuk és elsősorban a züllöttségükkel és erényekben nem bővelkedő életvitelük kapcsán kialakult, többnyire negatív sztereotípiát épült be a köztudatba. E megítélés a pápák árnyékában élő, az egyházfő reprezentációját teljessé tevő bíborosokra is vonatkozik. Noha már a nem túl kései utókor is – a reformációtól kezdve – elítélte a felső (és az alsó)papság evangéliumi tanításokkal szembemenő kilengéseit,¹ a kortárs szerzők java VI. Sándor pápaságának (1492–1503) kezdetéig ritkán fogalmazott meg kritikát a pápa vagy a bíborosok erkölcsére vonatkozóan, inkább a meglévő erények kiemelésében jeleskedtek.²

Az erényekkel foglalkozó szerzők közül hazánkban az egyik legismertebb Antonio Bonfini (1427–1502), neve elsősorban monumentális munkája, a *Magyar történelem tízedei* révén ismert. A *Symposion de virginitate et pudicitia conjugali* (*Beszélgetés a szüzességről és a házasság tisztaságáról*) című művében, amelyet Aragóniai Beatrixnak

* A tanulmány a PPKE-BTK-23-5 számú projekt keretében, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Karának támogatásával és finanszírozásával, a Vestigia Kutatócsoportban készült. A szerző az EKKE BTK TTI munkatársa.

¹ A reneszánsz papság modernkori negatív megítélésének archetípusa Jacob Burckhardt-nál olvasható, aki számtalan példát gyűjtött az itáliai papok, szerzetesek és egyháznagyok kilengéseire a különböző itáliai forrásokból. Jacob BURCKHARDT, *A reneszánsz Itáliában*, Budapest, Képzőművészeti Alap, 1978, 267–337.

² VI. Sándor pápáról igen negatív képet festett a pápai ceremóniamester, Johannes Burckhardt (Johannis BUCHARDI [...] *diarium sive rerum urbanarum commentarii* (1483–1506), I, ed. Louis THUASNE, Paris, 1883), illetve Stefano Infessura (*Diario della città di Roma di Stefano INFESSURA scribasenato*, a cura di Oreste TOMMASINI, Roma, 1890).

(1457–1508) ajánlott, elsősorban erkölcsi kérdésekkel foglalkozott, a korban fontosnak tartott erények célzott rangsorolásával: a *Symposion* nem azzal a céllal íródott, hogy az egyháziak erkölcsait vegye górcső alá,³ mégis több klerikus szerepel benne említés szintjén, sőt főszereplőként, mint bizonyos erények képviselője. Bonfini művébe került Beatrix királyné testvére, Hunyadi Mátyás (1458–1490) sógora, Aragóniai János bíboros (1456–1485) is,⁴ mint az erkölcsi tisztaság kérlelhetetlen védelmezője.

Pajorin Klára felvetése szerint Bonfini általában irodalmi forrásokból származó eszmefuttatásokat adott Mátyás vagy más szereplő szájába, „de alapelveik azokra a személyekre jellemzőek, akiket Bonfini [...] ábrázolt.”⁵ Ez a megállapítás adta jelen tanulmány kérdéseinek apropóját, főként egy személyre, Aragóniai János bíboros-legátusra, esztergomi érsekre fókuszálva azok megválaszolását. Mennyire volt jellemző a fenti erény, illetve az erényes élet a műben szereplő bíborosra? Milyen erények meglétét várták el egy 15–16. század fordulóján élt főpaptól? Megvoltak-e ezek Aragóniai Jánosban? Mit tükröznek erényeiről a kortárs beszámolók, és mit a tettei? Ismerhette-e Bonfini Aragóniai Jánost, akiről a szüzesség védelmezőjét mintázta? Ezen kérdések körbejárására vállalkozom tanulmányomban.

A Bíborosi Kollégium törekvései és az ideális bíboros képe a 15. század második felében

A kérdésfelvetés vizsgálatához elengedhetetlen annak a testületnek a rövid bemutatása, amelybe a vizsgált személy tartozott. Ennek megfelelően a Bíborosi Kollégium kialakulásának és szerepváltozásainak rövid történeti összefoglalását követően az ideálkép jellemzőit fogom összegyűjteni.

A kardinális megnevezés eredetét és a tisztséghez kapcsolódó feladatok cizellálódását, amely a koraközépkortól nyomon követhető, a nemzetközi medievisztikai szakirodalomban alaposan feldolgozták.⁶ Egyházkormányzati szerepet a 11.

³ A *Symposion* keletkezéséről, céljairól Pajorin Klára és Kulcsár Péter írt bővebben. Műveik felsorolását lásd alább.

⁴ Életére vonatkozóan lásd Thomas HAFNER, *Die Bibliothek des Kardinals Giovanni d'Aragona (1456–1485): Illumierte Handschriften und Inkunabeln für einen humanistischen Bibliophilen zwischen Neapel und Rom*, Wiesbaden, Reichert, 1997, 7–22.

⁵ PAJORIN Klára, *Bonfini Symposionja*, Irodalomtörténeti Közlemények, 85(1981), 529.

⁶ A fejezetben nem célok a bíborosi fogalom jelentésváltozásait nyomon követni, mindössze annyit kívánok a Bíborosi Kollégium változásainak történetével foglalkozni, amennyi ahhoz szükséges, hogy a vizsgált személyt egy, a 15. században is formálódáson áteső csoportba helyezéséhez szükséges. A bíborosi tisztség fogalmi hátterével alaposan foglalkozott Barbara Bombi (Barbara BOMBI,

század közepétől, a pápaság és a császárság hatalmi harcának kezdetétől vettek fel, amikor a pápák megreformálták a pápaválasztási eljárást és elrendelték, hogy az egyházfőt, mint Róma püspökét kánoni választással kell kijelölni, amelyben a bíborosok kapták a főszerepet.⁷ Emellett a pápák hangsúlyozták a kardinálisok tanácsadó szerepét olyannyira, hogy csoportjukra egyes teológusok, mint „az egyház szenátusára” tekintettek.⁸ A 12. század elejére alakult ki az ún. „Bíborosi Szent Kollégium”,⁹ amely saját pénzügyekkel rendelkezett és a pápát a konzisztóriumon segítette a kormányzati és igazságszolgáltatási ügyekben, melyek révén a testület tagjai az egyházkormányzat szerves részeivé váltak.¹⁰ A 13. század végén már vita tárgyát képezte, mennyire köteles a pápa alávetni magát a konzisztóriumon a bíborosok döntéseinek, egyáltalán szükséges-e velük konzultálni.¹¹ A pápák monarchikus irányítási elképzelései ütköztek a bíborosok oligarchikus, a pápát felügyelni óhajító hatalmi igényeikkel, amely – úgy tűnik – a 14. századi avignoni pápasághoz,

The Medieval Background to the Cardinal's Office = A Companion to the Early Modern Cardinal, ed. Mary HOLLINGSWORTH, Miles PATTENDEN, Arnold WITTE, Leiden–Boston, Brill, 2020 (Brill's Companions to the Christian Tradition, 91), 9–21. A Bíborosi Kollégium középkori változásait és újkori rendszerének gyökerét Miles Pattenden foglalta jól össze (Miles PATTENDEN, *The College of Cardinals = A Companion to the Early Modern Cardinal*, ed. Mary HOLLINGSWORTH, Miles PATTENDEN, Arnold WITTE, Leiden–Boston, Brill, 2020 (Brill's Companions to the Christian Tradition, 91), 23–39). A Bíborosi Kollégium működésének történeti háttérét műveik felhasználásával készítettem el. A pápai hatalom, a pápaság és a Bíborosi Kollégium középkori viszonyváltozásainak átfogó bemutatására a Jürgen Dendorfer és Ralf Lützelchwab által szerkesztett *Geschichte des Kardinalats im Mittelalter (Päpste und Papsttum)* című kötet vállalkozott. A 15. század második felével Marco Pellegrini foglalkozott behatóan (Marco PELLEGRINI, *Ascanio Maria Sforza: La parabola politica di un cardinale-principe del rinascimento*, I, Roma, Istituto Storico Italiano per il Medio Evo, 2002).

⁷ II. Miklós 1059-ben kiadott *In nomine Domini* kezdetű dekrétuma a bíboros püspökökre bízta a pápa személyének kijelölését, megválasztásához azonban bíboros klerikusok másik két rendjére is szükség volt. Az egyéb papságnak és a római népnek az *akklamáció*, a jóváhagyás szerepe jutott. A császárról a rendelkezés nem tesz említést, ezzel kizárták személyét a pápaválasztásból, de a döntés tényét megerősítésre az uralkodónak is benyújtották. BOMBI, *The Medieval Background...*, 6. j. i. m., 11. A dekrétum lényeges pontjai magyarul: GERGELY Jenő, *A pápaság története*, Budapest, Kossuth, 1982, 88. A 11. század során a bíborosok másik két rendje kijárta, hogy a pápaválasztás során a bíborospüspökökkel egyenlő jogaik legyenek, így végsősoron a 11. század végére, 12. század elejére kialakult a pápaválasztás maihoz hasonló formája. Miles PATTENDEN, *The College of Cardinals...*, 6. j. i. m., 25.

⁸ Clairvaux-i Szt. Bernát 1150-ben a *De consideratione* című művében a bíborosokat a pápa segítőinek (*coadjutores*) nevezte, hatalmukat közvetlenül a pápa ruházta rájuk. BOMBI, *The Medieval Background...*, 6. j. i. m., 12. Ugyanígy közös identitásuk meglétét hangsúlyozza Szent Bernát nyomán Pattenden is. PATTENDEN, *The College of Cardinals...*, 6. j. i. m., 26.

⁹ A kardinálisok testületének, a Bíborosi Kollégiumnak ez volt a hivatalos elnevezése. *Uo.*, 26.

¹⁰ BOMBI, *The Medieval Background...*, 6. j. i. m., 12.

¹¹ *Uo.*, 16.

majd az 1377-es nyugati szakadáshoz vezetett.¹² A konstanzi zsinaton helyreállt egység során újra kellett pozicionálni a pápa és a bíborosi kollégium viszonyát. Ennek folyamán két új eszköz állt a felek rendelkezésére: a zsinat és a választási kapituláció. Míg az előbbi révén a pápa a bíborosi kollégiumot is ellenőrizhette, addig az utóbbi a bíborosok fegyvere lehetett a pápával szemben, melyben kötelezhettek kollektív jogaik figyelembevételére.¹³ 1436-ban a bázeli zsinat 24 főben szabályozta a hivatalviselő kardinálisok létszámát, elrendelte, hogy az új tagok felvételét a kollégiumnak jóvá kell hagynia, megállapította az azonos nemzetből származó bíborosok arányát (legfeljebb 1/3-a származhat azonos nemzetből), tiltotta a nepotizmust, szabályozta a kardinálisok jövedelmét, valamint feladatul adta nekik a pápa segítségét és ellenőrzését. IV. Jenő pápa (1431–1447) ellenállása azonban ezeket a reformokat megakasztotta.¹⁴

A 15. század második felében megmutatkozott a pápaság hatalmának felülke-rekedése a bíborosi kollégiumon, amely nem csak a zsinati mozgalom elfojtásában, a választási kapitulációk figyelmen kívül hagyásában, hanem a pápai nepotizmusban és a bíborosok konzisztóriumai döntéshozatalból való kiszorulásában is tetten érhető.¹⁵ Szerepük idővel a meghozott döntések jóváhagyására, a reprezentációra és a követek közös fogadására korlátozódott,¹⁶ de a Kúria legfontosabb szerveit

¹² A szakirodalom álláspontja egységes abban, hogy ez az ellentét vezetett a nagy nyugati szkizmához. PATTENDEN, *The College of Cardinals*..., 6. j. i. m., 26–27. Bombi összefoglalta azon teológusok vitáját, akik eltérő álláspontot fogalmaztak meg a bíborosok hatalmát illetően. E két véglet harca közben – azaz, hogy a bíborosok ellenőrizhetik a pápát (Joannes de Soardis/Joannes Parisiensis, 1255 k.–1306), illetve a pápának csak erkölcsi kötelessége a bíborosok bevonása a pápai döntéshozatalba (Johannes Monachus bíboros, 1250–1313) – a pápai hatalom a 14. század második felében jelentősen erodálódott. BOMBI, *The Medieval Background*..., 6. j. i. m., 17–20.

¹³ *Uo.*, 20–21. Az első választási kapitulációt már a 14. század közepén aláírták a bíborosok, de rendszeres használatukra csak 1431-től került sor. Céljuk az volt, hogy az újonnan megválasztott pápa tiszteletben tartsa a Bíborosi Kollégium kollektív jogait és bevételeit. Ezekkel kapcsolatban Patten-den röviden összegezte a medievisztikai szakirodalom álláspontját, mely szerint a pápák rendszerint nem tartották be ezeket, mert összeegyeztethetetlenek voltak saját teljhatalmukkal. PATTENDEN, *The College of Cardinals*..., 6. j. i. m., 28–29.

¹⁴ BOMBI, *The Medieval Background*..., 6. j. i. m., 21.

¹⁵ PATTENDEN, *The College of Cardinals*..., 6. j. i. m., 30.

¹⁶ Egy 16. század végi olasz összefoglaló szerint (Paolo PARUTA, *Relazione*, 1595) a bíborosok konzisztóriumai szerepkörének korlátozódása II. Piusztól kezdve nyomon követhető, korábban csupán a templomok felosztása történik ott. PATTENDEN, *The College of Cardinals*..., 6. j. i. m., 30. II. Piusz pápa kommentárjaiban nyíltan kimondta ez irányú törekvéseit. szerinte a bíborosok feladata alárendelt a pápához képest, nagyrészt reprezentatív és támogatói szerepet szánt nekik a Kúriában és a legációkban is. Henderson idézi is a pápa és a bíborosok közt 1461. évi bíborosi felemeléskor zajló megbeszélés egy jellemző részletét: „[...] nobis, non tibi commissa est Petri navicula! Tibi necesse

továbbra is ők vezették.¹⁷ A bíborosi kollégium befolyásának csökkenését a kortársak az új bíborosok kinevezésekor észlelhatték, mivel személyükkel szembeni kifogások megfogalmazásán kívül semmilyen konkrét lépést nem tehettek befogadásuk és a kialakult gyakorlat ellen.¹⁸ Noha egyesek törekedtek a „szénatusi modell” helyreállítására, valójában egyéni pozíciójuk egyre inkább a pápával való kapcsolatuktól függött. Ennek megfelelően a legfontosabb tisztségeket a pápa a legmegbízhatóbb bíborosokkal töltötte be.¹⁹ Noha a kardinálisok szerepe a legfőbb döntéshozatalban visszaszorult, a pápai hatalom reprezentálásában komoly feladat hárult rájuk: ők alkották ünnepi alkalmakkor az egyházfő kíséretét, kultúrarápártoló és mecénási tevékenységükkel emelniük kellett a város fényét, valamint legációik során megtestesítették a pápai teljhatalmat is.²⁰

Ezzel párhuzamosan alakult ki a humanista bíboros ideálképe, amely hangsúlyozta a fent említett szerepekben való megjelenés fontosságát, mi több, követendő érényekként fogalmazták meg a kortársak számára elfogadásukat. A bíborosi érények katalógusa nem csak elméleti vagy normatív munkákban (például zsinati dokumentumokban²¹ vagy pápai szertartáskönyvekben²²) egy szűk csoport számára volt elérhető, hanem bizonyos irodalmi alkotások – pl. humanista temetési beszédek – révén széles körben ismertté váltak, és ezáltal lényegesen befolyásolták az egyes bíborosokról kialakult képet.²³

est recte consulere, at nos sequi consilium tuum, nisi optimum videatur, nulla necessitas urget. Nostro periculo aut stat aut cadit Ecclesia. Te de consilio rationem reddere oportebit, nos de regimine. Cura, quae tua sunt, aliena relinque! Cardinalem te scito esse, non papam.” Duane HENDERSON, *Bessarion, Cardinalis Nicenus: A cardinalial vita between ideal conceptions and institutional structures* = „Inter graecos latinissimus, inter latinos graecissimus”: Bessarion zwischen den Kulturen, hrsg. Claudia MÄRTL, Christian KAISER, Thomas RICKLIN, Berlin–Boston, Gruyter, 2013, 82. 15. j.

¹⁷ *Uo.*, 82.

¹⁸ Pattenden egy konkrét esetet említ, amely II. Piuszhoz és Ludovico Trevisano bíboros kamaráshoz köthető. Utóbbi kifogásolta, hogy a pápa olyan személyeket választott a bíborosok közé, akik méltatlanok a címhez. Kifogása a kardinálisok számának nagyságát is érintette, mindezek az egyházfő döntését nem befolyásolták. PATTENDEN, *The College of Cardinals*..., 6. j. i. m., 30–31.

¹⁹ HENDERSON, *Bessarion, Cardinalis Nicenus*..., 16. j. i. m., 82.

²⁰ *Uo.*, 83.

²¹ Például a bázeli zsinat dokumentumai a műveltség, az erkölcsi feddhetetlenség és a gyakorlati tapasztalat meglétét kérték számon a bíborosok személyén. *Uo.*, 87. 37. j.

²² Az egyik ilyen mű Paride Grassihoz köthető. A másik Agostino Patrizi-Piccolomini nevéhez, aki a II. Piusz bíborosaival szembeni elvárásokat, mint az új bíborosok felemelésekor megfogalmazott formula szöveget beépítette a szertartáskönyvébe. *Uo.*, 87. 39. j.

²³ A temetési beszédekben megjelenő bíborosi ideálképpel Henderson Bessarión bíborosról összefoglaló jelleggel írt tanulmánya foglalkozik (*Uo.*). Az említett szerző ebben a művében a bíborosi és

A bíborosok temetésekor elhangzó beszédekben megjelentek olyan erények, amelyek a pápákra is jellemzőek voltak, mint például a *humilitas* (alázatosság), *humanitas* (emberiesség) és *liberalitas* (bőkezűség), de olyanok is, amelyeket a pápák bemutatásakor nem említettek. Így csatolták hozzájuk például a „kolostori erényeket” – ezek közé tartozott a *continentia* (mértékletesség), az *abstinentia* (önmegtartóztatás) és az *austeritas* (komolyság), vagy a *gravitas* (méltóság) és az *integritas* (feddhetetlenség) – de gyakran kiemelték a szolgálatkészség erénye mellett a műveltséget és a bölcsességet (*scientia et sapientia*) is. Nélkülözhetetlen eleme volt a temetési beszédben elhangzó erénykatalógusnak az esetleges nemesi, fejedelmi származás említése, az ebből konzekvensen követett családi örökség kiemelése. Továbbá a méltóságra emelt ideális bíboros elsősorban pápai követségekkel, templomok felújításával, irodalmi tevékenységgel és kegyességi cselekedetekkel tűnt ki.²⁴ A fenti erényeket a bíborosi pályára lépés fő előfeltételeinek tekintették.

Ennek az ideálképnek a bíborosok közötti terjedése leginkább Jacopo Ammannati Piccolomini bíboroshoz (1422–1479) köthető, aki irodalmi tevékenysége, levelezése révén igyekezett véleményét szélesebb körben terjesztve a közgondolkodásra hatást gyakorolni.²⁵ Levelei, gyászbeszédei és traktátusai mind tartalmaznak az ideális bíboros képére vonatkozó elemeket. Munkáiban az ideálképet Jóannész Bézszarión (1403–1472) bíboros testesítette meg, akiről a következő erényeket gyűjtötte össze: *publica utilitas/utilitas Ecclesiae* (közügyekben vagy az egyházi ügyekben való hasznosság - követségek révén is); *servitium* (szolgálatkészség); *eloquentia* (ékesszólás) – beszédstílusa tréfás „*usque in finem aperta semper et facilis et delectans*”, *bona mens et conscientia* (jó szándék és lelkiismeretesség); *praestantia* (kiválóság); *ingenium* és *prudentia* (okosság és bölcsesség).²⁶ Egy másik bíboros halála kapcsán a magánéletben tanúsított szerénységet és takarékoságot is kiemelte.²⁷ Ezt erősítette *De officiis summi pontificis et cardinalium* című traktátusában. Ebben a kéziratban terjedő műben az előbbiek mellett a bíborosok legrosszabb tulajdonságai közé a fősvény-

a pápai ideálkép lényegre törő összehasonlítását is megtette, ez szolgált alapul a fejezet rész megírásához.

²⁴ *Uo.*, 84–88.

²⁵ Ammannati-Piccolomini Bíborosi Kollégiumba lépésétől kezdve kimutatható ez a tevékenysége. Marco PELLEGRINI, *Da Jacopo Ammannati Piccolomini a Paolo Cortesi: Lineamenti dell'ethos cardinalizio in età rinascimentale*, Roma nel Rinascimento, (1998), 25.

²⁶ *Uo.*, 32–34.

²⁷ *Uo.*, 35–36.

séget, illetve a pénz luxuscikkekre vagy érzéki gyönyörökre való elherdálását sorolta. Ezeken túl kiemelte, hogy egy bíborosnak ismernie kell a múlt és a jelen eseményeit, társadalmának szerkezetét és jó földrajzi ismeretekkel is rendelkeznie kellett.²⁸ Hasonló ideákat fogalmazott meg 1484-ben a pápai szertartásmester Paride Grassi is, és fő vonalaiban – némely elemeiben bővítve – ezek az erények jelentek meg később Paolo Cortesi *De Cardinalatu* című művében is.²⁹

Noha számos bíboros rendelkezett ezekkel az erényekkel,³⁰ az utókor számára hiteltelenné tette őket e téren magánéletük, kicsapongásaik és javadalomhalmozásuk – ez azonban a korszakban nem játszott szerepet egy-egy személy erkölcsi megítélésében.³¹

Aragóniai János erényei és megítélése a kortárs irodalmi és történeti forrásokban

János bíboros nevelőit és neveltetését nézve bizonyos, hogy alapos liturgikus, diplomáciai és humanista képzettséggel rendelkezett, mivel neveléséért olyan személyek feleltek, mint Pietro Ransano domonkos szerzetes, Bartolomeo da Sulmona (Filaete), a később titkárként is alkalmazott Giorgio de Flisca,³² vagy az Aragóniai család ifjainak nevelésében kulcsszerepet játszó Diomede Carafa, aki egy rövid illemtani jegyzetet is összeállított számára.³³ Azonban több körülmény is arra mutat, hogy az előbb felsoroltak mellett Ammannati Piccolomini ideálja valóban hat(hat)ott rá. Ammannati levelei János neveltetésének idején keltek, s forogtak

²⁸ *Uo.*, 42.

²⁹ *Uo.*, 43–44.

³⁰ Például az erkölcselenségéről hírhedtté vált Rodrigo Borgia erényeit maga Ammannati-Piccolomini állította Aragóniai János elé követendő példaként. Lásd Ammannati-Piccolomini levelét lentebb.

³¹ Marco PELLEGRINI, *Das Kardinalskolleg von Sixtus IV. bis Alexander VI. (1471—1503) = Geschichte des Kardinalats im Mittelalter*, hrsg. Jürgen DENDORFER, Ralf LÜTZEISCHWAB, Stuttgart, Anton Hiersemann, 2011, 437.

³² Aragóniai János neveltetéséről bővebben lásd HAFFNER, *Die Bibliothek des Kardinals Giovanni d'Aragona...*, 4. j. i. m., 35–40.

³³ Carafa Aragóniai I. Ferrante/Ferdinánd nápolyi király (1458–1494) összes gyermekének írt egy erkölcsi művet. Ahogy Beatrix, úgy János bíboros is magyarországi útja előtt kapta meg Diomede intelmeit. Jánosnak az első legációja alkalmából írt műve *Memoriale a lo reverendissimo monsignore Cardinale de Aragonia del camino have a fare in Ungheria et cetera* címmel csak töredékesen maradt fenn. Kiadása: Diomede CARAFA, *Memoriali*, a cura di Francesco Petrucci NARDELLI, Roma, Bonacci, 1988, 378–383.

közkézen.³⁴ A bíboros igyekezett jó viszonyt ápolni az Aragóniai-házzal:³⁵ egy-egy levelet Aragóniai Ferdinánd nápolyi királynak, fiának Alfonznak és lányának Eleonórának címzett,³⁶ míg Jánoshoz írt leveleiből négy is fennmaradt.³⁷ Személyes kapcsolatuk 1471 őszen kezdődött, amikor az ifjú János levelet írt a bíborosnak, melyre az Rómából válaszolt.³⁸ Arról, hogy fejlődését a Ammannati Piccolomini nyomon követte, elszórtan vannak adataink – pl. egy 1474-ben Giovanni Campanóhoz írt levél, amelyben Ammannati kéri az író, tolmácsolja Jánosnak, hogy a megkezdett tanulmányokat hasonló szorgalommal folytassa tovább.³⁹ Személyes kapcsolatuk a királyi sarj bíborosi kinevezése előtt és után is megmaradt. Levelezésük tárgyunk szempontjából egyik érdekes darabja az, amelynek mellékleteként Ammannati elküldte neki egy kardinális barátjának címzett, a konzisztórium tanácsadás módjáról írt levele másolatát.⁴⁰ Ez közvetlenül János hivatalos bíborosi kinevezése előtt történt azzal a céllal, hogy felkészítse a bíborosi teendőkre, mivel

³⁴ Ezt támasztja alá többek között Aragóniai Jánoshoz 1477 februárjában írt levele, amelyben megemlíti, hogy egy bíboroshoz a jó tanács és tanácsadás témájában írt levelét a konzisztóriumon a pápa és a többi bíboros körében felolvasták, ezt küldte tovább neki is, hogy tanuljon belőle. „[...] scripsi epistolam ad amicissimum cardinalem, qua complexus nonnulla sum ad bene exquirenda et danda consilia in senatibus nostris. Pauca ea sunt, sed prima ad id opus, ut puto. Ea ipse pontifex legit et in frequenti patrum conventu est dignatus andare. Mitto item ad te, ut, quando bene de omnibus iudicas et studiosa opera tibi sunt cordi tyroque adhuc inter nos est, gustum aliquem de interioribus nostris ante adventum accipias.” Iacopo AMMANNATI PICCOLOMINI *Lettere (1444–1479)*, III, a cura di Paolo CHERUBINI, Roma, Ministero per i beni culturali e ambientali, Ufficio centrale per i beni archivistici, 1997, 2120–2122. 906. sz.

³⁵ Több személlyel is levelezett a nápolyi udvarból, köztük Ferdinánd király udvari embereivel és gyermekeivel. Jó példa erre a humanista Antonello Petrucci, nápolyi királyi titkárhoz 1477 elején írt levele (*Uo.*, 2112–2113. 900. szám), amelyben a címzettet kérte, hogy az Aragóniai-házhoz való hűségéről biztosítsa urát.

³⁶ Aragóniai Ferdinándhoz 1474. november 15-én (*Uo.*, 1887–1890. 766. sz.); Aragóniai Alfonzhoz 1468. július végén (*Uo.*, 1168–1170. 351. sz.); Aragóniai Eleonórához 1479. június 10-én (*Uo.*, 2248–2250. 983. sz.)

³⁷ 1471. szeptember után (*Uo.*, 1413–1417. 469. sz.); 1477. február (*Uo.*, 2120–2123. 906. sz.); 1477. december 10-e után (*Uo.*, 2179–2183. 944. sz.); 1478. február második fele (*Uo.*, 2195–2199. 953. sz.).

³⁸ Jacopo Ammannati Piccolomini levele Aragóniai Jánosnak 1471. szeptember után. *Uo.*, 1413–1416. 469. sz.

³⁹ *Uo.*, 1912–1913. 775. sz. Mindezt Campano 1474. november 8-án írt levele előzte meg, amelyben tájékoztatta Ammannati bíborost, hogy ifjú protonotárius a katonai tudományok helyett az írás művészetét részesíti előnyben. AMMANNATI PICCOLOMINI *Lettere...*, 34. j. i. m., 1887.

⁴⁰ 1477. február. *Uo.*, 2120–2122. 906. sz.

az aragóniai herceg főpapi kinevezése a bíborosok közt 1476 első felében már beszédtema volt.⁴¹ Erényeinek kiemelését bíborosi kinevezése alkalmából írt gratuláló levelében sem mulasztotta el magasztalni,⁴² később pedig szorgalmazta Rómába települését.⁴³

⁴¹ 1476 márciusában I. Ferrante és a pápa között Milánó–Firenze–Velece ellenes éll született megállapodás hatására a nápolyi király orátora, Aniello Arcamone és a nápolyi érsek, Oliviero Carafa bíboros révén titokban kérvényezte fia bíborosi kinevezését. Ennek hamar híre ment a Kúriában, a milánói követ, Sacramoro da Rimini szinte azonnal jelezte ellenvéleményét a pápa előtt a nápolyi uralkodó ambíciójával szemben és ligájuk képviselőre három másik bíborost is jelölt Aragóniai János mellé, ennek köszönhetően hosszan elhúzódó politikai kérdés lett az ügyből, amely állásfoglalásra készítette a bíborosokat is. Erről bővebben: PELLEGRINI, *Ascanio Maria Sforza*..., 6. j. i. m., 46–49, 57–62. A kardinálisok véleményére lásd többek között Ammannati Piccolomini levelét Francesco Gonzaga bíboroshoz, 1476. július 28. AMMANNATI PICCOLOMINI *Lettere*..., 34. j. i. m., 2060–2061. 871. sz. Érdemes kiemelni e levél kapcsán, hogy a feladó nem annyira támogatta Aragóniai János bíborosi kinevezését. Ennek részleteiről, az ellenjelöltekről és a lobbizásról lásd PELLEGRINI, *Ascanio Maria Sforza*..., 6. j. i. m., 46–57. Egy másik bíborosi álláspontról – ti. hogy János kinevezését a Bíborosi Kollégium egyes tagjai (pl. az alkancellár, Rodrigo Borgia) nem támogatták, de a kardinálisok mégis kedvező döntést hoztak – a nápolyi udvarban tartózkodó, Aragóniai János szolgálatában álló Perotto Vesachtól tudjuk, aki a következőt írja Estei Herkules ferrarai hercegnek: „Et più aviso vostra signoria como la maestà del signor re ave deliberato che lo signor don Joanne sia cardenale, et avene scripto di sua propria mano alo papa, alo quale ave responso che èy conteto farelo per ben che ce sono stati alcuni cardinali assai contrarii, como èy el vice cancellieri, et roan puro èy stato concluso del sì.” Hajnalka KUFFART, *Italian-Hungarian Careers in the 15th Century: the Example of a Catalan: Life and Letters of Perotto Vesach = Movement of men, goods, and cultures in two areas of Europe: Hungary and Southern Italy between the 15th and 21st centuries: the bilateral project CNR/MTA*, ed. Paola AVALLONE, Mónika F. MOLNÁR, Roma, CNR, 2024, 61. Borgia szembenállásának ellentmond Ammannati-Piccolomini egy másik, János kinevezését követően (1477. december 10-e után) írt levele, amelyben hangsúlyozza, hogy kinevezésében az alkancellár minden követ megmozgatott. „Vicecancellario, ut paucis spondeam, tam deditus sum, ut sine scelere dissolvi ab eo non possim. [...] Eae meae sunt in dignationem suam summi amoris summaeque observantiae causae, non lenocinio ambitionis, sed iudicio virtutum collectae, si eodem in eum animo est amplitudo tua, ut litterae praeferunt grate sentiens et iudicans. [...] Crede Papiensi, dignissime pater, in eo diligendo non falleris et in conservando non erras: potuit pro te, quae voluit, contentionum pro te ducem se praebuit, nec ante quievit, quam in tuto positam rem tuam cognovit.” Ammannati Piccolomini levele Aragóniai Jánoshoz, 1477. december 10. után, *Uo.*, 2181. 944. sz.

⁴² A levélben érdekes módon inkább Borgia bíboros erénykatalógusa található meg, amely arra hívott, hogy a címzettet hálára és lekötelezettségre intse az alkancellárral szemben, talán követendő mintául is állítja. „Animus ad generosa opera semper erectus, ad patrociniū fidei semper incensus, in amicorum causis numquam remissus et segnis. Tum (quod in quotidianis disceptationibus experimur) iudiciū acre et perspicax, prudenter semper videns, semper dissenter et eleganter consilia exprimens, ut (quod sine adsentatione sit dictum) et recentī omne aetate opinione praestantis patris nemo illum nostris ordinis antecellat.” *Uo.*, 2180–2181. 944. sz. János erényeivel kapcsolatban összefoglalóan csak annyit említett meg, azok hasonlóan kiemelkednek, mint királyi származása. „Quid enim patrem illum non venerer, qui supra merita semper me coluit? Et cuius excellentes virtutes, cum excellenti genere magnitudine certetur.” *Uo.*, 2182. 944. sz.

Ha Ammannati Piccolomini alapján nem is, de más, kortárs bemutatások alapján összegyűjthetők Aragóniai János érneyei. Az egyik forrás egy, Mátyás királynak apósához, I. Ferdinánd nápolyi királyhoz 1480 nyarán írt levele, amelyben láthatóan sokféle érénnyel ékesítette fel sógorát. Ebben a magyar király arról számol be, hogy egyesek azt terjesztik Itáliában, hogy a legátus illetlen módon viselkedett Magyarországon. Mindez persze nem igaz, ne üljön föl ezeknek a híreknek.⁴⁴ Sőt ellenkezőleg, maga Mátyás azt tapasztalta, hogy János „oly mértéktartóan, komolyan és bölcsen viselkedett itt nálunk, hogy [...] csodálkoztunk, miként lehet benne ifjú kora ellenére ilyen nagy bölcsesség, tapintat és mértéktartás.”⁴⁵ A forrás a közeli rokonság ténye miatt elfogultsággal vádolható.

Jacopo Gherardi,⁴⁶ aki IV. Szixtusz pápa környezetében élve állította össze *Diario Romano* című művét, hasonló színben mutatta be a magyarországi követségéről visszaérkező bíboros-legátust. Jellemzése során nem hallgatta el a róla érkező negatív híreket (legátusi hatalommal való visszaélést és ahhoz kapcsolódó jogkörfosztásról majd visszaadásról is írt, illetve azt is nehezményezte, hogy IV. Szixtusztól kapta meg a montecassinói apátságot),⁴⁷ ugyanakkor közölt róla egy hízelgő,

⁴³ *Uo.*, 2195–2199. 953. sz.

⁴⁴ MKL II. 27. „[...] postquam ad nos in hoc regnum pervenerit, minus superbe et insolenter nobiscum et cum aliis omnibus se tenuisse, atque assidua importunitate nos ad sui fastidium compulisse, nullam nobis requiem dedisse, neque etiam permisisse nos aliquantulum respirare; nos vero tanquam illius presentia fastiditos suspirasse, ut liceret nobis cum honore quamprimum ab illo separari; discedente vero eo magnam nobis voluptatem suscepisse, tanquam ab homine importuno et nimis insolente liberatos.”

⁴⁵ MKL II. 27. „prefatum reverendissimum dominum tanta **modestia, gravitate** et **prudencia** se gessisse hic apud nos, ut profecto, quemadmodum etiam sanctissimo domino nostro de ipso scripsimus, mirati sumus tantam **prudenciam, discretionem** et **modestiam** in etate juvenili reperiri posse. Nam ita se nobiscum humaniter habuit, tanta **modestia, gravitate**, ut nihil visum in eo sit, quod non omnibus laudabile et iucundum videretur.” (Fordítás és kiemelés tőlem – Sz. B.)

⁴⁶ Életére vonatkozóan lásd: Stefano CALONACI, Jacopo GHERARDI, *Dizionario Biografico degli Italiani*, Roma, Istituto della Enciclopedia Italiana, 2000. [https://www.treccani.it/enciclopedia/jacopo-gherardi_\(Dizionario-Biografico\)](https://www.treccani.it/enciclopedia/jacopo-gherardi_(Dizionario-Biografico)) (Hozzáférés: 2025. 09. 12.)

⁴⁷ „[...] existentia apud Hungaros mutilata est ei apostolice legationis potestas, quod ea pluribus in rebus abusus esset; sed post paulo in integrum restituta. [...] Cassinense cenobiura cum oppidis suis et arcibus retinet a primo Xysti pontificatus anno. quod Paulus pontifex eo quod esset loco ad nocendum Ecclesie opportuno, in sua et sedis potestate, post obitum Ludovici cardinalis Aquilegiensis semper retinuit, qui non modo cenobium et dictionem eius temporalem regio filio non concessisset, sed ne illius quidem glebulam ostendisset, et si nunc Xysto esset res integra, Pauli predecessoris vestigia cupide sequeretur. ita malo romane sedis sero sapimus, quamquam tutiorem partem et saniozem amplecti putaverint sapientissimus et clementissimus pontifex.” *Il diario Romano di Jacopo GHERARDI DA VOLATERRA*, a cura di Enrico CARUSI, Città di Castello, Forgotten Books, 1904 (Rerum Italicarum Scriptores, XXIII/3), 23–24.

nagyon előnyös képet festő profilt, mely szerint „ő egyébként erkölcsi komolyságáról ismert férfi, mértéktartásban kiemelkedő, és nemcsak hogy vallásos nevelést kapott, hanem úgy tűnik, mintha vallásra és egyházi szertartásokra született volna. Élelméjű, okos és bölcs beszédű, de magánélete nem csak előttem, hanem még saját háznépe előtt sem igazán ismert.”⁴⁸

Bizonyos dolgokban mégsem volt jellemző rá a mértéktartás. A művészettörténeti kutatásokból jól ismert Aragóniai János könyv- és műgyűjtő szenvedélye. Antik és kortárs műrecek egész sorát szerezte be, Lorenzo Medicivel és más bíborosokkal „versengve” bővítve műtárggyűjteményét.⁴⁹ Ennek tényét Giancristoforo Romano (1456–1512) szobrászmester, aki Rómában egy ideig János bíboros szolgálatában is állt,⁵⁰ 1505. évi Isabella d’Este mantovai grófnéhez (1474–1539) írt visszaemlékezése is megerősíti, bár egy kissé negatív élel, fiatalkorában ugyanis bizonyos műkincsek értékét el kellett titkolnia épp Medici és Aragóniai János előtt, mert úgy gondolta, vásárlásaikkal „megfosztják Rómát az ilyen különleges dolgoktól”.⁵¹ A műtárggyűjtés, a mecénásság és a vagyon felhalmozása azonban teljesen elfogadott volt a bíborosok körében, ha azzal támogatták a művészeteket és kifejezték vele az egyházi rend nagyságát.⁵²

A fent idézett szerzők a meglévő, jellegzetesen a bíborosokra jellemző erényeket részletezték. Ugyanakkor fontos volt a jó bíborosimázs eléréséhez, hogy bizonyos erények cselekedetek formájában is megjelenjenek. János kardinális számos apátság és érsekség adminisztrátoraként komoly egyházkormányzati feladattal ren-

⁴⁸ „Vir est **morum gravitate** conspicuus, **modestia** insignis, **ad religionem et ceremonias** Ecclesie **non educatus** modo, **sed natus** quoque videtur. **ingenium perspicax, acutus** et **prudens sermo, secretiora eius incognita** non mihi solum, sed suis quos etiam domi alit.” (Fordítás és kiemelés tőlem – Sz. B.) *Uo.* A titkainak ismeretlensége, azaz a discretio Mátyás király levelében is feltűnt.

⁴⁹ Műpártolásával foglalkozik HAFNER, *Die Bibliothek des Kardinals Giovanni d’Aragona...*, 4. j. i. m., 74–90.

⁵⁰ FARBAKY Péter, *Giovanni d’Aragona (1456–1485) szerepe Mátyás király mecénásságában*, Művészettörténeti Értesítő, 70(2021), 52.

⁵¹ *Uo.*, Aragóniai János firenzei látogatását Luca Landucci krónikájában említette. Részleteiről Ercole d’Este ferrarai herceg követe, Antonio da Montecatini írt bővebben. A látogatás fontos részeként beszámolt arról, amikor Medici bemutatta neki műtárggyűjteményét. Montecatini beszámolójának e részét Fusco és Corti közölte, ezt adta ki Farbak. Laurie FUSCO, Gino CORTI, *Lorenzo de’ Medici: Collector and Antiquarian*, Cambridge–New York, Cambridge University Press, 2006, 322–323 (163. dok.); FARBAKY, *Giovanni d’Aragona...*, 50. j. i. m., 77. 81. j.

⁵² PELLEGRINI, *Das Kardinalskolleg...*, 31. j. i. m., 437.

delkezett. Ezen beneficiumok gazdasági irányítására és lelkek kormányzására számos vikáriust, auditort és familiárist foglalkoztatott.⁵³ Velük kapcsolatban a következő elvárásokat fogalmazta meg egyik, oklevelében, miután egy itáliai javadalmához tartozó falu közössége bepanaszolta egyik hivatalnokát: „szándékunk az, hogy tisztviselőink nagyon szerények és erényesek legyenek.”⁵⁴ Ugyanezen ügy folytatásaként egy másik levélben ezt olvashatjuk: „szándékunk, hogy senki rossz életű és kevésbé tanult ember ne legyen a mi hivatalnokunk”.⁵⁵ Számos esetben ugyanezen embereinek alamizsnaosztásra adott parancsot vagy a hozzá forduló számára adott pénzadományt, engedett el adósságot és adott a szűkséget szenvedő egyháziaknak adó- vagy illetékmentességet.⁵⁶ Több adatot lehetne sorolni a rábízott montecassinói, monteverginei és cavai javadalmak épületeinek felújításáról, de pl. az esztergomi vár is bővült működése nyomán.⁵⁷ A beneficiumain élők spirituális megújulására is gondot fordított: egyes apátságok és káptalanok reguláit felülvizsgálta és megszigorította,⁵⁸ az esztergomi érsekség alá tartozó püspököknek pedig elrendelte egyházmegyéjük évente két alkalommal való látogatását.⁵⁹

Bonfini Aragóniai Jánosról és a bíborosi erényekről alkotott képe a Symposionban

Mielőtt a tanulmány elején felvetett kérdésekre válaszolnék, illetve bemutatnám a Bonfini művében található, János bíborost jellemző erényeket, röviden érintenem kell a *Symposion* keletkezését és a mű szerkezetét érintő legfontosabb információkat.

Antonio Bonfini minden bizonnyal 1484-ben kezdett a *Symposion* megírásába, amelynek befejezéséhez – saját bevallása szerint – nyolc hónapra volt szüksége.⁶⁰

⁵³ Aragóniai János familiárisaival eddig csak érintőlegesen foglalkoztak. Beneficiumai egy részéről, egyházkormányzatáról részletező feldolgozást készített Giuseppe Blandamura (Giuseppe BLANDAMURA, *Un figlio di re su la cattedra di S. Cataldo*, Badia di Cava, 1936 (Analecta Cavensia 3). Familiárisai nagy részét Thomas Haffner gyűjtötte össze. HAFNER, *Die Bibliothek des Kardinals Giovanni d'Aragona*..., 4. j. i. m., 49–52.

⁵⁴ „perche nostra intentione e che li nostri officiali siano modestissimi et virtuos?” RC III, 130v.

⁵⁵ „Et perche nostra intentione o che nesuna de mala vita et de poca doctrina sia nostro officiale.” RC III, 131r.

⁵⁶ Számos példát lásd: BLANDAMURA, *Un figlio*..., 53. j. i. m.

⁵⁷ Lásd a mecénásságát összefoglaló fejezetet. Bővebben HAFNER, *Die Bibliothek des Kardinals Giovanni d'Aragona*..., 4. j. i. m., 74–90.

⁵⁸ BLANDAMURA, *Un figlio*..., 53. j. i. m., 52–71.

⁵⁹ Szentiványi Márton 1691. évi közlése nyomán RÁTH György, *Aragóniai János*, Századok 24(1890), 335, illetve FARBAKY, *Giovanni d'Aragona*..., 50. j. i. m., 52.

⁶⁰ A *Symposion* datálásával többen foglalkoztak. Kulcsár Péter szerint, mivel a kerettörténet Bécs ostromának szünetében játszódik (a város ostroma 1485. februártól májusig tartott), a művet 1484 őszen kezdhetné írni Bonfini (KULCSÁR Péter, *Bonfini-kéziratok*, Magyar Könyvszemle 111(1995),

Az Aragóniai-ház Magyarországon ismert tagjainak kiválóságát hangsúlyozó mű neoplatonista nézeteinek forrásairól elsősorban Pajorin Klára, Kulcsár Péter és Bolonyai Gábor kutatásai révén sokat tudunk.⁶¹ A *Symposion*ban egy Mátyás udvarában rendezett háromnapos neoplatonikus *convivium* története olvasható, amelyről ismert, hogy ebben a formában bizonyára nem történt meg. A mű felépítése több szinten is fokozódik: egyre mélyebben járja körül a témát, minden alkalommal egyre magasabb rangú személyek vitáznak, egyre közelebbiek a családi kapcsolatok is. A világi álláspontokkal szemben, amelyeket világi személyek fogalmaznak meg az egyház álláspontja győz, amelyet egy egyházi személy képvisel (kivéve Beatrixot, de ez is a koncepció része, amint ezt Pajorin bizonyítja). Adta magát tehát a két Aragóniai fivér szerepeltetése.⁶²

230–231). Pajorin Klára amellett érvelt, hogy a mű java 1484 augusztusára elkészült, így Francesco d’Aragona hercegnek hazatérőben Magyarországról volt lehetősége beleolvasni, bizonyos részét megkönnyezni, majd bátorítani Bonfini a folytatásra és a kiadásra (PAJORIN, *Bonfini Symposionja...*, 5. j. i. m., 519; UÓ, *La rinascita del simposio antico e a corte di Mattia Corvino = Italia e Ungheria all’epoca dell’Umanesimo corviniano*, a cura di Sante GRACIOTTI, Cesare VASOLI, Firenze, Olschi, 1994, 188; UÓ, *Mátyás király és barátja, Prospero Caffarelli = „Nem sülyed az emberiség!...”: Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára*, szerk. JANKOVICS József, CSÁSZTVAY Tünde, CSÖRSZ Rumen István, SZABÓ G. Zoltán, Budapest, MTA, Irodalomtudományi Intézet, 2007, 272). Legújabbban Kuffart Hajnalka Kulcsár gondolatmenetét továbbfűzve felvetette, hogy Bonfini és Francesco d’Aragona valamikor a mű elkészülte után találkozhatott, és a herceg ekkor olvashatta el és könnyezhetette meg a munkát, amely testvére iránta érzett odaadó szeretetét is részletezte. Hajnalka KUFFART, *The Queen and the Historian: When Was Antonio Bonfini In Fact Offended by Beatrice d’Aragona?*, Camoenae Hungaricae (2025). [Megjelenés alatt.] A mű keletkezésével kapcsolatban nem kívánok egyik szerző mellett sem állást foglalni, ugyanis úgy tűnik, a kettő állítás összeegyeztethető. Igaza lehet Pajorinnak abban, hogy Bonfini már kész részeket mutatott meg a hercegnek, ugyanakkor a munka dandárját csak ezután végezte el, miként ezt Kulcsár bizonyítja. Ebből kifolyólag Kuffart gondolatmenete az utólagos olvasásról helytállónak tűnik.

⁶¹ PAJORIN, *Bonfini Symposionja...*, 5. j. i. m., 511–533; KULCSÁR Péter, *Az újplatonizmus Magyarországon*, Irodalomtörténeti Közlemények, 87(1983) 41–47; a mű keletkezésének célját illetően eltérőek a gondolataik, nem célunk dönteni benne; Bonfini görög forrásait illetően az utóbbi időben Bolonyai Gábor és Gábor Sámuel közösen publikált új eredményeket (BOLONYAI Gábor, GÁBOR Sámuel, *Bonfini autográf görög nyelvű idézetei a Symposionban*, Antik Tanulmányok 72(2018), 179–209); a Symposion-kódexről (OSzK, Cod. Lat. 421.) és a mű keletkezéséről is a Bolonyai-Gábor szerzőpáros írt egy rövid, a REAL-on kéziratként fellelhető összefoglalást (BOLONYAI Gábor, GÁBOR Sámuel, *Bonfini: Symposion de Virginitate et Pudicitia Coniugali c. művének forrásai. [Kézirat.]* <https://real.mtak.hu/105757/>) (Hozzáférés: 2025. szeptember 12.).

⁶² Pajorin többek között arra is rámutatott, Aragóniai János tölti be a lakomára érkező idegen-vendég szerepét. PAJORIN, *Bonfini Symposionja...*, 5. j. i. m., 516.

Noha János bíboros a második könyv egyik főszereplője elég keveset tudunk meg róla, illetve erényeiről: rendkívül jártas minden dolgok ismeretében;⁶³ „nemcsak emberi, hanem a szent dolgok terén is téged királyi hatalom illetve meg, mert Krisztus legkiválóbb hadvezére vagy, s otthon és külföldön szükség szerint egyaránt bölcs és bátor módon viselkedsz”;⁶⁴ „S letévén bíborosi kalapunkat, kénytelenek voltunk derekunkat karddal övezni, hogy a tengerparti vidéket a velencei hajóhad támadásától megóvjuk.”;⁶⁵ „álláspontomat valami bámulatos elmeéllé védelmezem”;⁶⁶ „Nincs hasznosabb dolog egy tanult emberrel való vitatkozásnál”.⁶⁷ A szüzesség erényének kérlelhetetlen védelmezőjéről mindössze annyi derül ki, hogy igen művelt és éles elméjű fickó, és ha kell, fegyvert fog atyja birtokainak védelmében.

Ezzel szemben Bonfini a pápáról és más bíborosokról jóval több információt osztott meg, egyesekről szinte erénykatalógust állított össze. A pápáról, IV. Szixtusról (1471–1484) a következőket állítja: „Mert Péter hajóját még sosem irányította szerencsésebb, bölcsőbb, minden dolog ismeretével és tapasztalatával ékeesebb kormányos, mivel minden dolgot bámulatos bölcsességgel és ájtatossággal... rendez el.”⁶⁸ Felújította a templomokat és a város épületeit. A háborút is csak kényszerűségből vállalta, és összefogott az Aragóniai-házzal is.⁶⁹ IV. Szixtus erényinek felsorolását követően, János bíboros szájába adva mondandóját röviden kitér a pápa családtagjaira, elsőként a már rég elhunyt Pietro Riario bíborosra

⁶³ „[...] cum excellenti rerum omnium **doctrina** polleat...” Antonius BONFINI, *Symposion de virginitate et pudicitia coniugali*, ed. Stephanus APRÓ, Budapest, Egyetemi, 1943 (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum) [a továbbiakban: *Symposion*], I, 667; Antonio BONFINI, *Beszélgetés a szüzességről és a házasságról tisztaságáról*, [a továbbiakban: *Beszélgetés*], ford., bev. MURAKÖZY Gyula, Budapest, Szépirodalmi, 1985 (Magyar Ritkaságok), 178. (Kiemelés tőlem – Sz. B.)

⁶⁴ „[...] non solum humanarum, sed sacrarum quoque rerum te regnum decere cognoscimus, nam imperator es Christi optimus et, cum opus fuerit, domi forisque te **sapienter fortiterque geris**.” *Symposion*, II, 4; *Beszélgetés*, 179. (Kiemelés tőlem – Sz. B.)

⁶⁵ „[...] ac deposito cardineo pileo galeam subire coacti sumus, ut maritimam regionem a Veneta classe protegeremus.” *Symposion*, II, 45; *Beszélgetés*, 190.

⁶⁶ „[...] partes meas **admirabili** quadam **ingenii subtilitate** defendis [...]” *Symposion*, II, 262; *Beszélgetés*, 239. (Kiemelés tőlem – Sz. B.)

⁶⁷ „[...] nil utilius est, quam cum **viro docto** disputare [...]” *Symposion*, II, 269; *Beszélgetés*, 240. (Kiemelés tőlem – Sz. B.)

⁶⁸ „Nemo enim unquam **faelicior** neque **sapientior** neque omnium rerum **disciplina** et **experientia** exornator magister Petri naviculae praefuit, quando **mira cum sapientia et sanctitate** tanquam verus dei vicarius cuncta disponit [...]” *Symposion*, II, 66; *Beszélgetés*, 194–195. (Kiemelés tőlem – Sz. B.)

⁶⁹ *Symposion*, II, 67; *Beszélgetés*, 195.

(1445–1473) „Péter, Szent Szixtusz bíborosa [...] aki főpapunknak a legnehezebb ügyekben a legkiválóbb segítséget nyújtotta. S annyi volt benne a lélekjelenlét, bölcs belátás, s oly elmélyült benne a bölcsesség”,⁷⁰ majd unokaöccsére, Rafaele Riarióra (1461–1521), aki „a San Giorgio in Velarbo bíborosa, oly tekintélyes és kegyes, oly nyájas és bölcsessége mindig helyénvaló, hogy Szixtusz [...] a még tizenhatodik évét sem betöltött ifjút bíboros kalappal ajándékozta meg [...]”, előbb legációval majd apostoli kamarási teendőkkel bízta meg, nyájasságát és kiválóságát további tettei hirdetik.⁷¹ A sort Giuliano della Roverével (1443–1513; II. Gyula pápa 1503–1513) zárta, aki „nővére unokaöccse [...] állandó tanácsadója. Nem mindig hajlik meg nagybátyja akarata előtt, s ekkor nagybátyjával merészebb hangon beszél. [...] S ha tovább él, minthogy annyi értelem és bölcsesség nyilatkozott meg mindketőjükben [...]”.⁷²

A Mátyás által Rómába küldött Gabriele Rangoni kardinálisról (1410/1420–1486) ugyanebben a szakaszban a következő olvasható:

miután támogatástok [...], továbbá saját érényei révén megtalálta a legtágasabb működési teret, ahol tehetségének erejét föltárja, tanácsainak csatasorát fejleszti, s ahol derekasságát és bölcsességét megpróbálja kifejteni, személye díszére válik méltósága adományozójának [...]. Hogy milyen bölcsesség és lelki nagyság lakozik benne, azt [...] megmutatta a törökök elleni hadjárat idején [...] teljesített

⁷⁰ „[...] Petri cardinalis sancti Sixti divi Francisci sacris initiati, qui summo pontifici in gravissimis rebus optimam operam navavit, cui tantus erat **animus** tantumque **consilium** et tam praecox **sapientia** [...]” *Symposion*, II, 72; *Beszélgetés*, 196. (Kiemelés tőlem – Sz. B.)

⁷¹ „[...] cardinalis titulo sancti Georgii in Velabro donati, cuius tanta est **gravitas**, **mansuetudo**, **comitas**. **intempestivaque sapientia**, ut, cum haec omnia preferente indole Sixtus summus pontifex in eo futura intelligeret, adolescentem nondum sextum decimum nactum annum cardineo pileo donavit, in apostolicum collegium admiserit, agri Piceni **legatione exornavit**, quin etiam superiore anno **camerarium pontificium designavit** et nunc in curia omnia fere suo ductu geruntur. Praeterea hoc dicere ausim, quod, si in acerbissimis Romane curie rebus urbanisque seditionibus Raphaelis **mansuetudo probitasque** abfuisse, res Romana miserrime successisset.” *Symposion*, II, 74; *Beszélgetés*, 196–197. (Kiemelés tőlem – Sz. B.)

⁷² „Est illi quoque Julianus coniunctissimus e sorore nepos, qui, cum non momentaneae, sed perpetuae consulat dignitati, **pontificiae voluntati** quandoque **non obsequitur**, **cum avunculo libere loquitur** et cum suis eum nimis videt indulgentem, **magna** quidem **licentia corripit** et obiurgat; cum eo saepe in graves incidit altercationes, cum aut non Italiae paci ac federi videt intentum aut alieno suasu in seditione urbana in alteram partem magis declinare conspicatur; qui si vixerit, tanto **ingenio** et **prudencia** esse videntur, ut multo maiore cum successore, quam cum avunculo sit auctoritate futurus.” *Symposion*, II, 76–77; *Beszélgetés*, 197. (Kiemelés tőlem – Sz. B.)

követsége alkalmával, amikor viselkedését a bámulatos kitartás, páratlan buzgalom, a leglángolóbb jóindulat s a legmagasztosabb bölcsesség jellemezte.⁷³

Emellett buzdította a rettegőket, vigasztalta a pestiseseket, lendülettel erősítette az ingadozókat és gyors volt a háborúhoz szükséges eszközök előteremtésében.⁷⁴

Néhány fejezettel később a „megjósolt” pápáról, VIII. Incéről (Giovanni Battista Cibo – szül. 1432, pontifikátusa 1484–1492) ezt a jellemzést adta: „Ez pedig az amalfi püspök, aki a Cibo patrícius családból való, s oly jámbor, jóságos, alázatos, nyájas és kötelességtudó, hogy mindenkinek egyetemes menedéke lesz. [...] Pusztán kiválósága és alázatossága erejével emelkedett ilyen magasra.”⁷⁵ E leírást követi Oliviero Carafáé (1430–1511), Nápoly érsekéé, akiről ez olvasható: „jó egészségben van, s bölcsessége, önmérséklete, derekassága, nyájassága s szelíd természetének kiválósága miatt oly nagyra becsüli őt a pápa.”⁷⁶ A sienai bíborosról, Francesco Todeschini Piccolominiről (1439–1503) ez hangzik el János bíboros szájából:

De mit mondjak a sienai bíborosról, akit – a mi Olivérünkkel együtt – valóban a teljes önuralom, erény, kedvesség és mértékletesség példaképének nevezhetnénk? [...] S ehhez járul tanultsága, belátása, komolysága, bölcsessége, vallásossága, s végül lelkének oly önuralma, hogy sosem mondott vagy cselekedett olyasmit, amit kifogásolni lehetett volna. Ő Isten igaz szolgája, a szentséges élet

⁷³ „[...] atque ope et autoritate vestra, item **virtute sua** dignitatis locum nactus amplissimum ibi **vires ingenii** patefacit, ibi consiliorum aciem explicat, ibi **probitatem sapientiamque suam** aperire conatur, autorem suae dignitatis exornat et summo pontifici est quam gratissimus. Qua **prudencia** et **animi magnitudine** foret, in legatione, qua in expeditione in Turcos ad Hydruntum honorificentissime perfunctus est, cum perpetua gloria sui nominis ostendit, ubi **mira diligentia, studio** singulari, **charitate ardentissima, sapientia summa** usus est.” *Symposion*, II, 81–82; *Beszélgetés*, 198. (Kiemelés tőlem – Sz. B.)

⁷⁴ „Qua **exhortatione consternatos animos erigebat**, qua **verborum suavitate** miseros, ad quos pestis illa pervenerat, **consolabatur**, qua vehementia nutantes **animos confirmabat**, qua **celeritate** in excitandis principibus et in comparandis his, quae bello usui forent, utebatur, ne brevi quidem oratione referri posset.” *Symposion*, II, 83.

⁷⁵ „[...] unus est, qui nunc tale fastigium sperare potest, Malphitensis, inquam, **e patritia** Cuborum **familia natus**, qui usque adeo **clemens, bonus, humilis, comis** et **officiosus**, ut publicum sit omnium profugium. ... sola **probitate** et **humilitate** duce praeter omnium opinionem huc emersit [...]” *Symposion*, II, 86–87; *Beszélgetés*, 199. (Kiemelés tőlem – Sz. B.)

⁷⁶ „[...] valet [...] noster Oliverus, qui **sapientia, moderatione, probitate mansuetudineque sua** et quadam mitis **ingenii excellentia** tanti a pontifice caeteroque collegio fieri solet [...]” *Symposion*, II, 98; *Beszélgetés*, 201–202. (Kiemelés tőlem – Sz. B.)

igaz példája, az emberi művészetek igaz műhelye s minden tudósnak igaz menedéke.⁷⁷

A felsorolásból Rodrigo Borgia sem maradhatott ki, aki felől nem is Mátyás, hanem Francesco herceg érdeklődött. János a mentegetőzés mellett – hogy a legtekintélyesebből nem tett említést – inkább érdekességeket mond (pl. azon van, hogy leplezze az évek múlását), érényeiről általánosságban közölte, hogy „a legkülönbözőbb, s teljességet átfogó érényeivel s végrehajtott dicsőséggel halhatatlan nevet szerzett”,⁷⁸ célja pedig dicsőségének kiélvezése.⁷⁹

A Bonfini által kiragadott kilenc főpap bemutatása alapján látszik, hogy a szerző számára nem voltak ismeretlenek a bíborosi ideálképet alkotó érények. Ezek közül a legérdekesebb Francesco Todeschini-Piccolominié, a későbbi III. Piusz pápáé, akit, úgy tűnik, a kortársak mellett Bonfini is nagyra becsült. Vannak azonban egészen elnagyolt portrék is (pl. Giuliano della Rovere és Borgia nem érényükkel, mint inkább dicsvágyukkal emelkedtek ki e sorból). Miért pont ezeket a főpapokat sorolta föl, illetve miért nem szentelt nagyobb teret János bíboros bemutatására? Könnyen adná magát a válasz, hogy ezek a személyek voltak Bonfini szerint az Aragóniai-házzal jó viszonyt ápoló bíborosok, ezekről a személyekről biztosan érdeklődhettek akár a magyar királyi udvarban is. Ennek a feltételezésnek alaposabb vizsgálata más irányba terelné jelen tanulmány sorait. A fenti, bíborosokról hozott példák, úgy vélem, mégsem haszontalanok. Rámutatnak arra, hogy az egyik főszereplőről szinte semmit sem tud vagy árul el a szerző. Ezért érdemes megvizsgálni, mennyire ismerhette Bonfini Aragóniai Jánost.

⁷⁷ „Sed quid de Senensi cardinale dicam, quem vere omnis **continentiae, virtutis, venustatis et modestiae** una cum Olivero nostro **exemplar** possumus appellare? ... Accedit **doctrina, consilium, gravitas, sapientia, religio** ac tanta denique **animi moderatio**, ut nihil unquam dixerit gesseritve, quod reprehendi potuerit. Verus est **Dei servus**, verum **sanctitatis exemplum**, vera humanarum artium officina, verum studiosorum omnium profugium.” *Symposion*, II, 108–110; *Beszélgetés*, 204. (Kiemelés tőlem – Sz. B.)

⁷⁸ „Nam, postquam omni virtutum genere et quaque gestarum rerum gloria immortalitati satisfacit.” *Symposion*, II, 115; *Beszélgetés*, 205.

⁷⁹ „At pater iste valet et, ut magis valeat, quotidie studet et, ne grave senium obrepat, omni studio conatur. Vitam, qua potest, arte fovet et re moratur annos. [...] cuperet, quantum posset, sua gloria perfrui. In cardineo nanque collegio non inmerito princeps habitus de Christiana republica nititur bene mereri, paterno statui favet, Gotolanam denique regionem illustrat, cuius quidem vita et Romanae ecclesiae et Italiae videtur esse usui.” *Symposion*, II, 114, 116.

Találkozott-e Bonfini Aragóniai Jánossal?

Pajorin Klára kutatásai e kérdés megválaszolásában is megkerülhetetlenek. Már az első, *Symposiont* vizsgáló tanulmányában bemutatta, hogy Bonfini és az aragóniai hercegek első és talán egyetlen(?) személyes találkozójára⁸⁰ 1484. augusztus elején kerülhetett sor, feltehetően Ascoli Picenóban.⁸¹ Francesco – vagy ahogy a műfordításban olvasható, Ferenc – herceg és Bonfini találkozója nem vitatható,⁸² a helyszín és az időpont azonban hipotetikus.⁸³ Martellini nyomán Kuffart Hajnalka mutatott rá arra, hogy a hercegek már július 25-én a közeli Loretóban tartózkodtak, így szerinte a találkozó időpontja július 25. és augusztus 25. közé esett, de közelebit a két herceg útjáról ő sem tud.⁸⁴

A két herceg együtt utazásának apropóját az adta, hogy egyrészt Aragóniai János 1483 szeptemberében indult második magyarországi legációjára, amelynek végeztével 1484 júliusában haza indult,⁸⁵ másrészt Ferenc, aki 1476-ban nővérével együtt érkezett Magyarországra, apja kívánságára ugyanezen időpontban hazaindult.⁸⁶ A testvérek együtt utazását a fenti, loretoi és ascoli-picenói feljegyzések erősítik meg, így elég, ha egyikük utazásának részleteit veszem vizsgálat alá. Aragóniai

⁸⁰ Aragóniai János és Bonfini között feltehetően egy alkalommal került sor találkozóra. Maga Bonfini műve előszavában utalt arra, hogy Francesco Pannoniából hazatérve látta azt, és kiadására buzdította őt. Legújabbán Kuffart Hajnalka vetette fel Francesco d'Aragona és Bonfini esetleges további, személyes kapcsolatának lehetőségét. Hajnalka KUFFART, *The Queen and the Historian...*, 60. j. i. m.

⁸¹ PAJORIN, *Bonfini Symposionja...*, 5. j. i. m., 519; Uő, „Mátyás király...”, 60. j. i. m., 273.

⁸² Lásd a 80. jegyzetet.

⁸³ Az Ascoli Picenóbeli találkozásról nincs forrásunk. Marcucci 18. századi, az Ascoli Picenói püspökség történetével foglalkozó művéből tudjuk, hogy az aragóniai hercegek Magyarországról visszatérve három napot e városban töltöttek, feltehetően Prospero Caffarelli püspök vendégeként. Recanati, ahol Bonfini ekkor élt és tanított, nagyon közel feküdt Ascolihoz és Loretóhoz, ezekben a városban gyakran megfordult. A földrajzi közelség miatt, illetve, hogy János bíborosnak a pápa halála miatt Rómába kellett sietnie, testvére azonban csak augusztus végén vonult be Nápolyba, Pajorin így az ezt megelőző hetekre, augusztus elejére tette Francesco herceg és Bonfini találkozását, „Ascoliban vagy Recanatiban akkortájt adhatta áldását Bonfini terveire és műveire.” PAJORIN, „Mátyás király...”, 60. j. i. m., 273.

⁸⁴ Szerinte Anconában partra szállva Loreto–Recanati–Ascoli úton szárazföldön haladtak, majd Aragóniai János Nápoly érintésével augusztus 19-én ért Rómába, Ferenc valamivel később, augusztus 25-én vonult be Nápolyba. Hajnalka KUFFART, *The Queen and the Historian...*, 60. j. i. m.

⁸⁵ FARBAKY, *Giovanni d'Aragona...*, 50. j. i. m., 53–54.

⁸⁶ Francesco d'Aragona életéről a mai napig nem készült átfogó tanulmány. Az utóbbi időben Kuffart Hajnalka vette személyét vizsgálat alá a bárók felkelése és Mátyás apósának nyújtott segítsége kapcsán. A hazahívás hátterében több dolog is állhat, legvalószínűbb oknak az Isabella del Balzóval

János itineráriuma, amelyet számos forrás felhasználásával⁸⁷ egy a bíboros szentszéki promotorságát vizsgáló tanulmány mellékleteként összeállítottam, segít eligazodni a két herceg utazását illetően.⁸⁸

Ebből világossá válnak Aragóniai János (és fivére) utazásának sarokkövei, amelyekből a szakirodalom eddig feltételezéseitől eltérő kép bontakozik ki. Az eddig is ismert volt, hogy a testvérek hazaútjukon három napot Ascoli Picenóban töltöttek, ahol a város és minden bizonnyal a helyi püspök, Prospero Caffarelli vendégszeretetét is élvezték. Bár pontosan nem datált a hercegek ott tartózkodása, Pajorin alapján széles körben elterjedt, hogy ez augusztus elejére tehető. Marcucci azonban csak annyit jegyzett fel a látogatás kapcsán, hogy a bíboros és testvére megérkezett Ascoli Piceno kikötőjébe, majd onnan a honatyák kíséretében felmentek a városba, ahol három napot töltöttek.⁸⁹ A kikötőbe érkezés alapján – úgy tűnik – Loretóban hajóra szállva folytatták útjukat. Véleményem szerint a hercegek hazautazása a kö-

kötendő házasság tűnik. Isabella del Balzo és Francesco d'Aragona eljegyzéséről és házassági terveiről: Alessio RUSSO, *Federico d'Aragona (1451–1504): Politica e ideologia nella dinastia aragonese di Napoli*, Napoli, FedOA, 2018, 196–197.

⁸⁷ Az itinerárium gerincét a Nápolyi Állami Levéltár alá tartozó Cava dei Tirreni apátság könyvtárában őrzött regisztrum kötetekben fennmaradt, Aragóniai Jánosra bízott beneficiumok kormányzásával kapcsolatos dokumentumok és egyéb iratok másolatai képezik. Ezeket egészítik ki a modenai állami levéltárban őrzött, Aragóniai Jánosnak a ferrarai hercegi párhoz címzett levelei, amelyeket a Vestigia Kutatócsoport tárt fel. Ugyanitt őrzik Aragóniai János néhány, vele együtt utazó familiárisának levelét, valamint a mantovai állami levéltár iratai között is találhatók datálást segítő dokumentumok. Magyarországi tartózkodásai során kiadott okleveleit a Magyar Nemzeti Levéltár őrzi, ezek száma a fentiekhez képest elenyésző. A bíboros római jelenlétének megállapításában egyéb, már régebben kiadott forrásokat, valamint szakmunkákat is felhasználtam.

⁸⁸ SZÁDOCKI Bálint, „*Elvárhatjuk atyaságodtól, hogy elsősorban ránk legyen tekintettel...?*”: *Észrevételek Aragóniai János magyar királyi bíboros protektori tevékenységéhez*. [Kézirat] A hazautazás részletes útvonalát a kéziratban lévő, megjelenés alatt álló tanulmány függelékében táblázatos formában közöltem. Itt a vonatkozó adatokat a főszövegben, forrásait jegyzetben közöltem.

⁸⁹ „Lettre di ringraziamento scrisse alla Città il Legato; e due Ambasciatori del Comune di Mon San Pietro si portaron qui in Ascoli a contestar la lor gratitudine con la promessa dell annuo Palio in tributo. [...] Giunti intanto al Castello del nostro Porto, di ritorno dall' Ungheria, il Cardinal Giovanni di Aragona et suo Fratello Francesco Duca di S. Angelo, amendue Cadetti del Re Ferdinando, vennero colaggiù incontrati ed accolti da' nostri Deputati, e ricevuti fort archi trionfali qui in Città, dove si trattennero tre giorni, ed ottennero dalla nostra Republica a favor de' Fermani la triegua di alcuni mesi.” Antonio MARCUCCI, *Saggio delle cose ascolane e de' vescovi di Ascoli nel Piceno dalla fondazione della città sino al corrente secolo decimottavo, e precisamente all'anno 1766 dell'era volgare pubblicato da un abate ascolano*, Teramo, 1766, 351.

vetkező útvonalon történhetett: július 6-a után Budáról elindulva Zákány érintésével (július 10.)⁹⁰ Zágrábba (július 14.)⁹¹, ezt követően feltehetően Zenggbe érkeztek (kb. július 19–20.), ahol hajóra szállva Anconába utaztak.⁹² Itt a part mentén hajózva Porto Recanatiban horgonyoztak le, és július 25-én Loretóba mentek.⁹³ A kegyhelylátogatás után (ami egy-két napnál nem lehetett hosszabb) ismét hajóra szálltak, és egy-két napot követően július utolsó napjainak egyikén Porto Ascoliban léptek partra.⁹⁴ Innen az egy napi járásra lévő Ascoli Picenóba mentek.⁹⁵ Mivel a Loreto–Porto Ascoli távolság hajón sem több két napnál, így akár – a július 29-i vagy 30-i kikötést számítva – július utolsó és augusztus első napjait Ascoli Piceno városában tölthették, amelyet legkésőbb augusztus 2-án el is hagyhattak. Az augusztus 5-ei ascoli picenói palio ünnepen már nem vettek részt, legalábbis a résztvevő prominens személyek közt nincsenek említve.⁹⁶ Hogy mindkét herceg elhagyta a várost, arról további források győznek meg.

Augusztus 9-én Aragóniai János már San Germanóban⁹⁷ keltezett iratot és bár itteni tartózkodására csupán expedíált bullákból következtethetünk, mégis úgy tűnik, az Ascoli Picenóban töltött három napot követően ide utazott pihenni a bíboros testvérével, s bizonyára itt értesült a pápa haláláról⁹⁸ is. Ezt két adat is erősíti: elsőként a pápa halálát követően két napon belül apja kezdeményezésére Aversába érkezett a pápaválasztás mikéntjéről tárgyalni, amit Ascoliból a nagy távolság miatt nem tehetett volna meg ilyen rövid idő alatt. Másodszor Battista Bendedei augusz-

⁹⁰ Archivio di Stato di Napoli, Sezione della Badia di Cava, Armarium X. 18., 28 r. Használja BLANDAMURA, *Un figlio...*, 53. j. i. m., 95.

⁹¹ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár, Diplomatikai Fényképgyűjtemény, 215101. Használja FARBAKY, *Giovanni d'Aragona...*, 50. j. i. m., 54.

⁹² A bíboros első, 1480. évi hazaútjával ellentétben, amikor Velencén keresztül haladt Ferrara irányába, 1484 júliusában el kellett kerülnék Velencét, mert a két állam, a Nápolyi Királyság és Velence ekkor még hadban álltak.

⁹³ Floriano GRIMALDI, *Pellegrini e pellegrinaggi a Loreto nei secoli XIV–XVIII*, Foligno, 2001, 647.

⁹⁴ MARCUCCI, *Saggio delle cose...*, 89. j. i. m., 351.

⁹⁵ *Uo.*, és PAJORIN, *Bonfini Symposionja...*, 5. j. i. m., 519.

⁹⁶ Giuseppe MARIANI, *Statuti comunali del Piceno nei secoli XIV–XVIII. Regesti illustrati*, Ancona, Consiglio regionale delle Marche, 2018, 19.

⁹⁷ Ma Montecassino város része, a középkorban a montecassinói apátság suburbiája volt. Minthogy Aragóniai János Montecassino kommandátora volt, több alkalommal hosszabban időzött a városban. Itineráriumát tekintve rendszerint augusztus hónapban, vagy Rómába menet szeretett itt tartózkodni. Az adat forrása: Archivio di Stato di Napoli, Sezione della Badia di Cava, Armarium X. 18., 48 r.

⁹⁸ IV. Szixtus 1484. augusztus 12-én hunyt el.

tus 14-én kelt követjelentéséből ismert, hogy Ferenc herceg már a Nápolyi Királyság területén, San Germanóban tartózkodott, ám üzent Nápolyba, hogy még egy kicsit a városban szeretne időzni.⁹⁹ Logikusnak tűnik, hogy a két testvér együtt érkezett augusztus 9-e körül San Germanóba, nem külön-külön, és nem a pápa halálhírét követően indultak el Ascoliból, ahogy eddig a szakirodalom állította, hanem már korábban. Mindezekkel együtt az aragóniai hercegek és Bonfini találkozásának időintervalluma a loretoi és az ascoli picenói tartózkodás idejére, 1484. július 25. és augusztus 2–3. közé tehető. Mivel pedig a két herceg együtt utazott, ez idő alatt mindkét herceggel volt lehetősége találkozni Bonfininek. A testvérek bizonyára mély benyomást tehettek rá, de a kardinálissal feltehetően ekkor találkozhatott utoljára. Emiatt kettejük ismeretsége futó találkozásból kialakult felületes kapcsolatnál nem lehetett több.¹⁰⁰ Sokkal valószínűbbnek tartom, hogy mindazt, amit Bonfini a bíborosról tudott, hallomásból szerezte, méghozzá az ascoli picenói püspöktől, Prospero Caffarellitől, aki 1484 végéig még székvárosában tartózkodott, így Bonfininek bőven volt alkalma kikérdezni őt a magyar udvarról.¹⁰¹

Összegzés

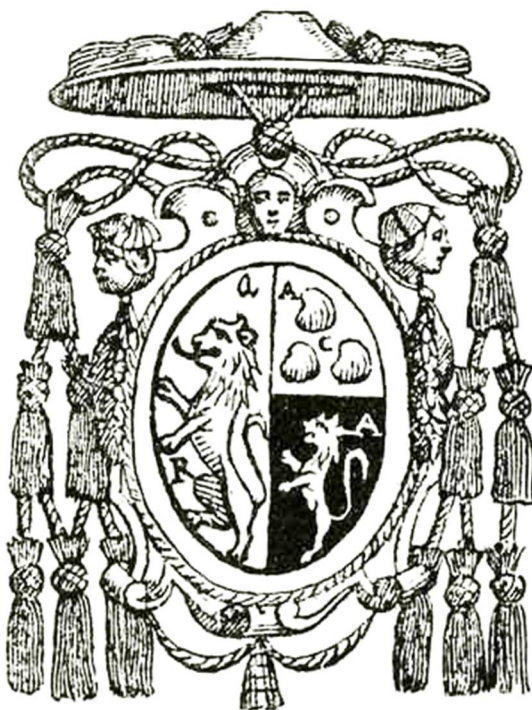
A 15. század gondolkodói határozott elképzelésekkel rendelkeztek a bíborosi ideálokra illetően, ezekről számos műben, temetési beszédekben, traktátusokban világos képet festenek kortársaiknak. Aragóniai Jánosról a kortárs beszámolók alapján cizellált kép bontakozik ki. Ifjú kora ellenére rendelkezett azon erények nagy részével, amelyekkel a korban egy ideális kardinálisnak rendelkeznie kellett, műgyűjtő szenvedélye azonban egyesek előtt antipatikussá tette. Bonfini olvasva mindezekről nem értesülünk (ellenben más bíborosokról komoly jellemrajzot adott). János szűzies tisztasága, ami őt magánemberként jellemezhetette - viszonyokról a rendelkezésemre álló források nem szólnak – Bonfini mondanivalója miatt (is) főszerephez juttatta őt a *Symposion*ban. A két herceg családi és szoros viszonyát, társalgásuk mikéntjét és modorukat elsőkézből tapasztalhatta 1484 nyarán, amikor a királyfiakkal személyesen is találkozhatott, de az első benyomást Caffarelli

⁹⁹ A követjelentést említi Elisabetta SCARTON (ed.), *Corrispondenza dell'ambasciatore Giovanni Lanfredini (13 aprile 1484–9 maggio 1485)*, I, Napoli, Carlon Editore, 2005, 339. 1. jegyzet.

¹⁰⁰ János bíboros ezt követően főként Rómában vagy Nápolyban tartózkodott. Ezzel szemben Ferencnek, miként erre Kuffart rámutatott, volt lehetősége legalább még egyszer, legkésőbb a kézirat végleges elkészültekor találkozni Bonfinivel. KUFFART, *The Queen and the Historian...*, 84. j. i. m.

¹⁰¹ PAJORIN, „Mátyás király...”, 60. j. i. m., 273.

püspököknek az Aragóniai-családról (elsősorban Beatrixról és Ferencről), valamint a magyar udvari légköréről szóló beszámolóit mélyíthették el.

GARADNAI ERIKA

Puritán erkölcs vagy harcos polémia

Matkó István Kegyes cselekedetek rövid ösvénykéje című erkölcsi oktató munkája és a szerző polemikus munkásságának kérdései az 1660-as években

Kézdi Vásárhelyi Matkó István (1625–1693) alakja elsősorban hitvitázó tevékenységéről lehet ismert a magyar régiség kutatói számára. Emellett az utóbbi időben került a kutatás látóterébe az erdélyi románság körében folytatott prédikatori tevékenysége, illetve az ortodox hívek számára is lefordított munkája.¹ Az életmű azonban ennél sokkal gazdagabb: hitvita, erkölcsi oktató munka, gúnyvers, köszöntő vers, vallási tanítás, prédikáció egyaránt megtalálható benne. Mindezidáig mégsem készült átfogó, a prédikátor irodalmi munkásságát annak teljességében vizsgáló munka. Születésének négyszázadik évfordulója most különösen aktuálissá teheti számunkra a műveivel való számvetést, és ennek egyik első lépéseként ebben a dolgozatomban két, 1666-ban Szebenben megjelentetett, ám különböző műfajú munkáját szeretném tárgyalni.

Életéről csak néhány fontosabb adat ismert: Kézdivásárhelyen született 1625-ben, majd Kolozsvárott és Gyulafehérvárott tanult. Tanulmányai után rektor volt Kézdivásárhelyen és Szászvárosban, lelkész Borberekén. II. Rákóczi György Karánsebesre küldte a román reformátusok papjául, 1658-ban Barcsai fejedelem három és fél hónapig fogságban tartotta, hűtlenség vádjával. Kiszabadulása után rövid ideig Radnóton majd Szamosújváron lelkész, 1660 után Felsőbányán, 1667-ben Zilahon, 1672-től Tordán, 1682-től Kolozsvárott működött, ahol 1690-től egyúttal kolozskalotai esperes, 1693-ban hunyt el.²

¹ NAGY Levente, *A román reformáció: Egy 16–17. századi magyar-román kulturális és irodalmi transzferjelenség*, Budapest, Ráció, 2020, 313. „A karánsebesi románság között töltött szolgálata nyomán 1681-ben hozzáfogott az Ószövetség román nyelvre való fordításához – bizonyos adatok szerint el is készült művével 1689-re, de megjelenéséről, fennmaradt kéziratról nem tudunk.” (Uo.)

² Részletes életrajza: HERPEI János, *Vásárhelyi Matkó István* = H. J., *Művelődési törekvések a század második felében*, Szeged, [SZTE], 1971 (Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez), 97–108.

Noha nem volt peregrináción, kalandos életútja a koraujkori magyarországi, erdélyi értelmiségi lét hű tükre. Kiemelkedően jó nyelvismerete volt, a latin és görög mellett angolul is tudott, annak ellenére, hogy nem járt külföldön. De meghatározó volt egész lelkipásztori szolgálatában a román nyelv ismerete is, amelynek köszönhetően nem csak papként szolgált, hanem a szakirodalom megalapozott feltételezése szerint – mint azt Nagy Levente tisztázta – az *Őszöveltség* román nyelvű fordítását is elkészítette. E műve nyomtatására azonban már mai tudomásunk szerint nem került sor, s kéziratban sem maradt fenn.³

Polemikus munkáiról a felső-magyarországi hitvitát (1663–1672) tárgyaló monográfiámban magam is részletesebben írtam.⁴ A jezsuiták Sámbar Mátyás vezetésével indították el a térség katolikus térítését, s mindezt több szóbeli és írásbeli polémia kísérte.⁵ Matkó István 1666-ban kiadott *Fövenyen épített ház romlása* (Szeben, 1666) című munkájával⁶ kapcsolódott be a felekezeti összecsapásba. Éles nyelvű, a katolikus egyháztani érvelést egyszerre cáfoló és egyszerre kigúnyoló vitairata, amelyben a jezsuita szerzőt is nevetségessé tette jól mutatja, hogy az összecsapás valóban nagy téttel bírt, s igazi létkérdés volt a felekezetek számára. Matkó nagy vehemenciával vett részt a vitában. Ennek második szakaszában keletkezett 1668-as *Bányász csákány* (Patak, 1668) című munkája⁷ még erőteljesebb fellépést és invenciózus nyelviséget mutatott.

A felső-magyarországi hitvitában jeleskedő református prédikátor azonban nem csak polemikus munkákat jelentetett meg. Éppen a viták idején adta ki az angol nyelvről magyarra fordított *Kegyes cselekedetek rövid ösvénykéje* (Szeben, 1666) című erkölcsi oktatását is.⁸ A művet már Berg Pál is tárgyalta, megállapítása szerint a kis alakú, 111 lapos erkölcsi oktató munkában „a szabályok legtöbbször régi ismerőseink, különösen a Praxis Pietatisra emlékeztetik az embert.”⁹ S „az egész könyvecske a puritánság megszokott szigorúsága, kicsit rideg, kicsit kemény szellemét lehel.”¹⁰ Angol forrását jelenleg nem ismeri a szakirodalom.

³ NAGY, 1. j. i. m, 313–314.

⁴ GARADNAI Erika Csilla, *A felső-magyarországi hitvita (1663–1672): Sámbar Mátyás, Pósbázi János, Matkó István és Czeglédi István polémijai*, Budapest, OSZK – Universitas, 2018.

⁵ A vita nyitóirata: SÁMBAR Mátyás, *Három üdvösséges kérdés*, Nagyszombat, 1661. RMNY 2997.

⁶ MATKÓ István, *Fövenyen épített ház romlása*, Szeben, 1666. RMNY 3323.

⁷ MATKÓ István, *Bányász csákány*, Patak, 1668. RMNY 3481.

⁸ MATKÓ István, *Kegyes cselekedetek rövid ösvénykéje*, Szeben, 1666. RMNY 3324.

⁹ BERG Pál, *Angol hatások tizenhetedik századi irodalmunkban*, Budapest, OSZK, 1946, 127.

¹⁰ *Uo.*, 128.

Matkó a munkássága szempontjából rendkívül gazdag 1660-as évek után még egy üdvözlő verssel jelentkezett 1672-ben Zilahy István vallási traktátusában,¹¹ amely könyv a felső-magyarországi hitvita záróiratának tekinthető. Majd hosszú időre, közel húsz évre elhallgatott, s csak élete vége felé 1691-ben jelent meg még két kötete: a *Kegyes lelkeket üdvösségre tápláló Mennyei Élő Kenyér* (Kolozsvár, 1691) címmel kiadott vallási tanítása,¹² illetve az *Isten haragjának igazat és hitetlent kivágó Éles Kardja* (Kolozsvár, 1691) címmel prédikációi.¹³

Matkó 1660-as évekbeli tevékenységével és későbbi írói munkásságával kapcsolatban több kérdés is felmerülhet. Vajon a polémiaiban vehemensen résztvevő szerző művei között miért jelenhetett meg egy angolról fordított kegyességi, erkölcsi oktatómunka az első vitairattal egy időben és helyen? Van-e bármilyen felfedezhető kapcsolat a vélhetően egyidőben vagy egymás közelségben szövegezett művek között? Egyáltalán mennyiben közvetítette a *Kegyes cselekedetek rövid ösvénykéjében* előírt, javasolt cselekvési mintákat Matkó polemikus szövege a *Fövenyen épített ház romlása*? Felfedezhető bármilyen szövegszerű kapcsolat a két munka között? Vagy – lévén az egyik szöveg fordítás, – teljesen elkülöníthetők egymástól, s szigetként állnak a szerző életművének tengerén? De mégis mi lehetett a szerző szándéka a két mű egyidejű közreadásával? Talán, hogy a szövegek „támogassák egymást”?

Itt párhuzamként egy ismert példát hoznék, hiszen amikor a katolikus bibliafordítás a század elején hosszas előkészítő munka után végül Káldi György nevével 1626-ban megjelent, Káldi az *Oktató intés* című vitairatot függesztette hozzá,¹⁴ amely a Szentírás helyes katolikus értelmezését segítette és közvetítette. Ezzel egyidőben Pázmány Péter is mintegy felvértezve a nagy művet és védelmezve azt a

¹¹ ZILAHY János, *Az igaz vallásnak világos tüköre*, Kolozsvár, 1672. RMNY 3806.

¹² RMK I 1407.

¹³ RMK I 1408.

¹⁴ KÁLDI György, *Szent Biblia*, Bécs, 1626. RMNY 1352. „Káldi György ugyancsak bő nyelvi, tárgyi magyarázatokat is nyújtó kíséző anyaggal bocsátotta közre azt a Szentírásfordítást, amely a magyar katolikus egyházban használt szöveg alapja volt a legújabb időkig. Ezekon kívül egy vitairatot is függesztett kiadványa végéhez: *Oktató intés, melyből a keresztyén ember könnyen ítéletet tehet a magyar nyelvre fordított kálvinisták bibliájáról, melyet elsőben Károlyi Gáspár gönczi prédikátor Magyarországon Vizsolyban, azután Molnár Albert Németországban Hanovában nyomtatott, és eszébe veheti, ha igaz Szent Biblia-e avagy nem. Azaz Káldi a maga bibliafordítását nemcsak hitforrásnak szánta, hanem egyben apológiának és polémiaának is.*” HELTAI János, *Műfajok és művek a XVI. század magyarországi könyvkiadásában (1601–1655)*, Budapest, OSZK, 2008, 41–42.

hazai szellemi, felekezeti közegben 1626-ban ugyancsak megjelentette *Az Szentírásról és anyaszentegyházról két rövid könyvecskéje* címmel¹⁵ kiadott munkáját, amely szintén támogatta és legitimálta Káldi szövegfordítását és a Szentírás helyes, katolikus értelmezéséhez is támpontot adott.¹⁶

Tehát nem egyedülálló példa, hogy a szerző különböző műfajú műveket valamilyen előre konstruált invenció nyomán közread s ezáltal együttes olvasatuk többértelmet közvetít(het).

Visszatérve Matkóra: a két mű tükrében további kérdés lehet, hogy vajon a protestáns erkölcs, a puritán kegyesség elvei tetten érhetők-e a polemikus munkák szövegvilágában? Egyáltalán megjelenik-e a korszak hitvitáiban a vitázás mikéntjére (erkölcsére, etikájára) vonatkozó, akár felekezeti különbségeket is tükröző olvasói, vagy szerzői elvárás, igény? Illetve megjelennek-e a puritán kegyességnek az egyéni vallásgyakorlatra írt tanácsai, erkölcsi elvárásai a felekezeti összecsapások argumentációjában, vitás kérdéseiben?

A vélt válaszokhoz először a következőkben röviden összefoglalom Matkó kegyességi művének főbb tartalmi elemeit. A könyv címe: *Kegyes cselekedetek rövid ösvenykeje, mellyen a' kegyesség gyakorlásának derék uttyára sietvén egy jó lelki uton járó (minek utánna már véghez vitte Istenével való szent beszélgetését, az imádságot) tudakozza Ut mutatójától a' kegyes élet uttyát, a' bolott az Ut mutató minden karban, nemben és hivatalban lévő embereknek által-utat mutat az Isten előtt kedves, mások előtt becsületes és magokra nézve hasznos cselekedeteknek el-követésére a' Szent Írásból, mellyet szedegetett és fordított angliai nyelvből a' kegyes életre vágyodoknak hasznokra K. Vasarhegyi M. Istvan, f.bányai ecclesiának együgyű tanítója. Szébenben 1666 Szenci Abraham.*

Noha a cím is jelöli, hogy egy eredetileg angol nyelvű puritán munka fordításáról van szó, talán feltételezhetjük, hogy a kor fordítói gyakorlata szerint Matkó is

¹⁵ PÁZMÁNY Péter, *Az Szentírásról és anyaszentegyházról két rövid könyvecskéje*, Bécs, 1626. RMNY 1351.

¹⁶ „A *Két rövid könyvecskéjének* azonban, ezeken az általánosságokon túl, közvetlen aktualitása is volt. Ugyanebben az évben, azaz 1626-ban jelent meg Bécsben az első teljes, magyar nyelvű katolikus bibliafordítás, amelyhez készítője, Pázmány régebbi rendtársa, Káldi György függeléként egy terjedelmes vitairatot csatolt: *Oktató intés a ... káhvínisták Bibliájáról*. Azaz Pázmány Káldi vállalkozását támogatja. Egy időben jut a hívők kezébe a katolikusok által helyesnek tartott, s a római egyház tekintélyével megerősített szentírási szöveg, és az annak birtoklására, értelmezésére és magyarázatára bejelentett kizárólagos igény.” HELTAI, *Műfajok és művek...*, 14. j. i. m., 120.

erősen saját stílusára formálta a szöveget.¹⁷ Sőt, a címben olvasható „szedegetett” kifejezés akár azt a lehetőséget is fölveti, hogy nem egy forrása volt a könyvecskének, hanem több, számára arra alkalmas szöveget is felhasznált. (Talán ezért sem sikerült forrását eddig tisztázni.) A művet a cím után még a címlapon szereplő zsoltáridézet is felvezeti: „Psal. 32. v. 8. Bölcsé tészlek tégedet, és meg-tanítalak tégedet az utra mellyen járt, tanácsot adok tenéked szemeimmel.” A címlap hátoldalán további két bibliai passzus szerepel: „Hebr. 12. v. 14. Kövessétek a békeséget mindenek, és A SZENT ÉLETET, melly nélkül senki az Urat nem láthatta.”, illetve: „Philip. 1. v. 27. Csak hogy visellyétek úgy magatokat, a’ mint illik a’ Christus Evangeliomához.” E szövegrészeket követi az *Ajánló Levél*, mely a mű mecénásának, Felsőbányai Márton városi tanácsosnak, az ő kegyelmes házastársának Szilágyi Annának és kisgyermeküknek, a négyesztendő Zsigmondnak és a hatodik hétben járó Ferencnek szól. Ebben kifejti, hogy „Ez család világnak tekervényes, sok felé ágazott és veszedelmes botrányoztató példákkal megrakodott uttyai között bujdosó, s mennyei hazájokba boldogul érni kívánczozo hiveknek két dologra vagon (a többi között) derekas szükség¹⁸”. E két dolog, hogy jó úton vihessék végbe e bujdosás idejét, a másik, hogy ebben jó és igaz úti társuk, azaz hitvesük legyen. S ezek eléréshez készített segítségül e „kis ösvényeket” a szerző. A művet *Magyar nyitbmusok* című verssel üdvözölte Enyedi Samuel,¹⁹ a’ philosophiának az enyedi collegiumban tanítója. Kezdőszora: *Kegyesség gyakorlás röviden ez könyvben*.

¹⁷ Ahogy Balogh Judit fogalmaz: „a puritán művek legtöbbjének megtaláljuk angol, esetleg holland eredetijét is. A Köleséri Sámuel, Nógrádi Mátyás vagy Medgyesi Pál által írt munkák azonban nem tarthatók pusztán fordításnak. Az átültetők ugyanis – főleg a legeredetibbek, mint Medgyesi Pál, Köleséri Sámuel vagy Bökényi Philep János – anynyira sajátjuknak érezték mindazt, amiről írtak, hogy írás során gyakran eltértek az eredetitől, felhasználva a magyar nyelv adta gazdag lehetőségeket. Ezáltal az írások megtelnek elevenséggel és eredetiséggel, a nyelv és a stílus révén pedig sajátosan magyarrá is válnak, szerves részévé a XVII, XVIII. század kultúrájának. Az érzékletes hasonlatok révén a művek több részlete, esetleg egésze az irodalmi nyelv színvonalára emelkedik, érzelmi átfűtöttségük alapján pedig nem egy részletet tarthatunk a »protestáns misztika« egy-egy darabjának.” BALOGH Judit, *Ama kegyelemnek mennyei harmatja – A 17. századi magyar puritanizmus irodalmából*, Budapest, Harmat-Koinónia, 1995, 195–196.

¹⁸ MATKÓ, *Kegyess cselekedetek...*, 8. j. i. m., A2r–A2v.

¹⁹ Uo. A6r–A6v. Enyediről bővebben lásd: PÉNZES Tiborc Szabolcs, *Enyedi Sámuel: Egy alig ismert tudós, tanár és költő a 17. századból = Septempunctata: Tanulmányok Petróczy Éva hatvanadik születésnapjára*, szerk. PÉNZES Tiborc Szabolcs, Budapest, reciti, 2011, 41–50.

A főrész a cím elejének megismétlésével kezdődik. Ebben az U. J., azaz az Útonjárónak az Istennek tetsző, becsületes és hasznos életvitelre vonatkozó *kérdéseire* a *Biblia* alapján kátészerűen *felel* az U. m., azaz az Útmutató. A negyvennégy számozott kérdéshez több, ugyancsak számozott felelet tartozik pontos bibliai hivatkozással. A kérdéseket a főrészt követő *Táblácska* két csoportra osztja: az első húsz a *generales* (azaz közönséges) regulae, a többi pedig a *speciales* (azaz kiváltképpen való) regulae csoportjába tartozik.²⁰ A közönséges regulák között az első háromban azt fejtegeti, hogy az imádságon túl mire is kell figyelnie a kereszténynek, hogy cselekedetei jók lehessenek, s itt a vigyázás a hangsúlyos, azaz folyton vigyáznia, figyelnie kell a dolgokra, s ezek között a 4. regulában tíz olyan dolgot emel ki, amely bűnökre vihet. „Tíz rendbéli a dolgok (a többi között) amellyek az ember életének minden óráiban árulják a bűnökre való alkalmatosságokat, nem különben mint a Sátánnak meg-annyi szem fény vesztő áruit.”²¹ A tíz dologban legelől „1. A haszontalan és bűnre csalogato fajtalan könyvek olvasása”²² áll, majd a test cifrázása, az ételben és italban való mértéktelen zabálódás, s egyéb mértéktelen élvezetek halmozása, babonás zarándokjárás, henyélés stb. található. A közönséges regulák további fő pontjai mindemellett gyakorlati szigorú szabályokat szabnak: a gondolatok, a beszéd, a cselekedetek, a külső magaviselet, öltözködés, vendégfogadás, pihenés, költekezés, a pénzbeli gyarapodás, munka stb. szabályozására. Ezt folytatja a szöveg második része (csak a könyv végén lévő mutató tábla választja szét) a 21. regulától, mely a házassulandókra, házasságban lévőkre vonatkozó együttélési és a gyermekekre vonatkozó viselkedési szabályokat tartalmazza, úgy mint férjes asszony regulái, atyák és anyák regulái, szolgák regulái stb. A szöveg tartalma tehát szorosan kötődik az ajánlásban szereplőkhöz, amelyben nemcsak a mecénás, hanem annak felesége, sőt kisgyermekai is szerepelnek. Mindemellett azonban az írásmű egésze – akárcsak maguk az előírt erkölcsi szabályok – nagyon szigorú, személyes megjegyzéseket mellőző, szikár, a bibliai argumentációt előtérbe helyező munka. Így a korabeli nyomtatványok meghatározó szövegrészeként elősorban a mű prelimináriáján olvasható részek adhatnak támpontot a szerzői intencióról. Az Úton Járó és az Útmutató párbeszéd, kátészerű szövegét az útkeresés allegóriáját használó – már korábban idézett bibliai passzus vezeti be, s a címben szerepeltetett ösvényke is erről a helyes útkeresésről beszél. Ami szembetűnő talán,

²⁰ RMNY 3324.

²¹ MATKÓ, *Kegyes cselekedetek...*, 8. j. i. m, 7.

²² Uo.

hogyan magában a könyvecskében a fajtalan és bűnre csábító könyvek olvasgatása áll az első helyen azon pontok között, amely vétkekre csábíthatják az embert – noha a későbbi regulákban ezt külön már nem tárgyalja, illetve az egész regula szövege a bibliai szöveghelyekkel a Szentírás útmutatását közvetíti az olvasóknak.

Összevetve a *Kegyes cselekedetek rövid ösvénykeje* munkát és Matkó ugyanekkor kiadott *Fövenyen épített ház romlása* című könyvét a legelső kapcsolódási pont rögtön a címet követő, a jó útról szóló bibliai passzus: „Jerem. 2.v.23. Miért mondd jonak lenni a te utaidat, holott a te szeretőid után jársz? Annakokáért még a gonoszokat is meg-tanítottad a te utaidra.”²³

Ebben a munkában Matkó a felső-magyarországi hitvita részeként Sámbar Mátyás *Három üdvösséges kérdés* című munkájára válaszolt. A prelimináris szövegek itt is rendkívül fontosak voltak. A polémia résztvevői pontról pontra haladtak, s a címet, a bibliai mottókat, passzusokat, vagy akár az ajánlás címzettjének, illetve a róla szóló szöveg allegóriájának szétírását, cáfolását, kigúnyolását is vállalták. Ebben a folyamatban a Sámbar könyvében szereplő bibliai citátumok meghatározóak: „A bolond úttya igaz a maga ítéleti szerént: de a ki bölcs, a tanátsnak enged. Proverb 12, 15.” Illetve: „Ezeket mondgya az Úr: álljatok az úton, és lássátok meg, és Kérdezkedgyetek a régi ösvényekről, melyik legyen a Jó Út, és azon iariatok, és nyugodalmat találtok a ti lelkeiteknek. Jerem. 6, 16”.²⁴ Mindezek tükrében voltak olvasandók a jezsuita traktátus szövegben a „kérdések”. S mindezek tükrében olvasták és cáfolták azt vitaellenfelei is. Ez az úton járás, illetve a régi ösvényekről való kérdezkedés metafora egyértelműen megjelenik a fentebb tárgyalt kegyességi munkában, illetve az abban használt kátészerű kérdez-felelek szövegtípusban: az Úton Járó Kéréseiben és az Útmutató Feleletében. Így talán kijelenthetjük, hogy az 1666-ban kiadott erkölcsi oktatómunka nagyon is beleilleszkedett Matkó hitvédelmező prédikátori tevékenységébe. S az egész művet nem feltétlenül a puritanizmus, illetve a kegyességi irodalom, hanem inkább a felekezeti összecsapások értelmezési kontextusában érdemes olvasni és tárgyalni. Illetve a hitviták valóságában élő szerző szempontjából nagyon is érthető, hogy a „conduct-book” puritán szövegvilág külföldi terméseiből pont egy olyan fordítást jelentetett meg, amely éppen az „úton-járas” allegóriájával jeleníti meg a kegyes cselekedeteket, s az azok felől való kérdezt. Hiszen mindezekkel nemcsak a Sámbar által elindított, alapvetően az egyház régiségének ügyét tárgyaló teológiai kérdésekre adott választ (ezt

²³ MATKÓ, *Fövenyen épített ház...*, 6. j. i. m., A1v.

²⁴ SÁMBAR, *Három üdvösséges...*, 5. j. i. m., a1v.

megtette a *Fövenyen épített ház* könyvben) hanem valódi, gyakorlati, életvezetési tanácsokat, erkölcsi útmutatást adott a református közösség kezébe, akkor, amikor a híveknek meg kellett küzdeniük saját hitük gyakorlásának alapkérdéseivel, s nem mellesleg a jezsuiták térítésével is.

Most vessünk néhány pillantást Matkó ugyanekkor keletkezett, 1666-ban nyomtatott vitairatára is. A puritán kegyesség erkölcsi regulái annyiban jelennek meg a hitvitában, amennyire az általánosan a vallásgyakorlat vitatott témáinál a református vitázók szövegében előkerülhet, tehát a paráznaság, a képek tisztelete, a zarándoklatok, misézés, s egyéb, a katolikus vallásgyakorlatra jellemző külsőségek kapcsán. Matkó érvelésében a pápista vallás tiltja a házasságot, helyben hagyja a paráznaságot, s „termi-is: mert javallya a bordély házakat ama” parancsolat ellen, Exod. 2014. Csak lágyan birságozza a paráznakat.”²⁵ Különböző, erkölcstelen cselekedeteket sorol fel, melyek mind a pápista vallás sajátosságai, s amelyeket a római egyházi tanítások alapján, egyházi tekintélyek szövegeinek citálásával is alátámaszt. Így válik az egyébként erkölcstelen cselekedet, a paráznaság pártolójává a katolikus eklézsia. A paráznaság mellett a hús ételekben való válogatás, azaz a böjtölés tradícióját is többször tárgyalja,²⁶ így a katolikus fél erkölcsisége, illetve erkölcstelensége kerül bizonyításra.

A puritán kegyességi elvek inkább csak közvetve, mintegy a vita argumentációjában jelennek meg, többek között a *Szentírás* olvasása kapcsán:

Azzal biztattya nyavajás Sámbar magát, hogy ha a Szentek, a Pápa, és a képek felől kedve szerént emlékeznénk halgatóink előtt mi, nem gyülnének a mi halgatóink a Pápisták bálványozását. De talám nem veszi eszébe, hogy a Cálvinista halgatoknak szabad a Bibliát olvasniok, nem kell nekik Breviár.²⁷

Ehhez kapcsolható az anyanyelvű misézés kérdése is.

²⁵ MATKÓ, *Fövenyen épített ház*..., 6. j. i. m., 12.

²⁶ „Valamely vallás a házasságot meg-tiltya, (mely mindenek között tiszteletes, Hebr. 13.4.) és afféle eledeteknek meg-ételét, mellyeket Isten teremtett, hogy azokkal háláadással éllyenek az igasságot meg-esmert hívek, Tit. 1. 15. Az vallás nem csak az első mag vetés után vettetett vallás, hanem ugyan merő utolsó időbéli hittől való szakadás és ördögi tudomány. Mert az apostolok után a házasság tilalmazását 1. A Tatiánusok; 2. A Márcionisták [...] 3. A Manichaetus eretnekek vetették [...] Ezeknek eretnekségben kapott vala régen-is a Romai Ecclesia.” MATKÓ, *Fövenyen épített ház*..., 6. j. i. m., 2.

²⁷ *Uo.*, 20.

Csak Deák nyelven kell a misét szolgálni, mert tud az Isten Deákul, így szol Sámbar Q v3. part 2.§ 29. pag. 98. n-is ezt kérdem te kegyelmedtől domine Sambar. Hát az Isten nem tud-é Magyarul, Németül, Horvátul, Totul, Törökül, Tatárul? &c. Miért nem szollotok inkább Sidoul s Görögül? avagy minden nyelven? Miért tiltátok-meg azt Apostol ellen 1. Cor. 14. 29. hogy más nyelven ne legyen szabad misézni, hanem csak Deák nyelven.²⁸

A bibliaolvasás kérdése, amely a reformáció, de különösen a puritán mozgalom egyik fontos ügye volt a vita érvrendszerében is szerepet kap.

Közös szöveghely Matkó két művében a szövegek összevetése alapján egy fontos kérdésben jelenik meg: az öndicséret, vagy ahogy ő írja a gőgösködés kapcsán. A vitairatban ugyanis felsorolja Sámbar vétkeit:

Vétkezel: 1., a Szeretet ellen, 2., A meg-holtak ellen Vajha meg-tanultad volna Solon pogány Bölcs halottakról való mondásit, mellyeket említ Plutarch. in Vita Solonis, nem gyaláznád veszeteket! 3., Magad dicsekedéssel ellen is, mert tudodé hogy, *Propria laus sordet*. [Öndicséret gyalázat. G. E.] 4., Tudatlanságodat-is jelengeted azzal, mert tudosnak alitván magadat, tudnod kellett volna amazt, Prov 27. 2. Dicsérjen téged a ki kívül való ember, és nem a te szájad; idegenek, és nem a te beszédid.²⁹

A helytelen öndicséret a *Kegyes cselekedetek rövid ösvénykéjében* ugyanezzel a bibliai szöveghellyel argumentálva jelenik meg, mikor az Úton Járó 6. kérdésére: „Hát beszédim hogy tiszták és szentek lehessenek, mitsoda regulákra kell vigyáznom?” Az Út Mutató Felelete szerint:

Mikor valakit dicsírsz, légy okos, (*discretus*) tudgy jól választást tenni; a’ mások köszöntésében légy emberséges, az intésben pedig atyafiságos, magadat pedig magad soha se dicsirjed, Prov. 27. 2. I sam. 10. 4. Rom. 16.16.³⁰

Sámbar dicsekvése kapcsán a vitairatban a következőképpen fogalmaz:

De vallyon mihez hasonlítsam tudákosságoddal való kérkedésedet? üres hordó kongásához. Mert valamint hogy az üres hordó inkább kong a’ telinél; ugy a joságtol s kegyességtől üres Pharisaeus inkább szokott dicsekedni egyebeknél piperés cselekedetivel, Luc, 18. 11, 12.³¹

²⁸ Uo., 140–141.

²⁹ Uo., 46.

³⁰ MATKÓ, *Kegyes cselekedetek*..., 8. j. i. m., 16.

³¹ MATKÓ, *Fövenyen épített ház*..., 6. j. i. m., 46.

Mint látható ez a Sámbar szemére vetett dicsekvés Matkó számára elfogadhatatlan viselkedés volt. Persze a magamutogatás, dicsekvés, alapvetően összekapcsolódik a katolikus hitgyakorlás bizonyos formáival, pl. a szentképek tiszteletével, tehát itt elsősorban a reformáció, illetve annak puritán irányzatában különösen erősen jelen lévő, a külsőségeket elítélő, azoktól a vallásgyakorlatot megtisztító elvei köszönnek vissza.

Összegzés

Noha a szakirodalom általános megállapítása az, hogy a puritánok nem szorgalmazzák a hitvitázást – s ez a protestantizmus ortodox ágára jellemző – számomra Matkó munkássága alapján úgy tűnik, hogy az itt tárgyalt kegyességi erkölcsi oktató munka az 1660-as évek vallási összecsapásainak idején nagyban segítette, támogatta, kiegészítette a hitvédelmi prédikátori feladatokat. Sőt, néhány meghatározó szöveghelyen – elsősorban a befogadást leginkább irányító paratextusokban, másodsorban a művekben tárgyalt főbb témákban is összekapcsolódtak. A példás, kegyes családnak ajánlott és a keresztyéni élet reguláit a családi élet vonatkozásában is rendszerező *Kegyes cselekedetek rövid ösvénykéje* útmutatást és feleletet ad a kérdésekre. Ugyanúgy válasz, mint a *Fövenyen épített ház romlása* vitairat, melyben a kérdések körül gőgösen futkározó Sámbar Mátyás alakja jelenik meg már a címben is, s akinek egyik legfőbb vétke éppen a puritán erkölcsiségben olyannyira elítélt önhittsége, ámitása, csalárdsága, képmutatása. Mint látható a hittérítést és a gyülekezet védelmét, valamint a hit gyakorlását szolgálja mindkét mű, és nagyon is tudatos szerzői döntés nyomán, egymást erősítve jelentethette meg 1666-ban írásait Matkó István a szebeni nyomdában.

ÉLIÁS JÁNOS

*Tanítók és kántorok normaszegései a 18. századi
Nagykunsági Egyházmegyében**

A magyar református egyházfegyelem, vagyis a normaszegés üldözése az egyház kezdetétől fogva elsődleges feladat volt: ennek ékes bizonyítéka az 1567-es debreceni zsinat végzései között szereplő kiterjedt lajstrom. A zsinati határozatok kitűzték ugyanis, hogy üldözni kell mindazokat, akik vétének az Egyház törvényei ellen, így

a gonoszokat, bálványimádókat, eretnekeket, istenkáromlókat, gyilkosokat, hitszegőket, szitkozódókat, hizelgőket, fajtanokat és nős paráznákat, rablókat, ragadozókat, részegeseket, tolvajokat, s általában mindazokat, kiket az isten [sic!] törvénye, mint bűnösöket halálra kárhoztat.¹

A 17. század közepétől a fegyelmi rend tovább szigorodott. A Geleji-kánonok 1649-ben immár átfogó, kidolgozott szabályrendszerként szolgáltak, amelyek a lelkészek, tanítók és hívek mindennapi életét is meghatározták. A század második felében azonban az idegen népek pusztítása nyomán számos település elnéptelenedett az Alföldön, ami új helyzet elé állította az egyházat: a hangsúly az egyházi fegyelem szigorú érvényesítéséről a gyülekezetek újjászervezésére és fennmaradásuk biztosítására helyeződött.

* A szerző a Debreceni Egyetem Történelmi és Néprajzi Doktori Iskolájának PhD-hallgatója. A tanulmány a Kulturális és Innovációs Minisztérium EKÖP-25-3-I-DE-151 kódszámú Egyetemi Kiválósági Ösztöndíj Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

¹ KISS Áron, *A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései: Összeszedve, a latin szövegűeket magyarra fordítva és tájékoztató jegyzetekkel kísérve*, Budapest, Franklin Társulat, 1882, 467.

A korszak normáinak változásai világosan megfigyelhetők az egyházi jogszabályokban, mindenekelőtt az 1734-ben elfogadott Zoványi-kánonokban,² amelyek már egy mérsékeltabb szabályozást tükröznek. Az enyhébb vétségek, például a káromkodás, a vasárnapi munkavégzés vagy más, kisebb súlyú kihágások szankciója elsősorban intés vagy világi hatóságok elé utalás volt. Ennek ellenére a szigor nem tűnt el teljesen: a súlyosabb bűnök esetében továbbra is komoly következményekkel kellett számolni. Ráadásul a világi hatóságok által kiszabott ítéletük letöltése után az egyházi közösség előtt is kötelesek voltak számot adni cselekedeteikről.³

A korábbi szigorú büntetéseket mindinkább pénzbírságok, illetve a bűnösök hitbéli felvilágosítása váltotta fel. A pénzbírság terjedésében szerepet játszhatott, hogy a lelkész részesedést kapott belőle, így az anyagi haszon a lelképásztort is érdekeltté tette a fegyelmi ügyek felderítésében.⁴ A bűnösök két lehetőség közül választhattak: beismerték vétküket és ígéretet tettek életük megjobbítására, vagy tagadás esetén eltiltották őket az úrvacsorától.⁵

„Ez sok ízben már peniteált...” – egyházfegyelem a Nagyikunsági Egyházmegyében

A magyarországi református egyházfegyelemmel már több kutató is foglalkozott. A téma alapvető műve Illyés Endre 1941-ben megjelent monográfiája, az *Egyházfegyelem a magyar református egyházban* című munka.⁶ A kötet a 16–19. században alkalmazott normarendszerek és szabályozások átfogó bemutatására vállalkozik, és e tekintetben a mai napig helytálló hivatkozási alap. A Nagyikunsági Református Egyházmegye fegyelmi gyakorlatát Tóth Dezső vizsgálta részletebben egyházmegye-történeti munkájában. Tóth szerint a fegyelmezés intézmé-

² SZABADI István, *Zoványi György egyházi törvényei: a Zoványi-kánonok (1733) = Praeceptor historiae ecclesiasticae: Tanulmányok Buzogány Dezső 65. születésnapjára*, szerk. KOLUMBÁN Vilmos József, Kolozsvár, Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, Egyetemi Műhely Kiadó, 2022, 601–606.

³ ILLYÉS Endre, *Egyházfegyelem a magyar református egyházban (XVI–XIX. sz.)*, Debrecen, Debrecen sz. kir. város és Tiszántúli református egyházkerület könyvnyomda-vállalata, 1941, 123.

⁴ *Uo.*, 123–124.

⁵ *Uo.*, 131–138.

⁶ *Uo.*

nyes keretei korlátozottak voltak és a felsőbb hatóságok nem gyakoroltak meghatározó szerepet e téren: a fegyelmi ügyek intézése szinte kizárólag a lelkész hatáskörébe tartozott. A kiszabott szankciók a bűn súlyosságához igazodtak: az elkövető bűneit rendszerint nyilvánosságra hozták és a penitencia idejére az úrvacsorától is eltöltötték.⁷

A fentebb ismertetett kutatások jórészt azonos forrásbázisra támaszkodtak, így vizsgálatunkhoz mi is hasonló kútfőket vehettünk alapul. A Nagykunsági Egyházmegye anyakönyveiben tizenhárom penitenciatartási jegyzékre bukkanunk, amelyek összesen 1866 bejegyzést tartalmaznak 1740 és 1799 között.⁸ Kutatásunk szempontjából azonban figyelembe kellett vennünk, hogy e jegyzékek vezetésének módja és pontossága jelentős mértékben függött az adott lelkész személyétől és pontosságától, így eltérő forrásadottságokkal számolhatunk az egyes gyülekezetek esetében. E hiányosságok ellensúlyozására a forrásanyagot kiegészítettük a Nagykunsági Református Egyházmegye első jegyzőkönyvének⁹ feljegyzéseivel.

Település	Parázna- ság	Károm- kodás	Lopás	Templom- kerülés	Egyéb	Össze- sen
Dévaványa	111	11	4	—	1	127
Füzesgyarmat	29	21	5	—	2	57
Karcag	235	193	104	16	20	568
Kenderes	48	8	1	1	1	59
Körösladány	38	—	—	—	1	39
Kunhegyes	145	105	54	4	6	314
Mezőtúr	271	30	25	2	6	334

⁷ TÓTH Dezső, *A Hevesnagykunsági Református Egyházmegye múltja: Az egyházi élet békéjéről*, I, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület, 1942, 122.

⁸ *Dévaványai Református Egyházközség keresztemlési, esketési és halotti (1731–1765) anyakönyve* (a továbbiakban: RE KEH), fol. 52–53; *Dévaványai RE KEH (1766–1811)*, fol. 133–135; *Füzesgyarmati RE KEH (1792–1829)*, fol. 26–28; *Karcagi Református Egyházközség keresztemlési (1730–1791) anyakönyve*, 431–444; *Kenderesi RE KEH (1757–1814) anyakönyve*, 39–42; *Körösladányi RE KEH (1784–1815)*, 443–449; *Kunhegyesi RE KEH (1738–1782)*, fol. 101–104; *Mezőtúri RE KEH (1728–1760)*, 131–133; *Mezőtúri RE KEH (1760–1811)*, 749–761; *Tiszaabádi RE KEH (1764–1828)*, fol. 81–82; *Tiszaderzsai RE KEH (1750–1788)*, 158; *Tiszainokai RE KEH (1758–1805)*, 125–127; *Tiszasági RE KEH (1761–1801)*, 1–2; *Tiszaszentimrei RE KEH (1744–1786)*, fol. 140–156; *Tiszaszőlősi RE KEH (1760–1785)*, 237–239.

⁹ *Protocolum Tractus Cumaniae Majoris 1756–1822*, Nagykunsági Egyházmegye iratai, Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára (a továbbiakban: TtREL) I. 33. a. 1.

Tiszaabád	26	22	7	–	1	56
Tiszaderzs	2	11	–	–	–	13
Tiszainoka	8	3	3	–	4	18
Tiszasas	20	18	1			39
Tiszaszentimre	104	51	28	2	13	198
Tiszaszőlős	34	8	2	–	–	44
Összesen	1071	481	234	25	55	1866

A Nagykunsági Egyházmegyében elkövetett normaszegések gyülekezetek szerinti megoszlása (1740–1799) az egyes gyülekezetek penitenciatartási jegyzékei (lásd a 9. jegyzetben) alapján (szerk. É. J.)

Az egyházfegyelem vizsgálatakor elengedhetetlen az elkövetett bűnök kategorizálása, számszerűsítése. Ennek során igyekeztünk követni a források eredeti szóhasználatát, ugyanakkor ott, ahol a szövegek eltérő megfogalmazással ugyanarra a bűnre utaltak, egységesítést alkalmaztunk (pl. az „*atta teremttével káromkodott*” és a „*teremtette mondásért*” bejegyzéseket egyaránt az istenkáromláshoz soroltuk). Az egyes bűnök elemzésekor Bíró Endre kategorizációját vettük alapul,¹⁰ módosítva azt a helyi viszonylatoknak megfelelően. Az eredmények azt mutatják, hogy mindössze három kategória teszi ki az összes bejegyzés 95%-át. A leggyakrabban előforduló vétkek a *nemi és házasság normáiba ütköző bűnök*: a lajstromok 57%-át teszik ki a paráznaságot elkövető bűnösök (1071 eset). Ezt követik a *könnyugalom és hitélet megzavarására alkalmas cselekmények*: a káromkodás és istenkáromlás összesen 481 esetben fordul elő (26%). A harmadik jelentős kategóriát a *tulajdon ellen elkövetett bűnök* alkotják: a lajstromokban összesen 234 esetben jegyezték fel valamilyen termék vagy állat ellopását (12%). Az egyéb bűnök elkövetése marginális, mindössze az esetek 5%-át teszik ki.

Elkövetett bűnök	1740–1749	1750–1759	1760–1769	1770–1779	1780–1789	1790–1799	Összesen
Paráznaság	24	62	169	219	362	235	1071
Káromkodás ¹¹	38	51	116	168	72	38	481
Lopás	14	34	70	65	16	35	234

¹⁰ BÍRÓ Endre, *A nagyzerindi református egyházfegyelem a felvilágosodás korában (1717–1841)*, Délvidéki Szemle, 10(2023)/2, 77–97.

¹¹ Istenkáromlással együtt.

Templomke- rülés	–	2	–	17	4	2	25
Egyéb	4	6	16	17	8	4	55
Összesen	80	155	371	486	462	314	1866

A Nagykunsági Egyházmegyében elkövetett normaszegések időbeli megoszlása (1740–1799) az egyes gyülekezetek penitenciatartási jegyzékei (lásd a 9. jegyzetben) alapján (szerk. É. J.)

„Azért mi a szolgálattúl el tiltottuk” – tanítók és kántorok normaszegései

A fegyelmezés munkájának legközvetlenebb végzője a lelkész volt, így az ő személyén múlt a bűn és büntetés arányossága. A büntetések alapjául a *Tízparancsolat* szolgált,¹² de a nagykunsági egyházmegyei viszonyokat bonyolította, hogy a 18. században a városi magisztrátus és az egyházi tanács azonos személyekből állt.¹³ A világi büntetés után ezért a vétkeseknek gyakran az egyház előtt is bünbánatot kellett gyakorolniuk. A bűnesetek önkéntes vallomás vagy külső bejelentés révén kerültek az egyháztanács elé. A szankciók következtlenül kerültek alkalmazásra: a megintéstől és a pénzbírságtól a kirekesztésig terjedtek, míg a súlyosabb bűnöket (pl. gyilkosságot) a világi bíróságok elé utalták.¹⁴

Jogosan adódik azonban a kérdés, hogy mi történik, ha éppen azok az egyházi személyek követnek el bűnt, vagy viselkednek hivatalukhoz méltatlanul, akiknek legfőbb feladata az erkölcs őrzése. A lelkészt, az iskolamestert, illetve a praepreporokat az esperesi egyházlátogatások során ellenőrizték, amelyeket rendszerint évente vagy kétfévente tartottak. A vizitációk során nemcsak a gyülekezet épületeinek és javaiknak állapotát vizsgálták, hanem kiemelt figyelmet fordítottak a lelképásztor és az iskolamester munkájára és magaviseletére is. A lelkészt elsősorban prédikációi tartalmáról kérték számon: a vizsgálat során meg kellett bizonyosodniuk arról, hogy valóban a Szentírást tanítja, nem hanyagolja el a szentségek kiszolgáltatását, valamint, hogy gondosan fegyelmezi a bűnösöket.¹⁵ Az iskolamesternek pedig a tanított anyagról és a diákok felkészültségéről kellett számot adnia.

¹² ILLYÉS, *Egyházfegyelem...*, 5. j. i. m., 124.

¹³ *Uo.*, 133.

¹⁴ BÍRÓ, *A nagyzerindi református egyházfegyelem...*, 12. j. i. m., 89–90.

¹⁵ ILLYÉS, *Egyházfegyelem...*, 5. j. i. m., 134–135.

Amennyiben a lelkész vagy az iskolamester hivatalához méltatlanul járt el, elsőként az egyházmegye vezetői dorgálták meg. Ha magaviseletük nem javult, úgy az egyházmegyei zsinat elé idézték őket. Amennyiben még ekkor sem változtattak életvitelükön, a szolgálatától átmenetileg, vagy akár örökre megfosztották, de súlyosabb bűn elkövetése esetén átadták az ügyet a világi hatóságoknak.¹⁶ A következőkben a három leggyakoribb normaszegési típusra hozunk egy-egy példát annak illusztrálására, hogy miként járt el az egyházközség, vagy akár az egyházmegye a normaszegő egyházi alkalmazottakkal.

Nemi és házaselet normába ütköző bűnök

Ugyan a fentebb részletezett statisztika alapján egyértelműen a hetedik parancsolat ellen vétkeztek: „Ne paráználkodjál!”,¹⁷ az egyházi emberek esetében kevésbé jellemző ez a normaszegés. Az egyház ugyanis minden rendelkezésére álló eszközzel arra törekedett, hogy visszaszorítsa a paráznaság bűnét, ennek érdekében tiltott minden olyan magatartást, amely akár közvetve is ehhez vezethetett. Mindezen intézkedések ellenére azonban a paráznaság továbbra is jelen volt a közösségi életben.¹⁸ A penitenciára kötelezettek körében különösen nagy arányban találjuk a házasságtörőket, akiket a korabeli szóhasználat „nős paráznáknak”¹⁹ nevezett. Ezen bűn elkövetői között egyaránt előfordultak férfiak és nők, házasok és özvegyek, nem ritkán visszaesőként is. A bűnt súlyosbító tényező volt, ha a paráznaság eredménye terhesség, majd törvénytelen gyermek lett.²⁰ Amikor pedig a botrány főszereplője nem egy egyszerű hívő, hanem a gyülekezet tanítója vagy kántora volt, az ügy különösen komolynak számított. E jelenséget szemléletesen példázza Káldi Sámuel mezőtúri kántor esete, akinek példáján betekintést nyerhetünk az egyháztanács fegyelmi gyakorlatának működésére is.

Káldi Sámuel 1747. október 13-án született Szőnyön. Alsóbb iskolai tanulmányait követően 1766. április 24-én iratkozott be a Debreceni Református Kollégiumba, ahonnan nem sokkal később távozott is, hogy rektori szolgálatot vállaljon. Életútja a klasszikus tanítói pálya példája. Első állomásként 1767 és 1769

¹⁶ Uo., 124.

¹⁷ 2Móz 20,14.

¹⁸ ILLYÉS, *Egyházfegyelem...*, 5. j. i. m., 128.

¹⁹ Bár ez utóbbi kifejezés kizárólag a férfiakra vonatkozik, a jegyzékekben többször előfordul az, hogy nőket is így illetnek.

²⁰ ILLYÉS, *Egyházfegyelem...*, 5. j. i. m., 129.

között Tiszadobon szolgált rectorként, majd 1769-től 1776-ig Tiszadadán folytatta hivatalát. Ezt követően rövid megszakítással Mezőtúron vállalt egyházi szolgálatot: 1778 és 1782 között kántorként tevékenykedett, ahol nagy botrányt okozott azzal, hogy a nő paráznaság bűnébe esett.²¹ Káldi mezőtúri botránya 1780-ban robbant ki: az egyházközség bábaasszonya ekkor jelentette fel őt, hogy egy bizonyos Zabány Istvánné nevű özvegyasszonnyal hált, amelynek az lett az eredménye, hogy az asszony „megterhesült”. A vád megfogalmazásában kulcsszerepet játszott az érintett asszony testvérének vallomása (akinek személye történetesen megegyezett a Káldit feljelentő bábáéval), majd később özvegy Zabányné beismerése is, a lelkész ugyanis a következőket írta az esetről: „a viselős asszonynak a testvére minálunk bába, a megterhesült asszonyhoz ment, hogy a magzatot megoltalmazza és megtudja tőle, kitől volt, ha viselős mint az neki megvalotta, hogy ű Káldi Sámuelről, a kántortól terhes.”²² Ugyan a kántor a vádakra gyorsan reagált és küldött egy apológiát még 1780 decemberében a nagykunsági esperesnek, amelyben megígérte, hogy mindezek után hivatalában és magánéletében jó magaviseletet fog tanúsítani, de a levelének nem lett eredménye.²³ Sőt, az egyházi vezetés sem késlekedett a botrány kitudódását követően: 1781. április 21-én felfüggesztették Káldit a szolgálatból.

Káldi azonban nem hagyta magát. Védiratában elsődlegesen a saját helyzetén igyekezett javítani, utalva arra, hogy elmarasztalása esetén az egyházközség tisztességén is csorba esik: „Az Úrtól adatott talentomok szerént gondoljanak [tiszteltes] uraimék valami tsendes módot, mely mind az én betsülem helyreállítására, mind az ekklézsia megmaradására légyen.” Érvelése azonban kettős: az előbbi gondolatok után ugyanis igyekszik egyúttal az asszony hitelét gyengíteni, amikor azt állítja: „már az asszony a későn tett inquisitióból is megesmértetett publica prostibulának lenni.”²⁴ A tanúvallomások legitimitását Káldi külön is megkérdőjelezi, mivel a bába a terhes asszony testvére, így felmerül az összeférhetetlenség is. Az ügy Káldi egy későbbi levele alapján nem is marad az egyházközség keretei között, ugyanis a vármegyére viszi az ügyet: „hogy míg az udvar-

²¹ *Főiskolai növendékek névsora 1588–1791*, TtREL II. 28. a. 3, 74.

²² *Igazgatási iratok 1651–1804*, Nagykunsági Egyházmegye iratai, TtREL I. 33. d. 1, 10. sz. irat.

²³ *Uo.*

²⁴ *Uo.*

hoz a t[ekintetes] vármegye hírvél nyújtandó alázatos instantziámat cum expressione fori utri usque Turiensis vestra várom, senki az ujját se mozdítsa ellemem.”²⁵

Ugyan az egyháztanács szerint a kántor előbb vagy utóbb újból bűnbe fog esni, ugyanis szerintük „Aháb zsákba öltözése után is Aháb maradt,” az ügy végül nem vezetett teljes erkölcsi bukáshoz:²⁶ bár a nős parázñaság vádját nem sikerült minden kétséget kizáróan bizonyítani, a botrány árnyékot vetett Káldi mezőtúri szolgálatára. Még egy évig maradhatott kántor, majd 1782-ben családjával visszaköltözött Tiszadadára. Itt 1782-től 1787-ig másodízben is rector lett, azonban egy 1787-es feljegyzés szerint felfüggesztették őt ottani szolgálatából. Tiszadadára ugyanis az egyházmegye tudtán kívül ment vissza, illetve nem tisztázta magát a mezőtúri botrányából. További súlyosbító tényezővé vált az is, hogy Tiszadadán újból megvádolták parázñasággal, így a hivatalából távoznia kellett. Ezt követően hosszabb ideig élt állástalanságban, de tíz év kihagyás után pályája második szakaszában lelkipásztori szolgálattal kapott egy második esélyt: 1797-től egy évtizeden át, 1807-ig Tiszanagyfalun töltötte be a lelkészi hivatalt. Innen Geszterédre hívták, ahol 1807-től egészen haláláig, 1817-ig szolgált.²⁷

Köznnyugalom és hitélet megzavarására alkalmas cselekmények

E kategóriába igen sokféle bűn beletartozik, de a leggyakoribb kétségkívül a káromkodás és az ezzel meglehetősen sokszor együtt járó részegség. Az egyházi emberek között ez volt a leggyakoribb normaszegés: a jegyzőkönyvekben gyakran olvashatunk megrészegetett iskolamesterekről és kántorokról, akik magukról megfélemlítve szitkozódtak. Lényegesen súlyosabb következményekkel kellett számolniuk azoknak, akik a harmadik parancsolat ellen vétettek,²⁸ gyakori volt ugyanis, hogy Isten nevét hiába vették a szájukra: ez leginkább az *adta* vagy *teremtette* káromkodásokban nyilvánult meg.²⁹ Az enyhébb istenkáromlások megítélésekor lehetőség nyílt a megbánás és a megjavulás ígéretével elkerülni a legsúlyosabb szankciókat, ugyanakkor a súlyosabb, illetve visszaeső káromkodókat

²⁵ Uo.

²⁶ Uo.

²⁷ TtREL II. 28. a. 3, 74.

²⁸ „Az Úrnak, a te Istenednek nevét hiába fel ne vedd, mert nem hagyja azt az Úr büntetés nélkül, aki az ő nevét hiába felveszi.” 2Móz 20,7.

²⁹ ILLYÉS, *Egyházfegyelem...*, 5. j. i. m., 126.

nem csupán az egyház, hanem a városi magisztrátus is felelősségre vonta, amely gyakran botütést, börtönbüntetést vagy akár halálbüntetést szabott ki. Az általános jelenséget jól illusztrálja Mezei István nagyrévi iskolamester ügye, amelynek iratai pontos képet adnak a korabeli normaszegés következményeiről.

Mezei István 1733 körül született a Kraszna vármegyei Hosszúmezőn. Tanulmányait a mezőtúri alsó iskolában végezte, majd 1750. április 23-án iratkozott be a Debreceni Református Kollégiumba, ahol folytatta felsőbb tanulmányait. Innen csakhamar továbbállt, hogy rektori szolgálatot vállaljon és 1756-tól Tiszaroffon találjuk, majd ezt követően Nagyréven szolgált rectorként, ahol 1763-ig vállalt hivatalt.³⁰ Ebben az évben ugyanis egy nagy port kavarázó botrányt okozott a helységben, amelynek következtében az iskolamester ügye az egyházmegyei parciális gyűlés elé került.

Az ellene felhozott vád három fő pontban foglalható össze. Először is a tanúk szerint Mezei „részeges, mégpedig olyan, hogy maga keresi a részegségre való alkalmatosságot.”³¹ Ugyan a korabeli társadalomban az italozás önmagában nem számított ritkaságnak, de ha egy egyházi szolgálatban álló személy a szolgálatát, illetve maga és az egyháza méltóságát és tisztességét veszélyeztette a rendszeres és túlzásba vitt részegséggel, azt már szigorúan ítélték meg. Természetét ugyanis veszekedőként, rendbontóként írták le a tanúk, aki nemcsak prédikátorával, hanem a világi előjárókkal is rendszeres összetűzésbe került.

Súlyosbító tényezőként szolgált továbbá az, hogy miféle italtól részegült meg a rector: az iratok szerint ugyanis különösen botrányos eset történt 1763. november 6-án, amikor úrvacsorát vett. A forrás így számol be az eseményről:

midőn 6ta Novembris az Úr vatsorájával élt és a maradék bortól megrészedvén ment a malomhoz, ott a molnárral edgybenveszett, a molnárt a zsáktartóval verte, üstökénél fogva a földre leteperte, a hasára ült és a szájába port és pernyét töltvén ezt énekelte: „Tátsd fel tsak szádat, én megtöltöm bőven”, azomban adtát is mondott.³²

A botrány nem csupán a tettlegességében volt megbotránkoztató. A maradék úrvacsorai bor profán felhasználása, illetve a liturgikus ének gúny tárgyává tétele

³⁰ TtREL II. 28. a. 2, 306.

³¹ TtREL I. 33. a. 1, 52–53.

³² *Uo.*

ugyancsak felháborította az egyházközséget és az egyházmegyét: Mezei ugyanis a molnár bántalmazásakor a 81. zsoltár 12. versszakát énekelte.³³

Harmadik vádpontként hivatali mulasztásait említették: „maga hivatalába is rest, elpusztult keze alatt az iskola.”³⁴ Az iskola, amelynek fenntartása és működtetése a rector feladata lett volna, súlyos hanyatlásnak indult irányítása alatt, s ez már önmagában is elegendő okot adhatott volna az elmozdítására. A gyűlés mindezen pontokat mérlegelve úgy döntött, hogy „e szent hivatalra alkalmatlan embert, hivatalyátúl imperpetuum megfosztja.”³⁵ Mezei Istvánt tehát olyannyira méltatlannak nyilvánították mindenféle szolgálatra, hogy az egyházmegyei gyűlés örökre megfosztotta őt a hivatalgyakorlás lehetőségétől. Az iskolamester ugyanis nem csupán oktató, hanem a falu közösségi életének fontos alakja volt, amely életvitellel összeférhetetlen a részegeskedés, a verekedés és különösen a liturgikus szövegek kigúnyolása. Az ítélet minden bizonnyal a későbbiekben is érvényben maradt, mivel a nagyrévi botrányát követően további életútjáról nem maradt fenn semmiféle adat.

Tulajdon ellen elkövetett bűnök

A tulajdon ellen irányuló bűncselekmények, mint a lopás, orgazdaság, vagy vermek és magtárak feltörése rendszeresen szerepelnek a jegyzékekben.³⁶ A leggyakrabban a termények eltulajdonítása fordult elő (pl. búza, árpa, hús), amelyet szorosán követett a haszonállatok elvétele (pl. ló, tyúk, marha stb.). Jól megfigyelhető továbbá, hogy a lopások túlnyomó része csoportosan történt, s az egyházi bűnbánatot szinte kivétel nélkül kiegészítette a világi magisztrátus által kiszabott büntetés.³⁷ Az egyházi tisztséget viselők körében a lopás jellegzetes formája az adományok eltulajdonítása volt. A perselypénz a gyülekezet közös javait, illetve a rászorulókat támogatását szolgálta, ezért ellopása egyszerre jelentett bűnt a közösség és az egyház ellen. A források szerint a 18. században az egyházmegyében nem ismerünk ilyen esetet, ami arra enged következtetni, hogy az egyházi személyek e téren igyekeztek tartózkodni a visszaélésektől és az első ismert eset csak

³³ 81. zsoltár, 12. versszak: „Tátsd föl csak szádat, / És megtöltöm bőven; / Menten meglátod, / Hogy nagy bőséggel / Lesz az eledel / Csudálatosképpen.”

³⁴ TtREL I. 33. a. 1, 52–53.

³⁵ *Uo.*

³⁶ ILLYÉS, *Egyházjegyelem...*, 5. j. i. m., 129–130.

³⁷ *Uo.*, 134.

1814-ből származik. A történet főszereplője Pap György tiszaszentimrei iskolamester, akinek az eset előtt és után is botrányokkal tarkított az életútja.

Pap György 1782 körül született Túrkevéen. Tanulmányait a Debreceni Református Kollégiumban kezdte el, ám azt nem fejezte be: már 1800-ban Déványára ment, ahol fiúiskolai praeceptorként működött és a kollégiumba többé nem tért vissza. 1803-ban Törökszentmiklósról ment szintén praeceptor szolgálatra, azonban itt kicsapongó életmódja miatt fegyelmi vizsgálat indult ellene, így 1804-ben távozni kényszerült. Ezután Tiszasáson vállalt rektori hivatalt, ám két év elteltével innen is távozott és 1806-ban visszatért szülővárosába, Túrkevére, ahol állástalanul élt.³⁸

1810-ben Tiszaszentimrére hívták iskolamesternek, ahol első ízben követelt el lopást az egyházközség kárára. 1814 márciusában ugyanis a tiszaszentimrei gyülekezet vezetői panaszt tettek ellene, akinek szolgálata súlyos elégedetlenséget váltott ki. Az előjárók beadványa szerint „oskolájuk igen rossz állapotban van, az őszi examenben tanítványai sem a könyörgéseket, sem az egyéb tudományokat nem tudták,”³⁹ tehát a tanulók még az alapvető ismereteket sem sajátították el. A feljegyzés arról is tanúskodik, hogy a rector „a bor italnak adván magát hivatalához nem illő, botránkoztató tselekedetekre, birkózásokra, s a [többi] vetemedik.”⁴⁰ Súlyosbította azonban a helyzetet az, hogy a borát milyen pénzből finanszírozta: amikor a debreceni kollégiumi senior felhívására gyűjtést rendeztek, „a helységbe egybegyűjtött pénznek nagy részét elfogja s megissza,”⁴¹ így a Kollégiumnak szánt gyűjtésből befolyt összegek soha nem érkeztek meg az anyaiskola számára. Az ellene felhozott „terhes vádakra nézve, melyek ellene bebizonyítottak,”⁴² az egyházi gyűlés végül azt a döntést hozta, hogy elmozdítja a botrányokozó iskolamestert Tiszaszentimréről.

Ezt követően ismét Túrkevéen tartózkodott állástalanul, majd 1816-ban Tiszakürtre került. Itt azonban egyre inkább az ital rabjává vált, s fegyelmi okokból az előjárók 1821 tavaszán elbocsátották. Ismét Túrkevéen élt hosszabb ideig, majd 1827-ben Tiszaigaron kapott állást a frissen szervezett lányiskolában. Szolgálatát azonban rövid időn belül egy előzőekhez hasonló botrány zárta le: 1829

³⁸ TÓTH Dezső, *Annales Reformatae Ecclesiae Tiszakürtiensis Anno Domini post natu Christi 1949*, Tiszaföldvár, 1949, Tiszazugi Földrajzi Múzeum Adattára, 53-1964, 256–257.

³⁹ TrREL I. 33. a. 1, 286–287.

⁴⁰ Uo.

⁴¹ Uo.

⁴² Uo.

elején a templom perselyét kirabolta, amiért hivatalából azonnal elmozdították. Ezt követően felhagyott a tanítói pályával, és hátralévő életét ismét szülővárosában, Túrkevéen töltötte magánzóként.⁴³

Összegzés

A 18. századi Nagykunsági Egyházmegye fegyelmi jegyzőkönyvei és az ezekhez kapcsolódó esettanulmányok megmutatják, hogy a korabeli református közösségekben az egyházi fegyelem a mindennapok szerves részét képezte, az egyház ugyanis igyekezett mind a magánélet, mind a közösségi élet területén fellépni a rendbontásokkal szemben. A vizsgált források tanúsága szerint a legtöbbször előforduló vétkek a paráznság, a káromkodás és a lopás voltak. A tanulmányban vizsgált egyházi ügyek kiváló példák arra, hogy az egyház szigorúan ítélte meg azokat, akiknek hivataluk révén példát kellene mutatniuk. A tanítók és kántorok magatartása közvetlenül befolyásolta a gyülekezet mindennapjait, így normaszegésük különösen súlyosnak számított és az egyházi vezetés a hivatalhoz méltatlan magatartást nem tűrte el.

⁴³ TÓTH, *Annales...*, 40. j. i. m., 256–257.

IMÁDSÁG, IMAKÖNYV

BAJÁKI RITA

A Tízparancsolat előfordulása 17. századi imakönyvekben

Mózes második könyve tartalmazza a szövetségkötés, valamint a kőtáblák közismert történetét, azon parancsolatokét, amelyekkel később *Tízparancsolat*ként a 17. századi imakönyveinkben is találkozunk. De nem csak imakönyvben fordulnak elő, és számtalan alkalommal nem abban a formában, ahogyan a *Kivonulás könyvében*¹ olvashatók. Jelen tanulmányban a *Tízparancsolat* előfordulásait vizsgálom, s bemutatom milyen műfajú kiadványokban, hányféle variáns és különböző funkció jellemzi ezeket a szövegeket.

Elsőként lássunk egy olyan imakönyvet, amelyben, úgy is mondhatjuk, klasszikus pozícióban szerepel a *Tízparancsolat*. Ez nem más, mint az először 1606-ban, Grazban megjelent katolikus imádságoskönyv Pázmány Péter tollából. Ez a kiadvány Pázmány életében még háromszor megjelent, sok szempontból mérföldkő a magyar nyelvű imairódalom történetében, számos imakönyvnek szolgált forrásul, és nemcsak imákat, hanem a *Tízparancsolatot*, valamint az ahhoz tartozó lelki tükröt is kölcsönözték ebből a későbbi kiadványok szerkesztői. Mielőtt ezekre rátérnénk, lássuk, Pázmány hogyan szerepelteti a parancsokat saját kiadványában!² Imakönyve tíz részből áll, elsőként a Miatyánk és az Üdvözlégy Mária imádságok szövegei szerepelnek soronként közölve, elmélkedéssel kiegészítve, majd a további fejezetekben a reggeli és az esti könyörgéseket olvashatjuk, ezeket követik a hálaadások az isteni jótéteményért, a miséhez tartozó könyörgések, a rózsafüzér, majd a lelki javakért, a közönséges jókért való, a nyolcadik fejezetben pedig bizonyos személyek imádságai. Témánk szempontjából a kilencedik fejezet

* A szerző a HUN-REN-PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, valamint a NKE Nemeskürty István Tanárképző Kar tudományos főmunkatársa.

¹ 2Móz 20, 1–17.

² Az elemzéshez a Pázmány életében megjelent utolsó, negyedik kiadás kiadást használtam: PÁZMÁNY Péter, *Imádságos könyv*, Pozsony, typ. Societatis Iesu, 1631.

a releváns, amely a gyónáshoz és az Úrvacsorához készítő könyörgéseket tartalmazza. Ha közelebbről megnézzük ezt a fejezetet, a Pázmányra igen jellemző tudatos szerkesztésnek lehetünk tanúi. Ezúttal két szentség, az Oltáriszentség és a bűnbánat szentsége kapcsán szerepelnek különböző műfajú szövegek, imák, elmélkedések, tanítások, és minden bizonnyal nem véletlen az sem, hogy a gyónáshoz köthető szövegek majdnem kétszer akkora terjedelműek, mint az áldozáshoz kapcsolódóak. A *Tízparancsolat* természetesen a gyónáshoz tartozik, közvetlen szöveggörnyezete pedig a következő: a fejezet a gyónáshoz készülő öt könyörgéssel kezdődik, amit egy két részből álló tanítás követ, az első *A gyónáshoz mint kelljen készülnünk*, a másik pedig az *Intés a gyakran gyónásra* címet viseli. Ezt követi a lelkitükör, amelynek része a *Tízparancsolat*, ezután ismét tanítás olvasható *Öt közhosszú orvosság minden rendbéli vétke ellen* címmel, amelyben hat érv (öt számozott és a hatodik a *Végezetre...* kezdetű) szerepel, hogy miért érdemes a gyónást elvégezni. Pázmány lépésről lépésre kíséri a gyónásra készülő, *Gyónáshoz készült ember imádsága* címmel két könyörgést is találunk, majd ismét tanítás következik, amely a gyónás menetének leírásáról szól, mit tegyen közben, például térdeljen le, sorolja el bűneit, illetve hogyan élje meg a gyónó a bűnmegvallást. Ez a rész a gyónás végén a gyónást lezáró bűnbánó imádsággal fejeződik be. Ahogyan a fejezet öt könyörgéssel hangolja rá a hívőt a gyónásra, ugyanúgy öt könyörgés szerepel levezetésként, *Gyónás után* címmel, amelyek részint hálaadást tartalmaznak mindazért a jóért, amiben a gyónó részesülhetett, részint könyörgéseket, hogy meg tudja magát őrizni a tiszta életre. A vázoltakból is nyilvánvalóan látszik a *Tízparancsolat* hangsúlyos szerepe, hiszen a szinte szimmetrikus elrendezésű gyónással kapcsolatos szövegek centrumában helyezkedik el (könyörgések, tanítások, *Tízparancsolat*, tanítások, könyörgések). Most lássuk, pontosan milyen funkciót tölt be, azonban ehhez a közvetlenül előtte szereplő *Intés a gyakran gyónásra* tanítás utolsó pár sorát kell felidézniünk, ami így hangzik: „Hogy pedig magaddal jó számot vethess, imádságod-után vedd-elő az Isten Parancsolatit, és tekíncsd-meg, utolsó gyónásod-után, minémü vétkekkel bántottad Istenedet,”³ és annak ellenére, hogy a nyomtatvány központozása nem teljesen következetes, mégis igen szokatlan, hogy egy szöveghatárt jelentő bekezdés végén vessző szerepeljen, de itt bizonyára azért van így, mert e mondat folytatásaként kell értelmeznünk a *Tízparancsolat* felsorolását. Minden egyes parancs elé, bár konkrétan nincs ott, de szemantikailag odatartozik az említett bekezdés végén lévő kérdés: „minémü vétkekkel bántottad

³ PÁZMÁNY, *Imádságos...*, 2. j. i. m., 387.

Istenedet” és az adott parancs sorszámát követő névtűt, az „ellen” teszi grammatikailag teljessé így a mondatokat: „minémű vétkekkel bántottad Istenedet” „Az I. Parancsolat-ellen.”⁴ „Az II. Parancsolat-ellen-”⁵ és így tovább. Miután elhangzott a kérdés, természetesen szerepel maga a parancsolat is, majd az ehhez kapcsolódó lelkiismeret-vizsgálat következik bekezdésekbe csoportosítva. A kérdések száma nem egyenletes: I. 30 kérdés, II. 16, III. 8 kérdés; IV. 19 kérdés, V. 28 kérdés, VI. 17 kérdés, VII 38 kérdés, VIII. 11 kérdés; érdekes módon az utolsó két parancsolat mindössze a következőkből áll: „Az IX. Parancsolat-ellen. / Felebarátodnak feleségét ne kívánnjad. / Errül a’ Hatodik Parancsolatban szólánk.”⁶ illetve „X. Parancsolat-ellen. / Se házát, se mezejét, se szolgáját, se szolgáló leányát, se ökrét, se szamarát, se egyéb-némű jóságát. / Kívántad-e felebarátod marháját, hamissan tieddé tenni, ha módod let volna benne?”⁷. Ezek szerint a legégetőbb kérdés, a legrészletesebben kifejtett bűnlajstrom, a VII. parancs esetében található (38), ami így hangzik: *Ne omzozz*,⁸ majd az I. parancsolat kapcsán (30 kérdést tartalmaz): „En vagyok a’ te Urad Istened: idegen Istenid ne légyenek én előttem. Faragot képet ne csinály magadnak, hogy azt imádgjad: Levit. 26. v. 1.”⁹. Ezzel kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy e két mondat egy parancsolatban szerepel, majd látni fogjuk, a sorszámozást hogyan befolyásolja, ha ez a két mondat két parancsként jelenik meg.

Az első parancsolat esetében azonban a kérdések száma nem kizárólag a parancs fontossága miatt nagy, hanem mert úgy tűnik, hogy az első kérdések bevezetésként szolgálnak, ugyanis a legutóbbi gyónással kapcsolatosak: mennyi ideje nem gyóntál, a múltkori penitenciát betöltötted-e, a legutóbbi gyónásoddal kapcsolatban furdal-e a lelkiismeret, most jól készültél-e a gyónáshoz, tudod-e a keresztény hitnek ágazatit, a Credót, a *Tízparancsolatot*, és így tovább. Általánosságban elmondható, hogy a lelkitükörben feltett kérdések nemcsak lelki vonatkozásait tekintve tarthatnak számot érdeklődésre, hanem a korabeli ember lehetséges bűnlajstroma révén betekintést enged a hétköznapijaikba is.

⁴ *Uo.*

⁵ *Uo.*, 390.

⁶ *Uo.*, 403–404.

⁷ *Uo.*, 404.

⁸ *Uo.*, 399.

⁹ *Uo.*, 387.

Kopcsányi Márton ferences szerzetes imakönyvében¹⁰ szintén lelkítükör-pozícióban szerepel a *Tízparancsolat*, ugyanúgy a gyónáshoz kapcsolódó tanítások és imádságok között található, ráadásul lényegében ugyanazok a kérdések hangoznak el nála is, a lelkítükör struktúrája is hasonló. Említésre érdemes eltérés, hogy a *Tízparancsolat* felsorolását megelőző kérdés nála kijelentő módon szerepel, így hangzik: „Hogy pedig a te gyónásod tökéletes lehessen, olvasd meg rend szerint az Istennek parancsolatit, és figyelmezz a bűnökre, amelyekkel a te utolsó gyónásod után megbántottad Istenedet”.¹¹

Szintén hasonló funkcióban, tehát lelkítükörként szerepel a *Tízparancsolat* Nádas János imakönyvében,¹² ugyanúgy minden parancsnál kérdések szerepelnek, amelyek a Pázmány által fogalmazottakkal számos esetben mutatnak konkrét tematikus egyezést. Néhány említésre érdemes eltérés azonban megfigyelhető: ilyen, hogy az első parancsnál a hit, a remény és a szeretet elleni vétkekre is vannak kérdések,¹³ illetve egészen sajátos módon sorszámozódnak a parancsok: az első öt parancsolat a megszokott sorrendben, majd a 6. és a 9. parancsolat közösen, *Ne paráználkodjál* cím alatt szerepel, ezt a 7. és a 10. parancs követi, szintén közösen, a *Ne orozz* cím alatt, ezek után végül a 8. parancs zárja a felsorolást. Ezek az összevonások nem ennyire egyértelműek Pázmánynál, de nála is megfigyelhetők, hiszen, ahogy említettük, a 9. parancsnál nincsenek kérdések, mert a 6.-hoz utalja az olvasót. Nádasinál ezek tehát már együtt, összevontan szerepelnek, és hasonló a helyzet a *Ne orozz* illetve a 10. parancsolat esetében is, míg Nádas azokat is összevonja, addig Pázmánynál a tematikus átfedés abban mutatkozik meg, hogy a lényegében a 10.-hez tartozó kérdéseket is a 7. alatt sorolja föl.

Szintén pázmányi hatás fedezhető fel az *Útitárs*¹⁴ című kiadványban, melyben szintén lelkítükör funkcióban szerepel a *Tízparancsolat*, ugyanúgy a bűnbánathoz és a gyónáshoz kapcsolódik és *Lelki számvétel* a címe. A gyónást megelőzően *A gyónás szentsége előtt való könyörgések* címmel ráhangoló imák vannak. A Pázmány-

¹⁰ A következő kiadást használtam: KOPCSÁNYI Márton, *Keresztény imádságos könyvecske*, Bécs, Gelbhaar Gergely, 1622.

¹¹ KOPCSÁNYI, *Keresztény...*, 10. j. i. m., 249.

¹² NÁDASI János, *Lelki tege és a boldog halálhoz igaz gyónás és imádság által készülő szívnek rövid imádságos nyilacskaí és ábításai*, Pozsony, Societas Jesu, 1649.

¹³ Ez minden bizonnyal Vásárhelyi Gergely katekizmusfordításának hatása, amiről később lesz szó.

¹⁴ A következő kiadást használtam: *[Útitárs, azaz reggel s este és egyéb időken gyakorlandó imádságok]*, Pozsony, Societas Jesu, 1643. (BEK RMK I 390.)

féle lelkitükörhöz képest azonban van egy nagyon fontos különbség: az *Útitárs*-ban a *Tízparancsolat* nem a bűnbánat felélesztését szolgálja, nem áttekintés a gyónás előtt, hanem lényegében ez maga a gyónás. Ugyanis ebben az imakönyvben nem a *Tízparancsolat* szerepel és ehhez kapcsolódnak a kérdések, hanem a következő rubrika szerepel: „elvégezvén imádságodat, alázatos és töredelmes szűvel menj a gyóntató székbe és letérdepelvén, mond el a közgyóntatot: ezen szókig: [én igen nagy vétkem], azután kezd el bűneid előszámlálását, mondván: de kiváltképp ezekkel bántottam az én Uramat Istenemet”.¹⁵ A gyónás leírása során mintha Pázmány imakönyvének *Tízparancsolat*ához fűzött kérdéseire kapott válaszokat olvasnánk egyes szám első személyben. Illusztrációképpen álljon itt néhány kiragadott példa:

*Pázmány: Be-töltötted-e, az elébbi gyónásban adot penitenciát?*¹⁶

*Útitárs: A hagyott penitenciát nem oly ájtatossággal vittem végbe amint kellett volna.*¹⁷

*Pázmány: Imádságodban, Isten ígéje halgatásban, figyelmetessen és áitatossan visel-ted-e magadat: vagy elméddel ide 's tova vándorlottál?*¹⁸

*Útitárs: Mindennapi imádságimon csak imígy-amígy bujdosó elmém-mel és sietve mentem által.*¹⁹

*Pázmány: Váltál-e oka, hogy feleséged, gyermeked, és cseléded, Innep napon Misét, és Isten ígét nem halgatott, nem kényszerítvén őket erre?*²⁰

*Útitárs: Szómmal s példámmal tartóztattam másokat, ünnepnap, hogy a misére ne menjenek. Hányszor?*²¹

*Pázmány: Gonosz tekintetekkel, fajtalan könyvek olvasásával, ocsmány énekek-keel, képekkel, fajtalan beszéddel, buja illetekkel, játékokkal, tánczokkal, áll-orczázással, ölelésekkel, bántottad-e Istenedet? Ezekkel mást botránkoztatál-e?*²²

*Útitárs: Bujaságra indító vagy virágénekeket éneklettem vásottságom-ból. Ha a végre, hogy mást vagy magadat fajtalan gondolatokra ébresszed mondd meg a számát.*²³

¹⁵ *Útitárs*..., 14. j. i. m., 70. A használat történet körébe tartozik, hogy az 1678-as kiadásból nagyrészt hiányzik, mintha valaki az egész imakönyvet nem, csak a *Lelki számvetést* akarta volna magánál tartani.

¹⁶ PÁZMÁNY, *Imádságos*..., 2. j. i. m., 388.

¹⁷ *Útitárs*..., 14. j. i. m., 70.

¹⁸ PÁZMÁNY, *Imádságos*..., 2. j. i. m., 388.

¹⁹ *Útitárs*..., 14. j. i. m., 71.

²⁰ PÁZMÁNY, *Imádságos*..., 2. j. i. m., 393.

²¹ *Útitárs*..., 14. j. i. m., 73.

²² PÁZMÁNY, *Imádságos*..., 2. j. i. m., 397–398.

²³ *Útitárs*..., 14. j. i. m., 75

Pázmány: *Völtál-é tékozló, játéokban, italban, hívolkodó dolgokban vesztegetvén pénzedet?*²⁴

Útitárs: Aprólék dolgokat loptam. *Ha sokat és egy vagy több forintot érőt, mondd meg Hányszor?* A játszásban társaimat megcsaltam. *Ha sokban, Hányszor?* Tékozló voltam. Az üdőt henylve és játékban mulattam.²⁵

Az *Útitárs*ban szereplő kérdésekről azt lehet megállapítani, hogy a *Tízparancsolat* pázmányi funkciójában szerepelnek, de a parancsok, a kérdések sorrendje a Nádasi János kiadványa, a *Lelki Tegezés*ben látott sorrendet mutatja, vagyis 1., 2., 3., 4., 5., 6–9., 7–10., és az utolsó a 8. parancs. Ugyanakkor a gyónót a tipográfia is segíti, ahogyan az itt bemutatott néhány példa is mutatja, maga a bűnt tartalmazó mondat állóval, a hozzá tartozó kiegészítő kérdések dőlttel vannak szedve. A *Tízparancsolat* az *Útitárs*ban lényegében a bűnmegvallás (amelyben a gyakoriságra vonatkozó kérdések szerepelnek kiegészítésként a leggyakrabban), majd e vallomás mivolta indokolja, hogy lényegében ugyanazokra a további bűnökre kérdez rá, mint amik Pázmánynál is szerepelnek, így például a hét főbűn, kilenc idegen bűn, Szentlélek elleni hat bűn, illetve két pozitív tett elmulasztásában hibázott-e a gyónó, nevezetesen a hét testi irgalmasságnak cselekedete, valamint a hét lelki irgalmasság cselekedetét elmulasztotta-e.

Majd három észrevétel olvasható még *Vedd észedbe...* kezdettel, amely az egész gyónási folyamatot kiigazítja: első: „nem szükséges mind előszámolni az elébb feljegyzett bűnöket, hanem csak azokat, amelyekben vétkesnek ismered magadat”²⁶ második: „mikor látod, hogy sok szorgos gyónók vannak, nem szükséges elmondanod a közgyónatot, hanem csak Bűneidet számláld elő”²⁷, harmadik: „ne mondd el minden bűneid számát, hanem csak azoknak, amelyek halálosak és amelyeket halálosaknak ítélsz”²⁸. A gyónás után még két könyörgést olvashatunk, majd az Úr vételéhez kapcsolódó imádságok következnek, mint Pázmánynál.

Ezek a példák, melyekben a *Tízparancsolat lelkítükör* funkcióban szerepel, katolikus imakönyvekben fordultak elő, de ez talán nem is véletlen, hiszen a bűnbánat szentségét csak a katolikus egyház ismeri, protestáns imakönyvben a Pázmánynál olvasható lelkítükör funkcióban még Mihálykó János evangélikus imádságos

²⁴ PÁZMÁNY, *Imádságos...*, 2. j. i. m., 401.

²⁵ *Útitárs...*, 14. j. i. m., 73.

²⁶ *Uo.*, 77.

²⁷ *Útitárs...*, 14. j. i. m., 77.

²⁸ *Uo.*, 78.

könyvében²⁹ sem szerepel a *Tízparancsolat* szövege, holott Mihálykó a neve alatt kiadott imakönyvnek jelentős hányadát Pázmány kiadványából kölcsönözte. Ez azonban nem jelenti azt, hogy protestáns imakönyvben ne találkoznánk a *Tízparancsolat* szövegével, de azok az előfordulások nem ritkán a katekizmusokban található funkcióval mutatnak rokonságot, ezért előbb vegyük szemügyre a katolikus és protestáns katekizmusokban előforduló *Tízparancsolat*-szövegeket.

A katekizmusok célja a tanítás, a hitigazságok, az adott vallás szabályainak megismertetése, így a *Tízparancsolat* kapcsán is ezzel az aspektussal találkozunk, ennek megfelelően leíró jelleggel szerepel, így mintegy magyarázatot kap az olvasó, eligazítást, melyik parancs mire vonatkozik. Elsőként Vásárhelyi Gergely Canisius-fordítását, az általa közreadott katolikus katekizmusban olvasható *Tízparancsolat*ot vizsgáljuk.³⁰ A *Tízparancsolat*nak, eltérően az imakönyvekben olvashatókétól, nemcsak funkciója, de kontextusa is más, amit már a fejezet címe is sejtet: *Harmadik rész, A szeretetről és Tíz Parancsolatról*.³¹ Tehát nem a bűnösség és a gyónás adja a *Tízparancsolat* keretét, hanem az isteni szeretet. Az első kérdések máris a lényegre térnek:

Micsoda az szeretet? Istentől emberbe öntetett jóság, kivel Istent önmagáért, felebarátunkat Istenért szeretjük. Hány parancsolatja vagyon az szeretetnek? Kettő kiváltképpen: Szeressed a te Uradat Istenedet teljes szüveddel, teljes lelkeddel, teljes eszeddel, és minden erőddel. Ez az első és legnagyobb parancsolat. A másik ehhez hasonlatos: Szeressed felebarátodat, mint tenmagadat. E két parancsolaton függ a teljes törvény és a próféták.

Még két kérdés hangzik el miről ismerszik meg az Istenhez való szeretet, illetve az atyaiúi szeretet. Az elsőre a válasz:

Arról ha az ő parancsolatit megtartod [...] Krisztus így tanít: akinél az én parancsolatom vagyon és megtartja, az aki engemet szeret,³² az utóbbi, az

²⁹ MIHÁLYKÓ János, *Keresztýén istenes és ájtatos imádságok ez mostani nyomorult és veszedelmes üdőkben, minden keresztýén és Istenfélő embernek felőtte szükségesekek és hasznosok*, Bártfa, Klösz Jakab, 1609

³⁰ VÁSÁRHELYI Gergely, *Catechismus, azaz Canisius Petertől iratott keresztýeni tudomannac rövid summája. Az igaz romai anyaszentegyháznac caeremoniáinac magyarázatinal, egy nebany kérdésekre való felelettel áitatos imádságokkal és elmelkedéseekkel, keresztýen embernek üdüességek tüköriünel egyetembe*, Bécs, Typis Leonhardi Formicae, 1604.

³¹ VÁSÁRHELYI, *Catechismus...*, 30. j. i. m., 13[v].

³² *Uo.*, 14[r].

atyafiúi szeretetnél pedig, mintha szeretethimnusz kivonatát olvasnánk: „az atyafiúi szeretet békeséges, kegyes, [...] nem irigykedik, gonoszul nem cselekedik, fel nem fuvalkodik, [...] maga hasznát nem keresi, [...] álnakságon nem örül, az igazságon örvendez, mindeneket elszenved, mindeneiket hiszen, mindeneket remél, mindeneket elvisel.”³³

Ezután a talán legfontosabb kérdés következik, a tanítás esszenciája: „Ha ez két parancsolatban függ a keresztényi szeretet, mire való hát a *Tízparancsolat*?”³⁴ A választ ismét érdemes idézni:

Jóllehet kettő az szeretetről való parancsolat, mely függ az Isten törvényének teljes voltában, de mind azáltal a tíz parancsolat azért adatott nekünk előnkbe, hogy nyilvánban megércsék mindenek, kik nézzenek mind Istennek szeretetire, mind pediglen micsoda szeretettel tartozunk felebarátunknak.³⁵

Ezt követi a *Tízparancsolat* felsorolása, amely teljesen megegyezik a Pázmánynál találhatóval. Majd a parancsok magyarázata következik: mit akar az első, mit tilt a második, mit parancsol a harmadik, és így tovább, változatosan kérdez rá az adott parancs tartalmára, ezúttal azonban a két utolsó parancsolat szorosabb egybetartozását látjuk, hiszen azokat együtt kérdezi: „Az két utolsó parancsolatok mit kívánnak?”³⁶ Végül még egyszer áttekinthetjük, hiszen összefoglalás következik, summa szerént mi végre való a *Tízparancsolat*, és lényegében ugyanazt a választ kapjuk, amit már korábban is, hogy Istenünket és felebarátunkat is tiszta szívből szeressük, és a két kőtábla szerepe is előkerül, az első táblán lévők, melyek néznek az isteni szeretetre, a második táblán lévők pedig a felebarátunk szeretetére.

Vásárhelyi katekizmusában tehát a *Tízparancsolat* teljesen más aspektusból kerül elénk, mint az imakönyvekben, az *Ószövetség* tanítása teljesen beleolvad az újszövetségi tanításba, és így nem a bűnbánat eszközeként, hanem a szeretet tanításának alapigazságaiként látjuk.

Óhatatlan a kérdés, hogy más felekezetek esetében milyen értelmezésben szerepel a *Tízparancsolat*.

³³ *Uo.*, 14[r]–[14v].

³⁴ *Uo.*, [14v].

³⁵ *Uo.*

³⁶ VÁSÁRHELYI, *Catechismus...*, 30. j. i. m., 19[r].

Madarász Márton evangélikus katekizmusfordításában³⁷ „a keresztyénség fundamentomának első oszlopa” a *Tízparancsolat*,³⁸ beosztása a katolikussal egyezik, ugyanazon sorszámhoz ugyanaz a parancsolat társul. Valójában számos ponton értelmileg is egybevág a két mű. Madarásznál a következőket olvashatjuk: „K. Micsoda a *Tízparancsolat*? F. Az Istennek oly beszéde, mely megtiltja a gonoszt és a jót parancsolja”³⁹ Ahogyan Vásárhelyi fordításában is a szeretet kap központi szerepet, így van ez Madarásznál is: „K. Mire tanít az első tábla? F. Istennek tiszteletire. K. Mire tanít a második tábla? F. Embernek szeretetire”⁴⁰ Elsősorban az első tábla parancsainál hangsúlyos a szeretetfelfogás, az első parancs mit kíván? A szívünket. Mi módon? „Hogy az Istent mindeneknek felette teljes tiszta szívből szeressük, féljük, és csak őbenne bízunk mint édes kegyes Sz. Atyánkban, és bálványimádók ne legyünk.”⁴¹ A *Tízparancsolat* felsorolása és rövid, pár soros magyarázata után hangzik el a szempontunk szerinti kulcskérdés: „K. Azért adá Isten a *Tízparancsolatot*, hogy általa üdvözüljünk? F. Nem azért: mert azt senki be nem töltheti”⁴² Ennek három okát adja, az első: a *Tízparancsolatot* azért adta Isten, hogy benne felismerjük bűnös voltunkat, mintegy útmutatást, mert (második ok) belőle meg lehet tanulni a jámbor életet, a jócselekedeteket, végül (harmadik ok) elretentésül, hogy a gonoszok Istenhez térjenek. Ilyen értelemben az evangélikus katekizmus a katolikus imakönyvekben fellelhető lelkitükör-funkcióhoz hasonlítható, legalábbis a tekintetben minden bizonnyal, hogy célja a bűnbánat felélesztése, és az Istenhez térés.

A református Szenci Molnár Albert katekizmusának forrása a *Heidelbergi Káté*.⁴³ Az első szembetűnő különbség az eddigiekhez képest a megismert tíz parancsolat beosztása, ugyanis az első táblán négy, köszönhetően az első parancs két részre osztásának, a másodikon hat található, a kilencedik és tizedik egybeolvadásával

³⁷ MADARÁSZ Marton, *Luther Marton kisebbik katechismusa, mely kis formába öntetett, hogy az iffiúságnak gyenge elmeje ne munkálkodnék*, Lőcse, Brewer Lőrintz, 1629.

³⁸ Második oszlop az *Apostoli Credo*, harmadik a *Miatyánk*, negyedik a Keresztség, ötödik az Úrnak végvacsorája.

³⁹ MADARÁSZ, *Luther...*, 38. j. i. m., [A2v].

⁴⁰ *Uo.*, A3[r].

⁴¹ *Uo.*, A4[r].

⁴² *Uo.*, [A6v].

⁴³ SZENCI MOLNÁR Albert *Psalterium Hungaricum: Kis katekizmus* (Herborn 1607), tan. P. VÁSÁRHELYI Judit, Budapest, Balassi–OSZK, 2017 (Bibliotheca Antiqua Hungarica, 46), 42.

marad meg a tízes szám.⁴⁴ Míg a katolikusban a szeretet kifejezése, az evangélikusban a keresztyén fundamentum egyik oszlopa, addig a református katekizmusban a hálaadás eszköze a *Tízparancsolat*. A két protestáns katekizmus egyaránt gondolja olyan gyarlónak az embert, hogy alkalmatlan a parancsok megtartására, s hasonlóan Madarász fordításához, Szencinél is olyan tükörszerepben van a *Tízparancsolat*, amiben megláthatja az ember önnön bűnösségét, szembesülhet vele, és megváltozva naponta megújuljon, az Istennek tetsző életet kövesse.

Mind Madarász, mind Szenci összeállított imádságos könyvet is, ezek után lássuk, a protestáns imakönyvekben mi módon van jelen a *Tízparancsolat*. Szenci imakönyvében⁴⁵ a felsorolás egyezik a katekizmusban olvashatókkal, a felvezető bekezdése is azt idézi, mely szerint a *Tízparancsolat* a *Tükör*, melyben láthatjuk erőtlenségünket, és amely a mértéktelenségünkkel megbizonyítandó hálaadó voltunknak.⁴⁶ Érdekes módon a summája viszont az újszövetségi szeretetparancsokat idézi, szeresd Uradat Istenedet, és szeresd felebarátodat, mint önmagadat.⁴⁷ Így Szenci imakönyve a katolikus katekizmus értelmezését idézi föl. Madarásznál a *Tízparancsolat* nem szerepel tételesen imakönyvében,⁴⁸ amelyben egyébiránt a Pázmány imakönyvéhez hasonló imafüzért találunk rákészőléssel, bűnbánattal, majd imádsággal a bűnből való oldozás után. Ezek közepén helyezkedik el a *Kis Gyónás* című rész, melyben a bűnök bocsánata mellett a katekizmusfordításában is olvasott újszövetségi szeretetparancsot foglalja bele a bűnbánó könyörgésébe:

⁴⁴ Pázmány erről így ír: „Az-is paraszt szemtelenség; hogy a’ Pápasták, *Ellopták a’ Tízparancsolatból a’ Második parancsolatot, mely a’ Faragott képeket tiltya, és csak Kilenck parancsolattyok* vagyon. [...]. Mí a’ Tíz parancsolatból, semmit ki nem hagyunk: éppen, valamint a’ Sz. Könyvekben talállyuk, úgy hiszszük, és tartjuk. Hanem, a’ dolog ebben vagyon: A’ Sz. Írás, előnkbe adgya a’ Tíz parancsolatot; de, számra nem osztja; fel nem jegyzi, mellyik a’ Második, vagy Harmadik parancsolat; az-az, meg nem mongya, hol végeződik az Első parancsolat, hol kezdetik a’ Második: mert, ha ezt meg-jelentené, semmi különbözés nem vólna a’ dologban.” PÁZMÁNY Péter, *Hodoegus: Igazságra vezérő kalavaz*, Pozsony, 1637, 1071.

⁴⁵ SZENCI MOLNÁR Albert, *Imádságos könyvecske, melyben szép hálaadások és áhítatos könyörgések vannak*, Heidelberg, Aubrius–Schleichius, 1621.

⁴⁶ *Uo.*, 45.

⁴⁷ *Uo.*, 47.

⁴⁸ MADARÁSZ Márton, *Eperjesi magyar ecclesia mindennapi fegyverkedése, azaz mindennapi imádságos könyvecskéje*, Lőcse, Brewer Lőrincz, 1629.

[...] vétkeztem a Te szent Felséged ellen szómban, szándékomban, [...] az te Tíz parancsolatodat meg nem tartásomban, és minden titkos és nyilvánvaló bűneimben”⁴⁹ „De kérlek tégedet [...] én bennem igaz hitet, reménységet, szeretetet és igaz isteni félelmet indítson, hogy én szegény nyavalyás bűnös ember te szent Felségedet mindeneknek felette tiszta szívemből, lelkemből szerethessem, félhessem, dicsérhessem, és felebarátomat is szintén úgy mint énnek magamat. Így tégy én vélem, oh én kegyelmes Istenem [...]”⁵⁰

Szenci Molnár Albert azonban nemcsak katekizmusban, imakönyvben, de zsoltárfordításában is közli a *Tízparancsolat*ot, a 150. zsoltár után szerepel versebe szedve, nótajelzése is van. A *Tízparancsolat* verses, dallammal kísért előfordulása az abban foglaltak minél könnyebb elsajátítását szolgálta, így nem véletlen, hogy igen gyakran találkozhatunk vele. A protestáns énekeskönyvekben a 16. században ennek élő hagyománya van, több kiadványban is szerepel.⁵¹ A 17. század folyamán a több kiadást megélt Szenci Molnár-féle zsoltárfordításban szintén szerepel, de katolikus énekeskönyvben is előfordul, így például Náray György kiadványában is.⁵²

Az eddigieket összefoglalva azt látjuk, hogy a *Tízparancsolat* számos műfajban, különböző funkciókban van jelen a 17. században. Egyrészt tanításként, elsősorban a katekizmusokban, zsoltárparafrázisokban, énekeskönyvekben, másrészt lelkítükkörként főként katolikus imakönyvekben, mégpedig mintegy ellenőrzésként, hogy mennyire sikerül megtartani a törvényeket. Ugyanakkor a különbözőségek, hangsúlyeltolódások ellenére mégis ott van az a közös vonás, amely mindegyik előfordulás esetében kitapintható, hogy a törvények megtartása felekezettől függetlenül vezet el az isteni szeretet megéléséhez.

⁴⁹ *Uo.*, 113.

⁵⁰ *Uo.*, 117.

⁵¹ „A Tízparancsolat-ének azonban már megjelent Huszár Gálnál 1574, majd például 1579-ben, és 1602-ben (az Újfalvi-énekeskönyvben), és valamivel ezután Bártfán. Tehát szélesebb körű elterjedtségéről beszélhetünk.” HUBERT Gabriella, *Szenci Molnár Albert zsoltárkiadásának mintája*, Magyar Könyvszemle, 2003, 349–356, 337.

⁵² NÁRAY György, *Lyra Coelestis*, Nagyszombat, Hörmann, 1695, 3.

BOGÁR JUDIT

*Erkölcsei tanítás a gyermekeknek szánt imakönyvekben
és imádságokban*

Bár a cím talán többet sejtet, e tanulmány csak 17–18. századi, magyar nyelvű, katolikus imakönyvek és imádságok vizsgálatára szorítkozik. A tárgyalt korszakban és művek körében nem találkozunk ugyan a mai értelemben vett gyermekimakönyvekkel, de több kiadvány is megjelent nemesi családok gyermekeinek, fiataljainak ajánlva vagy iskolások használatára, és az általános imakönyvekben is felbukkannak gyermekek által vagy értük mondandó imák. Írásomban ezekben a kiadványokban és szövegekben vizsgálom az erkölcsi tanítás megjelenését.

Elsőként a gyermekeknek dedikált imakönyveket veszem sorra. Ezek nem általában szólítják meg a gyermekeket, hanem konkrét címzettjeik vannak. Időben a legkorábbi közülük Lépes Bálint 1615-ben Prágában megjelent imádságos könyve.¹ Lépes a kötetet Bosnyák Tamás füleki főkapitány és Kenderesi Mária gyermekeinek, Tamásnak, Istvánnak, Zsófiának, Juditnak és Katalinnak ajánlotta, akik közül a legidősebb tíz, a legfiatalabb egy éves volt 1615-ben.² A műben szereplő szövegek nem kimondottan ennek a korosztálynak szólnak: az imádságról szóló bevezető után a Krisztus életének és tanításának egyes mozzanataihoz kapcsolódó hosszabb, elmélkedő jellegű imádságokat a kínszenvedéséről szóló rövidebb fohászok követik, végül ismert, többek közt a Szent Keresztről, Jézus nevééről vagy szenvedéséről szóló, a halál óráján vagy az Oltáriszentség előtt mondandó imádságok olvashatók. Gyermekeknek szóló erkölcsi tanítást nemigen találunk bennük, ebből a szempontból inkább csak a kötet ajánlása érdemel figyelmet. Ebben Lépes először a Bosnyák gyerekek szülei által mutatott jó példáról és annak fontosságáról beszél: jó hírben, névben élnek; mind Isten, mind emberek előtt dicséretesen viselik magukat; gyermekeiket isteni félelemben nevelik az Istennek

¹ [LÉPES Bálint], *[Imádságos könyv]*, Prága, Sesius Pál, 1615.

² MATUNÁK Mihály, *A magyarbéli Bosnyák-család története*, Körmöcbánya, Joerges Ágost özv. és fia, 1895, 10.

szolgálatjára; bár még kicsik, magukkal viszik őket a templomba, misére, prédikációra, minden egyházi szolgálatra. Egyúttal a gyerekeket is dicséri: „Jó fáknak jó gyümölcsi vattok”. A szülői gondoskodást a „kis urak és kis asszonyok” engedelmességgel és tisztelettel tudják meghálálni. Ezt követően maga Lépes is ad néhány tanácsot. „Halljátok, rokonim, az én oktatásomat” – írja: mindenkor elmétekben viseljétek Istent, soha a bűnnek ne engedjétek, Isten parancsolatit hátra ne vessétek; minden időben áldjátok az Istent, kérjétek, hogy ő igazgassa utaitokat, és tanácsitok őbenne megmaradjanak; eltávoztassátok a gonosz társaságot, olyan emberekkel legyen nyájasságtok, akiktől jó példát láthattok és jót tanulhattok. Az ajánlás azonban nem csak a címzeteknek szól: erről tanúskodnak a benne szereplő latin idézetek, továbbá hogy Lépes azt is elmondja válaszul a várt támadásokra, miért gyermekeknek ajánlja munkáját, miközben ő maga már öreg. „Parvos parva decent”, azaz a kicsiny, csekély elméből „csurogdogált” munkát kisdedeknek akarta nyújtani – olvashatjuk a szokásos szerénységi formulát. Mellette Jézus példájára is hivatkozik, aki azt mondta: hagyjátok hozzám jönni a kisdedeket, s a rokoni kötelesség is azt kívánja, hogy gondja legyen öccsei és húgai Isten szerént való felnövekedésére.³

Időrendben a következő gyermeknek ajánlott imakönyv a Draskovich János horvát bán által magyarra fordított *Officium B[eatae] M[ariae] Virg[inis]*, azaz *Asszonyunk Szűz Máriának három külön időre való szolozmája* 1643-ból. A dedikáció szerint a kötet kiadását több ájtatos úriasszony között leginkább Esterházy Miklósné Nyáry Krisztina szorgalmazta, aki a nyomtatás költségeit is vállalta, de meghalt, mielőtt a mű megjelent volna, ezért azt végül leányának, a tizenhárom éves Esterházy Juliannának⁴ ajánlotta a pozsonyi könyvnyomtató. „Valamennyiszer kezébe vészi, jusson eszébe nagyságodnak Nyáry Krisztinának engedelmes alázatossága, csendes erkölcsse, buzgó ájtatossága és tekéletes élete, és ezeknek követésében a maga kötelessége. Mert a jó magzatoknak legnagyobb dicsőségek, midőn az ő szüleiék ájtatos és istenes életét követik.” – írta.⁵ Tartalmát tekintve ez a mű sem gyermek- vagy ifjúsági imakönyv.

³ [LÉPES], i. m., 3–20 (az ELTE Egyetemi Könyvtárban őrzött egyetlen fennmaradt példány ajánlásának vége hiányzik), az idézetek: 6, 12, 16, 18. – A régi szövegeket mai helyesírással közlöm.

⁴ Esterházy Júlia Anna vagy Anna Júlia néven is emlegeti a szakirodalom.

⁵ *Officium B[eatae] M[ariae] Virg[inis]*, azaz *Asszonyunk Szűz Máriának három külön időre való szolozmája*, Pozsony, [Jezsuita ny.], 1643, a2r–a3v, az idézet: a3r–v.

Nyáry Krisztina egy másik leányának, az első házasságából született Thurzó Erzsébetnek szól az *Útitárs* 1639-es első kiadásának Zavari György pozsonyi könyvnyomtató által írt ajánlása, amelyből kiderül, hogy az imakönyvet Thurzó Erzsébet mellett „egyéb rendeknek is javára” állította össze „egy istenes papi személy”, miután Nyáry Krisztina panaszkodott „olly magyar imádságos könyvecs-kék szűk volta felől, mellyeket ifjúság, s kiváltképpen leányasszonyok, jó módjával magokkal hordozhatnának”.⁶ Thurzó Erzsébet 1621-ben született, 1638-ban ment férjhez Esterházy Istvánhoz,⁷ így a mű megjelenésekor már nem is tartozott a leányasszonyok közé. Ez a dedikáció az előzőektől eltérően nem tartalmaz erkölcsi intést. Az *Útitárs* e kiadásából csak töredékek maradtak fenn: csonka címlap, ajánlás, kalendárium és tartalomjegyzék; az imák szövege nem. A következő, 1643-as edíció a tartalomjegyzékek alapján nagyjából ugyanazt tartalmazta, mint az első, csak kevés új imádsággal bővült, a Thurzó Erzsébethez szóló dedikáció viszont kimaradt belőle. Szövegei közt csak néhány olyant találunk, amelyek elsősorban fiataloknak szólnak vagy rájuk való tekintettel kerülhettek be a műbe. A gyónás előtti lelkiismeretvizsgálatban például a szokásos bűnök, kérdések között ilyenek is szerepelnek: a játszásban társaimat megcsaltam; az időt henyélve és játékban mulattam; bujaságra indító vagy virágénekeket énekeltem; rút szerelemről írt könyvet olvastam, azt tudni akarván; hiúságból cifráztam ruhámat és hajamat stb.⁸ Nekik szólhat a könyörgés a *Tisztaság ajándékáért* vagy a *Tudománytétel a tisztaság megtartásá-
ról*.⁹ Talán ezzel lehet összefüggésben az is, hogy a Pázmánynál *Szüleinkért* felirattal szereplő ima címe az *Útitárs*-ban *A gyermekek szülejökért s magokért*.¹⁰

Ágoston Péter *Szűnek kincse* című, először 1671-ben kiadott imakönyvét Gorup Ferenc novi címzetes püspök¹¹ megbízásából írta Esterházy Lászlócska számára, hogy „még gyermekségének virágjában az isteni szeretetnek és a Krisztus kínszenvedésinek kincse lelkébe helyeztetnék [...] és soha életének semmi részében lelki

⁶ *Útitárs*, Pozsony, Zavari György, 1639,)?(1v–)?(2v.

⁷ IPOLYI Arnold, *Bedegi Nyáry Krisztina 1604–1641*, Budapest, Méhner, 1887 (Magyar Történeti Életrajzok, 10), 42–43.

⁸ *Útitárs*, Pozsony, [Jezsuita ny.], 1643, 73–76.

⁹ *Uo.*, 254–257.

¹⁰ PÁZMÁNY Péter, *Imádságos könyv*, Pozsony, [Jezsuita ny.], 1631, 327–329; *Útitárs*, 8. j. i. m., 1643, 280–282.

¹¹ A címlapon Gurub Ferenc novai püspök szerepel. – Életéről: BEDY Vince, *A győri székeskáptalan története*, Győr, Győregyházmegyei Alap Nyomdája, 1938 (Győregyházmegye múltjából, 3), 430–432.

kincs nélkül ne szűkölködnék”.¹² Esterházy Pál és Esterházy Orsolya fia 9 éves lehetett ekkor.¹³ Az ajánlás valóban egy gyermeknek szól, erre utalnak a mesék világának kifejezései, csodás elemei, a számtalan kicsinyítő képzős szó. A címben szereplő kincshez kapcsolódóan Ágoston sokféle kincset említ, s a mitológiai történetek világi kincsei helyett a lelki kincs fontosságát, Krisztus kínszenvedése tárházának kincseit hangsúlyozza. Magában a műben Krisztus szenvedéséről szóló újszövetségi szakaszokhoz fűz rövid fohászokat. A hét minden napjához hét idézet tartozik, amelyek az utolsó vacsorától Jézus sírba helyezéséig idézik fel szenvedésének történetét, ezekhez pedig számos néhány soros, érzelmes fohász kapcsolódik. Gajtkó István szerint „Ágoston jól ismeri a kezdő lelkiélet igényeit, felfogó képességét. Sikeresen alkalmazkodik a kisebb értelmi fokhoz. Fő törekvése, hogy önképzési, lélekalakítási elhatározásokra sarkallja a lelkiélet újoncát s vágyat ébreszsen benne a megízlelt ájtatosság mélységei iránt is.”¹⁴ A *Szűvek kincse* szinte változatlan szövegű újabb kiadásait azonban már felnőtteknek ajánlották: az 1672-es nagyszombatihoz Szentkereszti Anna Máriának, Oroszi György özvegyének írt új dedikációt a nagyszombati könyvnyomtató, Zerweg Gergely János, az 1685-ös csíksomlyóit pedig Apor Istvánnak ajánlotta Kájoni János.

Az egyes gyermekeknek írt vagy dedikált imakönyvek mellett megjelent néhány diákoknak szóló gyűjtemény is. Holl Béla ezek közé sorolta az *Officium Rákócziánumot*. „A Benevolus Lector, az ajánlólevél címzettje, akinek az összeállító a kis könyvecskét szánta, nyilván a Jézustársaság gimnáziumainak, kollégiumainak növendéke, az itt virágzó Mária-társulatok tagja. Őt érdekli elsősorban a kongregáció szabályzata és búcsúi, ő imádkozta a kongregáció előtti-utáni könyörgéseket. Az ő számára sorakoznak példaképül az ifjúsági szentek: Alajos, Szaniszló, Imre, Elek és a többiek. Ő imádkozta a tanulás előtti imát. Az *Officium Rákócziánum* anyagát nem lehet összetéveszteni a majdnem azonos anyagú egykorú kiadványokkal. Tipikusan ifjúsági imakönyv”¹⁵ – írta, bizonyára valamelyik latin kiadás alapján, mert

¹² ÁGOSTON Péter, *Szűvek kincse, avagy Krisztus Urunk szenvedésin és halálán fohászalkodó könyvecske*, Nagyszombat, [Akadémiai ny.], 1671, A4v.

¹³ MONOK István, ZVARA Edina, *Esterházy Pál könyvtára és olvasmányai = Esterházy Pál, a műkedvelő mecénás: Egy 17. századi arisztokrata-életpálya a politika és a művészet határvidékén*, szerk. ÁCS Pál, Budapest, reciti, 2015, 218.

¹⁴ GAJTKÓ István, *A XVII. század katolikus imádságirodalma*, Budapest, Élet, 1936 (Palaestra Calasanciana, A Piaristák doktori értekezései az 1932. évtől, 15), 42.

¹⁵ HOLL Béla, „Jóillatú virágos kertekből egybe szerkesztett ájtatosságoknak gyakorlása...” (*Az Officium Rákócziánum története*), Vigilia, 1955/8, 409.

a magyar változatokból (legalábbis azokból, amelyekhez hozzájutottam) többnyire hiányoznak ezek a szövegek. Az 1756-os budai kiadásban szerepel ugyan Szent Imre herceg officiuma és litániája, de nem az ifjúság számára (bár a litánia egyik invokációja „ifjúságnak ragyogó csillaga”), hanem a magyar királyok sorában, István és László között.¹⁶ Ugyanebben az edícióban Néri Szent Fülöp officiumában csak szent életéről, prédikálásáról, rendalapításáról esik szó, az utcagyerekek érdekében végzett tevékenységéről nem.¹⁷ Gonzaga Szent Alajos sem kimondottan ifjúsági szentként jelenik meg, bár többször előfordul vele kapcsolatban az „angyali ifjú” kifejezés és a szüzesség említése, litániájában szerepel az „ifjúságnak jó példaadója” megszólítás, officiumának himnusza pedig kiemeli, hogy „[...] császárnak fényes udvarában / úgy élt (ami csuda) ifjú korában, / mint a szent szerzetes bezárt szobájában”. Az officium egyik könyörgése ugyanakkor arra szólít fel, hogy ha már „ártatlanságában nem követtük, penitenciátartásában kövessük”.¹⁸

A 17–18. században a diákok számára kiadott ábécéskönyvek egy része imádságokat is tartalmazott. Utóbbiak jelenléte többes célt szolgált: az imádkozás mellett az olvasás gyakorlását, kétnyelvű kiadások esetében a latin nyelv tanulását is. Ilyen ábécéskönyv volt a jezsuiták latin–magyar *Libellus alphabeticus*a, amelynek több változata is létezett. Közülük csak egyet mutatok be, az 1674. évi kassai kiadást, amelynek a latin mellett magyar címe is volt: *Abces könyvecske, a Keresztén Római Catholica hitnek némeq fundamentomos kérdésivel, a fölséges Császár és Király Urunk tekintetes nemes Szepesi Kamarájának bőkezű gondviseléséből kibocsáttatott az ártatlan kisdedek istenes felnevelésére*. Ennek különlegessége, hogy egyetlen fennmaradt példánya¹⁹ a gyermek II. Rákóczi Ferenc tulajdonában volt, az ő firkáit, íráspróbáit tartalmazza. A könyv a betűsorok és a betűk összeolvasásának gyakorlására szolgáló szótagoszlopok után az alapvető imádságokat (például *Hiszkegy*, *Miatyánk*, *Üdvözlég*y, *Tízparancsolat*, reggeli ima, őrangyalhoz, asztali áldás stb.), hittani ismereteket (például szentségek, erények, nyolc boldogság, főbűnök, égbe kiáltó bűnök stb.) tartalmazza latinul és magyarul, a ministrálásét pedig – hiszen a mise latinul volt –

¹⁶ *Officium Rakoczianum, avagy külömböző ájtatosságoknak gyakorlása*, Buda, Landerer, 1756, 330–338, az idézet: 336.

¹⁷ *Uo.*, 389–395.

¹⁸ *Uo.*, 419–428, az idézetek: 420, 421–422, 425, 427.

¹⁹ A kötetet a Piarista Rend Magyar Tartománya Központi Könyvtárában őrzik. Hasonmás kiadása: *Libellus alphabeticus* [...] – *Abces könyvecske* [...], Kassa, 1674, szerk. B. BALSÁI Jolán, [Sátoraljaújhely, Miskolc], Kazinczy Ferenc Társaság, Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, [1991].

csak latinul. A végén további magyar ima- és litániaszövegek olvashatók, végül egy (e példányban csonka) latin–magyar szószedettel zárul. Az imádságok között tizenkét kérdés és a rájuk adott válasz szerepel magyarul, de ezek nem a katekizmus kérdései, mint az úgynevezett katekizmus-ábécéskönyvekben, hanem az imákhoz kapcsolódó, a protestánsokkal szemben vitás kérdések. Erkölcstanító jellegű ezek közül a *Tízparancsolat* utáni V. kérdésre („Megtarthatjuk-e ezen parancsolatokat?”) adott válasz, amely számos bibliai idézet alapján igazolja, hogy „Igenis megtarthatjuk, az Istennek segítő szent malasztjával.”²⁰ Ugyancsak az erkölcsi tanítást szolgálja a különféle erények, jócselekedetek, illetve a főbűnök felsorolása. Utóbbi után egy bővebb ismertetés is következik, hogy melyik megnevezés milyen egyéb bűnöket foglal magában.

A 18. században csak magyar szöveget tartalmazó hasonló kiadványokat is kiadtak a jezsuiták *A magyar szőlésnek kezdetéről és módjáról való keresztény tudomány, mely a kisdedeknek oktatásukra, egynehány imádságokkal együtt kinyomtatott* címmel. Ennek 1756-os nagyszombati kiadásában például az esti lelkiismeretvizsgálat lépései is szerepelnek.²¹

Diákoknak szóló, imádságokat is tartalmazó mű Petrus Canisius kis katekizmus, amelynek többféle magyar fordítása, változata született.²² Közülük csak egyről szólok részletesebben. Ennek forrása nem közvetlenül Canisius katekizmus, hanem annak az osztrák jezsuita, Ignaz Parhamer által a Keresztény Oktatás Társulata számára átdolgozott változata, amelyet a szakirodalom feltételezése szerint a jezsuita Kereskényi Ádám fordított le magyarra.²³ Első kiadása 1756-ban jelent meg Nagyszombatban *A Jézus Társaságából való Canisius Péter által egybeszedett és három iskolára elosztott keresztény hitnek öt fő cikkei helyéről közönséges és szükséges kérdések könyvecskéje; mely azon német nyelven kibocsátott könyvecskéiből magyarra fordított, melyből míg a felséges királyi magzatok is, hervegek és hervegnék az hit ágazatit tanulják* címmel. Benne

²⁰ *Libellus alphabeticus [...]* – *Abces könyvecskéje [...]*, Kassa, Typis Collegii Soc. Jesu, 1674, B1r.

²¹ *A magyar szőlésnek kezdetéről és módjáról való keresztény tudomány, mely a kisdedeknek az ő oktatásukra, egynehány imádságokkal együtt kinyomtatott*, Nagyszombat, [Akadémiai ny.], 1756, A11v.

²² Erről bővebben: SZENTIVÁNYI Dezső, *A katekizmus története Magyarországon: Canisius Szent Péter és a magyar katekizmus*, Budapest, Pray Rendtörténetíró Munkaközösség, 1944 (Kiadványok Jézustársasága magyarországi történetéhez, Tanulmányok, 36).

²³ Uo., 62–64; SZELESTEI N. László, *A 18. századi Keresztény Oktatás Társasága Magyarországon = Az idő és tér szerepe a barokk kori lelkiiség alakulásában*, szerk. SZ. N. L., Budapest, MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiiség Kutatócsoport, 2020 (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti tanulmányok, 28), 134.

a katekizmus mellett intések is olvashatók arra vonatkozóan, hogyan kell a keresztény tanítás alatt viselkedniük a gyerekeknek: például „csendessen és tisztességesen viseljék magokat, és ne kiabáljanak, ne taszégálják, húzzák, vonják egymást, ide s tova ne futkossanak”.²⁴ A katekizmus három iskolára elosztott, szintén kérdés-felelet formájú magyarázata során szó esik a különféle bűnökről, azok következményeiről, illetve a jó erkölcsökről és a jószágos cselekedetéről is. Ezután *A gyermekek órái* című rész következik, amely a könnyebb megtanulhatóság kedvéért versbe szedve, napszakonként foglalja össze az iskolásokra vonatkozó viselkedési, erkölcsi és vallási tudnivalókat. Az első óra versszakai a felkelésről és a reggeli imáról szólnak. Öltözködés, fésülködés, mosakodás közben Krisztus szenvedéséről kell elmélkedni, majd az alapvető imádságok következnek.

Mi Atyánk, Üdvözlégy, Hiszek egy Istennel,
A tíz parancsolat, mind a hét szentséggel
Az ő imádsági, mellyeket elmondja,
E lévén regveli legkedvesebb gondja.
A Szűz Máriának és őrző anyagnak
Ajánlja fel magát, több patrónusinak,
Azután kezeit kedves szüléinek
Megcsókolja, mondván jó napot nékiek.

A második óra a tanulásé és iskoláé. Itt többek között a következőkre kell figyelni:

Azért ezen három intést vedd szívedre:
Légy gyors, engedelmes, s vigyázz becsületre,
Oktatás idejét el ne tékozzoljad,
Ha miben vétettél, azt mind helyrehozzad!
Érdemlett büntetést jó szívvel fogadjad,
A szép fenytésre magadat jobbítsad!
Ha mindezt megtartod, és mind végben viszed,
Ember s Isten előtt kedves lesz életed.

A harmadik óra sorai az ebédnél és vacsoránál való helyes viselkedésre tanítanak:

Ne kiáltás ételért parasztok módjára,
Írj, olvass, s csendessen várakozz azokra,

²⁴ *A Jézus Társaságából való Canisius Péter által egybeszedett és három iskolára elosztott keresztény hitnek öt fő cikkeiéről közönséges és szükséges kérdések könyvecskéje*, Nagyszombat, Akadémiai ny., 1756, 22.

Méglen az asztalra felteszik az étket,
Addig te szép tisztán mosd meg kezeidet;
Szokott imádságot mondd el értelmessen,
Szemed, kezed, lábad maradjon csendessen.
Az asztalnál első: a tálba ne kapdozz,
Hanem kérj, mint illik, s még adnak, várakozz;
Könyököddel te ne támaszkodj asztalra,
A szádat, fogadat mozgasd csínosságra.
Ami jó gyermeknek tétetik tányérra,
Azt ő elmetélli apró falatokra;
Ha másnak jutand is jobb falat a tálból,
Amiatt nem dül-fül, s nem morog haragból.
[...]
Végteére köszönd meg, hogy az élő Isten
Adott mindennapi kenyeret kegyessen;
Azután mint reggel, úgy végén ebédnek
Tápláló kezeit csókold szülédnek.

A negyedik, az estvéli órán a jó gyermek előbb szüleihez megy bocsánatot kérni a nap során elkövetett vétkekért, majd az esti ima és lelkiismeret-vizsgálat következik. Lefekvés után:

Az ágyban ne csácsogj héjábavalókat,
De becsületessen takard bé magadat!
Keresztül kezedet melledre tedd egybe,
És nyugodjál édes Jézusnak nevében!

Az ötödik óra a lelki tanításé, ahová úgy kell igyekezni, ahogy a juhok a mezőre sietnek, vagy ahogy a csirkék összeszaladnak, ha hívják őket.²⁵

A mű 1758-tól számos alkalommal megjelent a Keresztény Oktatás Társasága kézikönyveként is,²⁶ a Társasághoz kötődő szövegekkel kiegészítve. Az 1761-es győri kiadásban²⁷ például a katekizmus elemeiről szóló énekek közt szerepel egy *A gyermekek neveléséről*, amely a gyermekek legfontosabb kötelességeiként említi Isten parancsolatainak meghallgatását és szívükbe oltását, a szülők tiszteletét, az irántuk

²⁵ *Uo.*, 120–127, az idézetek: 122, 123, 123–124, 125–126.

²⁶ SZELESTEI N., 23. j. *i. m.*, 131, 133.

²⁷ Szentiványi Dezső szerint ez a legbővebb a különféle kiadások közül. SZENTIVÁNYI, 22. j. *i. m.*, 64.

való engedelmességet és a feddések eltűrését, de hangsúlyozza a szülők felelősségét is a gyermekek jóra tanításában és mennybe igazgatásában.²⁸ E kiadásban *A gyermekek órái* című szöveg a fentitől eltérő fordításban szerepel. Tartalmazza a kötet a Keresztény Oktatás Társasága általános és különös reguláit, utóbbiak a gyermekeket tanítók, gyermek segítők, illetve a Társaság gyermek tagjai számára fogalmaznak meg erkölcsi és viselkedési szabályokat. „A Keresztény Oktatás Társaságába bératott kisdedeknek regulái” többek közt arra intik a gyermekeket, hogy az oktatásra figyeljenek oda, közben ne nevéssenek, ne kiáltozzanak, ne taszigálják egymást, és egyéb illetlenségeket se tegyenek; lelki gondviselőiknek, a kérdezőknek és a segítőknek engedelmeskedjenek; a kérdésekre gyorsan feleljenek, a nyert ajándékkal pedig megelégedjenek, ne cseréljék vagy veszítsék el; hazafelé az utcákon ne verekedjenek, ne futkározzanak, ne kiáltozzanak, szép csendben menjenek; szüleiknek engedelmeskedjenek; másokat ne csúfoljanak, ne szidjanak, ne hazudjanak, ne veszekedjenek, gyümölcsöt ne lopjanak, és más efféle rosszaságokat, melyek egy becsületes gyermekhez nem illenek, se kövessenek el.²⁹

Néhány gyermekek által vagy értük mondandó ima az általános imakönyvekben is előfordul. Pázmány Péter *Imádságos könyvében* például *Szüleinkért* és *Fiókért, leányokért való könyörgés* (utóbbi címe a későbbi kiadásokban: *Szüleik magzatyaikért*) szerepel. A szülők többek közt „gonosz társaságtul, részegségtől, fertelmességtől” kérnek oltalmat gyermekeik számára, a szülőkért mondandó könyörgésben viszont a gyermek nem annyira szülei testi-lelki jólétéért könyörög, hanem saját maga számára kér segítséget Istentől a szófogadáshoz, engedelmességhez, szüleiről való gondoskodáshoz, az istenes élethez és a szülők imájában említettekhez hasonló bűnök elkerüléséhez.³⁰ Az imakönyv végén, a Szentírásból vett intések között szerepel egy-egy mondat *A szülékhez* és *A fiakhoz* is: „Atyák, a ti fiaitokat haragra ne indítsátok, hanem neveljétek őket az isteni félelembe[n], jó gondviselés által. [Márgón: Coloss. 3. v. 21., Ephes. 6. v. 4.]”, illetve „Fiak, engedjétek a ti szüléteknek az Úrba[n], mert ezt kívánja az igazság: Böcsüljed a te Atyádat, Anyádat (mely legelső

²⁸ *A Jézus Társaságából való tisztelendő pater Canisius Péter öt fő cikkeiyeiről való közönséges kérdező könyvecske, mely az egyház előjáróknak főparancsolatjából s hagyományából minden lelki gondviselők, iskolamesterek, szülék, kisdedek és Keresztény Oktatás tagjainak javára kibocsáttatott*, Győr, Streibig Gergely János, 1761, 153–154.

²⁹ *Uo.*, 222–224.

³⁰ PÁZMÁNY Péter, *Keresztényi imádságos könyv*, Grác, Georg Widmanstad, 1606, 132r–133r, 133v–134r, az idézet: 134r.

parancsolat az ígretbe), hogy hosszú életű légy ez földön. [Margón: Ephes. 6. v. 1.]”³¹

A fentebbi két ima vagy azok valamilyen változata más imakönyvekben is megtalálható, érdekes és egyúttal meglepő viszont, hogy az átnézett katolikus gyűjtemények közül jó néhány egyáltalán nem tartalmaz ilyen jellegű szövegeket. Az 1800 előtti magyarországi imádságok adatbázisában³² Pázmányéin kívül csak protestáns (főleg református) imakönyvekből találtam gyermekekért, ifjakért, tanulókért vagy általuk mondott imákat. Szenci Molnár Albert *Imádságos könyvecskéjében* (1621) például szerepel *Gyermekeknek tiszti; Gyermekek imádsága, melynek szülei még ugyan vannak; Tanuló gyermekeknek imádsága; Deáksgot tanuló gyermekek imádsága az zsoldárokból; Imádság [tanulóké]; Férfi és leánygyermekeknek, kiknek szülei ugyan vannak; Házasok imádsága, holott sok a gyermek; Atyáknak, anyáknak könyörgése az ő gyermekeikért; Gyermekeinknek előmentekért és bódog állapotjukért; Házass asszony imádsága, az melynek mostoha gyermekjei vannak; Az hol saját gyermekek nincsenek; Holott az gyermekek felnőttek; Könyörgése az atyáknak, anyáknak az ő gyermekeknek nagy fájdalmas betegségében.*³³ Több részes imádságot olvashatnak itt a leányok is, amellyel helyes viselkedésért, kevélykedés és drága öltözetre vágyás ellen, házi gondviselésben való takarékoságért könyöröghetnek, továbbá azért is, hogy se kegyetlenek, se hívségtelenek, se csacsógók, se szemtelenek ne legyenek.³⁴ Szőnyi Nagy István *Kegyes lélek vezérsillaga* (1681) című imakönyvében a számos reggeli és esti ima között külön gyermekeknek szólókat is közöl (igen hosszúakat),³⁵ és más példákat is említhetnék. Mindez talán összefügg a neveléstörténeti szakirodalom állításaival, melyek szerint a protestáns szülők – különféle okokból – nagyobb hangsúlyt fektettek gyermekeik nevelésére.³⁶

³¹ Uo., 223v.

³² 1800 előtti magyarországi imádságok adatbázisa, <https://ima.btk.ppke.hu> (Hozzáférés: 2026. 01. 23.)

³³ SZENCI MOLNÁR Albert, *Imádságos könyvecske*, Heidelberg, [Johann Georg Geyder], 1621, 120–126, 130–131, 108–117, 331–334.

³⁴ Uo., 129–135.

³⁵ SZŐNYI NAGY István, *Kegyes lélek vezérsillaga*, Debrecen, Rosnyai János, 1681, 15–21, 38–40.

³⁶ Például PUKÁNSZKY Béla, *Gyermekek és nevelés: Felfogások a gyermekről és a nevelésről a pedagógia történetében*, Komárom, Selye János Egyetem Tanárképző Kar, 2018 (Monographiae Comaromienses, 25), 58–59, 105–106.

A gyermekeknek szóló erkölcsi tanítás kérdését számos irányban lehetne tovább vizsgálni, például erkölcsstanokban, prédikációkban, énekekben, iskolai szövegekben, társulati ajándékkönyvekben, más felekezeteknél vagy a későbbi korok imádságoskönyveiben. Utóbbiak közt a 19. századtól egyre több a gyermekeknek, fiataloknak szóló, bennük egyre hangsúlyosabbak a pedagógizáló törekvések, s a hagyományos imák mellett erkölcsnemesítő elmélkedések, intések, életvezetési tanácsok is megjelennek.³⁷ A 17–18. században azonban a gyermekeknek ajánlott magyar nyelvű katolikus imakönyvek még nem gyermekimakönyvek, bennük gyermekeknek szóló szövegek szinte nem is szerepelnek, nekik szóló erkölcsi tanítást pedig inkább csak az ajánlásokban és néhány iskolai vagy társulati használatra, oktatásra szánt könyvben találunk. A legfontosabb ezek szerint az Istennek tetsző, imádságos élet és a szülők tisztelete, az irántuk való engedelmesség.

³⁷ FRAUHAMMER Krisztina, *Erényvirágok: Az imakönyv műfaja mint a nevelés eszköze a 19–20. század fordulóján = Aranykor Guidótól a tabletig: Tíz évszázad oktatási-nevelési problémái*, szerk. G. MOLNÁR Péter, Budapest, L'Harmattan, 2018, 93–104.

PAPP KINGA

Házasság és jó erkölcs Wesselényi Kata Egy hittel
egy reménnyel két egyező szívnek Isten eleiben
fel nyújtott áldozatja *című imanaplójában**

Wesselényi Kata élete és munkái

Wesselényi Kata 1735-ben született Hadadon, szülei Wesselényi Ferenc (Közép Szolnok vármegyei főispán) és Rhédei Zsuzsanna. 1751-ben, 16 évesen lett Rhédei Zsigmond felesége, aki alig 7 év házasság után, 1758-ban elhunyt. Egy gyermekük született, Rhédei Ferenc (1756–1770). Az özvegy férje halála után annak rokonaival állt hosszasan perben a családi birtokok miatt. 1770-ben újabb csapások érték, márciusban meghalt édesapja, októberben 15 éves fia (hólyagos himlőben), majd 1771-ben édesanyját is elveszítette. Ezt követően testvérével pereskedett az örökségéért. Férje halála után nem kötött újabb házasságot, özvegyként élte le életét, 53 évesen halt meg 1788-ban.¹ Marosvásárhelyi házát és könyvtárát unokahúga, Bethlen Zsuzsanna örökölte.²

* A tanulmány az MTA HTMKNP Források és adattárak Erdély középkori és kora újkori történetéhez c. program támogatásával készült.

¹ Wesselényi Kata életéről: DEÉ NAGY Anikó, *Báró hadadi Wesselényi Kata, a hitben élő református nagyaszoony*, Kolozsvár, Kriterion, 2017.

² Bethlen Zsuzsanna könyvtáráról lásd: LÁZOK Klára, *The Evolution from Collector to Connoisseur of an Eighteenth-century Transylvanian Noblevoman, Countess Zsuzsanna Bethlen de Iktár: Traces, Phases, and Analogies = Die Frau als Gönnerin: Kulturvermittlung, Repräsentation und (weibliche) Fördernetzwerke in Habsburger Gebieten der frühen Neuzeit*, szerk. KRÁSZ Lilla, PESTI Brigitta, Bécs, Praesens, 2023, 224–236.

Összesen kilenc kéziratos kötete maradt fenn Marosvásárhelyen a Teleki–Bolyai Könyvtárban, ezekben imádságok, versek és egyéb devocionális szövegek találhatóak, kiegészítve életrajzi jellegű feljegyzéseivel. Ezenkívül az OSZK kézirattárában található kéziratos szakácskönyve.³

Könyvtáráról készült egy 279 tételes könyvjegyzék, mely alapján megállapítható, hogy több korabeli puritán és pietista imádságelméleti kézikönyv és imakönyv is tulajdonában volt (például olyan elméleti munkák mint Szakmári Pap János *Kegyes Ajakak Áldozó Tulcai* vagy Borosnyai Nagy Zsigmond *Az igaz keresztény emberek papi tisztiról* című műve, az imádságoskönyvek közül kiemelhető Szathmárnémeti Mihály *Mennyei Tárház Kulcsa* című kötete, Keresztúri Bíró Pál *Egyenes ösvénye*, illetve *Mennyei társalkodás* című műve, a Csúzi Cseh János által jegyzett *Isten eleiben fel vitetett áldozat*, Ács Mihály *Aranylánca*, Torkos András *Engesztelő áldozat* című munkája, ezenkívül Arndt-fordítások, Medgyesi Pál *Praxis Pietatis* és még sok más kiadvány).⁴ Ezek a művek segíthettek elsajátítani a megfelelő kifejezőmódot, és feltehetőleg imitációs forrásként, példaként is használhatta őket. Ezenkívül nyomtatott vagy kéziratos formában több 17–18. századi nőszerző munkája is tulajdonában volt, melyek főleg kegyességi művek fordításai vagy személyes jellegű kegyességi írások, imádságok voltak. Könyvrajstromai alapján beazonosítható árva Bethlen Kata imádságoskönyve, a *Védelmesző erős país*, illetve Zay Annáé, a *Nyomország iskolája*, továbbá Petrőczy Kata Szidónia Arndt-fordítása, a *Jó illattal füstölő Igaz Szent* és Daniel Polixéna (akihez rokoni szálak is fűzték) Pictet-fordítása (*A keresztény ethikának summás-veleje*). Ezenkívül Daniel Polixéna tanult, fordító lányainak munkái is megtalálhatók könyvtárában: Wesselényi Zsuzsanna Fenouillot- (*Gállya rabb, avagy jutalma az ifúi vagy magzati szeretetnek*) és Lyttelton-fordításai (*Littleton Györgynek a szent Pál apostol meg-téréséről, és apostoli hivataláról való jegyzései*), illetve Wesselényi Máriának az 1784-ben megjelent Sarasa-fordítása (*Szűntelen való örömezésnek mestersége*).

³ Kiadva: WESSELÉNYI Kata, *Gazdaasszonyoknak szükséges könyv*, s. a. r. S. SÁRDI Margit, Máriabesnyő, Attraktor, 2018 (Intra Hungariam, 3).

⁴ Könyvtáráról lásd: DEÉ NAGY Anikó, *Könyvgyűjtő asszonyok a XVIII. században = Emlékkönyv Jakó Zsigmond nyolcvanadik születésnapjára*, szerk. KOVÁCS András, SIPOS Gábor, TONK Sándor, Kolozsvár, EME, 1996, 134–147; BARANYAI Katalin, *Egy asszonykönyvtár a 18. századból: Wesselényi Kata könyvjegyzéke alapján = Egyházi, családi és asszonykönyvtárak (Könyvtártörténeti Szakdolgozatok)*, szerk. MUZS Krisztina, Szeged, Primaware, 2014 (Művelődéstörténeti Könyvtár, Könyv- és könyvtártörténelem), 6–132.

A fent említett nők közül többen nemcsak műveik által lehettek példaképei, hanem kegyes életvitelük, egyház- és iskolatámogató tevékenységük, illetve könyvgyűjtő szenvedélyük is hathatott Wesselényi Katára. Szintén követendő példa volt számára a különböző alkalmakra verseket is író saját édesanyja, Rhédei Zsuzsanna, akitől feltehetőleg írni-olvasni tanult, majd megörökölte könyvtárát, illetve férje, Rhédei Zsigmond, akinek hatására, saját bevallása szerint, írni kezdett, imádságait modellként használta fel első szövegeiben.

Kilenc kéziratos kötete közül hat megszerkesztett, letisztázott, nyomtatásra előkészített, különböző járulékos részekkel, ún. paratextusokkal ellátott kötet, ezek 1748-tól az 1780-as évek közepéig keletkezett szövegeket tartalmaznak. Sajátosságuk, hogy nemcsak Wesselényi Katától származó textusokat foglalnak magukba, hanem több olyan imát és verset is, melyeket Rhédei Zsigmond készített, illetve egy Rhédei Ferenc által írt imát is olvashatunk. Wesselényi Kata levelei nagy részétől eltérően, ezek a kéziratos kötetek nem autográf példányban maradtak fenn, amit a grófné első biográfusa Deé Nagy Anikó csúnya, olvashatatlan írásával magyarázott, azonban vallomásos jellegük és a bennük található sok önéletrajzi adat azt igazolja, hogy tőle származnak. Szintén Deé Nagy Anikó volt az, aki személyes jellegükből kifolyólag imanaplóknak nevezte a szövegeket. A szerzőség mellett szólnak a letisztázott kéziratokban található autográf javítások is, megfigyelhetjük, hogy Wesselényi Kata többször kijavította a másolók által félreolvasott szavakat, de előfordul olyan is, hogy a másoló kihagyta azt a szót, amelyet nem tudott kiolvasni, és a szerzőnő utólag kiegészítette, ezenkívül többször átfogalmazott, kiegészített szövegrészeket.

Wesselényi Kata élete második felében tudatosan készült a nyomtatott nyilvánosságra, azonban soha nem jelentek meg nyomtatásban szövegei, melyre magyarázat lehet özvegysége, a megfelelő családi háttér vagy egy tudós udvari pap hiánya (mint Bethlen Kata esetében Bod Péter), illetve a református könyvkiadás korabeli helyzete.⁵

⁵ Erről bővebben: PAPP Kinga, *Kézirat és nyomtatás határán: Wesselényi Kata imanaplói = Certamen XII. Előadások A Magyar Tudomány Napján az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. Szakosztályában*, szerk. EGYED Emese, P. KOVÁCS Klára, PAKÓ László, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2025, 255–270.

A szerkesztett, nyomtatásra előkészített kötetei közül időrendben a legutolsó *Az igaz Isteni esmértről és Apostoli igaz Hítről való idevességes Vallás tételnek Lelki Trombitája* című kézirat,⁶ melynek előjáró beszédében ő maga szedi sorrendbe munkáit, egyenként megnevezi mind a hat nyomtatásra előkészített kötetét és bemutatja azok keletkezési körülményeit, elhelyezve élettörténetében.

E sorrend szerint a jelen tanulmány tárgyát is képező, *Egy hittel egy reménnyel két egyező szívnak Isten eleiben fel nyújtott áldozatja melyben bé vagynak foglaltatva némelly könnyörgek és Istenes énekek*⁷ című kötetben található a kézíratos korpusz legkorábbi szövegei.

Házasság és jó erkölcs az imádságoskönyvben

A kötetbe olyan imák és versek kerültek be, melyekből Wesselényi Kata és Rhédei Zsigmond rövid, csupán 7 évnyi házassága történései rekonstruálhatók. A legkorábbi szöveg Rhédei Zsigmond 1748-as imája, melyben súlyos betegségből felépülve elhatározza, hogy megnősül. A legkésőbbi szöveg Wesselényi Kata 1758–1762 között készített 206 versszakos éneke, melyet férje temetése után kezdett írni és özveysége első éveiben fejezett be.

A kézíratos kötetet különböző járulékos részek foglalják keretbe: házassággal kapcsolatos bibliai idézetek, ajánlás és két előjáró beszéd nyitja, majd zárszó és mutatótábla zárja. Ezek a paratextusok eligazítják az olvasót, segítenek a kötet értelmezésében és a szerzői életrajzban is kontextualizálják azt.⁸

Az előjáró beszédek szerint a kötetet kiadva fiát, Rhédei Ferencet kívánta az ártatlan, istenes életről tanítani, illetve arról, hogy kitől kérjen tanácsot és áldást házasságkötéskor, és hogyan éljen erkölcsös, kegyes házasetet. Az elsődleges célszemély fia és az ő utódai, azonban szélesebb olvasóközönségre is számított, akiket kötelességének tartott a saját és férje példáján keresztül tanítani. Mindebben tetten érhető a könyvtárban is megtalálható puritán és pietista szerzők közösség iránti felelősségérzete, a tanító szándék, illetve a másokra való hatás igénye.⁹

⁶ Teleki Bolyai Könyvtár Marosvásárhely Thq–116. Ms. 250.

⁷ Teleki Bolyai Könyvtár Marosvásárhely Thq–116f. Ms. 255, a továbbiakban *Egy hittel egy reménnyel*.

⁸ A kézíratos kötetek paratextusairól: PAPP Kinga, *Wesselényi Kata imanaplóinak paratextusai*, Erdélyi Múzeum, 96(2024)/3, 84–96.

⁹ A puritán pietista valláserkölcscről, életvezetésről, eszmékről lásd: MOLNÁR Attila Károly: *A protestáns etika Magyarországon: A puritán erkölcs és hatása*, Budapest, Ludovika Egyetemi Kiadó,

Az első, 1765-re datált előljáró beszéd szövegéből a nyomtatás kitűzött idejét, ütemtervét is megismerjük. Wesselényi Kata fia külföldi tanulmányútja elkezdése előtt három hónappal kívánta megjelentetni az imádságoskönyvet, és átadni neki, úgy, hogy azt anyja jelenlétében végigolvassa. A távoli időpontot azzal indokolta, hogy így próbálja meg elkerülni, hogy ellenségei felhasználják ellenük az előljáró beszédbe és a záró énekbe foglaltakat:

Arra-való nézt hát az az tzielom, hogy ezenn könyörgéses könyvet nem elébb sem nem hátrébb; hanem ha az Ur akarándja, hogy az én kedves gyermekem fel nevelkedgyék, és külső országokban való academiai tanulásra ki idulljon, minnek előtte ki indulna, annak előtte három holnapokkal ezenn is ki nyomtattassék, hogy még ki indulása előtt ide ben az maga hazájában az én édes anyai személyem előtt az én házamnál ezenn könyvet kezdetétől fogva végig el olvasván, N[agyságos] édes attyának, akit tsetsemő árvasága miatt nemis esmérhetett, és nékem ifju magános és ártatlan Istenes életünkről ebből végyen példát, és kövesse azt az ő ifju életében. Másodsor végyen példát abból, hogy keresztény jó házasságra kitől kell tanátsot és meg áldatást kérni. Harmadsor hogy meg tanulja aztis, hogy keresztényi Istenes házassági életet miként kell élni. Hogy ha én, édes annya, az ő kinn való bujdosásának ideje alatt meg találnékis halni; legyen néki ez az könyv jó és bölts, keresztény attya nyomdokát követő planuma ifjusága és házassági élete folytatására.¹⁰

Továbbá arra kérte fiát, hogy akkor is adja ki a kötetet, ha ő meghalna, mielőtt tanulmányútra indul. A második előljáró beszéd fia 1770-ben bekövetkezett halála után készült. Ebben a szerzőnő arról vallott, hogy a fiát tanító szándéka már nem valósulhat meg, de férje és saját özvegyisége emlékére mégiscsak kinyomtatja munkáját, bár már nem biztos abban, hogy valakinek hasznára lesz:

Már nints szüksége az én el repült kedves gyermekemnek, hogy ez gonoszban heverő világnak és ennek gonosz fiai és leányi ellen magát őrizze és jo szüléji példájiból magának tudományt végyen, mert az Ur előtt szüntelen örvend ama seregben a' kik magokat asszonyi állattal soha meg nem fertéztették, és semmi gonosz néki ártalmára nintsen.

Annak okáért már ezenn Könyvnek ki nyomtattását nintsen kire biznom holtom után, és akár kívánnya valaki, akár ne maga hasznára és példájára fordítani, én mégis főként az én kedves férjem boldog emlékezetére, és az

2021, 71–103; S. SÁRDI Margit, *Petrőczy Kata Szidónia és a pietista nőeszmény = A nő az irodalomban: A Magyar Irodalomtörténeti Társaság zalaegerszegi vándorgyűlése*, Zalaegerszeg, Zala Megyei Könyvtár, 1985, 39–41; SZENT-IVÁNYI Béla, *A pietizmus Magyarországon*, Századok 69 (1935)/1–3, 1–38, 157–180, 321–333, 414–427.

¹⁰ *Egy hittel egy reménnyel...*, 7. j., i. m., 21–22.

én kedves férjemtől az halál által lett elválásomnak szomorú emlékezetére ki nyomtattatom.¹¹

Wesselényi Kata kötetének első, hosszabb előjáró beszédében kiemelt szerepet kapott a fiatalok nevelése, akik könnyen befolyásolhatók, a szüleik erkölcsös nevelése ellenére is rossz útra térhetnek, rossz társaságba kerülhetnek. Gonosz, erkölcstelen tanácsok nyomán szüleik tanítása ellen fordulhatnak, és tetteiknek a későbbi életükre is kiható következményei lesznek: más felekezetűekkel kötnek házasságot; házas emberekkel kerülnek közeli kapcsolatba; rossz hírű, kétes erkölcsű, rossz nevelésű személyekkel kötnek házasságot szüleik legnagyobb bánatára vagy örökre megutálják a házasságot és erkölcstelen életet élnek.

Ezenkívül a jó és a rossz házasságról is tanít ugyanitt, kiemelve, hogy az emberek a „veszett világnak meg számlálhatatlan veszedelemre vivő próbáinak”¹² vannak kitéve. Nemcsak a fiatalok, hanem az idősek is könnyen az erkölcstelenség útjára léphetnek, rossz hírűk lesz. Az olyan házasságok, amelyek nem az illendőség és tisztesség alapján kötöttek, hanem hirtelen fellángolásból vagy világi javak birtoklásáért, könnyen felbomlanak, megromlanak a legkisebb gyengeség, támadás hatására is.

Felsorolja, azokat a veszélyeket is, amelyeknek a házasságok ki vannak téve, mivel a világ gonosz fiai többféle módon próbálják egymás ellen fordítani a házastársakat. A csúnya, engedelmes, istenfélő együgyű asszony férjét rossz társaságba sodorják, felesége ellen fordítják, erkölcstelenségre sarkalják. Az okos, szép, becsületes asszonyt azzal vádolják, hogy uralkodik férjén. Becstelen asszonyok becsületes férjéről is ír (valószínűleg testvére házasságából inspirálódva), aki mindent megtesz a saját családja, utódai érdekében. Vannak olyan házasságok, ahol mindkét fél könnyen megrontható, mert már korábban is erkölcstelenek voltak. Őket fokozatosan megfosztják értékeiktől, pazarlásra sarkalják, melynek eredményeként leszegényednek és ezért egymással civódnak, meggyűlölik egymást.

Mindezek az akadályok, veszedelmek csak akkor kerülhetők el, ha a házastársak Isten törvényei szerint élnek, ő vezérli és őrzi ifjak életét. A kötetbe szerkesztett imádságok is azt illusztrálják, hogy egy szilárd alapú, a hitben megerősített házasságban miként sikerül a próbatételek ellenére is megmaradni a jó erkölcs, az istenes

¹¹ *Uo.*, 24.

¹² *Uo.*, 9.

élet útján. A szent életvezetés, a mértékletesség, a folyamatos önvizsgálat erősíti meg a kiválasztottság tudatát, az üdvbizonyosságot.¹³

Tizenöt imát és három éneket tartalmaz a kötet, időrendi sorrendbe rendezve. Tíz ima származik Rhédei Zsigmondtól, melyek közül hat saját könyörgéseit tartalmazza, azonban egynek csak a leírása került be a kéziratba, mivel azt egy másik kötetbe is közölni kívánta Wesselényi Kata. Két ima férj és feleség közös használatára készült, illetve kettőt beteg felesége nevében írt Rhédei és azokkal imádkoztatta őt. Wesselényi Kata öt ima szerzője. Az énekek közül kettőt írt Rhédei, egyet felesége. Bár számra több szöveg származik Rhédei Zsigmondtól, felesége szövegei jóval hosszabbak, személyesebbek. Az imaszövegek alkalmi könyörgések, melyek főként nehézségek, próbatételek alatt vagy azoktól megszabadulva, hálaadás-ként születtek, azonban tartalmukból kiderül, hogy a kegyes életvitel, a közös imádkozás és éneklés a mindennapok része volt.

Az első, 1748-as imában Rhédei Zsigmond betegségéből felépülve kéri az Urat, hogy adjon neki olyan társat, akivel egy hittel egy reménnyel kereshetik Isten országát, akivel tiszta szeretetben, hűségben, békességben építhetik közös életüket, jövőjüket. Majd a következő imájában, 1751-ben, hálát ad társáért és érte, illetve házasságukért imádkozik:

Read bizám én Istenem az én dolgaimat, és véghez menének az én jómra, mert adál én Istenem énnékem a te kintses tárházadból olly házas társat, akiben az én életemnek nyugodalma és az én szívemnek gyönyörűsége vagyon, mert találtam hozzám hasonló társat, ki az én tsontomból való tsont, és az én testemből való test, kihez bizik az én lelkem, hogy jóval illet engemet az én életemnek minden rendiben, és mint bölts asszonyi állat építője lessz az én házamnak, és ékes koronája az én fejemnek.¹⁴

A harmadik szöveg szerzője Wesselényi Kata, aki az 1751. augusztus 4-én keletkezett imájában arról vall, hogy egyedül maradván otthon kezébe akadtak férje imái és énekei, melyből megtudta, hogy férje gyermekkorától fél az Urat, és áldását kéri imáiban feleségére és háza népére, ezek hatására kezdett ő is írni. Szintén hálaadó ima ez is, melyben nemcsak gyermekkorát ismerjük meg, hanem házasságkötésük története, körülményei is kirajzolódnak. Akárcsak Rhédei első imája-

¹³ MOLNÁR, *A protestáns etika ...*, 9. j., i. m., 80–81.

¹⁴ *Egy hittel egy reménnyel...*, 7. j., i. m., 43.

ban, melyben Istenre bízva, hogy megfelelő házastársat találjon, itt is az eleve egymásnak rendeltetés van kihangsúlyozva, ugyanis a szövegből kiderül, hogy Wesselényi Katát már magzat korában Rhédeinek ígérték, amikor egy templomkarzat a terhes édesanyjára (Rhédei Zsuzsannára) omlott és Rhédei Zsigmond édesanyja (Daniel Mária) ápolta. Rhédei Zsigmond szülei (Rhédei Ferenc és Daniel Mária) korán meghaltak, de az árván maradt fiú az elébe állított akadályokat legyőzve (a szülők egyezségéről nem tudva) őt választotta és kérte meg feleségül, meggyőződve tiszta, istenes életéről. A fiatal Wesselényi Kata nem akart férjhez menni, Istennek szentelt magányos, szűz életre vágyott, de szülei tanácsára hallgatva Rhédei felesége lett, bár több kérője is volt (jobb anyagi körülményekkel rendelkezők is, reformátusok és más vallásúak is).

Az eleve egymásnak rendeltség mellett, házasságkötésük másik összekötő pillére azonos felekezetük. Szövegeikből az derül ki, hogy mindkettőjük számára fontos volt, hogy jövődóbeli házastársuk ugyanahhoz a felekezethez tartozzon. Mindez nem meglepő a református egyház korabeli helyzetét tekintve, ismervé a felekezetváltásra kényszerített kortársak vagy a más vallású szülőtől erőszakkal elvett gyermekek történetét, illetve a szerencsétlen kimenetelű vegyes házasságokat. Ezt illusztrálja a kötet címét is adó *egy hittel egy reménnyel* szintagma, amely, akár egy mottó, többször is feltűnik a kötet folyamán. Legelőször Rhédei Zsigmond első, 1748-as imájában jelenik meg, azonban Wesselényi Kata más kézírataiban is megtalálható.

A kéziratos kötet negyedik imája (1751. augusztus 21.) közös használatra készült. Rhédei nevében íródott, de titulussa közös imákról, együtt megélt, egymással megosztott lelki életről, kegyességről tanúskodik:

Kedves Feleségemmel Báro Wesselényi Katámmal lett Szent Házassági őszve kelésem[ne]k idejétől fogva is minden estve és reggel szoktunk volt mi különösön ami ágyas Házunkban ami Istenünket egy hittel egy reménnyel meg keresni, és alázatos szívvel imádni 's magunkat az ő kegyelmes gondviselésében ajánlani, mostanis pedig ugyan azon végre, mellyel mi tsak ketten kedves feleségemmel különösön reggel és estve ami ágyas Házunkban ami Istenünket meg keressük, lélekben és igazságban imádkyuk, és magunkat kegyelmes gondviselésében ajánllyuk egy hittel egy reménnyel. Készitettem ezen Imádságot én G. Rhédei Sigmond 1751-ben 21dik Augusti Erdő Sz. Györgyi Házamnál.¹⁵

¹⁵ *Uo.*, 106–107.

Az ima szövegében többször megjelenik Wesselényi Kata hangja is: „énnéke-mis alázatos szolgálodnak szívemet meg nyugtattád, hogy én drága nyeresége legyek az én férjemnek.”¹⁶ Ezekben a részekben főként férje imába foglalt kéréseit egészíti ki „Szeressem én az én Társamat mint az önnön magam testemet, tisztességgel és engedelemmel légyek az én Férjemhez”¹⁷

A kronologikusan rendezett szövegek között a szintén közös használatra készült 1. ének követi a negyedik imát, amely a 38. zsoltár dallamára készült és – titulussa szerint – 1751. augusztus 28-án írta Rhédei azzal a céllal, hogy közösen dicsérjék vele az Urat és segítségét kérik. Wesselényi Kata nevére készített akrosztichon a második ének, melyet Rhédei újesztendei ajándékként szánt feleségének 1752. január 1-jén. Az éneket egy 5 strófás vers előzi meg, ahol feleségének szóló jókívánságai olvashatók. Versében együtt jelenik meg énekelve a Wesselényi és a Rhédei címerekben található hattyú és szirén, ez az éneklés, nemcsak az együttlét és harmónia, hanem a verselés, a közös alkotás metaforáiként is értelmezhető.¹⁸

1. Nem vagy tsalárd Siren Wesselényi Katám,
Akinek czímerit szirénekről látám,
Szolni tudsz nyelveken, de jo uton járván
Sőt a' tsalárdságtól erőssen irtozván.
2. Az Istent keresni tartod ditsősségnek,
Velem hü férjeddal élni, kedvességnek.
Mellyek által levél Kárbunkulus Kővem,
Benned meg nyugodott tőkélletes szívem
3. Hattyu illy Sirennek hát ám énekelhet,
Minthogy Istenesenn vélle edgyütt élhet.
Hattyu én czimerem Énekem im készen,
Mellyet hiv Sirenem im kezekben téssen.

¹⁶ *Uo.*, 110.

¹⁷ *Uo.*, 114.

¹⁸ NAGY Zsófia, *Női szerzők a 18–19. század fordulójának magyar irodalmában (1772–1825)*: Doktori dolgozat, Kolozsvár, 2005, 61. A címerállatok, a szirén és a hattyú megjelennek Wesselényi Kata templomi textíliáin is: GESZTELYI Hermina, *Textusok és textílek: Az erényes nő műveltsége a 17–18. században*, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 2021, 153–158.

4. Hiv Férjed, a' mellyet néked ajánlottam,
Ez ujj esztendőben ajándékul adtam,
Amit belé irtam azt szivből kívánom
Engedgye meg Isten élteden meg látnom.
5. Hogy az Isten téged álgyon 's oltalmazzon
Semmiféle gonosz néked bút ne hozzon,
Számlálly velem edgyütt sok ujj esztendőket,
És hiven szolgállyuk mi jo Istenünket.¹⁹

Több imaszövegben is megörökítették házasságuk megpróbáltatásait. 1753 december 13-án Wesselényi Kata elvetélt, ezért Rhédei december 20-án imát fogalmazott meg legyengült felesége felépüléséért, amely a kötetben 5. imaként kapott helyet:

Názáretbeli Jésus! Kőnyörülly mi rajtunk és az én szegény Házamon, gyógyítsad meg beteg szolgálodat enyhítsd az ő fájdalmaikat, és az ő össze rontott tagjait állítsd helyre, add meg elébbeni épségét, egészségét, erősítsd gyengeségét Iffju szolgálodnak, tartsd meg életét, hogy velem edgyütt szolgálhasson Tégedet hosszas időnkig lélekben és igazságban az élőknék földökben a' Te néped között, hogy hálá adó áldozattal emlegesse a' Te szolgál és szolgálod a' Te velünk tett jo téteményidet, és vigadozzunk Uram Te benned, és éllyük ami Szent Házassági életünket ami tisztos vénségünkig tenéked tettző Szent étellel, egymáshoz való tökéletes szeretettel és hűséggel, egymás segittségére. A büntől iszonyodjunk, Te hozzád mi jo tévő Istenünkhöz erős Hittel ragaszkodgyunk, a' Te szerelmedben és az igaz hitben végig meg maradgyunk.²⁰

Ezt követi Wesselényi Kata imája, melyet 1754 szeptemberében írt. Vetélése után hosszasan betegeskedett, ezért bűnbánatot gyakorolva, mértékletességet ígérve kérte imájában Isten segittségét, és kezébe ajánlotta sorsát.

A következő év júniusában keletkezett imájában (a kötetben a 7. ima) Wesselényi Kata ismét összefoglalta élettörténetét: ifjúságát, melyre a tisztaság, ártatlanság volt a jellemző, Istentől eleve elrendelt házasságát („Mert eleve elrendelted vólt az én sorsomat, hogy az 'Te néped között légyen az én Lelki békességem. Mert meg ígértetted vala engemet az én kedves férjem szüléjinek az én szüléjimmal még az én Anyámnak méhében hogy ha én mint Léány Magzat ugy születendem és élek, az ő fíjoknak adnak feleségül.”²¹), illetve az azzal járó megpróbáltatásokat.

¹⁹ *Egy hittél egy reménnyel...*, 7. j., 127.

²⁰ *Uo.*, 136–137.

²¹ *Uo.*, 156.

Rosszakarói és meddősege miatt kesergett, és gyermekáldásért könyörgött imájában, megfogadva, hogy születendő gyermekeit Istennek ajánlja, hitben neveli:

halgassad meg azén kérésemet, elégellyed meg én istenem az én félelmet és rettegéseimet, és a magtalanságnak és időtlen szülésnek irtoztató sententziája alól szabadítsad fell azén félelmes gyászos szívemet, mentts meg a' bosszuságoktól mellyeket kellett e' mijatt szenvedni nékem és házamnak a' mi ellenségejinktől, tsufold meg én Istenem az emberek[ne]k a' mi Házunk ellen forralt álnok tanátsokat, és az emberek vélekedéseket, mutassad meg Uram azén erőtlenségemben a' Te nagy erődet, mert tudsz te erőt adni az én gyengeségemnek és iffjúságomnak, hogy az emberek ítéletek ellen is én Anya légyek még. Azért nyissad meg azén méhemet, hogy fogadgyam azén tiszta Házassági életem Isten félő magzattyát, és adj erőt egészséget, hogy rendes idejéig hordozhassam és szülhessem életben épségben az én méhemnek gyümölsét és fell nevelhessem a' Te félelmedben, és igaz esméretedbe[n], ha jól tészel én velem és Istenem, és meg áldándassz engemet ezzel az áldással, és ha méltová téssz engemet aláztos szolgálodat arra, hogy szüllyek én azén férjem Házában tiszta Házassági életemnek ép kézláb életben való magzattyait, és nevelhessek az én kedves férjem Házában az ő örömére. Énis fogadással fogadom siralmas ajakimmal Édes Atyám Te előtted, hogy a' Te félelmedben és igaz esméretedben kívánom nevelni, Te néked ajánlom egészen őket oh én Istenem, hogy ők teljes életekben az Uré legyenek, és arra kívánok teljes szíveimből, tellyes erőmből nékijek jó példát adni, hogy szeressék Isteneket tellyes szívekből tellyes erőből, és minden tehetségekből, és szeressék felebarátjokat mint önnön magokat.²²

Ugyanezen év szeptemberében, a kötet 8. könyörgésében, Rhédei állapotos feleségéért imádkozott. 1756 áprilisában született meg fiúk, Rhédei Ferenc, ebből az időszakból két imája maradt fent az apának. 1756. április 20-án, a szülés alatt készített könyörgést felesége és a születendő magzat életben maradásáért. Ezt követően, április 29-én fia keresztelője alkalmából irt hálaadó imát, ami azonban csak meg van említve ebben a kötetben, mivel *Az Ur kertiben lévő jó fának Isten eleiben bé mutatott kedves gyümölsé*²³ című kéziratot kötetbe került be. A gyermekágyas felesége nevében írta a kötet következő, 11. könyörgését, és imádkoztatta felépüléséig reggel és este. A gyermekágyból való felgyógyulása után Wesselényi Kata is hálaadó imát készített 1756 májusában, melyben ismételtelen elmeséli életét, megpróbáltatásait.

²² *Uo.*, 165–166.

²³ Teleki Bolyai Könyvtár Marosvásárhely Thq-116e. Ms. 254.

A kötet 13. könyörgése közös használatra készült 1756. június 20-án, ezt Rhédei Zsigmond hálaadásként készítette házasságkötésük 5. évfordulója alkalmából. A 14. könyörgést 1756 szeptember 2-án írta Rhédei beteg felesége kérésére, annak felgyógyulásáért, gyermekükért és maga imádkoztatta vele Wesselényi Katát.

Wesselényi Kata 1758 februárjában írt könyörgése az utolsó, ez beteg férje mellett, annak gyógyulásért készült. De az 1758 április 28-án elkezdett, kötetzáró énekéből kiderül, hogy Rhédei rövidesen meghalt.

A kötetben helyet kapó imáik és versek alapján Wesselényi Kata olyan házasságmodellt kíván fiának és olvasóinak továbbadni, melyet a jó erkölcs, tisztaság és szeretet jellemez. Bár számos megpróbáltatás nehezítette mindennapjaikat (az esküvő napján Rhédei megbetegedett és halálhírére keltették; árva fiúként és sokat betegeskedve a rokonai arra számítottak, hogy megszerezhetik örökségét, csak nehezen sikerült jogos tulajdonát visszaperelnie; házasságkötésük után a család erdőszentgyörgyi háza romokban volt, ezt lakhatóvá kellett tenniük; Wesselényi Kata vetélése után az orvosok azt jósolták, hogy nem lehet több gyereke vagy ha mégis teherbe esik, nem lesz képes kihordani), mégis arra tanít, hogy a közös hit, rendszeresen gyakorolt kegyesség és az egész életükre kiható vallásosság által sikerült ezeket legyőzniük. Mindebben a puritánusok és pietisták által is hirdetett közös kegyességyakorlás (zsoltárecéklés, imádkozás, bibliaolvasás), az együtt megélt és rendszeresen gyakorolt lelki élet, az egész életre kiható vallásosság tükröződik.²⁴

Ezenkívül a szövegeikben is többször megjelenő kiválasztottságtudat segítette őket abban, hogy Isten akarataként fogadják el életük eseményeit, megvigasztalódjanak és felemelkedjenek mindennapjaik buktatóiból.²⁵

A közös használatra szánt imák és énekek, a betegségben elmondott vagy egymás helyett megírt ima azt illusztrálják, hogy a házastársak közötti intimitásnak nemcsak fizikai, hanem lelki, kegyességi formája is volt, ami párhuzamba állítható azzal az intimitásmodellel, amely a kora újkorban a familiáris és patrónus között is gyakran fennállt.²⁶

²⁴ SZENT-IVÁNYI, *A pietizmus...*, 9. j., i. m., 15.

²⁵ DIENES Dénes, *A református kegyesség jellemző vonásai a 18. században Magyarországon*, Sárospatak, Sárospataki Református Kollégium Teológiai Akadémia, 2002 (A Sárospataki Református Kollégium Teológiai Akadémiájának kiadványai, 32), 45.

²⁶ TÓTH Zsombor, *Tango, -ere: a secretarius érintése: Mentalitástörténeti megjegyzések a kora újkori familiáris viszony értelmezéséhez* = UÓ, *A történelmem terbe: Antropológiai szempontok a kora újkori magyar írásbeliség textusainak értelmezéséhez*, Kolozsvár, Komp-Press Korunk Baráti Társaság, 2006, 276–330.

Összegzés

Wesselényi Kata és Rhédei Zsigmond imái és énekei arról tanúskodnak, hogy közös életük, házasságuk a hitben kovácsolódott, forrott össze. Szövegeikben szorosán összefügg a tiszta, fertelem nélküli élet és a kegyes, istenes házasság, és a kötetbe kiválasztott könyörgések és énekek által erre kívánta Wesselényi Kata fiát, utódait és jövődöbeli olvasóit tanítani.

Egymás iránti szeretetüknek, elkötelezettségüknek több jele is van írásaikban: Katámnak, Zsigmondomnak nevezték egymást, Rhédei gálickövének titulálta feleségét, Wesselényi Kata férje halála után készített versében *kedves társam, drága lelkem férjem, tiszta házassági életem dicsősége* megszólításokkal illette őt. Szintén a köztük levő összhang és szeretet tükröződik Rhédei újesztendei ajándékként írt énekében, melynek versfőibe befoglalta felesége nevét. Mindezt a szövegekből felsejlő gesztusok, tettek is tükrözik: ilyenek a közös ima és éneklés, az együtt gyakorolt kegyes életmód, az egymásért való imádkozás betegségük ideje alatt, illetve Rhédei beteg felesége nevében készített és betegágyában vele elmondott imái.

Bár szövegeik sok magánéleti eseményt, személyes vallomást tartalmaznak, Wesselényi Kata mégis kész volt a tanítás és a példamutatás érdekében felvállalni a szerzőséget, a nyomtatott nyilvánosság elé lépni velük. Az imáikban és énekeikben olvasható intenzív vallásosság nem a befele fordulásra, kontemplációra készítet, hanem mindketten a segítő, a Krisztus és a *Biblia* tanításait betartó, az Istennek felajánlott kegyes életet, a bűnbánatot és az élet jobbítását sugallják.

ELMÉLKEDÉS, KONTEMPLÁCIÓ

SZELESTEI N. LÁSZLÓ

*A boldog halál életalakító szerepe
18. századi elmélkedésekben*

Régóta foglalkoztat a kérdés: múltunkban (személyes életemben is) a kereszténység normái sok negatív emóciót keltettek: a hittartalmak közvetítési módjai a közelmúltig félelmeket erősítettek, jóval erőteljesebbek voltak, mint az öröm és vágyakozás hangjai. Környezetemben is sokan így vélekednek, irodalmi tanulmányaim szintén ezt erősítik. Közös tapasztalatunk, hogy a pokol képe sokkal plasztikusabban jelenik meg az irodalomban és a művészetekben, mint a mennyországé. A kora újkor pokolképzeteit (elsősorban franciaországi prédikációkra támaszkodva) Georges Minois *A pokol története* című kötetében ecsetelte.¹ Milyen a 18. században Magyarországon nyomtatott elmélkedésekben a halál magatartás- és életalakító szerepe? Az életről és halálról, a túlvilágról való elmélkedésekben jelen van-e a haláltól, a pokoltól, annak borzalmaitól való félelem, vagy többnyire a cím tartalma szerinti boldog halál képét rajzolják olvasóik elé? Protestáns kiadványokat alább csak az összehasonlítás érdekében veszek szemügyre, érintettség révén elsősorban katolikus elmélkedések érdekelnek. Természetesen kíváncsi vagyok a megformáltság módjaira is.

A barokk korban központi helyen álló négy végső dolog (halál, ítélet, pokol, mennyország) közül az élet és halál egymásra vonatkoztatva szerepel. Most azt a képet mutatom be, amelyet az elmélkedésekben találok; teológiai traktátusok, továbbá a halál-téma irodalmi és vele érintkező művészeti megjelenéseinek vizsgálatát mellőzöm.² A témával foglalkozó prédikációkkal, imádságokkal, költészeti emlékekkel sem foglalkozom. Elsősorban azokat az elmélkedéseket vallatom,

¹ Georges MINOIS, *A pokol története*, ford. SUJTÓ László, Budapest, Atlantisz, 2012, 355–482.

² Vö. KNAPP Éva, TÜSKÉS Gábor, *A halál motívuma a magyarországi irodalmi emblematikában*, Irodalomtörténeti Közlemények, 113(2009)/2, 131–163.

amelyek (ismételt kiadásuk és terjesztési gyakorlatuk révén) a 18. században nagyobb példányszámban keltek el. Lehetőség szerint figyelem a kiadványok azon sajátosságait, amelyek a korabeli terjesztési gyakorlatról árulkodnak.

Első lépésként felsorolom a tanulmányozott forrásokat. Mivel a 18. század elején még mindenképpen számolnunk kell a 17. század végén közzétett azonos témájú kötetekkel (esetenként új kiadásai a tárgyalt korszakba esnek), a jelentősebbnek ítélteteket szintén felsorolom. Bár nem törekedtem teljességre, de a mérítés túl nagyra sikerült, ezért néhány kiadványra szűkítem vizsgálódásomat.

A kutatásba bevont művek, azok első magyarországi kiadásának, illetve az első magyar nyelvű fordításának időrendjében:

ÁGOSTON Péter ford. *Mennyei dicsőség, avagy az udvozúlt szentek örökké meg maradó boldogságok, és helyek*, Nagyszombat, 1674. – A fordított mű: Roberto BELLARMINO, *De aeterna felicitate*.

Egy mű három fordítása: Giovanni BONA, *Manuductio ad coelum*. – Latin nyelvű magyarországi kiadások: Claudiopoli, 1703; Nagyszombat 1720 (tízisekkel: Nagyszombat 1732, 1735, 1741, Kolozsvár 1738).

TARNÓCZY István ford. *Menyben vezető Kalauz, mely magában foglalja a' szent atyáknak és a' régi philosophusok tetczésének veleit*, Nagyszombat, 1675, 1720. [Az utóbbi kiadás címe: *Menybe vezető kalauz...*]

[ref.] **HUSZTI István ford.** *Az égre kézen fogva vezető kalauz, mely a' szent atyáknak, és a' böltségeknek régi szeretőinek reguláinak velejét foglalja-bé*, Debrecen – Lőcse, 1705.

SEBE Mihály Ignác ford. *Az égben kézen fogva való vezetés, magában foglalván a Sz. Atyák, és régi böltsék írásainak velejét*, Pest, Eitzenberger, 1773.

TARNÓCZY István ford. *Nagy mesterség a jó élet*, Nagyszombat, 1680. – A fordított mű: Roberto BELLARMINO, *De arte bene moriendi* (Latin nyelvű magyarországi kiadás a 18. században: Eger, 1781.)

TARNÓCZY István, *Holtig való barátság, avagy mi módon kellessék a' beteg és halálra vált embert, avagy megszententzűzött bűnöst segíteni*, Nagyszombat, 1680 k., 1695, 1707, 1722, 1735, 1741, 1754, 1773; Kolozsvár 1689, 1769; Eger 1771; Buda 1817.

Henricus BALDE, *Veritates Christianae, quae modum exhibent bene vivendi et moriendi*, Tyrnaviae, 1697, 1711, 1721, 1725, 1728, [1736 előtt], 1737, 1742, 1743,

1745, 1746, 1752; Claudiopoli, 1729, 1735, [–], 1738, 1739, 1741; Cassovia, 1733; Agriae, 1775.

[ev.] **Ács Mihály**, *Boldog halál szekere, melyet az idvösséges halált kívánó emberek kedvéért, maga az Ur JESUS elkészítet, és az halálnak elől járó követivel s-késérő sereggel edgyütt az ő Irásából szedegetet*, Straßburg, 1702; Lőcse, 1708; Jena [Kőszeg], 1751; Nagyenyed, 1771.

OZOLYI Flórián ford. *Lelki oskola és a jó halálnak mestersége, melyben minden keresztény taníttatik gonosztól el-távozni, és jót cselekedni, hogy jó halállal, boldog ki mulással életét végezhesse, és menyországban az örök életet el-nyerhesse*, Pozsony, 1722; Eger, 1776. – A fordított mű: [HILARIUS a S. ANASTASIO (Anastasius VOCHET)], *Archimedes Christianus, sive speculum tripartitum [...] unde, methodo perfacili impedimenta, incitamenta, adjumenta, ad artem bene, beateque moriendi, rectius addiscendam [...] repraesentantur*, Viennae, Cosmerovius, 1652.

RUSVAI Lőrinc ford. *Örök élet napja, a' boldog halál órája*, Eger, 1756, 1757 (új szedéssel), 1782; Kolozsvár, 1789. – A fordított mű: Giuseppe Maria PROLA, *Dies verae vitae consecratus praeparationi ad sanctam mortem* (fordítás olaszból), Cassoviae, 1740. (Liber gradualisként is terjesztették.)

[ref.] **SZIGETI György ford.** *Jó életnek és jó halálnak mestersége, a melyet irt frantzia nyelven Pictét Benedek, Győr, 1786.*

HERMOLAUS [MORE György], *Boldog halálra el-készítő Imádságok, 's Oktatások*, Bétsben, 1789.³

A kiemelt és részletesebben tárgyalt művek tárgyalása előtt néhány szót ejtek azokról, amelyeket a felsoroltak közül is háttérben hagyok. Tarnóczy István műveit 2015-ben kiadott doktori disszertációjában alaposan elemezte Kónya Franciska, a Giovanni Bona-fordítást (*Menyben vezető Kalauz*) összehasonlította a református Huszti István fordításával (*Az égre kézen fogva vezető kalauz*).⁴ A művet újra lefordította és kiadta Sebe Mihály Ignác (Pest, 1773). Sebe előljáró beszédében „Az Fordítónak, s-Ki nyomtatójának hozzá kapsóltt ajánlásá” szerint nem

³ A műről újabban KÓNYA Franciska, *Hermolaus metszetekkel illusztrált elmékedésgyűjteménye Jézus passiójáról = Kálvária: Keresztútjárás a régi magyarországi irodalomban és művészetben*, szerk. MACZÁK Ibolya, Budapest, HUN-REN–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2025 (Pázmány Irodalmi Műhely – Lelkiségtörténeti tanulmányok, 32), 114.

⁴ KÓNYA Franciska, *Tarnóczy István és a kora újkori meditációs irodalom*, Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó – Bolyai Társaság, 2015 (Doktori dolgozatok, 13).

ismerte egyik előző fordítást sem: „most először Magyarra fordítatott”. Elgondolkodtató, hogy a borsodi alispán leírhatta ezt. Mindenesetre a latin változathoz a mű elterjedtsége révén, talán tanulmányai idejében mint társulati ajándékkönyvhöz, hozzájutott. Tömören összefoglalta az elmélkedésekben megfogalmazott tanítást is: „ez az egy lévén útja az életnek; és ez az egy, az Igazak Bóltessége: Hogy egész életünkben, meg-halni tanuljunk.” Ágoston Péter Bellarmino-fordításáról (*Mennyei boldogság*) egy évtizede lelkiégtörténeti konferenciánkon beszéltem.⁵

Az evangélikus **Ács Mihály** (1631–1708) műve (*Boldog halál szekere*) segíti olvasóját, hogy a *Boldog halál szekere*-nek utasává válhasson. Nem fenyeget, nem ír le paradicsomi állapotokat. Az első részben hosszasan beszél a halált megelőző követekről (szerencsétlenség, betegség és vénség). A második és harmadik rész rövidebb. Azzal foglalkozik, hogy mi biztosítja a mű központi helyén lévő szekér épségét és szépségét. A szekér épségéhez kellenek a jó kerekék (igaz hit; Jézus szenvedésének helyes emlékezete; a feltámadás reménysége; a meghaló ember buzgó könyörgése), az erős tengelyek (igaz hit; békességes tűrés; az isteni segítségben való bizalom; az igaz hitben való állhatatosság); a biztos rúd pedig Istennek idvösségünk felől való esküvéssel tett igaz ígérete). A szépséget, a legfőbb dísz a jó útitárs, az Úr Jézus jelenti, aki mutatja az utat. A harmadik részben a szekér után járó emberekről, a halottak helyes siratásáról van szó, többnyire verses sorokkal: beszélgetés-mintákat kapunk a halottakról és a halottak is megszólalnak (amint a korszak temetési verseiben).

A mű tulajdonképpen rendhagyó módon megírt katekizmus. A 18. században négyszer adták ki. Szerzője nem törekedett sem az elrettentés, sem a csalogatás irodalmi eszközeinek alkalmazására. Olvasmányos mondandóját mindig bibliai idézetekkel támasztja alá, azokat latinul is közli, megadja lelőhelyüket, ami azonban a jó stílusú, arányos mondatokat alkalmazó elbeszélést töredezetté teszi. Gyakran alkalmaz példázatokot, forrásjelzés nélkül. A *Kegyes Olvasóhoz* címzett ajánlásában így fogalmazta meg műve katekizmus-jellegét:

⁵ SZELESTEI N. László, *Roberto Bellarmino Mennysországa Ágoston Péter fordításában (1674) = Menny és pokol a barokk kori ember életében*, szerk. BÁTHORY Orsolya, Budapest, MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2014 (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiégtörténeti tanulmányok, 7), 355–362.

[...] ez fő titulus alatt, Boldog halál szekere, az egész keresztény hűtnek artikulusi befoglaltatnak; holott, fölhalálok itten az Isten Igéjének hatalmát, a Szentháromságnak bizonyos voltát, az Atyaistennek szerelmét, a Krisztusnak érdemét, a Szentlélek Istennek erejét, a bűnnek utálatosságát, a Törvénynek vádolását, a mi megigazulásunknak, nem cselekedetinkbül, hanem egyedül csak a Krisztus érdemének nekünk tulajdonításából való létét. Az elsteknek kegyelemben való bevétele, a szent Szakramentumoknak idvösséges gyümölcsét, etc etc. Fölhalálok itten ezen kívül az emberi életnek külömb-külféle sorsát, szerencsés és szerencsétlen állapotját, mindazonáltal mindeneknek, Istennek bölcs tanácsából és jóra fordító szent akaratjából való létele; megemlékeztet utoljára amaz Krisztus édességes mondásáról Matth. 11, 18. Jövetek énhozzám mindnyájan etc etc. Én meg nyugodtlak titeket etc. etc. Menj tehát Kegyes Olvasó ez szívesen hívó Úr Jézushoz, és így minden kétség kívül nyugodalmat lősz önára, mind ez életben 's mind pedig az örök dicsőségben, melyre segítjen maga az Úr Jézus mindnyájunkat a Boldog halál szekeren [...]⁶

A református **Szigeti György** fordítása (*Jó életnek és halálnak mestersége*, Bénédikt Pictet genfi prédikátor művéből) formájában még jobban hasonlít a katekizmushoz. Az élet és halál témakört kérdés-feleletek formájában járja körül, a 42 kérdés-felelet mindegyike után elmékedések és könyörgések nyugtatják a könyv olvasóját, űzik el a haláltól való félelmet.

Azt gondolnánk, hogy katolikusoknál az elmékedésekben is nagy szerepet játszanak a képzőművészeti emlékekben látható és prédikációkban olvasható négy végső dologról szóló érzelmi ráhatások (félelemkeltés vagy a mennyek utáni vágyódás élesztgetése). A felsorolt művek közül csak a 17. században írtakban találkozunk ezzel, ám ott sem áll központi helyen. Ilyen például Henricus Balde alább részletesen tárgyalt, a keresztény hitigazságokat bemutató műve. Még korábbi szerzőtől, Roberto Bellarminótól fordított Ágoston Péter és Tarnóczy István. Tarnóczynál (*Nagy mesterség a jó élet*) ezt olvashatjuk: „elfogynak itt az én szavaim, mikor azt akarom magyarázni, amit elmémben gondolok.”⁷ Ágoston Péter fordításához (*Mennyei dicsőség*) így írt könyvajánlásában:

Ó boldog Isten, minémű helynek kell annak lenni, melyben annyi számlálhatatlan lelkek, megváltozhatatlan szépségben ezerszer nagyobb fényességben a napnál lesznek. Bizony ha abba, bárcsak legkisebbik ablakján is, ember bete-

⁶ A *Boldog halál szekere* kép a modern irodalomban több szerzőnél előfordul. Például: Gárdonyi Géza egyik elbeszélésének a címe is: *Boldog halál szekere*.

⁷ TARNÓCZY, ford., *Nagy mesterség a jó élet*, p. 251.

kinthetne, ha szinte az Istent ő magát is, és az ő szenteit, nem látná is, mindazáltal mind ételről, mind itálról örökké elfeledkeznek, és ez világi gyönyörűséget, épületeket, gazdagságokat, Uraságokat hangyák fészkeinek mondaná [...]»⁸

A mennyország kószolgatása, annak szépségének leírása a barokk kori katolikus szerzők tollán röviden másutt is előfordul, főleg bibliai idézetekkel támogatva. Ha az örök boldogság a téma, a vágyódás felkeltése a cél. A moralizáló, életátalakítást célzó elmélkedésekben a 18. században már a fenyegető hangnem (főleg a pokoli kínok részletező leírása) egyre ritkább. Úgy tűnik, az elmélkedés műfaja ekkor már nem bírta el a szenvedések leírását, a jó útra, a mennybe vezető útra terelgetés elérését nem fenyegetésekkel, hanem a kijelölt bibliai út felvázolásával tárták az olvasók elé. A helyes életút alakításának bemutatása fontosabb volt, mint a kárhozat képével való elijesztése. A túlvilág konkrét leírásai fokozatosan kiszorultak az ekkor keletkezett művekből. Természetesen a keresztyén követelmények jelen vannak, akár parancsok, tiltások formájában is, de ezekből a művekből nem a félelem által való jó útra térítés, jó úton tartás árad, amely még a 20. század közepén is belém ivódhatott a katekizmusból, prédikációkból, egyéb irodalmi és művészeti emlékekből. Ezzel mintegy párhuzamos jelenség a 18. században, ahogy a penitenciális missziózás látványosságra, érzelmi ráhatásokra épülő gyakorlata helyett a kateketizáló missziók kerültek előtérbe.⁹

Henricus Balde (1619–1690, belga jezsuita) *Veritates Christianae* című műve a katolikus hitről ad alapos áttekintést, a címben megadott magyarázat szerint: a jó élet, a jó halál érdekében. Bőséges benne a halál és élet kérdéséről, bűnökről és erényekről szóló tanítás. Az 56–61. fejezetekben az utolsó ítéletről, a pokolbeli szenvedések fajtáiról, azok örökkévalóságáról olvashatunk, félelmet keltő képekkel is. A 62. fejezettől a lélek mennybe juthatásának a lehetőségeit sorolja, bőséges idézetekkel, konkretizálva hívek, majd egyháziak számára az irgalmasság testi és lelki cselekedeteit, a tökéletesedés útját. Az utolsó (85.), terjedelmes fejezetben az ellenség szeretetére tanít. A kötetet az iskolázott hívek körében is terjesztették.¹⁰

⁸ ÁGOSTON, ford., *Mennyei dicsőség*, (4r.

⁹ Vö. *A 18. századi Keresztyén Oktatás Társasága Magyarországon = Az idő és tér szerepe a barokk kori lelkiesség alakulásában*, szerk. SZELESTEI N. László, Budapest, MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiesség Kutatócsoport – Eötvös Loránd Kutatási Hálózat, Budapest, 2020, (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiégtörténeti tanulmányok, 28), 127–137; ebben a kötetben: 215–224.

¹⁰ Knapp Éva vallásos társulatokat tárgyaló monográfiájában Balde *Veritates Christianae* című művének 15 kiadását említi, ebből egy-egy a besztercebányai, illetve az egri Mária

Az Európa-szerte elterjedt mű a jezsuitáknál gyakran szerepelt vallási társulatok ajándékkönyveként, rendszeresen terjesztették graduális könyvként, téziseket, diákorációkat csatoltak hozzá. Nagyszombatban 1711-ben, 1720-ban 1728-ban nyomtatták ki a művet, Kolozsvárott 1729-ben, Egerben 1775-ben. Magyar nyelvre tudtom szerint nem fordították le. A Petrik-féle bibliográfia e művet több mint három tucat kiadással szerepelteti. A kinyomtatás és a kiadás közötti nagy eltérés magyarázatot igényel.

A 18. században gyakran előfordult, hogy egy nyomda nagy példányszámban tett közzé olyan művet, amelyet terjesztendőnek és eladhatónak vélt. A raktáron maradt példányokat különféle vizsgák alkalmából néhány lapos tézisek kíséretében tudták terjeszteni. A tézisek hozzáadása történhetett az eredeti címlap meghagyásával, de legtöbbször új címlapot nyomtattak a mű elé, amely feltüntette a vizsga adatait, a vizsga idejével együtt, de más módjai is voltak a tézisek jelölésének.¹¹ A kinyomtatás évében, vagy később társulati ajándékkönyvként is terjesztették ezeket a köteteket. Ezt a társulati könyvnek kiadott mű eredeti, vagy új címlapjáról tudjuk meg. Nemzeti bibliográfiánk, a kiadás tényére figyelve a vizsga vagy az ajándékozás időpontját tünteti fel a raktáron talált művek terjedelmes graduális könyvekké válásáról, így kerül egy korábban kinyomtatott mű jóval több évszámmal a bibliográfiába, mint a kinyomtatás ténye.

A *Veritates Christianae* könnyen hozzáférhető példányainak kézbevétele alapján felállítottam ezek kiadási sorrendjét. Balról feltüntetve a nyomtatás tényleges időpontja, kissé beljebb kezdve a későbbi terjesztés ideje, helye és változatai.

1697[?], Nagyszombat, (RMK II 1889). Példányt nem sikerült látnom. Az OSzK-ban ezen a jelzeten 1720-ban kinyomtatott címlap nélküli példány van. Szabó Károly az évet az általa egyedüli lelőhelyként jelzett Szent-antali franc. zárda példányáról írhattata le. A megadott terjedelem: 291, [11] p., 12r.

látogatása-társulat ajándékkönyve. (KNAPP Éva, *Pietás és literatúra: Irodalomkínálat és művelődési program a barokk kori társulati kiadványokban*, Budapest, Universitas, 2001, 70, 190, 196.) – Balde művének újabban feltárt terjesztési változatai között további három társulati ajándékkönyv szerepel.

¹¹ KOMJÁTHY Miklósné, *Libri graduales*, Budapest, 1974, kézirat; BÁNÁTI Istvánné, *Példagyűjtemény a régi könyvek leírásához, különös tekintettel a latin nyelvű művekre, tézisekre*, Budapest, 2003.

- 1711, Nagyszombat, (RMK II 2420). *Veritates christianae, quae modum exhibent bene vivendi et bene moriendi*, Tyrnaviae, Acad., [6], 288, [12] p., 12r.
Az OSzK-ban két példány található, A és B variáns.
- 1720, Nagyszombat, *Veritates Christianae, quae modum exhibent bene vivendi et bene moriendi*, Tyrnaviae, Acad., [6], 7–291, [10] p., 13 cm. (Példány: OSzK, 292.192)
- 1721, Nagyszombat, *Veritates Christianae* [...] devotis S. P. Ignatii cultoribus ab Inclyta Facultate Theologica oblatae dum deferente Georgio Raicsani [...] decano [...] Paulus de Batthyán [...] in Academica [...] basilica die prima devotionis Novendialis, seculari Sacrificio divo patriarchae Ignatio eiusque posteritati certum victoriarum augurium a pampelonensi casu ominaretur. [Tyrnaviae, Acad.], (1721), [6], 7–291, [10], 31 p., 13 cm. (A kötet végéhez kötve:) *Victoriae augurium Pampelona* quo Melior seculi sui Scipio suis, filiorumque palmis Divus Societatis Jesu Patriarcha et conditor Ignatius praelusit Anno 1521 cui Anno 1721. seculari altero [...] deferente [...] Georgio Raicsani [...] decano oratore Paulo de Batthyán [...] logices auditore Coll. C. G. R. H. Convictore. (Példány: OSzK, 316.851)
- 1725, Nagyszombat, *Veritates Christianae* munificentia [...] Martini Josephi Garday [...] Almae Congregationis B. V. Mariae Elisabeth Visitan-
tis in Collegio Soc. Jesu Neosolii erectae [...] Sodalibus ejusdem congregationis in strenam oblatae, 1725. Tyrnaviae, Acad., [8], 7–291, [10] p., 13 cm. (Példány: OSzK, 309.785)
- 1725, Nagyszombat, *Veritates Christianae* [...] Almae Sodalitatis sub titulo Beatae Virginis Mariae sine labe originali conceptae in Academico Collegio S. J. Tyrnaviae erectae, et confirmatae Anno 1725, Tyrnaviae, Acad. 291 [10] p., 12r, 13 cm. (Példány: MTAK, Theol. O. 739.)
- 1725, Nagyszombat, (1720-as címlapú példány elé kötve:) *Fortior ex casu D. Ignatius Loyola Soc. Jesu Fundator* [...] panegyrico celebratus, dum Inclyta Facultas Theologica Tyrnaviensis solennem tutelari suo Novendialem cultum auspicaretur deferente Joanne Baptista Praeschern [...] decano, oratore [...] Daniele Engelberg, Logices studioso, Semin. Mariano Szelepcséniano Convictore, Tyrnaviae, Acad., 1725. [31], [6], 7–291, [10] p., 13 cm. (Példány: OSzK, 318.105–318.106)
- 1725, Nagyszombat, *Veritates Christianae, quae modum exhibent bene vivendi et bene moriendi* [...] recusae dum Inclyta Facultas Philosophica in

Academico D. Joannis Baptistae Templo consvetis Tutelarem suum prosequeretur [...] deferente [...] Francisco Xav. Roys [...] decano, [...] oratore [...] Joanne Francisco Ignatio Földvály. Tyrnaviae, Acad., 1725, [30], [6], 7–291, [10], p. (A kiadvány előtt:) *Thaumaturgus Orientis Philosophus S. Franciscus* oratoria dictione celebratus, dum in Incluta Facultas Philosophica in Academico D. Joannis Baptistae Templo [...] Tutelarem suum prosequeretur [...] deferente [...] Fra. Xav. Roys [...] decano, oratore Jo. Fr. Ignatio Földvály [...] Coll. Gen. Cleri Reg. Hung. Al., Tyrnaviae, Acad., 1725. (Példány: OSzK, 317.478–317.479)

- 1728, Nagyszombat, *Veritates Christianae, quae modum exhibent bene vivendi et bene moriendi* [8], 9–428, [6] p., 15 cm. (Példány: OSzK, 296.146)
- 1730, [Bécs?], *Veritates Christianae, quae modum exhibent bene vivendi et bene moriendi* [...] *olim propositae, nunc in strenam oblatae* almae Sodalitati B. V. Mariae Elisabetham Visitantis in [...] Viennensi Societatis Jesu Seminario [...] Ignatii et Pancratii erectae et confirmatae, anno [...] 1730 [?], Tyrnaviae, (1729), Acad., [2], 428, [6] l. (A Petrik-féle bibliográfia a bécsi ferencesek könyvtárában jelez példányt.)
- 1733, Kassa, *Veritates Christianae, quae modum exhibent bene vivendi et bene moriendi* [...] honori [...] Mathiae Gorliczki [...] dicatae, dum in [...] Universitate Cassoviensi Anno 1733. Mense Junio [...] conclusiones ex universa philosophia publice propugnaret Joan. Gorliczki [...] praeside Stephano Dzian. [S. l.], (1733), [8+6], 9–428, [6] p., 14 cm. (Példány: OSzK, 319.220)
- [1736 (előtt?)], ?, *Pretiosissimus et vere aureus libellus* [...] *in quo Veritates Christianae ita clare* [...] *proponuntur* ut cujusque [...] animum ad sectanda aeternae salutis proficua permovere possint, Tyrnaviae, Acad., [4], 9–428, [6] p., 14 cm.
(A címlap verzóján ajánlással:) Sodalitatis Mariane! Libellum tibi, recepto Sodalitatum more, pro Annuo Munusculo offero [...] Alma Sodalitas Annunc. B. V. M. (A címlap utáni levél verzóján metszet:) *Miraculosa Imago B. M. V. in Claudiopol. Templo S. I.* – J. M. Martin sc. Vien.¹² – Poss Ex Lib. B. Petri Apoc 1736. – Példány: OSzK, 323.665 ← Tod. 5409)
- [1736–1739] között, Nagyszombat, (*Veritates christianae*...) (A kiadvány előtt:) *Sanctitudo Dñi Ignatii de Lojola* in amore maxima panegyrica dictione proposita, dum Incluta Facultas Theologica in Academica [...] Basilica annuos Tutelari suo honores persolveret, deferente R.

¹² Ana DUMITRAN, HEGEDŰS Enikő, Vasile RUS, *Fecioarele înlăcrimate ale Transilvaniei: Preliminarii la o istorie ilustrată a toleranței religioase*, Alba Iulia, Altip, 2011, 79–72 (nr. 20). – Létezik olyan *Pretiosissimus*... című példány is, amely a nr. 28. metszetet tartalmazza. (Leírása uott, 166. jegyzetben.)

- P. Josepho Früewirdt [...] decano [...], oratore Michaelae Claus [...] logices audire [...] Tyrnaviae, Acad., [20+6], 9–428, 428, [6] pp., 14 cm. (Példány: OSzK, 321.691)
- 1737, Nagyszombat, *Veritates christianae, modum bene moriendi exhibentes* [...] auditoribus oblatae dum assertiones [...] de Deo uno et Trino in conventu Tyrnaviensi [...] Anno 1737. [...] publice propugnarent Michael Kabarecz [...] Zoerardus Kovacsics [...] praeside Rajmundo Szent-Györgyi, Tyrnaviae, Leop. Berger, [10], 9–428, [6] p., 14 cm, (Példány: OSzK, 292.210)
- 1742, Nagyszombat, *Veritates Christianae, quae modum exhibent bene vivendi, et bene moriendi* [...] dum theses theologicas [...] in Universitate Tyrnaviensi [...] publice propugnaret [...] Joannes Török [...] praeside Francisco Craffheiden [...] auditoribus oblatae, Tyrnaviae, Acad, 1742, [14], 9–428, [6] p., 13 cm. (Példány: OSzK, 319.423)
- 1745, Nagyszombat, *Veritates Christianae, quae modum exhibent bene vivendi et bene moriendi* [...] dum conclusiones philosophicas in [...] Universitate Tyrnaviensi [...] Anno 1745. [...] publice propugnaret [...] Mathias Süleki, [...] praeside Michaelae Fodor, [10], 9–428, [6] p., 13 cm. (Példány: OSzK, 131.520)
- 1746, Kassa, *Veritates Christianae, modum bene vivendi et bene moriendi* [...] concinnatae, nunc d[omi]nis Sodalibus Almae Sodalitatis Majoris sub titulo B[eatae] M[ariae] V[irginis] Elisabeth[am] Visitantis, Cassoviae erectae ac confirmatae in strenam datae anno [...] 1746, Cassoviae (1746), Acad., 428, [6] l. (Példányt nem láttam.)
- 1752, Nagyszombat, *Veritates Christianae de modo bene vivendi* [...] dum conclusiones ex universa philosophia rationali [...] in Conventu Magno-Varadiensi [...] propugnandas susceperunt Bonaventura Ács, Franc. Petro, Antonius Hablik [...] Anno 1752. [...] praeside Franc. Muhoray [...] auditoribus oblatae. Tyrnaviae, Acad., 1752, [10], 9–428, [6] p., 13 cm (Példány: OSzK, 296.149)
- 1740, Bécs (!), [Etérő címmel, amelyet átvesz a nagyszombati tézisfüzet is.]
1743, Nagyszombat. *Liber vitae in schola mortis, seu Lectiones vitales in quibus traditur ars bene vivendi et sancte moriendi* [...] auditoribus oblatus, dum universam theologiam scholasticam [...] Tyrnaviae in aedibus Divo Josepho Sacris Ordinis Sancti Pauli Primi Eremitae Anno 1743. [...] publice propugnaret Paulus Kiran [...] praeside Gerardo Dónyi [...], [12], 328, [10] p., 21 cm. (OSzK, 307.390)
- 1735?, Kolozsvár [alappéldányt nem sikerült találnom.]
- 1735, Kolozsvár, *Philosophia Christiana de recta vivendi ratione*, dum in [...] Acad. Soc. Jesu Claud[iopoli] positiones universae philosophiae publice propugnaret [...] Joannes Gall [...] praeside Georgio Daróczi [...] auditoribus oblata 1735. Mense Augusto + *Brevis tractatus de dilectione inimicorum + Pius affectus ad Jesum Crucifixum, orantem*

- pro suis inimicis: ex Meditat. P. Crasset S. J., Claudiopoli, Acad., (1735), [18, (címlap, ajánlás, tézisek)], 7–354, [5], 82, [2] p. 13 cm. (Példány: OSzK, 318.103)*
- 1737, Kolozsvár, *Veritates Christianae quae modum exhibent bene vivendi, et bene moriendi*, clara [...] ad considerandum methodo propositae [...] dominis, sodalibus Beatae Mariae Virginis Elizabeth Visitantis in strenam oblatae Agriae anno 1737. + *Brevis tractatulus de dilectione inimicorum* + *Pius affectus ad Jesum Crucifixum, orantem pro suis inimicis: ex Meditat. P. Crasset S. J. Claudiopoli, Acad., [1737], [16], 7–354, [5], 82, [2] p., 14 cm (Példány: OSzK, 324.029)*
- 1738, Kolozsvár, *Veritates Christianae, quae modum exhibent bene vivendi, et moriendi*, dum in [...] Academia Claudiopolitana positiones universae philosophiae publice propugnaret [...] Ladislaus Barcsa [...] praeside Nicolao Janosi [...] auditoribus oblatae anno salutis 1738, Claudiopoli, Acad., [16], 7–354, [5], 82, [4] p., 14 cm. (Az ajánlás végén, p. [12]: *Effigies Claudiopolitanae Thaumaturgae Iconis B. M. V.* (alatta vers).¹³ (Példány: OSzK, 327.314)
- 1739, Kolozsvár. *Veritates Christianae, quae modum exhibent bene vivendi et moriendi* [...] dum in Conventu S. P. N. Francisci Strictioris observantiae Civitatis Cibiniensis theses ex universa philosophia publice propugnaret [...] Adamus Simon [...] praeside Sebastiano Bodó [...] auditoribus oblatae anno [...] 1739. + *Brevis tractatulus de dilectione inimicorum* + *Pius affectus ad Jesum Crucifixum, orantem pro suis inimicis: ex Meditat. P. Crasset S. J. Claudiopoli, Acad., [12], 7–354, [5], 82, [2] p. 14 cm.*
[A cl., ajánlás és tézisek után: Hymnus ad B. V. Mariam, Excerptus ex Historia de Thaumaturga Claudiopolitana ejusdem Icone, edita Anno 1736. (Inc. Maria nomen dulcius..., 20 sor), a verzón met-szet: *Effigies Claudiopolitanae Thaumaturgae Iconis B. M. V.*, alatta 4 + 2 sor vers, + Praefatio Authoris].¹⁴ (Példány: OSzK, 311.118)
- 1741, Csíksomlyó?, *Veritates Christianae, quae modum exhibent bene vivendi, et moriendi*. Dum Theses Universae Aristotelico-Scoti philosophiae in Principali Conventu Csikiensi ad B. V. Visitantem Provin. Transylv. Frat. Min. strict. observantiae publice propugnandas subirent [...] Martinus Peterffi, et Sigismundus Petres [...] praeside [...] Matthaeo Sükösd [...] auditoribus oblatae Anno [...] 1741.

¹³ *Uo.*, 81–82, nr. 28., leírás: 167. j.

¹⁴ *Uo.*, 81–82, nr. 28., leírás: 168. j.

Mense Sept. [...] + *Brevis tractatulus de dilectione inimicorum* + *Pius affectus ad Jesum Crucifixum, orantem pro suis inimicis: ex Meditat. P. Crasset S. J.* Typis Principalis Conventus B.V. Visitantis, (1741). [12], 7–354, [6], 82, [2] pp., 13 cm. (Példány: OSzK, 227.681)

1741, Kolozsvár, *Veritates Christianae* [...] olim editae, nunc vero [...] honoribus [...] dominorum, [...] dum in [...] Acad. Claudiopolitana suprema philosophiae laurea ornarentur promotore [...] Joanne Nagy [...] a neo doctoribus condiscipulis dicatae Anno 1741. Mense Augusto Die 16. + *Brevis tractatulus de dilectione inimicorum* + *Pius affectus ad Jesum Crucifixum, orantem pro suis inimicis: ex Meditat. P. Crasset S. J.* Claudiopoli, Acad., 1741, [4] 7–354, [5], 82, [2+2] p., 15 cm. (Nomina promotorum + tézisek a kötet végén.) (Példány: OSzK, 319.435)

Meglepően nagy a tarkaság a felsorolt leírásokban! Például a nagyszombati 1720-as nyomtatás 1725-ben nagyszombati és besztecebányai társulati ajándékkönyvként is szerepel, ugyanebben az évben Loyolai Szent Ignác és Xavéri Szent Ferenc napján elmondott diákorációt is mellékeltek egyes példányokhoz.

Az 1728. évi nagyszombati nyomtatás egyes példányai Bécsben társulati ajándékkönyvek, 1733-ban kassai, 1752-ben nagyváradí téziseket kötöttek elébe, 1736-ban eltérő címmel a kolozsvári Gyümölcstó Boldogasszony Társulat ajánlásával, 1736–1739 között Szent Ignác napján elmondott diákorációval, gyakran (1737, 1742, 1745, 1752) vizsgákat feltüntető címlappal fordulnak elő, 1746-ban társulati ajándékkönyv Kassán.

Kolozsvárott 1735 körül nyomtatták ki Balde művét, a következő években (nemcsak kolozsvári, hanem csíksomlyói és nagyszebeni) vizsgák alkalmából új címlappal terjesztették, de előfordul az egri Gyümölcstó Boldogasszony Társulat 1737. évi ajándékkönyveként is. Érdekes eset, hogy Nagyszombatban 1743-ban a bécsi jezsuitáknál 1740-ben, eltérő című (de a *Veritates Christianae*val azonos szövegű) Balde-mű (*Liber vitae in schola mortis, seu Lectiones vitales in quibus traditur ars bene vivendi et sancte moriendi*) elé helyeztek el téziseket. 1736-ban valószínűleg Kolozsvárott is eltérő címet (*Pretiosissimus et vere aureus libellus [...] in quo Veritates Christianae ita clare [...] proponuntur*) nyomtattak az 1728-ban Nagyszombatban készült alapszöveg elé. Ugyancsak Kolozsvárott *Philosophia Christiana de recta vivendi ratione* címmel új címlap áll a saját nyomdában készült *Veritates Christianae* előtt.

Balde művét Nagyszombatban és Kolozsvárott is többszöri felhasználásra szánhatták. A kolozsvári kiadás abban is különös, hogy a mű utolsó fejezete külön lapszámozással kezdődik, a külön terjeszthetőség lehetett ennek az indoka. Kolozsvárott a Könnyező Szűzanya metszete többször szerepel mellékletként. További érdekességek is kiderülnek annak, aki a fentebbi leírásokat alaposan tanulmányozza.

Vizsgálódásom tanulsága, hogy a 18. századi nyomtatványokról készült statisztikák nem mindig tükrözik a címlapokon feltüntetett nyomdák teljesítményét, hiszen a felsorolt kiadványokban az új címlapot csak néhány lappal együtt nyomtatták, míg az a könyv, amihez kötötték, terjedelmes, ám nem új nyomtatás, sőt nem is mindig azonos műhelyben készült, gyakran több évvel, esetleg több évtizeddel korábbi kiadvány. A kérdésre már korábban is felhívták kutatók a figyelmet.

A mariánus ferences provincia szerzetese, **Ozolyi Flórián** (1683–1755) 1722-ben Pozsonyban terjedelmes fordítást tett közzé: *Lelki iskola és a jó halálnak mestersege, mellyben minden keresztény taníttatik, gonosztól el-távozni, és jót tselekedni, hogy jó halállal, boldog ki mulással életét végezhesse, és meny-országban az örök életet el nyerhesse*. Lukácsy Sándor 1993-ban részletet közölt a fordításból, ezzel a megjegyzéssel:

Kár, hogy a Lelki iskola szövegét nem tudjuk a latin eredetivel összevetni, megállapítandó, hogy művészi stílusából mi a szerzőé, mi a fordítóé. De az bizonyos, hogy a 18. század első felének egyik leg-szebb magyar könyve ez: szokatlanul ideges és merészen egyéni dik-ció.¹⁵

Azóta sem említették a latin forrást, pedig a kiadványban közölt cenzori vélemény megnevezi azt, *Archimedes Christianus*, a szerző pedig Hilarius a S. Anastasio [Anastasius Vochet] sarutlan kármelita szerzetes (1631–1656). Lukácsy más alkalommal is közölt részletet Ozoly fordításából.¹⁶

A fordító úgy érezte, hogy a *Lelki iskolához* hasonló művekkel az olvasó többször is találkozhat. Így fejezte ezt ki:

¹⁵ LUKÁCSY Sándor, *Szép magyar íróknak mindeneket gyönyörködtető kertecskéje: Ozolyi Flórián (1683–1755)*, Kortárs, 37, 1993/3, 103–104. – Ozolyi életéről: FÁY Zoltán, *Lapszéljegyzetek: Halálra vált ember imádsága I*, Magyar Nemzet, 2005. március 19 (75. sz.), 39.

¹⁶ LUKÁCSY Sándor, *Egy szekvencia három időben*, Holmi, 2, 1990/október, 1179–1186. Lukácsy a szövegeket az 1776. évi egri kiadásból közölte, bizonyos nyelvjárási sajátosságokat átírva. (LUKÁCSY, Kortárs, 37, 1993/3, 103–104 ← *Lelki iskola*, 1722, 18–21; 1776, 14–17 ← *Archimedes Christianus*, 1652, 33–35; LUKÁCSY, Holmi, 2, 1990/október, 1183 ← *Lelki iskola*, 1722, 198–199; 1776, 228–230 ← *Archimedes Christianus*, 349–350.

De találkoznék talám valaki, a' ki azt mondaná itten: Ez a' Lelki Iskola, ez a' jelen-való jó halálnak Mestersége nem egyéb, hanem kétszer főtt abajdotz Káposzta, a' melly már tiszszer-is ujonnan ismét meg-főzetett, százszor irattatott, ezerszer magyaráztatott [...]

Mindenesetre jó Ozoly stílusa, itt-ott magyar vonatkozású részleteket helyezett el, másutt rövidített.

Kassán 1740-ben latinul is megjelent Giuseppe Prola *Giorno di vera vitájának* latin fordítása,¹⁷ amelyet a szalvatoriánus provincia ferences szerzetese, **Rusvai Lőrinc** (†1755)¹⁸ fordított magyarra *Örök élet napja, a' boldog halál órája* címmel. Megjelent 1756-ban, 1757-ben és 1782-ben Egerben, majd 1789-ben Kolozsvárott. Az 1757. és az 1782. évi egri kiadáson is az szerepel, hogy „másodszor” adták ki. Az 1757. évi kiadás új szedéssel készült, egyes részek sorrendisége is változott benne. Az általam látott példány címlapja téziseket is feltüntet. A címlap alapján a szakirodalom fordításként említi a művet, ám az gyakran meglehetősen önálló fogalmazás, forrásánál jóval rövidebb. A magyar változat *Elöl járó intésében* háromféle készülétről esik szó: 1. a közönséges készüllet, azaz a parancsolatok folytonos megtartása, 2. bizonyos időben „bár csak egy nap esztendőben” elvonulás a világtól, „a' mint halála óráján akarna készen találtatni” az ember, 3. súlyos betegségben, életünk végén. A könyv a középső alkalmat járja körül, „a készüllet napja”-ról szól. Előző este kezdődik, állomásai imák és elmélkedések közti gyónás, áldozás, tökéletes testamentumtétel (ha van miről), „hogymásoknak háborúságot ne hagy magad után”, este a reménységről való elmélkedés elolvasása, és „minden jó cselekedetidet, szenvedéseidet ajánljad Istennek a' boldog ki-múlásért.” A szerző a készülletet gyönyörűségnek nevezi, hiszen:

Érzetted ezt a' lelki gyönyörűséget, valahányszor büneid, terhét le-tévén a' Sz. Gyónásban Istennel meg-békélvén meg-könnyebbedett lelked. Mennyivel inkább ez a' készüllet könnyebbíti, és vigasztalja lelkedet; mert ámbár Ég, föld fel-forduljon, reád szakadgyon; elég, hogy készen találtatván tiéd az Isten. *Én Istenem Én Mindenem.* [Jegyzet:] S. Franc. Seraph.”

A halálról három kérdéskört tárgyal a kötet: 1. Mi szorongatja az halálos beteget? 2. Mi vigasztalja az halálos beteget? 3. Mire tanít a halál emlékezete? Illő

¹⁷ A kötetet liber gradualisként is terjesztették. (Ezzel most nem foglalkoztam.)

¹⁸ Rusvai Lőrincről: FÁY Zoltán, *Rusvai Lőrinc magyarságképe: Az Apokalipszis lovasától a hét vezérig*, Magyar Nemzet, 2000. augusztus 19 (194. sz.), 30.

zsoltárok, vers és könyörgések kísérik az elmélkedéseket, előttük magyarázattal, imák kíséretében. Áttekinthető, egyszerű szerkezetű, egyszerű embereknek szóló műről van szó, ez lehet magyarázata az ismételt magyar nyelvű kiadásoknak. A testamentum készítésének fontosságáról írott fejezet elgondolkodtathatta azokat is, akiknek vagyona volt. (A testamentomhagyás némelyik magyar kiadásból elmarad.)

A fentebb röviden bemutatott művek szerzői (Henricus Balde, Giuseppe Prola, Hilarius a S. Anastasio) a 17. században éltek, a lélek halhatatlanságáról, örökkévalóságáról elmélkedve azonban ekkor sem a pokol elrettentő képeivel akarták a híveket a mennyország felé terelgetni.

Ozoly Flórián az 1652-ben latinul kiadott *Archimedes Christianus* című művet fordította magyarra 1722-ben. Ezzel szinte egy időben, helyen és környezetben szólaltatta meg magyarul Újfalusi Judit (a ferencesek szerzetes-családjához tartozó klarissza apáca) a kapucinus Martin von Cochem *Das Grosse Leben Christi* című (először 1677-ben megjelent) imakönyvét, ám annak magyarra fordításakor a pokolleírásokat tartalmazó részeket elhagyta. Cochem törekvései, félelmet keltő képei megfelelnek a korabeli jezsuita missziókban alkalmazott módszereknek.¹⁹ Frauhammer Krisztina *A Makula nélkül való tükkörrel* foglalkozva a pasztorációs, a korabeli népmissziók gyakorlatát szeme előtt tartó kapucinus szerzetes, illetve a fordító Újfalusi eltérő céljával magyarázta a kihagyásokat: a klarissza apáca „Krisztus és Mária életét kívánta középpontba állítani”.²⁰

Az említett jezsuita hittérítés a penitenciális missziók helyett egyre inkább kateketizáló missziózásba kezdett. A katekizmus a parancsolatok, tiltások; a kérdés-feleletek formában megfogalmazott oktató könyv nem tudta ellensúlyozni a korábban betáplált félelmeket. A hívek tudatát, érzelmeit nem a *Biblia* olvasása, nem

¹⁹ A jezsuiták bűnbánatkeltő módszeréről érzelemtörténeti elemzés: SZÁRAZ Orsolya, *A bűnbánat színháza: A jezsuita népmissziós prédikáció a 17–18. századi Itáliában*, Budapest, Gondolat, 2023 (Italianistica Pannonica, [5]).

²⁰ FRAUHAMMER Krisztina, *Ami a Makulából kimaradt... – Martin von Cochem Krisztus-életrajzának pokolról és mennyországról írt fejezetei = Menny és pokol a barokk kori ember életében*, szerk. BÁTHORY Orsolya, Budapest, MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2014 (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti tanulmányok, 7), 121–134. (A mű hasonmás kiadása: *Makula nélkül való tükkör, mely az üdvözítő Jesus Krisztusnak és szent szüleinek életét, úgy keserves kinszenvedését és halálát adgya elé*, UJFALUSI Judith által cseh nyelvből [...] fordítottatott, [az utószót írta FRAUHAMMER Krisztina], Budapest, Pytheas, 2015.)

az elmélkedések, hanem a prédikációk, népénekek, valamint a tananyagként tekintett katekizmus alakította. Az utóbbi uralkodó volta már nem elrettentő képkel, hanem a parancsok szigorúságával segített a 20. század közepéig életben tartani a belénk íódott megfélemlítést. Az a kép, amelyet a halálról való elmélkedések a 18. században sugalltak, azok a magatartási kívánalmak, erkölcsi normák, amelyeket ezekben a kiadványokban olvashatunk, a jó halálhoz, a boldog halálhoz vezető keresztény utat tárták a hívek elé, de a műfaj szűkebb körű használata csak kis mértékben tudta csökkenteni a pokolról terjesztett/elterjedt borzalmakat.

GÁBOR CSILLA

*Etikai és lelkeségi normaközvetítés
Vásárhelyi Gergely elmélkedőkönyvében*

Előjáróban: mozaikkockák a morálteológiai kontextusról

A lelkeségi irodalom tipikus kora újkori szövegformájának, az elmélkedésnek mai megítélésében és értelmezésében többnyire elsődleges a személyes istenkapcsolat mibenlétere, folyamataira, működési módjaira fordított kutatói figyelem. Ezt hangsúlyozza például Erdei Klára 1990-es monográfiája, amikor óvatos, lehetőleg általános érvényű funkcionális műfajdefinícióra tesz kísérletet, nem hallgatva el, hogy egy roppant változékony és rugalmas jelenségről van szó: eszerint tehát az elmélkedés célja Istenhez emelni a lelket, Istent pedig a lélekben az önismeret révén megtapasztalni. Ennek megfelelően kettős a struktúrája: egyfelől a szubjektív konfesszió, másfelől az objektív hitigazság vezérli.¹ Továbbá fontos vizsgálati szempont az, amely az elmélkedést mint önként vállalt önfegyelmzési rendszert tekinti, miközben számbaveszi azokat a mentális és fizikai gyakorlatokat, amelyek segítik az elmélkedőt az önmagáról alkotott kép ki-, majd átalakításában.² A moralitás kérdése itt nyilvánvalóan az objektív hitigazsághoz mért önismeret és önvizsgálat terepén vetődik fel, a továbbiakban ezért érdemes röviden rápillantanunk a kor erkölcsoteológiai megfontolásaira mint az alább elemzendő mű lehetséges (egyetemes) kontextusára.

Szembetűnő, hogy a kora újkori morálteológia történetének kutatói gyakran fogalmaznak sarkosan: domináns iránynak a szentségi meghatározottságú (azaz

¹ Klára ERDEI, *Auf dem Wege zu sich selbst: Die Meditation im 16. Jahrhundert: Eine funktionsanalytische Gattungsbeschreibung*, Wiesbaden, Harrassowitz, 1990, 46. Elmélkedésről szólva természetesen különbséget kell tennünk a cselekvés és annak írott – irodalmi – formája között, a szerző jelzi is, hogy csak az utóbbival foglalkozik.

² L. Karl ENENKEL, Walter S. MELION, *Introduction: Types and Functions of Meditation in the Transition from Late Medieval to Early Modern Intellectual Culture = Meditatio – Refashioning the Self: Theory and Practice in Late Medieval and Early Modern Intellectual Culture*, eds. Karl ENENKEL, Walter MELION, Leiden–Boston, Brill, 2011, 1.

a gyónást mint szentséget értelmező) kazuisztikát tekintik, felróva, hogy az – mivel az emberi cselekedetekre vagy azok hiányára/elmulasztására, azaz a bűnökre helyezi a hangsúlyt, leválasztva a tetteket a lelkiiségről – leszűkítő. Van, aki azt a kijelentést is megkockáztatja, hogy a morálteológia sokáig csak elvétve foglalkozott a Krisztusban való növekedés pozitív feladatával; nem érdekelte a személy növekedése.³ A kutatók a lelkipásztori szempontú magyarázatot is megtalálják e jogászai szemléletre: így látják megoldhatónak, hogy a papok a gyónók bűneit – figyelve a törvények előírásaira és a megszegésükért járó szankciókra – megfelelő módon megítélhessék és arányos, igazságos penitenciát szabhassanak ki. A trienti zsinatnak a gyónás szentségi jellegét, benne a papnak mint Isten nevében fellépő bírának, esetenként pedig a bűn következtében beteggé lett lélek gyógyítójának a szerepét hangsúlyozó dekrétumai pedig nagyban befolyásolták a morálteológia további fejlődését.⁴ John Mahoney megállapítása szerint ez alakulástörténet következtében a morálteológia lemondott szinte mindenről, ami jó az emberben,⁵ átengedve ezt a területet a lelkiiségteológiának, egyszersmind megágyazva ezzel a két diszciplína hosszú időn át tartó szétválásának.

Az újabb kutatások azonban más szempontokat is felvetnek: eszerint a híveknek a gyónásra való felkészülése és felkészítése alkalmas arra, hogy megtanítsa a személyt a saját életére való reflexióra és benső mozgulásai megértésére, ami egyet jelent a lelkiismeret finomításával, fejlesztésével.⁶ Ezzel pedig visszanyúl a szenttamási hagyományhoz: a teológiai gondolkodás legmeghatározóbb középkori szintézise, Aquinói Tamás *Summa theologică*-ja ugyanis egységben látta a spiritualitás és moralitás kérdését: a sarkalatos és teológiai erények⁷ összefüggésében beszél minden keresztény életének legfőbb céljáról, és az ember szándékát – nem pedig elkövetett vagy elmulasztott cselekedeteit – tekinti az élet erkölcsi

³ James F. KEENAN, *Catholic Moral Theology, Ignatian Spirituality, and Virtue Ethics = Ethics and Spirituality*, eds. Lisa FULLAM, Charles E. CURRAN, New York, Paulist Press, 2014, 39.

⁴ A történeti alakulásról a patrisztika korától kezdve ld. John MAHONEY, *The Making of Moral Theology*, Oxford, Clarendon Press, 1987, 1–27.

⁵ „As a consequence of this commitment to spiritual pathology, the discipline of moral theology was to relinquish almost all consideration of the good in man to other branches of theology, notably to what became known as spiritual theology.” (MAHONEY, *The Making of Moral Theology*, 4. j. i. m., 29.)

⁶ Nicole REINHARDT, *How individual was conscience in the early-modern period? Observations on the development of Catholic moral theology*, *Religion*, 45(2015)/3, 414–415.

⁷ A sarkalatos erények: okosság, igazság, lelki erősség, mértékletesség; a teológiai erények: hit, remény, szeretet.

zsinórmértékének.⁸ Innen nézve lehet tehát rápillantani a devóciós gyakorlatoknak és azok irodalmi megnyilvánulásainak etikai látásmódjára.

Az életrajz és az életmű: emlékeztető kulcsszavakban

Marosvásárhelyi Gergely (1560–1623), mint nevének imént használt változata is mutatja, az erdélyi Marosvásárhelyről származik, és főleg Erdélyben, a Hódolt-ságban, végül Moldvában és a Királyi Magyarországon is tevékenykedett. Részletes életrajzát Holl Béla állította össze 1983-ban egy forrástanulmány keretében.⁹ Az irodalomtörténet a 16–17. század fordulóján színre lépő második jezsuita nemzedék egyik jeles tagjának tartja Pázmány Péterrel, Káldi Györggyel, Hajnal Mátyással, Dobokay Sándorral, Forró Györggyel és másokkal együtt.¹⁰ Írott életműve – az elveszetteket nem számítva, amelyekre utalásokkal rendelkezünk, de példány nem ismeretes belőlük – öt munkát és ezek összesen kilenc kiadását foglalja magában. E művek különféle kegyességi, hittanító és valamelyest a polemikus műfajhoz sorolhatók a több alkalommal újranyomott, mindahányszor csekély mértékben emendált Canisius-féle katekizmustól¹¹ egy, a 13. században összeállított domonkos exemplumgyűjtemény kiegészítésekkel ellátott magyartásán át¹² a Kempis-fordításig¹³ vagy az alább elemzendő, 1618-ban megjelent perikópás és elmélkedő könyvig.¹⁴

Az *Eszterendő által Az Anyaszentegyházról rendeltetett Vasárnapokra és Innepekre Evangéliumok és Epistolák. es Ezekre való Lelki elmélkedésekkel* kapcsolatban már az RMNY megjegyzi, hogy a kötet a címével ellentétben csak az egyházi év vasárnapjaira és ünnepeire vonatkozó evangéliumokat, azok summáját (tartalmi összefoglalóját) és az ezekhez tartozó elmélkedéseket tartalmazza. Az episztolák

⁸ Bővebben lásd KEENAN, *Catholic Moral Theology...*, 3. j. i. m., 37–38.

⁹ HOLL Béla, *Vásárhelyi Gergely pályája (1560–1623)*, Irodalomtörténeti Közlemények, 87(1983)/1–3, 150–162.

¹⁰ *Uo.*, 150.

¹¹ E fordítások különféle címekkel és helyeken jelentek meg, l. RMNY 860, 907, 1080, 1128.

¹² A forrásmű: Guillelmus PERALDUS, *Summae virtutum ac vitiorum*, Vásárhelyi fordítása: *Világ kezdetitől fogva, ióságos, es gonosz cselekedeteknek példáinak Summái*, Kassa[–Kolozsvár, 1622–]1623 (RMNY 1289).

¹³ *Christus Iesus követéséről való könyvek*, Kolozsvár, 1622 (RMNY 1271).

¹⁴ VÁSÁRHELYI Gergely, *Eszterendő által Az Anyaszentegyházról rendeltetett Vasárnapokra és Innepekre Evangéliumok és Epistolák. es Ezekre való Lelki elmélkedések*, Bécs, 1618 (RMNY 1151).

perikópáit summával egy másik munkában adja közre ugyanabban az esztendőben. E második kötet második felében folytatódó lapszámozással a perikópáktól független, fejezetekre tagolt, ám összefüggő terjedelmes meditációs traktátus (az új egység címe szerint intés) található a négy utolsó dologról.¹⁵

A paratextusok eligazító szerepéről

A vasárnapokra és ünnepekre szóló elmélkedésgyűjtemény ajánlása a tizenöt évvel korábban katolizált Forgách (II.) Zsigmondhoz, Sáros, Szabolcs és Nógrád vármegye főispánjához, nádorhoz szól.¹⁶ Ebben Vásárhelyi a biblikus történelemértelmezés keretei között idézi fel „Magyar nemzetnek sok fogyhatatlan keserűséginek, es zörnnyü romlásinak Erdely orzagaua együt” okait:¹⁷ a bűnlajstrom az Isten parancsainak semmibe vételét részletezi, a romlást pedig az emiatt bekövetkezett büntetésként értelmezi. A „minden napi tobzodasnak, rezegegnek, testi fertelmes életeknek vndoksagos vétkeinek el arradasanak” látható jelenségével a névleges kereszténységet állítja szembe: Isten nevének megszokásból, csak „trefa gyanant” való emlegetését, a hitszónokoktól kapott bírálat sértődött elutasítását, a műveltség *hiusagos* használatát.¹⁸ E sokszintű normaszegés ellenszereként komendálja munkáját, „kibe kiki maga isméretire valo regulat véhetne, mely altal, mind az Istennek fél inditatot haragyat még engeztelhetne, mind kediglen lelki joknak igazan valo Köüétöye lehetne.”¹⁹ A megnevezett célközönség, akit „az CHRISTVS akarattyanak köuetesere” kíván indítani: az *együgyűek*; közülük az igényesebbeknek pedig folytatásként Augustinus elmélkedéseit, a jezsuita Brunust,²⁰

¹⁵ VÁSÁRHELYI Gergely, *Eztendeo által az aniazentegibaztól rendeltetet vasarnapokra, es innep napokra Epistolak, Es Azoknak Summaia*, Bécs, 1618 (RMNY 1152). Mindkét kötet a Telegdi Miklós postilláiban található perikópákat követi kisebb változtatásokkal. *Az emberi allatnak negy vtolso dolgairól valo intesek* című rész a 192–392. lapokon olvasható.

¹⁶ TUSOR Péter, *Forgách Zsigmond katolizálása (Egy római missziális [irodalom]történeti forrásértéke) = Eruditio, Virtus et Constantia: Tanulmányok a 70 éves Bitskey István tiszteletére*, szerk. IMRE Mihály, OLÁH Szabolcs, FAZAKAS Gergely Tamás, SZÁRAZ Orsolya, Debrecen, Egyetemi, 2011, 640–645.

¹⁷ VÁSÁRHELYI, *Evangeliumok és Epistolák...*, 14. j. i. m., *2r.

¹⁸ Uo., *3v–*4r.

¹⁹ Uo., *4v.

²⁰ Vincenzo Bruno (1532–1594), olasz jezsuita kegyességi szerző. A passiótörténetet vagy a Mária-ünnepeket, a bűnbánat szentségét körüljáró elmélkedéseit számos nyelvre lefordították.

Natalist,²¹ Costerust,²² Canisiust,²³ Busaeust²⁴ és az újabban kiadott domonkos Granatensist²⁵ ajánlja:²⁶ vagyis az egyre inkább magára találó katolikus – főként jezsuita vezérlettel megvalósuló – kegyességi megújulás népszerű szerzőit.

Az ajánlást a *Kereztýen Olvasónak* címzett előljáró levél követi, amely a szöveg-típus hazai újszerűségének hangsúlyozásával indít: „izetlennék [érezheti az olvasó], hogy ily röuid es Magyar nemzet közöt zokatlan elmelkedeseknek oktatasiual irattatot legyen”, azonnal hozzátéve, hogy éppen ez a rövidség teszi alkalmassá a lelki épülést elősegítő használatra.²⁷ Az újszerűség egyúttal lehetőséget ad Vásárhelyinek arra, hogy eligazítást nyújtson – a lelkeségi és etikai normaközvetítés jegyében – a szövegek olvasási módjára vonatkozóan: ahhoz, hogy az olvasással töltött idő hatékony legyen, szükséges az elme csendessége, és „minden íginek halkal valo oluasasa”, vagyis egyfajta személyes, ráérős kapcsolatteremtés a szöveggel. A folytatás aztán ennek célját részletezi: „á mit nyelued oluas, auagy ezekbe élmed gondolatiba tekint, azon belső züuednek oly indulati, auagy affectusi forogyanak, hogy mind az zémely, ki elődbe adatik, mind á dolog, auagy czelekedet, Kiről gondolkodnod kellettük, ugy lelki zemeid elöt legyenek, mint ha testi zemeiddel latnad, avagy füleiddel hallanad.”²⁸ Nem nehéz e szavak háttérében felismerni a jezsuita lelkeség elmélkedő attitűdjének karakterjegyeit, a távoli utalást az érzékek alkalmazására, még inkább a helyszín kialakítására,²⁹ valamint

²¹ Gerónimo/Jerónimo Nadal (1507–1580) spanyol jezsuita, Loyolai Ignác közeli munkatársa: a szentignáci lelkeség teológiai és a jezsuita oktatási rendszer alapjainak kidolgozója.

²² Francis Coster (1532–1619), flamand jezsuita kontroverz teológus és kegyességi munkák szerzője.

²³ Peter Canisius (1521–1597), németalföldi származású német teológus, egyházpolitikus és -szervező. Nyolcadikként lépett be a Jézus Társaságába.

²⁴ Johannes Busaeus (1547–1611), németalföldi jezsuita teológus, a Gergely-naptár németországi bevezetésének előmozdítója.

²⁵ Luis de Granada (1504–1588), spanyol domonkos teológus, kegyességi munkák – közöttük elmélkedések és prédikáció- meg meditációelmélet – szerzője.

²⁶ VÁSÁRHELYI, *Erangeliomok és Epistolák*..., 14. j. i. m., *6r.

²⁷ „[...] ha jobbadon magadba még tekinted, mit foglallyon magaba, magad még ismételre, bűnöknek él tauoztatasa, es az igaz jozagos czelekedeteknek kőuésesere, hasznos igazgatoz lezen.” (Uo., *7r.)

²⁸ Uo., *7r–v.

²⁹ *Applicatio sensuum* és *compositio loci*, részletek a *Lelkiyakorlatos könyv* 47. és 66–70. pontjaiban. A színhely kialakítása minden imagyakorlat esetén előírás, az érzékek alkalmazása viszont csupán a napot záró ötödik imaórában ajánlott. (LOYOLAI SZENT Ignác, *Lelkiyakorlatok*, gond. SZABÓ Ferenc SJ, Kecskemét, Korda, 2009, 67; 81–89.)

a nagyon is közvetlen célzást a lelki képességek fontosságára (itt az emlékezet múltbeli eseményeket ismét jelenlévővé tevő ereje és az értelem kerül előtérbe, amelyet a képzeletnek és az affectusoknak kell megtámogatniuk).³⁰

Az értelem munkáját pedig az olvasás módjára vonatkozó ajánlás szerint az adott téma több irányból való, részletes, módszeres körüljárása segíti:

Ha Christvs zemelye adatik elődbe, ki legyen zolgai abrazatba, á ki zol, á ki czelekedik, á ki tanit, á ki éhezik, á ki farad [...]. Kít tanit, mire tanit, mit akar ennyi türesivel, es zenvedesivel. Kítöl kergettetik, kítöl karomlattatik, kítöl zenved.³¹

Nem szeretnénk ehelyütt filológiai nyomozásba kezdeni, de érdekes struktúrális párhuzam, amit Kempis Tamás akár elmélkedésként is hasznosítható nagyböjti prédikációjában olvashatunk:

Pensa igitur primo, quis est, qui haec patitur: secundo, a quibus patitur: tertio, quanta patitur: quarto, pro quibus patitur: quinto, quam longo tempore patitur: sexto, in quibus locis patitur: septimo, in quibus membris patitur. Multum enim iuuat ad intimam compassionem, si haec septem notabilia per ordinem considerentur.³²

E rendre nevelő eligazításnak pedig összességében az a célja, hogy az olvasott szöveg valamiképpen a befogadó saját tapasztalatrendszerének részévé s így életalakító tényezővé váljon.

Az ajánlott olvasásmód persze még ennél visszább is vezet az időben: a patrisztikus és a monasztikus hagyomány az olvasásra egyfelől a tanulás és a szövegfelszín alatti értelmet feltáró bibliaértelmezés részeként, másfelől pedig a lelki fejlődés eszközeként tekintett – ez volt a *lectio divina*.³³ A *lectio–meditatio–oratio–contemplatio* lépéseire bontott, ma ebben a formában *lectio divina*ként széles körben ismert devóciós gyakorlat pedig e folyamat hosszas, a késő középkorban rögzülő

³⁰ A lelki képességek használatának nélkülözhetetlen voltát a *Lelekgyakorlatos könyv* ismételtlen hangsúlyozza, például a 45., 50–52, 64. pontokban (Uo., 81, 82–84, 88.)

³¹ VÁSÁRHELYI, *Evangeliumok és Epistolák...*, 14. j. i. m., *7v.

³² A számtalan kora újkori kiadás közül ezt használtam: Thomas a KEMPIS, *Opera omnia*, Antverpiae, apud Heredes Mart. Nvtii et Ioann. Mevrsivm, 1615, 261.

³³ Ennek alakulástörténetét l. Duncan ROBERTSON, *Lectio divina: The Medieval Experience of Reading*, Collegevill, Liturgical Press, 2011, 38–71.

modernizációjának – mondhatnánk: populárisává válásának – állomása, kulminációs pontja Loyolai Ignác *Lelki gyakorlatos könyve*.³⁴

A lelkeségi jellegű tanítást az előljáró levél folytatása morális vonatkozásban viszi tovább, és az akaratot mozgósítja: az olvasás eredményeképpen a befogadónak fel kell ismernie, mit kíván tőle az Isten.³⁵ Arra is int a szöveg, hogy a lassú olvasás idején a soron levő passzus kapcsán gyakorta kell fohászkodni, bűnt megvallani, hálát adni.³⁶

A kezdő rész következő egysége a liturgikus kalendárium az 1582–1699. esztendőkre („Vasarnap jegyezo beotünek tablaya”³⁷), külön információval a magyarországi üljőünnepekről, rövid tájékoztatással a naptárreformról. A kötet utolsó lapján olvasható záró szöveg szintén a *kegyes* olvasót szólítja meg, mentetőzvéen a nyomtatás nagy számú, ám az olvasó által *meg emendálható fogyatkozásai* miatt, előrejelezvéen továbbá az episztolákat tartalmazó kötet közelgő megjelenését, illetőleg utalva a tizenhárom évvel korábban megjelent, ma már példány szerint nem ismert első kiadásra.³⁸

A főrészt, amint már említettük, az egyházi év vasárnapjaira és az Úr ünnepeire előírt evangéliumi perikópákat, majd a szentek közös miséjéhez tartozó evangéliumi szakaszokat, azoknak rövid summáját és a hozzájuk fűzött elmélkedéseket tartalmazza, egyféleképpen alkalmazva is a bevezetőben előtárt elméleti szempontokat. A perikópák adottak, a két, három, vagy akár több pontba foglalt summák már megmutatják az elmélkedés fókuszát: ezek mentén szerveződik *csikkekelebe* a szöveg, és formálódnak ki az egyes fejezetek hangsúlyai.

Az előljáró beszédben említett Johannes Busaeus egyik műve, az *Enchiridion piarum meditationum*³⁹ Vászárhelyi Gergely példaadó könyvtípusának tekinthető: a perikópák mentén haladó, pontokba foglalt vásár- és ünnepnapai elmélkedésvázlatok kiemelik és fejtegetik az evangéliumi szakasz valamely motívumát, gondo-

³⁴ Vö. Uo., 25.

³⁵ „Ez elmelkedeseknek kediglen cikkeliből, rövideden mélj elődbe adatik, mit kiuanynon töled Isten eszedbe veheted.” (VÁSÁRHELYI, *Evangeliumok és Epistolák*..., 14. j. i. m., *7v.

³⁶ Uo., *7v–8v.

³⁷ Uo., **1v.

³⁸ Uo., 872.

³⁹ A mű alábbi kiadását tanulmányoztam: Johannes BUSAEUS, *Enchiridion piarum meditationum in omnes dominicas, sanctorum festa, Christi passionem, & caetera, in sequenti pagina comprehensa*, Douaci (Douai), 1613.

latát. A szöveg nem azonos a Vásárhelyiével, a szerkezet azonban sok tekintetben párhuzamos, és persze az egyetemesen érvényes perikópában olvasható evangéliumi szakaszok is generálnak rokon témákat. A könyvtípus divatos voltát jól illusztrálja, hogy Peter Canisius is terjedelmes kötetben adta közre a szintén az egyházi év struktúráját követő, prédikációkként is használatra ajánlott meditációgyűjteményét, a *Notae evangelicae*.⁴⁰

Beszédmód, a szövegtípus néhány sajátossága

Az elmélkedő tevékenység kalauzaként szolgáló szövegtípusokban – így Vásárhelyi jelen szövegében is – gyakori nyelvi megoldás az önmegszólítás, amelyet felszólító módú ige követ vagy előz meg, és amely a kognitív képességek vagy az affectusok mozgósítására utasít. *Én lelkem*, máskor *hű elme*, vagy *keresztény elme*, ismétli szinte laponként akár többször is a szöveg, *elmélkedjél, gondolkodjál, jól eszedbe vedd, eszedben tartsd, gondold meg szorgalmason, lássd szorgalmasan, emlékezzél, sőt tanulhatsz*.⁴¹ A pontról pontra haladó és racionális megfontolást sürgető felszólítások vonatkozhatnak valamely doktrinális igazságra, akár teológiai vagy spirituális paradoxonra,⁴² vagy olyan szempontra, amelynek segítségével az elmélkedő magára vonatkoztathat egy-egy evangéliumi mozzanatot,⁴³ de ráutalhatnak követendő erkölcsi értékekre vagy kerülendő magatartásformákra, a bűn veszélyére is.⁴⁴ Az értelmi tevékenység mellett, annak folytatásaképp, az ámulatnál való elidőzést, egyfajta kontemplatív attitűdöt is kérhet a szöveg,⁴⁵ vagy aktív

⁴⁰ Peter CANISIUS, *Notae in evangelicas lectiones, quae per totum annum dominicis diebus in ecclesia catholica recitantur: Opus ad pie meditandum ac simul ad precandum Deum acomodatum*, Friburg, 1591.

⁴¹ Tekintettel a nagy számú ismétlésre, amikor e nyelvi panelekre hivatkozom, eltekintek a lapszámok megadásától.

⁴² Például a feltámadás kapcsán: „Nezzed mint az halalba fékűt búza még az anjny gyümölczevel együtt ez may náp fel tamadot.” (VÁSÁRHELYI, *Evangeliomok és Epistolák...*, 14. j. i. m., 361.)

⁴³ Például az Iz 5,7 kapcsán: „Oh keresztény elme, menyb é egy kevesse á te zivednek kamarackayaba, tekincz még ablakodrol, ennek az Vrnak zorgalmatossagat, meni miveseket fogad, es küld á te tisztogatasodra. Mivel hogy te vagy az Vrnak kedves zöleye [...]” (Uo., 124.)

⁴⁴ Például: „Lassad zorgalmatoson magadba, hogy ez ördögnek hasonlo czalardsagaval környül ne vétessel, sükete né tegyen, az Isten igyenek hallasatol nyelvedet még ne kösse, igazan valo gyonasodtol, imadsagodtol, es halaádstol.” (Uo., 169.)

⁴⁵ A betlehemi jelenet margóján: „Czudalyad almelkodvan en lelkem, mi dolog legyen, hogy az zolgaló Angialok zallast az varosban nem kezittetenek.” (Uo., 35.)

képzleti és érzelmi részvételt – kompassziót – az éppen előadott történésben, erre érdemes itt egy példát idézni a passiótörténetből:

Mit halgacz it oh én lelkem, jaruli Vradhoz, töröld él véreytekit orczayarol, hivesitscz még kemeni langyat, az fél geryet halal kinyainak; az ő labai előtt véd fel nyelveddel, az földre le görgöt véreytéket; né zunyadgy Peterrel, hogy te nekedis né mondgya á te Vrad, nem vigiazhattal vélem egy oraig.⁴⁶

A szöveg folytatása ugyanis „műfajt vált”, imádságba fordul:

Nagy volt Vram JESVS az mi vetkeinknek alnaksaga, kinek czyak él törlesének emlekeztireis véres véreytekkal kellet kezulnod. Honnat vagyon ez Vram az emberi természetnek zokatlan véres véreyteke á te testedbe? nem de nem zabad akaratbol valo aldozatot, akarze adni? honnat vagyon ez véres véreytek.⁴⁷

Aztán az ima dialógussá alakul, mert Krisztus bizony válaszol a feltett kérdésre:

A te zerelmed czyelekedte fiam, ezt én bennem, hogy minden éreimbol, minden testemnek rezeybol, te erreted erotlenülyek, hogy ennek utanna ezt értven, teis nagyob zeretettel zerés éngemet, ezek a jelek bizonyasagok, mint viseltem én á te nyavaliaidat.⁴⁸

Nincsen itt terünk a további részletezésre, ezért épp csak utalunk a szöveg erős képiségére, akárcsak arra, hogy az imádkozó lélek és az Úr közötti dialógusnak nagy (és interkonfesszionális) hagyománya van, ennek egyik közeli, Vásárhelyi által bizonyosan igen jól ismert példája a *Krisztus követése* harmadik és negyedik – az Úr és Szolga beszélgetésére épülő – könyve.⁴⁹

Említettük fentebb, hogy a meditációs tevékenység során bevett, akár elvárt eljárás, hogy az elmélkedő az előtte levő szentírási szakaszt önmagára vonatkoztassa, valamelyik szereplővel azonosítsa magát, így lévén aktív részese, résztvevője a perikópában foglaltaknak. A passiótörténet eseményeit végigkövető rész adott pontján, amikor ismét imaszövegbe vált az elmélkedő traktátus, ezt olvassuk:

⁴⁶ *Uo.*, 235–236.

⁴⁷ *Uo.*, 236.

⁴⁸ *Uo.*, 236.

⁴⁹ Éppen a Vásárhelyi-féle fordításban: *Christus Jesus...*, 13. j. i. m., 189–595.

Vram Jesvs, vállom ez három tanítványdal [ti. Péterrel, Jakabbal és Jánossal, akik, bár részesei voltak korábban a Tábor-hegyi dicsőségnek, az utolsó vacsora után mégis elaludtak] restsegemet, es tunyasagomat, de kerlek tegedet, ki mondottad, es Paranczoltad á vigyazast, es imadsagot, adgy ennekem kégyelmet ez akaratodnak czelekedetire.⁵⁰

Vagy valamivel később:

En vagyok Vram mind eny véresegidnek oka, te zent testednek zakadasanak kegyetlen ostora, mert én öttem még az almat, á mit te nem czelekedtel, arrol meltatlan fizetcz.⁵¹

Az ilyesféle önidentifikáció egyik funkciója a megtérésre és önreflexióra ösztönzés, ugyanakkor iránymutatást ad a bibliai szöveg „üres helyeinek” kitöltésére is, de a szimbolikus és szó szerinti beszéd közötti átjárást is megtanítja, amennyiben a restség, tunyaság, ostorság, almaevés minden élethelyzetben más és más konkrétumokat (körülményeket, cselekedeteket, viselkedést) jelent. Az ilyenfajta olvasásra, igaz, a zsoltárhasználat vonatkozásában, Norbert Lohfink az űrlap-metaphorát használja, érvényessége azonban nem korlátozódik csupán erre:

A zsoltárok már eredeti kultikus használatukban is űrlapként működtek. A legkülönbözőbb imádkozók imádkozhatták őket. A szavak jelentése az imádkozó személyétől függően más és más dologra vonatkozhatott.⁵²

A bibliai szöveg az egyéni életnek morális dimenziókban való értelmezési lehetőségein túl olykor teologikusabb megfontolások lelkeségi „átkonvertálásának” kiindulópontjaként is funkcionál. Ilyen például az alábbi karácsonyi elmélkedésrészlet, amely az események életkép-szerű felidézése után vált át a megtestesülés teológiai tétele vaskos, konkrét realitásának leírásába (íme, érzékelteti a szöveg, mi annak a következménye, hogy a végtelen Isten vállalja a korlátozottságot, behatároltságot, megaláztatást az ember üdvösségeért):

Mely nagy zegenységbe, semmi mosogatasa nélkül, gienge tagait, zent Anynya poztoczka kötéllal be polalta gondolyad en lelkem, es mint zenara feküttette

⁵⁰ VÁSÁRHELYI, *Evangeliumok és Epistolák...*, 14. j. i. m., 232.

⁵¹ *Uo.*, 289–290.

⁵² „Auch bei ursprünglichem kultischen Gebrauch waren die Psalmen schon »Formulare«. Verschiedenste Beter konnten sie beten. Die Referenz der Worte änderte sich je nach dem Beter.” (Norbert LOHFINK, *Was wird anders bei kanonischer Schriftauslegung?: Beobachtungen am Beispiel von Psalm 6*, Jahrbuch für biblische Theologie 3(1988), 43. (A főszövegben olvasható idézet a magam ad hoc fordítása.)

az iazolyba. Kit az eghek meg nem foghatnak, fenyesség es düczöseg nem tartoztathat; Isteni hatalmas meltosaganak nagy voltat emberi elme ingyen meg sem gondolhattya, mint magat még alazta; hogy az ő alazatossagaua minket fel magasztalna, zegenysegeuel kazdagga tenne, az ő testenek zoritasaua minket az ellensegnek köteliből még zabaditana, zenan valo feküeseueul düczösegre fel emelne.⁵³

Mindaz, amit fentebb áttekintettünk, a *Szentírás* többes értelmezésének lehetőségeit mutatja működés közben, anélkül azonban, hogy mereven elhatárolná az egyes fázisokat: az elmékedésre indító magyarázat abból indul ki, ami a szövegben olvasható, vagyis a betűből (ez a *sensus litteralis*), a történet azonban a szövegben foglalt hittétel révén nyer igazán értelmet (*sensus allegoricus*); a hitigazság belátásának következménye aztán a megfelelő etikai beállítódás és cselekvés (*sensus allegoricus/tropologicus*), ami végső soron az ember végső céljára, az üdvösségre irányítja a figyelmet és a vágyakat (*sensus anagogicus*).⁵⁴

Lelkiség, etika, szent szerelem működés közben: változatok egy hangra

Várárhelyi Gergely munkája mint a Krisztus-követés egy lehetséges kézikönyve az elmékedés biblikus inspirációit az egyházi év ritmusa szerint is szervezi. Hogy ez mennyire így van, azt akkor tudjuk jól nyomon követni, ha összevetünk két olyan szöveget, amely ugyanahhoz a perikópához készült: az advent első vasárnap, illetve a virágvasárnapi elmékedéseket. E két napon ugyanis az előírt evangéliumi szakasz a Mt 21,1–9: Jézus bevonulása Jeruzsálembe.

Az adventi elmékedés első cikkelye a számárháton utazást és a jeruzsálemi nép éljenzését egymás összefüggésében mutatja: „amaz erős Isten ki az zeleknek tollain iar, es az Cherubinokon, mint ül az el vétet oktan allatón”, és vegyül el

⁵³ VÁSÁRHELYI, *Evangeliumok és Epistolák...*, 14. j. i. m., 36.

⁵⁴ A *Biblia* többes (legismertebb formájában négyes) értelmezésének hosszú hagyománya és hatalmas szakirodalma van, ehelyütt elegendő Roberto Bellarmino összefoglalására hivatkoznunk a *Disputationes de controversiis christianae fidei adversus hujus temporis haereticos*-ból: „Porro literalis est duplex, alius simplex, qui consistit in proprietate verborum [...]. Allegoricum vocant, cum verba Scripturae, praeter literalem sensum significant aliquid in novo Testamento, quod ad Christum, vel Ecclesiam pertineat, [...] Tropologicum appellant, cum verba aut facta referuntur ad aliquid significandum, quod pertineat ad mores. [...] Anagogicum vocant, cum verba aut facta referuntur ad significandam vitam aeternam.” (Idézi Thomas DIETRICH, *Robert Bellarmín: De verbi Dei interpretatione* (1586) = *Handbuch der Bibelhermeneutiken. Von Origenes bis zur Gegenwart*, hg. Oda WISCHMEYER, Berlin–Boston, De Gruyter, 2016, 543.)

az együgyű nép között. A csudalátványra hivatkozást azon nyomban felszólítás követi: ebben az alázatban kell *neked* is gyakorolnod magadat, kevélység és pompakedvelés nélkül.⁵⁵ A második cikkely a tanítványok engedelmességét állítja példaként az olvasó elé, akik habozás és fölösleges kérdezősködés nélkül megcselekedték, amire a Mester kérte őket: eloldották a szamarat. Aztán önvizsgálatra és bűnbánatra hív az engedelmesség gyakori elmulasztása miatt, s e felhívás néhány soron át egész kis lelkitükörré duzzad:

elmelkedgyel mély kiczid alazatossagnak zikraczkaya akadot te beled, meni jot él hattal emberektol ualo zегyenletedbe, meni engedelmessegnek tekintetes koronayat él veztetted, magadba valo, töröddessel, auagy zugolodassal, neta-lamtan morgasoddalis [...].⁵⁶

A harmadik cikkely a leterített ruha kétszeresen is átvitt értelművé váló jelentésével foglalkozik az elmélkedő szempontjából. Először a bűn felől allegorizál:

Sok heaba valo ruhaid vadnak ha még gondolod, kit JESVS laba ala kelléne teritened; vgimint ertetlen gondolatid, bezedekkel együt, gonozra valo ügye-kezetek, tanacziddal, haragod gyulolsegeddel, testi kiuansagid czelekédetiddel. [...] Még lásd, hagi Christusnal ruhadat felyeb ne böczülyed [...].⁵⁷

A folytatásban aztán éles fordulattal a felemelkedés távlatát mutatja:

igen jo ruhat adcz Jesvsnac, ha tellyessegel züedet neki adod: gyakor imad-sagba, es fohazkodo keserues könihullatasodba mertekletes életedbe, hütöd-nek, es hiuatalodnak hiuen valo még tartasaba.⁵⁸

A következő cikkely az éljenző tömegre úgy mutat rá, mint követendő példára: íme, így kell Jézust dicsérni és igaz Messiásnak vallani, végül az ötödik a perikópa ószövetségi utalását⁵⁹ mottóként használva a kegyelem, az Oltáriszentség csendes működéséről, az Üdvözítő alázatos közeledéséről ír, aki „Nem feddeni, sem itilni, hanem zabadítani iü.”⁶⁰ Ezért az egyetlen méltó válasz erre az önmegszólítás szerint:

⁵⁵ VÁSÁRHELYI, *Evangeliumok és Epistolák...*, 14. j. i. m., 3–4.

⁵⁶ *Uo.*, 5.

⁵⁷ *Uo.*, 5–6.

⁵⁸ *Uo.*, 6.

⁵⁹ A Mt 21,5 valójában utalás, majdhogynem idézet Zak 9,9-ből. „Mondgyatok még az Sion leanyanak; íme á te kiralyod jü teneked zeligyen...” (*Uo.*, 7.)

⁶⁰ *Uo.*, 8.

Nisd meg en lelkem azért á te ajakidat, es mondgyad mit kiuanhatok töbet az én Vramtol, ha az napnak tizta fenyessege volnékis, ezt nem erdemelhetnem.⁶¹

A virágvasárnapi fejezet a perikópa szövegét és summáját nem is közli újra, csak jelzi: „Keresd meg első Advent Vasarnap”,⁶² majd úgy mutatja a jelenetet, mint egy utolsó bensőséges, ugyanakkor irgalommal teli számvetést a kínszenvedés előtt:

Ez utolso JESVS Vdvezitönk Jerusalem latogatasa halala elöt, jelenti veghetetlen irgalmassaganak nagy jo voltat; hogy mégis zöleyebe plantalt füge fanak, lathatna valami gyümölczet, kit ennizer ő maga köveritet, hogy gyümölczöt hozna.⁶³

Rögtön aztán e látogatást az olvasóra vonatkoztatja, miközben kontrasztosra is hangolja a szöveget: „miczoda kezülettel indul; miczoda fenyessel jü, mit keres enynyi pompaival, á te ganes paytadba, mit akar enynyi körül vöt seregivel.”⁶⁴ A retorikus kérdésre folytatás adja meg a választ, „teged akar hüt által maganak jegyzeni, bizonyisagi leznek né ketelkedgyel, még nem trefal”.⁶⁵ Ennek az érzelmi ívnek természetes folytatása a jegyeterminológia, nem is marad el ennek szellemében a további bibliai analógiákkal is operáló adhortáció.

Ez oh en lelkem, kivansaga töled á te zeretö jegyesednek, hogy halaadassal fogagyad az Vrnak követit: mint Abigail ez az zazonyalat Davidnak követit, Z. Erzebeth züz Mariat, Zachaeus Christust. Ki te felelöd azt mondgia it lakoksom, mert magamnak valasztottam. Öröktöl fogua valo zeretettel zerettelek tegedet.⁶⁶

Első látásra talán nem teljesen nyilvánvaló, de ha összefüggéseiben és szövegekörnyezeteiben nézzük, láthatóvá lesz, ahogyan egyazon bibliai passzus két elmékedő kommentárja összhangba kerül az egyházi év periódusával: az adventi elmékedésben az isteni dicsőség és a várakozás lehetőségei kerülnek fókuszba, míg a virágvasárnapi azt a szeretetet nagyítja fel, ami szükséges volt ahhoz, hogy az Isten fia képes legyen meghalni az emberért.

⁶¹ *Uo.*

⁶² *Uo.*, 186.

⁶³ *Uo.*

⁶⁴ *Uo.*, 187.

⁶⁵ *Uo.*, 188.

⁶⁶ *Uo.*, 188–189.

A nagycsütörtöki evangélium a lábmosás jelenete (Jn 13,1–18). A kapcsolódó elmélkedés előbb Jézus alázatosságára helyezi a hangsúlyt, amelyhez egyetlen módon érdemes viszonyulni: „Piruli kémeny fél fualkodot zünek orczaya, ez te Vradnak alázatossagan”; majd a következő cikkelyben annál a mozzanatnál áll meg, amikor Péter apostol tiltakozik az ellen, hogy a Mester (akinek valódi kilétét „az Atya Istennek jelenteseből” tudja) az ő lábát megmossa – és itt helyénvalónak is mondja ezt a magatartást: „Molto alázatosság.”⁶⁷ De hogy Jézus nem hagyja annyiban e háritást, erre ez lesz az elmélkedési fókusz:

Nagy Vram á te alázatosságod, kit én rövid élmekkel még nem foghatok. Jól tudom, az te alázatosságodhoz ninczen bennem fogható jozagh, kiert futok nagy alázatosságodtul.⁶⁸

A folytatásban viszont új irányból értékeli az apostolfejedelem magatartását: dorgálandó viszonyulásnak nevezi, hogy fokozottan elítélendőnek mondhatta az emberi gőgöt.⁶⁹

A nagycsütörtöki perikópaként szolgáló evangéliumi szakasz nem tartalmazza az Oltáriszentség szerzését (ezt ugyanis az episztola idézi fel: 1 Kor 11,20–32). Az elmélkedés mégis szóba hozza, mégpedig az Eucharisztia vétele kapcsán: ahogy Péter méltatlannak ítéli magát arra, hogy Krisztus a lábát megmossa, úgy gondolkodhat magáról a bűnös ember is, elhagyván a szentáldozást; csak hogy ennek – a jelenet folytatásának analógiájára – „ajayatlansag”, azaz áhíthatiány lesz a következménye.⁷⁰ A téma hasonló szerkezetben köszön aztán vissza a passiótörténetben, amikor Jézus megköpdösése kapcsán arról értekezik, hogy azok is megköpdösik Krisztust, akik megtagadják őt, vagy „kik zent téstét az Oltari zentsegbe meltatlan vézik, czyak fertelmes nyalokal rutittyak.”⁷¹ Anélkül, hogy további részletekbe bocsátkoznánk, az talán e rövid szemelvényekből is kitetszik, ahogyan a szimbolikus bibliaértelmezés közben a morális és a spirituális egybeesik.

⁶⁷ *Uo.*, 195.

⁶⁸ *Uo.*, 196.

⁶⁹ „Peter alázatossagbol valo ellenkezeseért, JESVSTOL még feddetik; hogy né dorgaltassal te még, fél fualkodasodbol valo itiledért, avagy zugolodasodert?” (*Uo.*, 197.)

⁷⁰ *Vö. Uo.*, 195.

⁷¹ *Uo.*, 255.

Zárszóként

Vásárhelyi Gergely elmélkedő könyve – a szövegforma sajátosságainak megfelelően – az erkölcsi normát személyre szabottan és az applikatív szentírásolvasás jegyében lelkeségi keretben tárja elő. Az óvatos moralizálás a számos, nevén nevezett bűn említése mellett is, inkább a személyes indítékokra és beállítódásokra, az önismeretben való gyarapodásra helyezi a hangsúlyt, semmint valamiféle kazuisztikus szemléletre; olykor adhortatív, máskor elemző vagy kontemplatív szövegét pedig mindvégig körülfonja a dogmatikai, szentírásmagyarázói háttér és a liturgikus beágyazottság. A kifinomult moralizálás ugyanakkor azt sejteti, hogy a megcélzott befogadó közönség nem feltétlenül a „kezdők” csoportja – és a tartalmi vonatkozások itt találkoznak össze a jelen tanulmányban nem említett s ezért ki nem aknázott használati lehetőséggel: a prédikációvá alakítás perspektívájával, amelyről az előljáró beszéd tesz említést,⁷² és aminek kiaknázását az összességében diszkurzív szövegszervezés is elősegíti.

⁷² „Z. Irasnak böses helyei az Euangyeliomokra es az elmelkedesekre, kit az könyunek kareyan talalz, az együgiü Praedikatoroknak nagy haznokra zolgalhatnak, kik kiualkeppen könyueknelkül zükölködnek.” (Ua., *2v.)

PRÉDIKÁCIÓ, HITSZÓNOKLAT

H. HUBERT GABRIELLA

Morális antropológia prédikációs köntösben

Szubjektív bevezetés

Tudománytörténetileg talán nem érdektelen egy-egy kritikai kiadás előkészítési fázisainak a megismerése. 1977-ben *Esztetika és stilisztikai kérdések a régi magyar prózában* címmel rendeztek Debrecenben diákköri konferenciát. Keszthelyi Bálint jelezte ki számomra a diákköri előadásom témáját: Foktövi János (1566–1620?) váci református lelkész 1614-es kéziratos prédikációkötetét.¹ Nem volt még digitalizálás, a fényképek is drágák voltak, így vidéki egyetemre járván, hogy a kezembe legyen a szöveg, először kézzel, majd később írógéppel is lemásoltam az OSZK-ban a szöveget.² Pár évvel később a Régi Magyar Prózai Emlékek szerkesztői szeretnék volna, ha megjelenik a kötet a sorozatban. Különböző hátráltató tényezők miatt ez nem valósulhatott meg. Az egyik akadály az volt, hogy nem mindenki támogatta a kiadást, mivel a kéziratban túl sok az idézet és nincsenek benne nagy történetek, hosszabb prózai részletek.

Mából visszatekintve talán nem is olyan nagy baj, hogy nyomtatásban nem jelent meg Foktövi kézirata. Az online kiadási forma megoldást jelenthet a sok idézettel dolgozó mű közzétételére.³ A jól olvasható eredeti kézirat online kiadása révén megteremtődhet a sokféle értelmezési lehetőséget kínáló mű további teológiai (etikai, antropológiai), irodalomtudományi, politika- és neveléstörténeti kutatásának a lehetősége. A kritikai kiadás megjelenése után az értelmezés sokféle irányba elindulhat. Négy példa a további kutatások lehetséges irányaira:

¹ *Az EMBEÖR ELETENEK I. EREDETIRŐL. II. TERMEZETIRŐL. III. ALLAPATT-LAROL IRATTATOT KÖNIW. FOKTÖWI JÁNOS WACZON WARASSI PRÆDIKATOR ALTAL.* 1614. (OSZK Oct. Hung. 380.)

² Szakdolgozatom rövidített verzióját lásd H. HUBERT Gabriella, *Egy morális antropológia 1614-ből*, Irodalomtörténeti Közlemények, 90(1986)/3, 209–221.

³ Az online kritikai kiadás várható megjelenése: 2027 vége.

- A bibliai idézeteket maga fordította le Foktövi, így az online kiadásban megjelenhet a szöveg mögött a Károlyi Gáspár-féle verzió is, elemezhetővé válik a bibliafordítási technika;
- Foktövi életkorok szerint tárgyalja a mikrokozmoszt. A fogantatással, szüléssel és szoptatással kezdve minden életkornál élettani magyarázatokat is ad – ezek európai és magyar kontextusa feltárára vár. Az egyik szélsőséges példa a dajkák szerepéről szóló részben olvasható:

Az kiczin gyermekök természetj az ő testjben meghio meg nem erőssült, de ollian mint az Wiaz, kire mindön fele format rea niomhatnj, az ededel pedigh az előnek allattiaua változtatik: Ettül vagion, hogn az idegön Daykanak teieuel az gyermeknek taplaltatot természetj telliesseggel el változzek.

Azzal eggiütt mind erkölcz es mind ögiebfele iozagi, mölliet az Nemzes által az Zülekötül vötteenek, mint egi czatornan foliuan, el oltassanak.

Ellenben pedigh az Daikaktul vött ededel által az daikak erkölczej zarmaznak be. Innen lezön az vtan az erkölczökben valo külömbsegh az természetben valo idegönsegh, nem cziak az Zülek es magzatok közöt, de megh azon Zülek magzatj közöttis. [200b]

Mert az teynek nagi ereie vagion az erkölcznek es az taplalo erőnek el változtatasa. [201a]

Az élettani fejtegetés egyrészt téves információkat közöl a gyülekezettel, másrészt ugyanakkor felhívja a korabeli szülők figyelmét arra, hogy figyeljenek a dajkák kiválasztására. Sőt, a további részekben arra inti az anyákat, hogy maguk szoptassák a gyermekeiket.

- Az a tudásanyag, amelyet Foktövi mint domidoctus, több hazai református iskolában megforduló prédikátor közvetetten vagy közvetlenül beemel művébe, fontos adalékkal szolgálhat a 16–17. századi református értelmiségi típusok elemzéséhez.
- Foktövi prédikációiban a teológiai etika szinte minden eleme megtalálható, de ennek felfejtése és rendszerben való bemutatása református teológusi megközelítésre vár.

Az *Erkölc, etika és morál a magyar régiségben* című lelkiségtörténeti konferencia témájának Foktövi morális antropológiaként is értelmezhető prédikációi, illetve a kötet szerkezete tág értelmezési megközelítéseket kínálnak. A dolgozat mindössze arra a kérdésre keresi a választ, hogy Foktövi János erkölcsi tanításai milyen keretben értelmezhetőek.

A korabeli prédikáció irodalommal megegyező vonások

A reformáció „sola Scriptura” elvét követve a 16–17. századi protestáns prédikációs kötetek a *Biblia* (a *Tízparancsolat* és Jézus tanításai) alapján fogalmazzák meg az erkölcsi parancsokat. Foktövi mindjárt az első prédikációban az Isten és az ember önmaga megismerésének kontextusában tárgyalja a *Tízparancsolatot*:

Gen. 17. V. 1. Iarij en előttem es legi tökelletös. En vagiok az Mind[en]hato Isten.⁴
Tan[ulsag]. Az mi tudomaniunknak Summaia be vagion ez ket bezedben rekeztue:
I. En előttem iarij.
II. Legi tökelletös.
Ex. 20. V. 2. ad 17. Az ket kü tablan valo tiz paranczolatbannis ki adattatott.
Tudni illik az Isteni Ismeretben es tizteletben, az Attiafiui zeretetben.
Mert
I. Egi Isteni ismeret kell nekönk.
II. Azt vgi tisztölliük az mint ö hatta.
III. Gialazattal zidalommal ne illessük.
III. Az innepet illendökeppen tarcziuk.
Az Attiafiui zeretethöz tartozo:
I. Züleinkhöz valo halaadatossagonk.
II. Az gilkossagnak ragalmazasnak utalasa.
III. Az buialkodasnak giölölese.
III. Az lopasnak hatra vetese.
V. Hamis bizonsagh tetel tauoztatasa.
VI. Gonoz keuansaghnak el kerülese. [22a]⁵

Ugyancsak elterjedt, hogy az erkölcsi tanítások során a jogra, az ország törvényeire hivatkoznak a szerzők. Foktövi pl. az özvegyek és árvák kapcsán írja: „Mind az Zent iras, mind pedig az Orzagok töruenj igön otalmaztak eleitül fogua az Aruakat es az özuegiöket...” [210b] Majd tanítását kiterjeszti minden hátrányos helyzetű emberre:

Walamit az Aruakrol hallank zabhattiuk mind zegeniökre, niomorultakra es minden fele megh aleltakra kik ögiebeknek segetsegük nélkül zükölködnek, mint az Jöueueniök Eözuegiök es ögieb zükölködök, giakorta pedig az irasban eggiüue zamlaltatnak az özuegiök, aruak es az iöueueniök.[211b]

⁴ A Magyar Bibliatársulat ma használatos fordításában: „Én vagyok a Mindenható Isten. Járj színem előtt, és légy feddhetetlen!”

⁵ A *Heidelbergi kátét* (1563) követve az első tábla négy parancsolata az embernek az Isten iránti kötelességére, a második tábla hat parancsolata pedig a felebarátai iránti kötelességére tanít.

Az is megszokott eljárás, hogy Foktövi szinte minden retorikai eszközt a tanítás szolgálatába állít. Az egyes témák kérdés–felelet formájában történő kifejtése a *loci communes*, a káté, illetve a református tanítás Félégyházi Tamás-féle műfajára mutat.⁶ Ezért a más prédikációkban előforduló narratív betétek és egykorú példák Foktövinél ritkán fordulnak elő.⁷

A prédikációk szerzői érvelésük során a *Biblia* mellett általában régi és korabeli teológiai irodalomból származó idézeteket használnak. Így tesz Foktövi is. Figyelemre méltó azonban, hogy a 16–17. századi, többnyire helvét teológiai művek, antológiák vagy közhely gyűjtemények egy része megvult a saját vagy az ismerőseinek a könyvtárában, ugyanis Foktövi oldalszámmal együtt hivatkozik rájuk.⁸ (Feltéve, hogy az egyéb felhasznált forrásokban nem oldalszámmal szerepel az adott hivatkozás.) A német digitális könyvtárak segítségével – a legtöbb kötet ugyanis nincs meg a hazai könyvtárakban – ma már sokkal könnyebben lehet azonosítani azokat a forrásokat, amelyeket oldalszámmal idéz Foktövi. (Így is marad még bőven feladat a jövő generációja számára azokban az esetekben, ahol Foktövi nem jelzi a forrását.)

⁶ RMNY 430 etc.

⁷ A Foktövi-szövegekből Kovács Sándor Iván nagy kihagyásokkal közölt szemelvényt, ill. alkotott összefüggő, élvezetes olvasmányt. (*Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból*, I, szerk. KOVÁCS Sándor Iván, Budapest, Osiris, 1998, 86–90.)

⁸ Borrahus, Martinus (1499–1564): *In Salomonis sacram concionem [...] annotationes*; Bullinger, Henricus (1504–1575): *Commentarii in omnes Pauli Apostoli epistolas*; Bullinger, Henricus: *Sermonum decades quinque*; Calvin, Ioannes (1509–1564): *Harmonia ex tribus Euangelistis composita*; Calvin, Ioannes: *Institutio Christianae religionis*; Erasmus, Desiderius (1466–1536): *Adagiorum chiliades [...] quattuor*; Félégyházi Tamás (ca. 1540/1545–1586): *Az keresztényi igaz hitnek reszeirol valo tanitas*; Gessnerus, Conradus (1516–1565): *De anima liber*; Gualtherus, Rodolphus (1519–1586): *D. Ioannes Evangelista*; Gualtherus, Rodolphus: *D. Lucas Evangelista*; Kerkermann, Bartholomäus (1572–1609): *Systema rethoricae*; Laskai Csókás Péter (?–1587): *De homine*; Lavaterus, Ludovicus (1527–1586): *In librum Proverbiorum [...] commentarii*; Lavaterus, Ludovicus: *Propheta Ezechiel [...] homiliis seu commentariis expositus*; Melanchthon, Philippus (1497–1560): *Liber de anima*; Mencilus, Joachimus (1586–1638): *De cognitione Dei*; Mollerus, Henricus (1530–1589): *Enarratio psalmorum Davidis*; Musculus, Wolfgangus (1497–1563): *In Genesim Mosis commentarii plenissimi*; Musculus, Wolfgangus: *Loci communes Sacrae Theologiae*; Nanus Mirabellus, Domenicus (ca. 1455–post 1528) – Amantius, Bartholomäus (1505–1576?): *Polyanthea*; Timplerus, Clemens (1563–1624): *Philosophiae practicae pars 1. complectens ethicam generalem*; Timplerus, Clemens: *Philosophiae practicae pars 2. complectens oeconomicam*; Timplerus, Clemens: *Philosophiae practicae pars 3. complectens politicam integram*; Vergilius, Polydorus (1470–1555): *De rerum inventoribus libri octo*; Vermilius, Petrus Martyr (1499–1562): *Loci communes*; Vives, Joannes Ludovicus (1492–1540): *De anima et vita libri tres*.

Kora prédikátoraihoz hasonlóan Foktövi a protestáns humanizmus szellemében nemcsak a *Bibliát* és az egyházatyákat, hanem a görög és római auctorokat,⁹ a humanista szerzőket is gyakran idézi érvelése során. Foktövi annyiban ugyan kitűnik, hogy – bár kezdetleges módon – az időmértékes versfordítással is kísérletezik.¹⁰

A korabeli prédikációirodalomtól eltérő vonások

Mi az, ami mégis kiemeli Foktövi művét és a benne megfogalmazott erkölcsi tanításokat kora teológiai irodalmának átlagából? A kérdésre az egyik lehetséges választ a kötet antropológiai megszerkesztettsége és a többféle műfajba való besorolhatósága adhatja meg.

Tematikus prédikációk

A címlap szerint Foktövi kézírata olyan könyv – valószínűleg nyomtatásra előkészített, sajátkezű tisztaát –, amely prédikációkat tartalmaz. A prédikációk retorikai megformálása követi a korabeli előírásokat: a bibliai igehely és a bibliai szöveg summája után a prédikáció részeinek felsorolása és az egyes részek kifejtése – az adott téma alapfogalmának meghatározása, érvelés (alrészek, példák, hasonlatok, ellenvetések és tanulságok) –, végül pedig a konklúzió következik. Ha a 45 prédikációhoz külön részként hozzávennénk a kötetből hiányzó, Jézus üdvtörténetének főbb ünnepeire szánt prédikációkat is – amelyek kötelező tematikával kötődtek az adott ünnephez –, arra a következtetésre juthatnánk, hogy egy év alatt akár el is hangozhattak ezek a prédikációk a váci gyülekezetben. (Természetesen nem a leírt formában, hiszen ezek a prédikációk inkább csak a vázát adják meg egy-egy elhangzó igehirdetésnek.)

Vallásos antropológia

A 45 prédikáció az emberi életet a maga teljességében tárgyalja: először a makrokozmoszt (az isteni, égi és földi világot), majd a mikrokozmoszt, az embert.

⁹ Foktövi saját szerzeményeit és versfordításait ld. RMKT XVII/8, 158–175.

¹⁰ SZABÓ András, *Szenci Molnár Albert és a magyar időmértékes vers*, Irodalomtörténeti Közlemények, 100(1996)/1, 119.

A prédikációk a makrokozmosz után a születést, illetve a mikrokozmoszt, az emberi életet az egyes életkorok szerint tárgyalják:

Az ember életének nevei:

infantia – pólyabeli gyermekség, kicsinyiség [0–7. év]

pueritia – gyermekség – aki még nem érte el a 15. esztendő

adolescentia – inasság – 15–21. év

iuventus – ifjúság – 21–28. év

virilitas – emberség (megért emberség, megnőtt férfiúság) – 28–55. év

senectus – vénség – 55–63. év

senectus decrepita – görbeség, háromlábú, kétszergyermekek¹¹ – Isten tudja, hogy meddig tart, halál a vége [170a, 310a]

A kor felfogása szerint csak ezeknek a férfiúi életkoroknak a tárgyalása után következnek a leányokról, asszonyokról és a házasságról szóló prédikációk.

Morális antropológia prédikációs köntösben

A kézirat első ismertetője, Erdélyi Pál megfogalmazása szerint Foktövi műve „a XVII. század református világának morális anthropológiája, az élet elméletének kézikönyve, erkölcstana és aranyszabályai”.¹²

Kiindulásképpen már az első prédikációban, hivatkozás nélkül, megtaláljuk a Kálvin *Institutió*jának kezdetén is szereplő kijelentést: az emberi bölcsességnek két része van – az istenismeret és a magunk megismerése – e kettő sokféleképpen összekapcsolódik egymással. Foktövi erkölcsi tanításai minden életkornál ebben a kettősségben jelennek meg.

¹¹ Foktövi egyik forrásának kontextusáról ld. SZABÓ András, *Laskai Csókás Péter az emberről = Betegség és gyógyulás a kora újkori irodalomban*, szerk. DRASKÓCZY Eszter, ETlinger Mihály, Budapest, reciti, 67–75; FÖRKÖLI Gábor, *A Kalauz helye a magyar vallásos antropológia történetében = Útmutató: Tanulmányok Pázmány Péter Kalauzáról*, szerk. MACZÁK Ibolya, Budapest, MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiségi Kutatócsoport, 2016, 9–29.

¹² ERDÉLYI Pál, *Foktövi János ismeretlen prédikációs könyve 1614-ből*, Magyar Könyvszemle, 1888, 82.

Foktövi prédikációiban az erkölcsi erények (*virtutes morales*)¹³ egyrészt a fogalmak szintjén, másrészt a gyakorlati erkölcsi tanítások formájában jelentkeznek. Mivel a prédikációk antropológiai szerkezetben és témával szerepelnek, ezért az emberrel kapcsolatos erkölcsi fogalmak és gyakorlati tanítások főként az életkort tárgyaló prédikációkban fordulnak elő. Szinte minden esetben a jó erkölcsi tulajdonságok felsorolása után következnek az elvetendő (gonosz, veszett) erkölcsi vétiségek is.

A jámborság fogalma

Foktövi prédikációiból szinte valamennyi erkölcsi erény jelenléte kimutatható.¹⁴ Ezek közül talán az egyik legátfogóbb fogalom a jámborságé.

Az isteni és emberi törvényeknek való megfelelés, a szabadakarat, a jó és a rossz közötti választás következménye a jámbor életre való törekvés. A jámbor élet Foktövinél legtöbbször az istenfélő, Istennek tetsző, tiszta erkölcsű, erényes és becsületes életet jelenti. A jámbor ember jó és derék, igaz ember (*homo bonus, vir probus*.) A jámborsághoz tartozik az eszesség (bölcsesség), igazságosság, mértékletesség erénye.

A jámborságnak, mint kulcsfogalomnak a jelentésrétegeit mutatják meg az alábbi, Foktövi szövegéből kiragadott szemelvények:

- A szaporodás és a gyermeknevelés hasznai között Foktövi a jámbor szülőknek okozott gyönyörűsége is kitér:

Mert semmj nem lehet edösseb auagi gjöniörüségösseb mint latnod io es zep giermökidet, nem cziak termetükben auagi zömeliükben, de fő keppen el-mejükben es erkülczüükben ha az ő iambor züleiükhöz hasonlok leznek.
[216b]

¹³ A teológiai erényekkel (hit, remény, szeretet) nem foglalkozik ez a dolgozat.

¹⁴ Így például az isteni irgalmasság mellett az emberi irgalmasság gyakorlásának a követelménye is szinte minden életkort tárgyaló prédikációban felfejthető a gyakorlati tanítások sorában – ritkán megnevezve is, mint pl. a jó férfiú jellemzői között: „IX. Az ehözönek kenieret aggion. Az az, az ki az ehözönek etelt ad, az mezitelennek ruhazatot. [...] Sokan vannak kik azt velik, hofi vgian elege megh feleltek tisztüknek, ha senkinek nem artanak, holot ögiebeknek kellene haznalniuk is, midön irgalmassagotis kellene hozzájuk mutatni.” [278b]

- Az 'Ifjat vagy a vénet kell-e inkább tisztségre választani?' kérdésre adott válaszok után a szerző végső következtetése:

I. Az ven Emböröket cziak az vensegert, auagi az Iffiakat cziak az Iffiúsagert az tiztül ki nem rekezhettiük, inkab kel nezni az Elmet mint az üdött az Iffiakban es venekben.

II. Az Ezös es Iambor ven Embört inkab kel böczülni az Ezös es iambor Iffiunal.

III. Az ezös es iambor, elmes es tudos Iffiat föllieb kel beczülni, az bolond tudatlan eztelen es latrul aggot ven gonoznal. [258a–b]

- A jó bírónak ugyancsak:

... iambor elettel io erküczel Isteni felelőmmel elsőnek kel lönnj... Mert mint az zöm az maga ereie nélkül nem nezhét;[!] Igi az Biro az Isteni felelőm es Iamborsagh nélkül cziak vezöttül viseli dolgat... [266b]

- A férfikorhoz, az 'ért embörség'-hez [virilitas] tartozik a jószágos cselekedet és a jámborság. Foktövi Seneca 77. erkölcsi leveléből idéz:

Nem azt kel neznj az Embörben: Menit zanthatot, menit vsoralkodott, meni Embörtül nagi böczülettel közöntetött. ... De azt kel gondolni benne: Meli JAMBOR [bonus]. Jo lezön pedigh ha Okossaga niluanvalo es igaz, es az ő természeti akarattiahoz igénytetetött. Ezt ő benne Iozagos czelekedetnek [virtus] hiuiak: Ez az embörnek böczületös es egiedül valo iaua... [270b]¹⁵

- Foktövi a saját életkorát, a férfikort tárgyaló prédikációt ezzel a személyes fohással fejezi be: „Tegi alhatatos Jamborra Vristen. Amen.” [291b]

- A 'Mint kell a házasságban élni?'-kérdésre az istenhít után rögtön a jámborság következik. Foktövi, noha igyekszik mindkét házasságra tekintettel lenni, elsősorban a férfi szempontjait veszi figyelembe:

1Pt 3. V. 7. Ferfiak, mint tudossak vgi ellietök eggiütt feleségötökkel, mint gyarlob eden[in]jek böcsületöt aggiatok...¹⁶

¹⁵ A férfikorról szóló részt Domenicus NANUS MIRABELLUS (ca. 1455–post 1528)–Bartholomäus AMANTIUS (1505–1576?): *Polyanthea* c. művének 1575-ös kölni kiadásából fordítja le Foktövi.

¹⁶ Az 1590-es Károlyi-féle bibliafordítás szerint: „Az férfiac hasonlatos képpen, eggyüt élyenec az ő feleségekel, mint illic értelmes emberekhez, az aszoni állati edénec mint erőtelenbnc tisztességet téuén...” [RMNY 652: NNn2r]

A házaspárok tiszte, kötelessége:

1. Mind a két házastárs meggondolja, hogy Isten munkásai és Isten előtt kedvesek, szenvedjenek azért;
2. Istennek először igaz hittel tartoznak, egymás iránt is hit alatt hűséggel tartoznak;
3. Eszükbe jusson az tökéletes jámborság;
4. Másra szemüket ne vessék, egymást meg ne gyűlöljék;
5. A férfiú emberséges legyen, hogy illendő feje legyen a feleségének, szelíden igazgassa azt, útját dolgának mutogassa, gyönyörűséggel lakják vele, híven őrizze, mint élete társát;
6. Igen szeressék mindketten egymást;
7. Egymás erőtlenségét eltűrjék, mértékletes fenyíték a tisztességért legyen [!];
8. Az asszony engedelmes, vigyázó és házőrző, jószág takargató legyen;
9. Minden jószáguk közös legyen. Egyik a másik terhét viselje;
10. Gyakorta könyörögjenek egymásért:
A férfiú: Isten adjon jó és jámbor feleséget, kegyeset, csöndeset, tisztát, emberségeset, eszeset etc.;
Az asszony: Isten adjon jó és jámbor férjet, bölcsét, istenfélőt, együgyűt, jóakarátút, serényt, alkalmas munkást;
11. Magzatukat neveljék szent életben, isteni félelemben, házuk becsületére, tisztességük öregbülésére, az anyaszentegháznak és a községnek épülésére. [360a–b]

Erkölcsei tanítások

A prédikációkban megfogalmazott tanítások között első helyen szerepelnek a jó erkölcsre és a „szép tudományra” való tanítások.

Az egyes életkorokat tárgyalva Foktövi a ’hogyan kell élni’, ’hogyan kell egy-egy életkorban viselkedni’, ’hogyan kell a megújult, megigazult embernek egyre tökéletesebbé válnia’-kérdésekre gyakorlati erkölcsi tanításokat fogalmaz meg. Ebben egyik fontos forrása Clemens Timplerus (1563–1624) német református filozófusnak és teológusnak a gyakorlati filozófiát tárgyaló három műve, amely 1610–1612 között jelent meg, tehát Foktövi a legkorszerűbb forrást követi. Oldalszámmal hivatkozik Timplerus műveire.¹⁷ A *philosophia practica* három része közül az első az *ethica* az egyes ember, a második a *philosophia oeconomica* a házvezetés, a család, a harmadik pedig a *philosophia politica* az államvezetés erkölcsstana.

¹⁷ Így pl. az ifjúságról szóló második prédikáció (253a–260b) teljes egészében TIMPLERUS *Philosophia politica* című művéből vett részletek fordítása.

Foktövi prédikációi a teológiai, pszichológiai, fiziológiai ismeretek közlése mellett vallásos erkölcsi normarendszerként vázolják fel az erkölcsi jót és rosszat, valamint a helyes cselekvés útját.

Az ifjúságról szóló első prédikáció [245a–252b] jól példázza Foktövi prédikáció-vázlatot összeállító módszerét, és a tárgyalt kérdések-feleletek között az erkölcsi szempont kiemelt szerepét.

Az igeszakasz a mai protestáns *Bibliák*ban már nem szereplő *Bölcsesség könyve*.¹⁸ Foktövi három részben három fő kérdésre keresi a választ:

1. Micsoda az Ifjúság?

Az ifjúság definíciója (görög, latin megnevezése, ideje stb.) a Dominicus Nannus Mirabellus-féle *Polyanthea*-antológiából származik. Majd az ifjúság természetét tárgyalja a szerző, kiemelve, hogy az ifjúság hiábavalóság. Martinus Borrahus ige-hely-magyarázatát idézi a tanulsága:

Feddendő tehát az Ifjúságban az fölötteb való zabadsagh, az mertekletlen-
segh, kik által minden tartoztatás nélkül rohannak az fitalan giöniörüsegekre,
ha az Istenj felelöm nem viseli az Iffiakat. [247b]

Az okfejtést folytatva Clemens Timplerus *Ethica*ja nyomán teszi fel Foktövi a kérdést: az embernek hatalmában van-e az, hogy a természetének indulatait uralja. (Az érvelést az árnyaltan megfogalmazott konklúzió követi.)

2. Milyen, miféle az ifjúság?

K[érdes:] Minemü az Iffiusagh?
F[elelet:] Az egez Eletnek giümölczöző viraga.
Mire kell az ifjusagot tanitanj?

¹⁸ „Sapient. 7. V. 28. et 8. V. 1.

Senkit nem zeret az Isten, hanem cziak azt az ki az bölcseseggel zokot forgolodnj.
Mert az bölcseseghez zepsegessebb az Napnal, es minden czillagok helie fölött helihöztetött, es
az vilagossaghoz hasonlitatvan előzőr megh talaltathatik.

Mert ezt az ey köuetj, az bölcsesegöt pedig az gonossagh megh nem giöjzj.

(Cap. 8. V. 1.) El er, el niul pedig erőssen eggi vtolso hatartul az masik vtolso hatarigh, es
mind[en]t haznossan merteköl.

Ezt zerettem en, es az en Iffiusagomtul fogua kerestem, es vgian iegiosomme akartam tönnj,
es az ö zepsegenek <iu> zeretetire vgian köteleztettem.

Az ö Nömösseget ez ekösiti megh, hogi az Istennel Eel eggiütt, es az Vr mindönök fölött
zerette azt.” [245–b]

F. Harom kiultkeppen valo dologra kel főkeppen az Iffiusagot zoktatni es tanitanj, tudni illik az zabados Mestörsegökre, io Erkülczre es Nielueknek tudasara. Ezök fölötte igen züksegössek az Iffiusagnak, hogi ezök nélkül, sem iol nem bölczelködhetik, sem iol nem czeleködhetik, sem iol nem bezelhet. Mert az zabados mestörsegök által lezön az embör bölcze, möli az igaznak es hamisnak, ionak es gonoznak megh ismereseben al: Az io Erkülczökre valo igieközet által az iozagos czeleködötökre: az Nieluek ertese által az ekössen zollasra iuthat. Ez harom fele iozagokban ha az Embör rezess lehet, semmi nem all ellene, ha elmeieben tökelletösnek, akarattiaban allandonak, es ekössen zollonak mondatik. Az igaz tudománj es az kegiös köröztienj elet az io erkülcz alatt ertetik. [250b–251a]

A jó erkölcs Foktövi definíciója szerint az igaz tanítást és kegyes (jámbor) keresztényi életet foglalja magába. Az igaz tudás az istenismeret mellett a hét szabad művészet által elsajátítható tudást is jelenti.

3. Kell-e az ifjakat tanítani?

Foktövi hét pontban érvel a tanítás fontossága mellett.¹⁹ A negyedik éppen az erkölcsi szempontot emeli ki:

Mert az gonoz tanitatasbol gonoz giermökök leznek, lator Iffiak neveködnek, roz Embörök tamadnak. Vizontak az io tanitatasbol io giermökök, iambor Iffiak es tökelletös Embörök neueködnek... [251b]

Összefoglalás

Foktövi Jánosnak az emberi élettel kapcsolatos tudását felhalmozó prédikációi sokféle értelmezési lehetőséget kínálnak, ezek egyike lehet az erkölcsi fogalmak és tanítások felőli megközelítés.

A morális antropológia, illetve a téma prédikáció formájában való bemutatásának igénye, a kötet összeállítása 1606-tól kezdve érlelődött a váci prédikátorban.

¹⁹ Szabó Péter többek között az ifjakról szóló részek nyomán elemezte Foktövi művének társadalom- és politikatörténeti összefüggéseit, lásd SZABÓ Péter, *Élet- és időszemlélet a kora újkori Magyarországon*, Budapest, ELTE BTK Középkori és Kora újkori Magyar Történeti Tanszék, Transylvania Emlékeiért Tudományos Egyesület, 2011, 103–117.

A szerző és a befogadó gyülekezet történelmi helyzete egyféle magyarázatot adhat arra, hogy Foktövi miért ebben az egyedülálló formában fejti ki a világról és az emberről vallott (teológiai) elméleti és gyakorlati tanításokat.

Az állandó fenyegetettségben élő gyülekezetek tagjai számára a prédikátor sokszor az egyetlen olyan személy volt, aki életvezetési tanácsokat adhatott. Foktövi János ún. domidoctus prédikátorként nem indult külföldi peregrinációra. A kötet tanúsága szerint nagy tudásvágygal rendelkezett, amelyet a török hódoltsági területeken végzett szolgálatai, bujdosásai során sem veszített el.²⁰ Foktövi az életútja során elért bölcsességét, megszerzett tudását, a nevelési és erkölcsi normákat az emberi élet tárgyalásán keresztül közvetítette a váci gyülekezet tagjai számára.

A szerző 1604-től kezdődően, nyugalmasabb helyzetbe jutva a törököktől visszafoglalt Vácot²¹ részt vett a város élénk társadalmi életében, pályája kiteljesedhetett. A református iskolával is rendelkező Vác városi közössége értő befogadója lehetett a prédikátor teológiai antropológiát kifejtő prédikációinak.

A kötet élén szereplő, a mai protestáns *Bibliában* nem szereplő bibliai idézet (*Sirák fia könyve* 34,9) Foktövi küzdelmes életútja mellett az emberi élettel való foglalkozás motivációját is jelképezi:

Az ki sok heliökön iart, sokat tud az: es az ki sok fele dolgokban forgolodot bölczen tudhat bezelgetnj.

Az ki semmit nem probalt, kiczint tudhat az; az möli Embör pedig sok tartomaniokban forgot es sok fele dolgokban munkalkodot, nagj ob (Okrauassagot) Okkal es moddal valo forgolodast zörözhet.

Een az en vandorlasomban sokat lattam, Es többet erthetök, mint ki mondhatnam. Giakorta zinten közel vezeköttem halalomhoz, vizont ismegh azok altal tartattam megh. [7b]

A kézirat, mivel nem jelent meg nyomtatásban, valószínűleg rejtve maradt kora tudós lelkészei előtt. Az utókor számára azonban Foktövi műve bepillantást enged a 16–17. század teológiai – értelmiségi – gondolkodásába.

²⁰ Életének állomásait a kézirat 285c lapján foglalja össze.

²¹ Vácról, ill. Foktövőről, a levéltári forrásokról, Rimay Jánossal való találkozásáról ld. JAKUS Lajos, *Életképek és mozaikok a XVII–XVIII. századi Vácra*, Studia Comitensia, 18(1987), 58; Uő., *A töröktől megszabadított Vác*, Studia Comitensia, 25(1995), 60.

TASI RÉKA

„látásától az bűnösök megvilágosítottak”

Bűnös és megváltó tekintet a kora újkori prédikációk vizuális retorikájában

A kutatás részéről jóval kevesebb figyelmet érdemelt Kelemen Didák 1. nagypénteki prédikációja, mint a híres 2. beszéde.¹ Az 1. beszéd jóval rövidebb, és a 2. prédikáció vizuális-dramatikus, összérzéki „orgiájához” képest jóval szárazabb és egyszerűbb szöveg. Ugyanakkor nem minden tanulság nélkül való.

Különösen mivel ezt a rövidebb, mondhatni a 2. prédikáció bevezetéseként funkcionáló hitszónoklatot a *látás*, a *tekintet motívuma* szervezi. Elsősorban a hívek látásának motívuma, akik tekintetükkel végig kísérik Jézus útját a kereszthalál pillanatáig, és ezen az úton mindvégig elsősorban *nézik* és *látják* Krisztus kínszenvedését.

A prédikáció kezdetén a hívek felé elhangzó dorgáló intés – „S hát ti Krisztus szerelmesi, titeket mondalak aitasos Lelkek, kik vadtok Jesus Jegyesi, halván az emberi nemzet Mennyei Bajnokának a’ Calváriai Ütközetben való el esését [...], meg nem jaidultok?”² – egyfelől a költői kérdés alakzatát ölti magára, ugyanakkor azt vetíti előre, hogy a hallásból megszerzett információk hatása elmarad azokétól, amelyeknek szemtanúja az ember. Így a prédikáció folytatásában (és a 2. nagypénteki prédikációban) a szenvedéstörténet eseményeinek szemlélésére hívja meg a hívőt, vissza-visszatérő módon emlékeztetve őket ennek feladatára: „Ennek nézésére siessetek Jerusalemlányi, kik vadtok ajtatos Lelkek”; „Siessetek azért felindúlt lelketeknek ajtatosságával az ő nézésére”.³ A hívő tekintete ebben az összefüggésben újra és újra tematizáltatik a szövegben, és a hitszónok a hypotyposis kiterjedt eszköztárával jeleníti meg Krisztus útját a kereszthalálig: „ne maradgyunk el mi-is a’ mi Urunktól hanem aitasos elmélkedésünkkel kísérjük

¹ KELEMEN Didák, *Buzza fejek*, Kassa, 1729, 268–279 [1. prédikáció], 279–346 [2. prédikáció]. MACZÁK Ibolya, *Elorzott szavak: Szövegalkotás 17–18. századi prédikációkban*, [Szigetmonostor], WZ Könyvek, [2010], 118–138.

² KELEMEN, *Buzza fejek*..., 1. j. i. m., 269.

³ *Uo.*, 276.

el az halál helyére, es lásuk utolsó kimúlását.”⁴ „De jaj! melly rettenetes dolgokat látunk a Calvaria hegyén!”⁵

Ugyanakkor a prédikáció látásmotívuma nem csak a hívők tekintetére vonatkozik.

Mária tekintete is a prédikátor figyelmének tárgya lesz: az Istenszülő Pilátus ítélete után már csak a vállára nehezedő kereszttel *látja* újra fiát,⁶ akivel édesanyja „szeme láttára” történnek a szörnyűségek,⁷ és mivel Mária az, aki *igazán látja* Krisztust, ő képes arra is, hogy pontos leírását adja a fiának, akit a kínzások akképpen torzítottak el, hogy a hívek esetleg már fel sem ismerik szemeikkel.⁸

A hitszónok szerint a szenvedéstörténet legmeggrázóbb momentuma, hogy soha ilyen rettenetes dolgokat nem látott sem Ég, sem Föld. Mária tanúságtevő tekintete mellett tehát az Ég, a Föld, és a békesség angyalainak a tekintetét egyaránt számba veszi, azzal az óhajjal kiegészítve, hogy: „Vajha láttátok volna ti-is Krisztus Hívei [...]” „Látta az ég, és szomorú gyászba öltözött, setétség borítván el az egész világot. Látta a’ föld, és rémültibe meg rendült. Látták a’ békességnek Angyali, és keservesen sirtak. Látta az epett Anyja...”⁹

Mindezen, a szenvedéstörténet eseményeire irányuló tekintetek mellett szó esik a prédikációban Krisztus belső és külső tekintetéről is: Krisztus a Getszemáni kertben, lelki szemei előtt meglátja saját szenvedését: „szeme eleibe terjeszté az örök Atya Isten, minémü kínokon kel által menni.”¹⁰ Majd kínzatása közepette, hangsúlyozza a szöveg Szent Anzelmet idézve, nem tekint rá kínzóira: „szemeit a’ földről fel nem merte emelni: érzette a’ sújtásokat, hallotta a’ csattanásokat, keservesen nyögött az ütések alatt; De senkire sem tekintett, ki-ütötte őtet.”¹¹ Krisztus tekintetét vezérelheti az a szegyen (önnön mezítelensége miatt), ami kínzóinak tekintetét kellene, hogy vezérelje. Ugyanakkor az isteni tekintet illetén „megvonásának” misztikus értelme is van – ahogy ez a következőkből nyilvánvalóvá válhat.

⁴ Uo., 278.

⁵ Uo.

⁶ Uo., 273.

⁷ Uo., 274.

⁸ Uo., 276.

⁹ Uo., 279.

¹⁰ Uo., 271.

¹¹ Uo., 272.

Kelemen Didák nagypénteki 1. prédikációja Krisztus halálának pillanatáig jut el a szenvedéstörténet narrációjában. Ez a pillanat a hitszónoklat csúcspontja, amiben a halált röviden csak Krisztus „érzékenységeinek” elvesztéseként jellemzi a szónok, külön kiemelve a szem halálát: „bé huntak amaz tündöklő szemek, melyeknek látásától az bűnösök megvilágosítottak.”¹² Az utóbbi tagmondat azonban kétértelmű: vajon a bűnösök Krisztus szemére pillantva világosíttatnak meg, vagy Krisztus rájuk tekintve hoz számukra megvilágosodást? A kontextus – ahol is szó esik Krisztus lábairól, melyek megváltásunkra futottak, szó esik kezéről, melyek befogadták (megölelték) a bűnösöket – valószínűsíti az utóbbi értelmezést, a grammatikai parallelizmus Krisztus tekintetének cselekvő voltát emeli ki: akire Krisztus rátekint, annak megváltást szerez tekintetével. Ámde a kétértelműség valójában magának a megváltó pillantásnak a misztikus igazságát rejti el és tárja fel: hiszen Krisztus meglevenítő tekintetének feltétele a bűnös cselekvő „látása” is.

Talán ebből a rövid szemléből is kitűnik, hogy a *látás*, a *tekintet* meghatározó motívuma Kelemen Didák a prédikációjának. Ugyanakkor Krisztus megváltó tekintete visszatérő motívuma a kora újkori katolikus prédikációknak. Csúzy Zsigmond böjt 2. vasárnapjára írt szentbeszéde az emberi látás veszélyeiről és bűneiről szól, és itt sem hiányzik el az emberi bűnös tekintettel szemben a Krisztus megváltó tekintetére történő ráhagyatkozás.¹³

Ebben a gondolatmenetben a kontextus végeredményben a Kelemen Didák-féle nagypénteki prédikációéhoz hasonló: az emberi látás számára ugyanis nincs más üdvösebb látvány, mint a szenvedő Krisztus képe: „Ide, függesszük tehát nyavalyás szemeinket; és nem csak a fényes Tábor-heyén vizsgálódgyunk, hanem, keserves kin-szenvedésének némelly helyein-is.”¹⁴ A szenvedéstörténet meditatív szemlélése ugyanis olyan penitencia, amely leginkább alkalmas arra, hogy könynyekre fakasszon, és ezáltal a bűnös látványok által megrontott látásunkat megtisztítsa.

A hitszónok számos bibliai példával igazolja, hogy a legnagyobb bűnök elkövetésének eredete a rendetlen tekintet: Ádám Évára tekintett, és ez csábította

¹² Uo., 297.

¹³ CSÚZY Zsigmond, *Lelki éhséget enyhítő evangelomi kölcsönözött három kenyér*, Pozsony, 1724, 384–396.

¹⁴ Uo., 390.

bűnre, Péter pedig Krisztus megtagadása előtt az „ajton álló szolgálora függesztette szemeit” – és az Ó- és Újszövetség bőven nyújtja példáját a rendetlen tekintetből származó vétkeknek és tragédiáknak.¹⁵

A szemek megfertőztetéséből való kigyógyulás legfőbb és leghathatósabb eszköze mégsem pusztán a penitenciatartásként értett passiószemlézés, hanem Krisztus megváltó tekintete:

’s-magatok jóvalap tapasztallatok, hogy, valamint Pétert, úgy titeket-is, irgalmas szemével, kegyessen meg-teként Jézus, ’s meg-tekéntvén, minden nyavalyátokból ki-gyógyúltok, és minden úndokságtokból üdvösségesen kistisztúltok.¹⁶

Bűneinkkel, köztük különösen a tekintetünk bűneivel ugyanakkor elfedjük Krisztus arcát és szemét, és megakadályozzuk, hogy a megelevenítő isteni tekintet meggyógyítson:

Oh azért jó Jézus, kérélek, tekéncs-meg, irgalmas szemekkel, mellyeket (ha lehet) soha többé gonoszságimmal bé-nem földözök, soha többé kegyes orczádat törvénytelen nézésemmel, a’ vagy más fesletségemmel, el-nem palástolom...¹⁷

Krisztus irgalmas tekintetének feltétele tehát az ember töredelmes bűnbánó tekintete, legyen szó arról, hogy ez a szenvedő Krisztus szemlélésében vagy a bűnös képek helyett Veronika kendőjének nézésében valósul meg. A bűnös emberre ugyanis akkor tekint Krisztus megváltó tekintettel, ha ő maga is rá tekint.

Anélkül, hogy részletesen kitérnék most Krisztus vagy Isten tekintetének biblikus szöveghelyeire és ezek értelmezéseire (lásd *Jób könyve*: a szenvedő igaz azt kéri Istentől, hogy ne tekintsen rá tovább [Jób 7,19], mert „már pusztá tekintete legyőzi az embert” [Jób 41,1]; Jézus lejött a hegyről, „tanítványaira emelte a szemét és megszólalt” [Luk 6,17]), az isteni, megváltást biztosító tekintettel kapcsolatosan csak egyetlen lelki gyakorlatra, a kora újkorban népszerűvé váló szentségimádás, és különösen a 16. században kezdeményezett, majd a 17. században világszerte elterjedt *Quarant’ore*, a negyvenórás szentségimádás ájtatossági gyakorlatára lehet utalnom. Krisztus tekintetének, a tekintet megváltó erejének a leg-

¹⁵ *Uo.*, 387.

¹⁶ *Uo.*, 389.

¹⁷ *Uo.*, 395.

erősebb megtapasztalási lehetőségét ugyanis ez a lelki gyakorlat biztosítja: megtapasztaljuk benne, hogy Jézus néz bennünket, mi pedig őrá tekinthetünk. Nem véletlen, hogy a szentségimádáskor kihelyezett monstranciák gyakorta egy szemre/pupillára emlékeztető, kör alakú tartót formáznak, körülötte az isteni szemből kilépő fénysugarakkal, amely motívumot a *Quarant'ore*k idejére gyakorta felépített *apparátók*, *theatrók* és *macchinék* kontextualizálják, erősítik fel.¹⁸ A jezsuita rend pedig a negyvenórás szentségimádást a farsang utolsó napjaihoz kötve szorgalmazta – hiszen a farsang idején a szem is számos veszélynek volt kitéve.

A kora újkorban forgalomban lévő érzékelési teóriákra utalva szükséges kiemelni: jóllehet a 17. században a kepleri picturaelmélet, tehát a retinán megjelenő kép elmélete (megjelenése 1604-ban az *Opticában*) már jól ismert, valójában mind a szemből kilépő, a látványt letapogató látósugár, mind pedig a *species* (tehát a tárgyról leszakadó, valamiféle legyöngített anyagsággal rendelkező hasonlósági ismeretkép) középkori eredetű elmélete is tovább él a kora újkori katolikus optikában, fizikában. A nemzetközi, főleg a jezsuita tudományosságra irányuló kutatások nyomán pedig tudjuk, hogy a *species*hez való ragaszkodás a katolikus képelemélet, képteológia és spiritualitás kontextusában különös jelentőséggel bír.¹⁹ Eszerint ugyanis a látás folyamatában érzékszervünk valamiképpen fizikai kapcsolatba kerül a látott dologgal (tehát a dolog által létrehozott és multiplikációval az érzékszervek felé továbbított *speciesszel*), és az érzékelő az érzékelés folyamatában, az imagináció révén, az érzékelt dologhoz valamiképpen hasonlóvá válik.

Mindebből következik tehát, hogy a Szentség, az Eucharisztia szemlélése az isteni *speciesszel* történő közvetlen, fizikai kontaktust jelenti²⁰ (nem véletlen, hogy Louis Richeome, aki a *La peinture spirituelle*-ben egy *theatro* leírását is nyújtja, a

¹⁸ Karl NOEHLES, *Teatri per le Quarant'ore e altari barocchi = Barocco romano e barocco italiano: Il teatro, l'effimero, l'allegoria*, a cura di Marcello FAGIOLO, Maria Luisa MADONNA, Rome, Gangemi, 1985, 88–99; Joseph IMORDE, *Visualizing the Eucharist: Theoretical Problems = Le monde est une peinture: Jesuitische Identität und die Rolle der Bilder*, hg. von Remmert OY-MARRA, Berlin, Akademie Verlag, 2011, 109–125.

¹⁹ Sven DUPRÉ, *The Return of the Species: Jesuit Responses to Kepler's New Theory of Images = Religion and the Senses in Early Modern Europe*, ed. by Wietse DE BOER, Christine GÖTTLER, Leiden, Brill, 2012, 473–487.

²⁰ Ruth S. NOYES, „*Sagro orrore and the Species: Counter-Reformation visual Theory and Eucharistic spectacular ornament*”, Kézirat, megjelenés előtt: *Cultures of Baroque Spectacle*, ed. Ralph DE-KONINCK et al., Leuven, GEMCA.

szentség szemlélésére az „érinteni” igét használja, a látás fizikai kontaktusjellegrére utalva²¹). Éppen ezért a *Quarant'ore* *theatrával*, *apparatóval*, sőt, időnként *machinával* látványossággá formált gyakorlata – ahol például számtalan fényforrás fejezi ki az isteni sugárnak vagy az isteni *species*nek a hívő szemébe érkezését – a 17. század elejétől a katolikus egyház egyik legfontosabb spirituális gyakorlatává vált. A szentségimádás az a spirituális gyakorlat, amely kapcsán az emberi látás szakrális következményei leginkább tematizálódnak: szentségimádáskor a jelenlévő Isten ránk tekint a monstranciából, ugyanakkor mi is rátekintünk, és a mi tekintetünk lelki átalakulásunk, megisztulásunk záloga: hiszen a látásban a látott dologgal egyesülünk, ahhoz hasonlóvá válunk (vö. az arisztotelészi *alteratio*, *assimilatio* fogalmakkal, amiknek meghatározó szerepük van a kora újkori lélekelmélet lehetőségeit illetően is).

Nem nehéz itt észrevenni a prédikációknak az emberi és isteni tekintettel kapcsolatos üzenetének és a lelkigyakorlatoknak azonos töről való eredését. A bűnök legsúlyosabbjainak eredete a megzabolázatlan tekintet, ahogy ezt Csúzy gazdagon bizonyítja ó- és újszövetségi példáival, ugyanakkor a megzabolázott, Krisztust kereső tekintet lesz az is, ami megváltásunk feltétele: a Krisztus arcát és tekintetét kereső hívő tekintet Krisztus megváltó tekintetének a feltétele – a zabolátlan, bűnös látványokra fókuszáló szem pedig elfödözi Krisztus arcát és szemét.

A 17–18. századi katolikus prédikációs gyakorlatban a vizuálisan eleven ábrázolásmód számára összetett, többirányú, a lélekelmélet, az érzékelélmélet és az optika forgalomban lévő elméletét is játékba hozó, eszmetörténeti kontextualizációval kiegészítő megközelítés szükséges. A prédikációhallgatás során meghatározó belső látást bizonyos mértékig ugyanazok a szabályszerűségek határozzák meg, mint a külső látást: az imaginációban létrejövő képek, phantasmák ugyanis egybevágóak az érzékelés folyamatában a külső érzékek által befogadott *species*-szel, továbbá a belső képek felidézésekor vagy megkomponálásakor létrejövő phantasmák jellegüket és hatásukat tekintve semmiben sem különböznek a külső látványok által a belső érzékben keletkező képtől.²² A szavak által felkeltett képek

²¹ Louis RICHEOME, *La peinture spirituelle*, Lyon, Pierre Rigaud, 1611.

²² Gregor VOGT-SPIRA, *Prae sensibus: Senses, Phantasia and Literature: Some Epistemological Considerations = Rethinking the Medieval Senses: Heritage – Fascination – Frames*, ed. by Stephen G. NICHOLS, Andreas KABLITZ, Alison CALHOUN, Baltimore, The Johns Hopkins University Press, 2008, 51–72.

ontológiai státusukat tekintve pontosan ugyanolyan képek, mint az érzékelés során a belső érzékben/érzékekben létrejövő phantasmák. A megfelelő szavak által megfelelő módon felkeltett belső képek tehát ugyanolyan megfelelőek belső kondícióink átalakítására, mint a megfelelő külső képek – a kora újkori, a stylus grande eszményét megvalósító katolikus prédikációk értelmezéséhez ezen összefüggések belátása megkerülhetetlennek látszik. A látás, a szem kitüntetett szerepe nem kivonható ezen szövegek működés módjának eszmei háttéréből.

Jelen írás tanulsága pedig az lehet, hogy a szem és a látás lélek- és érzékelésteoretikai kontextusa mellé ugyanolyan erővel kíváncsozik a látásnak a bűn és a megváltás teológiájában betöltött szerepe is, hiszen a prédikációknak a retorikai élénkséget, a vizuális gazdagságot megcélzó nyelvi eljárásai azt a bűnös tekintetet irányítják a bűnbánat felé, amely egyedül képes az isteni megváltó tekintet magára irányulását elérni.

MACZÁK IBOLYA

Káromkodás és prédikáció

*Erkölcsei prédikációk kompilációi a régi magyarországi halotti beszédekben**

A cáromkodás megítélése a 18. században

Az 1843. évi szeptember hó 9-én tartott „országos ülés” elnöke úgy nyilatkozott a cáromkodásról, hogy Magyarországon „ezen gyalázatos szokás a törököktől vétetett át s azok idejétől fogva kezdtek ezen országban az istenkáromlások elharapózni”.¹ Ezzel szoros összefüggésben állapítja meg egy kapcsolódó tanulmány, hogy „e tényállítás valószínűsége mellett szól az a körülmény, hogy törvénytárunkban a cáromkodást büntetni rendelő első törvény a török hódoltság első évtizedeiben – 1563-ban – hozatott.”² Ugyanakkor más kutatások azt is igazolják, hogy Magyarországon 1523 és 1797 között százharmincöt jogszabály, Erdélyben 1538 és 1697 között két törvény és nyolc articulus született a cáromkodás témájában.³ Az erdélyi országgyűlések előbb pénzbüntetést (nemes) és kalodát (közrendű) írtak elő, később megvesszőzést, nyelvkivágást és agyonverést. A zsinati rendelkezések is az utóbbit erősítették meg. A cáromlásról a kollégiumi törvények is megemlékeztek, 1792-ben elzárással büntették. A jogi ítéletek a józan állapotban, rosszakarattal, szánt szándékkal mondott, s vállalt cáromkodást büntették, és az elkövetőket a gonosztevők, gyilkosok közé sorolták.

Az elsősorban átokformákban létrejött szitkozódások (például az ördögte-remtette és az ebadta) megítélése a világi hatóságokhoz tartozott, de számos prédikációban is szóba kerültek az ezekkel kapcsolatos egyházi álláspontok. Jó példa erre Szentpéteri István büdsszentmihályi prédikátor 1699-ben, Debrecenben

* A szerző a HUN-REN – PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport tudományos főmunkatársa és az Apor Vilmos Katolikus Főiskola docense. A tanulmány az NKFI K 143 017 sz. pályázata támogatásával készült.

¹ ANGAL Pál, *Az Istenkáromlás*, A Pécsi Püspöki Joglyceum Évkönyve, 4(1902) 32.

² *Uo.*

³ CSORBA Dávid, *„A sovány lelket meg-szépíteni”: Debreceni prédikátorok (1657–1711)*, Debrecen, 2008, 147–148.

megjelent *Ördög szigonnya*, alcíme szerint „*ama' káromkodásnak lelkétől* eredett, s ugyan *azon általi* s' *Világra* bé-jött, és e' *Világot* mint egy *özönvízzel el-borító*, s *az Isten szent nevét által-szegezö Vétket*, *az Isteni káromlást öldöklö Tanítás*”,⁴ melyben a hitszónok a következőképpen fogalmazott: „Ha a' káromkodókat Magyar-országban mind meg-köveznék, a' mint Isten parantsollya, a' kö-falaknak úgy mind el kellettnek rontatniok.”⁵ Ebből adódóan a hitszónok a prédikáció megírásának okát abban jelöli meg, hogy „[...] ez a' bélpoklos; söt merő pokól szájú Magyar világ, dühös ebi mérgességből, Oriási iszonyú vakmerőségéből, az ő káromkodásának бүдös 's sűrű nyálával az Istennek szentséges ortzáját pökdösi”.⁶

Nem véletlen, hogy hivatalosan is igyekeztek gátat szabni a szitkozódásnak ebben a közegben. Így Thököly Imre *Edicta Militariában* az ördögadta, teremtette típusú káromkodásokat rendeleti úton ítélte el (de csak pálcával büntette). Még ismertebb az a Rákóczi-szabadságharc idején, 1705. augusztus 29-én, Nyitrán kelt pátens, amelyben solti táboron 1704. június 4-én kibocsátott rendeletének káromkodással kapcsolatos kitételei bővebben – már-már prédikátori igénnyel – fogalmazódtak meg:⁷

[A бүнösök] a bosszúálló Úristennek igaz ügyek s fegyverkezések mellett való áldásit ki fogják rekeszteni. Annak felette Istennek is fegyverünkön sokszor tapasztalt áldásit önkint ezzel rázzuk le magunkról, és azon nemzetséges бүнnek tovább való gyakorlásával hazánkra mindenféle ostorait siralommal várhatjuk.⁸

Nem véletlenül, hiszen amint a pátens fogalmaz:

a sok Istent bosszantó, botránkoztató és még a levegő-egyet is pestis módjára megfertőztető káromkodás és szitok, hogy mindazok tartatnak nagyobb tisztességben, kik ama rettentő átkozódást különbféle nyalka szókkal megcefrázzhatják, és azzal Isten dicsőségére teremtett nyelveket koptathatják, s egész vitézségeket is abban tartják, a mint más keresztény nemzetek előtt csúffá és mesévé löttünk az ilyen istentelen vétkes szokásért.⁹

⁴ SZENTPÉTERI István, *Ördög szigonnya*, Debrecen, 1699, [címlap].

⁵ *Uo.*, [C7v].

⁶ *Uo.*, A3r.

⁷ ESZE Tamás, *Tábori papok II. Rákóczi Ferenc hadseregében*, Egyháztörténet 1943, 70.

⁸ *Uo.*, 69. Vö. VERESS Endre, *II. Rákóczi Ferencz badi rendelete a káromkodók ellen: 1705*, *Hadtörténelmi Közlemények*, 5(1892), 712–716.

⁹ ESZE, *Tábori papok...*, 8. j. i. m., 69. Vö. VERESS, *II. Rákóczi Ferencz...* 9. j. i. m., 715.

A kutatások azt is igazolták, hogy Rákóczi részben a káromkodás miatt tette kötelezővé a lelkipásztorok hadseregbe való beállítását, azaz a tábori lelkeszség intézményét, mivel ezen bűnnek oka a „buzgóságtalansággal” és az istentiszteletek „közönséges elmulatásával” kapcsolatos.¹⁰

Etikai kérdések a halotti beszédekben

A régi magyarországi halotti beszédek esetében érdekes szempontok merülnek fel az elhunyt erkölceivel kapcsolatban, illetve „a halottakról vagy jót, vagy semmit” elvével. Fontos megjegyzéseket tesz erről Baranyi Pál jezsuita *Imago vitae et mortis* című kétkötetes munkájában, melynek egyes darabjai 1712-ben és 1719-ben jelentek meg.¹¹ Ez az anyag részint azért válhatott ismertté, mert korának kiemelkedő egyházi-irodalmi alkotásait foglalja magában, részint pedig azért, mert előszavában a szerző számos általános érvényű hitszónoki elevet rögzített – elsősorban a prédikálási szokásokra vonatkozóan.

Baranyi Pál szerint (amint azt a kegyes olvasókhoz írt előljáró beszédében Johannes de Sancto Geminiano írására hivatkozva is kifejtette) a halotti prédikációk első céljának Isten dicsősége – erre „legalkalmasabbak” meglátása szerint „az Istennek igéi”.¹² Második tárgya „az Élőknek lelki épületek”.¹³ Harmadik célja a „Halottaknak dicsiretük”.¹⁴ Ez utóbbi két kitétel többé-kevésbé meg is feleltethető a klasszikus szónoki beszéd egyes részeinek – a tanításnak és a laudationak.¹⁵ Előbbi kapcsán fontos megjegyezni, hogy sok esetben független a halott személyétől. Ez mai szemmel olykor szokatlan példákat eredményez – például Kelemen Didák 18. századi minorita hitszónok gyakorlatában nem ritka a különböző bűnökről szóló halotti beszéd.¹⁶ Természetesen nem az elhunytra alkalmaztatja a hitszónok, mégis megmosolyogtató, amikor egy köztisztelőben álló nemesasszony temetésén egyaránt beszél a nyelveknek vétkeiről, valamint a

¹⁰ ESZE, *Tábori papok...*, 8. j. i. m., 70.

¹¹ BARANYI Pál, *Imago vitae et mortis: az életnek és halálnak képe, avagy Halotti prédikációk*, I–II, Nagyszombat, 1712, 1719.

¹² BARANYI, *Imago vitae et mortis...*, 1712, 12. j. i. m., **2^r.

¹³ Uo., **2^r.

¹⁴ Uo., **2^v.

¹⁵ Vö. KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Budapest, Universitas, 1998 (Historia Litteraria, 5).

¹⁶ Vö. Uő, *Rettenetes utolsó szempillantás*, Publicaciones Universitatis Miskolceniensis, 2008/1, 31–39.

lopás és a káromkodás bűnének rútságáról.¹⁷ Baranyi halotti beszédeinek gyűjteményében azért is esik kevés szó az elhunyt dicséreteiről, mivel a hitszónok előszóbeli jegyzése szerint ez a halottbúcsúztató vers(szerző) feladata.¹⁸ Ugyanakkor prédikációiból nem marad el az úgynevezett alkalmaztatás: többnyire az elhunyt egy-egy jócselekedete kerül középpontba, szoros összefüggésben a beszéd jelmondatául választott bibliai citátummal. Baranyi szerint ugyanis a halottak dicsérete nem más, mint nemes tetteik előszámlálása, „hogyan látván az Elők követésükre fel gerjedgyenek: Mert ugyan-is semmi dicsíretessé nem teszi az embert; hanem csak a’ jószágos cselekedetek [...]”¹⁹ Ebből adódóan tehát beszédei fókuszában – Kelemen Didák említett gyakorlatával szemben – nem bűnök állnak, ugyanakkor az elhunyt dicsérete sem nyúlik hosszúra. Ennek az eljárásnak azonban fontos hozadéka, hogy a kutatás számára kiemeli és egyértelművé teszi – éppúgy, mint a temetésen résztvevők okulására – a kapcsolódó jócselekedetekre vonatkozó legfontosabb korabeli tanításokat.

Talán nem ennyire szélsőséges formában, de Baranyi Pálnál is felismerhető ez a gyakorlat. Ezzel szemben a 19. század elején, jelesül 1816-ban Horváth János saját, halotti prédikációkról szóló kötetének előszavában kifejtette, hogy „A’ felosztásnak kiváltképpen a’ holtak életéből kell meghatározatnia.”²⁰ Amint azt a szakirodalom is kiemeli, a halott személyéhez kapcsolódó értékelés voltaképpen retorikai tudnivaló, már Arisztotelész által is ajánlott eljárás:

Ismerni kell azokat a tulajdonságokat is, amelyek közel esnek a létező erényekhez, mert ezek a dicséret és a feddés tekintetében mintegy azonosak azokkal, pl. az óvatos ember hideg és ravasz, az egyszerű ember tisztességes, a közönyös szelíd. És minden tulajdonságot a hozzá közel eső tulajdonságok legjobbjával kell megnevezni, pl. az indulatost és szenvedélyest őszintének, az önfejtő nagyvonalúnak és méltóságteljesnek kell mondani; s azt, aki szélsőséges, olyannak, mintha az erénynek megfelelően viselkedne: például a vakmerőt mondjuk bátorinak, a meggondolatlant bőkezűnek.²¹

¹⁷ Vö. MACZÁK Ibolya, *Kölcshöz és kompozíció: Szövegalkotás 17–18. századi szerzők prédikációiban*, Budapest, MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2019 (Lelkiségtörténeti Tanulmányok, 23), 106–107.

¹⁸ BARANYI, *Imago vitae et mortis*..., 1712, 12. j. i. m., **3^r.

¹⁹ Uo., **2^v.

²⁰ HORVÁTH János, *Az ékeesszóllás a’ koporsóknál*, Veszprém, 1816, 28.

²¹ ARISZTOTELÉSZ, *Rétorika*, ford., jegyz., utószó ADAMIK Tamás, Budapest, Gondolat, 1982, 49. Idézi: KECSKEMÉTI, *Prédikáció*..., 15. j. i. m., 183.

Ezen eljárásnak hazai hagyományai is vannak: Zrínyi Miklós a következőképpen fogalmazott a *Mátyás-elmélkedésében*: „Arra tanítja a discretio a historicusokat, hogy a nagy fejedelmek fogvatkozásait mikor írjuk, ne írjuk mint vétkeket, hanem sicut virtutes imperfectas”.²² Ezt a meglátást állítja összefüggésbe Kecskeméti Gábor Horváth János művének megállapításaival, a klasszicizáló gyászbeszéd vonatkozásában. Horváth szerint ugyanis a halotti beszéd tárgya

az Isteni kijelentéssel tökéletesen egyező gondolkodása’, érzése’, cselekvése’ módja az elhunytak. [...] „Akár mekkorák legyenek a’ hősnek isméretlen fogvatkozásai, mind azokat néki [a szónoknak] is fedeznie szükséges: különben botrányozást fog szerzeni, s’ szeretetlen árulójává leszen a’ titkoknak. De mit ha tudva voltak? Igaz, hogy a’ czégeres latorságoktól legjobb volna meg tagadni a’ közönséges halotti dicséretet: de [...] még a’ csekély reménységet is, mellyel idvességök eránt lehetne lenni, [...] egészen eltöröllye? [...] Tanácsosabb úgy választani a’ tárgyat, hogy azok el mellőztethessenek; vagy ha meg kell érintetniek, a’ nagyobbak, finom, ‘s eszes módokkal kerültesseken meg; a’ kisebbeknek homályok pedig, helyesen választott, vidám színekkel kendessék fel.”²³

A „vidám színekkel kendessék fel” kifejezésen – állítja Kecskeméti Gábor – teljes biztonsággal érthetjük az imént Arisztotelésztől idézett tanácsokat.²⁴ Mindez azonban jól érzékelhetően Baranyi Pál, illetve Kelemen Didák műveinek ismeretében még nem volt általános. (Sőt, okunk van feltételezni, hogy éppen Horváth műve nyomán terjedt el a későbbiekben az utóbbi gyakorlat.)

Etika és kompiláció

A régi magyarországi egyházi beszédek jellegzetes szövegalkotói eljárása a kompiláció – és ezek révén a szó szerinti, jelöletlen szövegátvételek jelenléte. Nem jelentenek kivételt a halotti beszédek sem – jó példa erre a már említett Kelemen Didák életműve. Írásomban ezúttal néhány eddig kevésbé vizsgált alkalmi beszédet vizsgálom, melyben a minorita hitszónok Pázmány Péter etikai tárgyú prédí-

²² ZRÍNYI Miklós *Prózái művei*, kiad. KOVÁCS Sándor Iván, Budapest, Zrínyi, 1985 (Zrínyi-Könyvtár, 1), 184. Idézi: KECSKEMÉTI, *Prédikáció...*, 15. j. i. m., 183.

²³ HORVÁTH, *Az ékesszólás...*, 20. j. i. m., 9–10. Kiemelések: KECSKEMÉTI, *Prédikáció...*, 15. j. i. m., 183.

²⁴ *Uo.*

kációiból emelt át szövegrészeket. Eljárása nemcsak a szövegalkotás tekintetében érdekes: a forrásszövegek kiválasztása sajátos szempontokat ad a halotti beszédek tartalmáról, erkölcsi felfogásáról – és ez utóbbi retorikai szerepéről.

Érdemes azt is megjegyezni, hogy Kelemen Didák halotti beszédei sajátos „szimmetriát” mutatnak: 1718-ban egy anya (Koháry Judit), majd 1724-ben leánya (Barkóczy Krisztina) felett mondott temetési beszéde jelent meg. 1733-ban, illetve 1741-ben apa (Krucsay Márton) és fia (Krucsay János) felett mondott prédikációja maradt fenn. (Van tudomásunk más szövegeiről is, ezek azonban jelen ismeretünk szerint nem maradtak fenn, vagy nem hozzáférhetők.) Mindezenközben Csáki Krisztina felett is mondott temetési beszédet, 1736-ban.

Kelemen Didák halotti beszédeiről elmondható, hogy – a szerző korábban kimutatott szövegalkotói gyakorlatával összhangban – szó szerinti, jelöletlen Pázmány Pétertől származó szövegátvételeket tartalmaznak. Ezek új szempontú elemzésével igyekszem további szövegösszefüggéseket is feltárni e dokumentumok között – az erkölcsi kérdésekkel foglalkozó prédikációkkal kapcsolatos ismereteinket is felhasználva.

Az alábbi táblázat első oszlopa a Kelemen Didák-féle halotti beszédek Pázmány-forrásait rögzíti, a második ezek (Pázmány által megfogalmazott) tartalmi kivonatait rögzíti:

Pázmány-átvételek alkalom szerint	Pázmány-átvételek tartalom szerint
Koháry Judit (1718) ²⁵ Pázmány: Pünkösöd után XV. vas.	Koháry Judit (1718) Pázmány: A halálról
Barkóczy Krisztina (1724) ²⁶ Pázmány: Pünkösöd után XV. vas. Pázmány: Pünkösöd után XVII. vas.	Barkóczy Krisztina (1724) Pázmány: A halálról Pázmány: Az isteni szeretetről

²⁵ KELEMEN Didák, *Halotti prédikáció*, Nagyszombat, 1718. Az elhunytak nevét félkövér betűtípussal jelöltem.

²⁶ UÓ, *Az néhai méltóságos gróf szárai Barkóczy Krisztina*, Kassa, 1724.

Krucsay Márton (1733)²⁷

Pázmány: Nagypéntek I.

Pázmány: Hetvenedvasárnap

Pázmány: Pünkösöd utáni XXI. vas.

Krucsay Márton (1733)

Pázmány: Krisztus szenvedésének egész rendjéről

Pázmány: Hogy ifjúságban kell az Isten szolgálatához kezdeni

Pázmány: A pokolnak örök kínjáról

Csáky Krisztina (1736)²⁸

Pázmány: Karácsony

Pázmány: Vízkereszt utáni II. vas. I.

Pázmány: Vízkereszt utáni III. vas. I.

Pázmány: Húsvét utáni V. vas. II.

Pázmány: Pünkösöd utáni VI. vas. I.

Kelemen Didák: Krucsay Márton felett

Pázmány: Nagypéntek I.

Csáki Krisztina (1736)

Pázmány: Miért lett Isten emberré?

Pázmány: A részegségnek veszedelmes undokságáról

Pázmány: Hogy minden dolgainkat Isten akaratjához kell alkalmaztatnunk

Pázmány: Esküvésről és hitszegésről

Pázmány: A jóra való restség ellen

Pázmány: A Krisztus szenvedésének egész rendiről

Krucsay János (1741)²⁹

Pázmány: Pünkösöd után XV. vas.

Krucsay János (1741)

Pázmány: A halálról

A felhasznált Pázmány-szövegek szempontjából további, igen érdekes összefüggésekre figyelhetünk fel. Koháry Judit, Barkóczy Krisztina, illetve Krucsay János felett ugyanazt a Pázmány-prédikációt (de nem ugyanazt a szövegrészt) használta fel a kompilátor. (Ráadásul az első és utolsó – Koháry Judit és Krucsay János felett mondott – beszéd esetében jelen ismereteink szerint csak ezt a forrást sikerült azonosítani.) Nem meglepő módon a halálról szóló Pázmány-beszédet használta fel legtöbbször Kelemen Didák. Ez önmagában is erkölcsi tartal-

²⁷ Uő, *Midőn az, tekintetes, nemes, [...] Krucsay Márton [...] világban való életének kilenczven esztendeit [...] el végezte volna, akkor hallotti gyászos pompáján így predikállott [...] egy minorita barát, Kassa, 1733.*

²⁸ [Uő], *Üdvösséges tudomány*, Kassa, 1736.

²⁹ KELEMEN Didák, *Rettenetes utolsó szempillantás*, Kassa, 1741.

mat sejtet, hiszen a hitszónok a témával kapcsolatos tudnivalók közül természetesen az élet végének etikai vonatkozásaival is foglalkozott. Jól érzékelhető az is, hogy a Csáki Krisztina felett mondott temetési beszédben kifejezetten az erkölcsi tartalmú Pázmány-prédikációk átvétele volt a meghatározó, amint ezt a következő felsorolás is szemlélteti:³⁰

Csáki Krisztina (1736)

- Miért lett Isten emberré?
- **A részségységnek veszedelmes undokságáról**
- Hogy minden dolgainkat Isten akaratjához kell alkalmaztatnunk
- **Esküvésről és hitszegésről**
- **A jóra való restség ellen**
- A Krisztus szenvedésének egész rendiről

A felsorolást az is árnyalja, hogy mind a Krucsay Márton felett, mind a Csáki Krisztina felett elhangzott prédikációban szereplő, nagypéntekre vonatkozó szövegátvétel erkölcsi vonatkozású – sőt kifejezetten a káromkodás kérdéskörével foglalkozik.

Pázmány Péter	Kelemen Didák, 1733/1736
„Craesus, Lidiai gazdag király, egy harcson meg-győzeték; és, mikor az ellenség a' Király nyakához húzta volna mezítelen kargyát: a' Craesus fia, ki, születésétől-fogva néma lévén, soha szót nem adot vala, látván Attya veszedelmét, a' nagy bánat és félelem el-szaggtatá nyelve kötelét, és fel-kiálta; hogy, ne báncsák, mert ez a' Király. Ha az Atyák veszedelme a' Néma fiakat-is meg-szóllaltattya: nem lehet,	„Craesus Lidiai gazdag Király a' harcson meg-győzeték, kinek midőn az ellenség fel-huzott karddal fejét el-akarná vágni, a' Craesus Fia, a' ki születésétől fogva néma volt, látván Attya veszedelmét, el-keseredék, és meg-erőltetvén magát fel-kiálta: Ne báncsák! mert ez a' Király. El szaggtatá Némaságának kötelét a' nagy bánatnak ereje. Keresztények a' mi szerelmes Atyánkat az Úr Istent menyiszer láttuk s' halljuk, hogy a' káromkodók nyelve sérti, vagdallya; meg is nem hogy nyelvünk lévén szólnánk, hanem meg-némulunk: Hallyák

³⁰ Az erkölcsi tartalmú prédikációk összefoglalóit félkövér betűtípussal jelöltem.

hogy mí-is, a' Christus szenvedését látván meg-némúllunk.”³¹	az elől járok Nemes Vármegyének tisztei, Városoknak s egyéb helységeknek Birái: hallják az Atyák; hallják a' gazdak, alattok valóknak, gyermekeknek, s' cselédeknek Isten ellen való irtóztató sok káromkodásit, s' nem szólnak, halgatnak, meg nemúlnak. Nincsen, a' ki abban buzgókodgyék, hogy ez büntetessék, a' nép közül ki irtassék.”³²
--	--

A szövegrész megjelent korábban Kelemen Didák híres nagypénteki beszédében is:

Kelemen Didák, 1729	Kelemen Didák, 1733/1736
„Craesus Lydiai gazdag Király egy harczon meg győzetteték, mikor az ellenség a' Király nyakához húzta volna meztelen kargyát, a' Craesus Fia, a' ki születésitől fogva néma vala, soha nem szóllott látván Attya veszedelmit a' nagy bánat, és félelem el-szaggatá nyelve kötelét, és fel-kiálta, hogy ne báncsák, mert ez a' Király. Ha az Atyák veszedelme a' néma fiaikat meg-szóllaltattya: nem lehet hogy mi-is a' Kristus szenvedésit látván meg nemúllunk.”³³	„Craesus Lidiai gazdag Király a' harczon meg-győzeték, kinek midőn az ellenség fel-huzott karddal fejét el-akarná vágni, a' Craesus Fia, a' ki születésétől fogva néma volt, látván Attya veszedelmét, el-keseredék, és meg-eröltetvén magát fel-kiálta: Ne báncsák! mert ez a' Király. El szaggatá Némaságának kötelét a' nagy bánatnak ereje. Keresztények a' mi szerelmes Atyánkat az Úr Istent menyiszer láttuk s' halljuk, hogy a' káromkodók nyelve sérti, vagdallya; meg is nem hogy nyelvünk lévén szólnánk, hanem meg nemúlnak: Hallják az elől járok Nemes Vármegyének tisztei, Városoknak s egyéb helységeknek Birái: hallják az Atyák; hallják a' gazdak, alattok valóknak, gyermekeknek, s' cselédeknek Isten ellen való irtóztató sok káromkodásit, s' nem szólnak, halgatnak, meg nemúlnak. Nincsen, a' ki abban

³¹ PÁZMÁNY Péter, *A romai anyaszentegyház szokásából minden vasarnapokra es egy-néhány innepekre rendelt evangéliomokról predikációk*, Pozsony, 1636, 484. Az egyező szövegeket félkövér betűtípussal jelöltem.

³² KELEMEN, *Midőn az, tekintetes, nemes...*, 28. j. i. m., C2^v.

³³ UÓ, *Buza fejek*, Kassa, 1729, 281–282.

	buzgólkodgyék, hogy ez büntettség, a' nép közül ki irtassék.” ³⁴
--	---

Látható, hogy a halotti beszédben a káromkodással állítja szembe Craesus fiának történetét a hitszónok. Az idézett szöveg érdekessége, hogy szó szerint a Pázmányétól eltérő szövegrészekben is megegyezik egy hasonló időszakban keletkezett Kelemen-beszéd vonatkozó részével, a Csáki Krisztina felett mondott halotti prédikációéval. Annál is inkább, mivel a két beszéd csaknem hatvan sora szó szerint megegyezik – és ezekbe ékelődik a Craesus-rész. Mindez azt jelenti, hogy a kompiláció mindenképpen több lépcsőben történt (vagy Kelemen Didák, vagy más részéről): ennek első állomása vélhetően Pázmány volt, második a káromkodásról szóló szövegrész.

Összességében elmondható, hogy a Kelemen Didák halotti beszédeiben szereplő, kompilált szövegek azonosítása – mivel minden halotti beszédében találunk átvételeket – azt a nézetet erősíti, hogy a minorita hitszónok számára fontosabb volt az általános erkölcsi oktatás (illetőleg a kompilációs szépírói technika alkalmazása) mintsem a konkrét helyzethez való alkalmaztatás. Korántsem valószínű, hogy például ilyen módon szerette volna összefüggésbe állítani Csáki Krisztina személyét, valamint a részegséget, a hitszegést, a jóra való restséget, a káromkodást. Szövegében ugyanakkor helyet kapott a káromkodás korabeli magyarázataihoz kapcsolódó megfogalmazás – akár többször felhasználható formában is.

³⁴ KELEMEN, *Midőn az, tekéntetes, nemes...*, 28. j. i. m., C2^v.

ÉNEK, ÉNEKESKÖNYV

KÖVÁRI RÉKA

Az erkölcsös élet megfogalmazásai a Kájoni Cationale énekeiben

A 17. század legnagyobb nyomtatott énekeskönyvének, Kájoni János *Cationale catholicum* című gyűjteményének szövegeit vizsgáljuk.¹ Az énekszövegekben az erkölcsös, az ember üdvözülését célként tekintő vallásos életmód mintegy követelményeit igyekszünk megtalálni és példákon keresztül bemutatni. Az 1676-ban Csíksomlyón kinyomtatott énekeskönyvnek, a *Cationale*-nak csak a magyar nyelvű énekszövegeit tekintettük át. Nyilvánvalóan nem az összes magyar ének kapcsolódik a témához. Természetesen a halottas énekekben – a mára már szinte teljesen kihalt szokásban, a kiterített, első este még felkötött állal szemléltethető halott mellett végzett virrasztókon, imádkozókon előénekesek által énekelt halottasokban – fordulnak elő leginkább a vallásos ember számára üdvözítő, üdvösséget hozó, a pokol kínjait – amiket korai népénekeink igen szemléletesen festenek le – elkerülő, modern szóval élve „életvezetési” tanácsok. Ez is önmagában nagy anyag, a Kájoni *Cationale* harmadik könyve tartalmazza ezeket az énekeket.² Ezen felül még a protestáns egyházakkal közös énekkincs, a verses zsoltárparafrázisok³ világa az a csoport, ahol találunk ilyesmi gondolatokat, hiszen az eredeti, szentírási zsoltárokból is olvashatunk az ember üdvözüléséhez vezető javaslatokat. Ez utóbbiaktól, vagyis a rímbe szedett zsoltár-átköltésektől eltekintünk, már csak azért is, mert azokat az eredeti szöveggel, a prototípussal, magával a *Zsoltárok könyvének* szövegeivel lenne érdemes egybevetve tárgyalni,

¹ KÁJONI János, *Cationale Catholicum*, Csíksomlyó, 1676. Modern, kottákkal ellátott, be-tűhív kiadása: DOMOKOS Pál Péter, „... édes Hazámnak akartam szolgálni...”: Kájoni János: *Cationale Catholicum*; Petrás Incze János: *Tudósítások*, Budapest, Szent István Társulat, 1979.

² A „Pars III.” nagy része ide tartozik: KÁJONI, *Cationale*..., 1. j. i. m., 649–746; DOMOKOS, ... *édes Hazámnak*..., 1. j. i. m., nr. 738–801.

³ A „Pars II.” utolsó harmadában olvashatók a zsoltárok: KÁJONI, *Cationale Catholi-cum*..., 1. j. i. m., 571–645., DOMOKOS, ... *édes Hazámnak*..., 1. j. i. m., nr. 676–734.

ami pedig akár egy önálló könyvre is elegendő anyagot szolgáltat. (Nem mellesleg ez inkább teológiai felkészültséget kívánna, mintsem egyházzeneit.)

Azonban, átolvasva a Kájoni *Cantionalét*, meglepődve tapasztaltuk, hogy nem csupán az eddig említett énekekben találunk rövidebb-hosszabb utalást az erkölcsös, üdvösségre vezető életre. Az énekeskönyv első kötetében, vagyis az egyházi év időszakára való énekkincsben is olvashatunk olyan versszakokat, amelyekből az erkölcsőség, az üdvösségre vivő keskeny, a tű fokán átvezető útra terel bennünket az énekszöveg. Dolgozatunkban elsősorban ebből az anyagból hozunk példákat (nem sorolva fel az összes olyan éneket, amiben olvashatunk hasonlókat, mert gyakorlatilag néhány tucat éneket tudnánk csupán kihagyni), vagyis főként az adventtől úrnapiáig terjedő időszak énekeiből válogatunk, de néha hozunk a *Cantionale* más könyveiből is, más tematikájú szövegpéldákat. E tanulmányban az énekszövegek dallamát figyelmen kívül hagyjuk, mivel az a tartalomra nincs semmiféle hatással.

Kicsit távolról indulva, tegyük fel egy lényegi kérdést: Miért van szükségünk az erkölcsös élet művelésére, miért kell vagy kellene erkölcsösen élnünk? Természetesen bűnös, „egészségtelen” voltunk miatt, mint ahogyan azt a *Gyónom az élő Atyának* kezdetű nagyböjti ének⁴ utolsó versszaka mondja.

Szánom bánom sok bűnömet,
Orvosra bízam sebemet,
Kérem csak Idvezítőmet,
Adgya-meg egészségemet.
Istennek minden Szentinek
Vallom magamat bűnösnek.
Amen.

Ugyanezt néhány karácsonyi ének részletesebben is kifejti. Első példánknek első két szakasza teológiailag is magyarázza, érzékletesen szemlélteti számunkra bűnös mivoltunk eredetét.⁵

IESUS születék idvességünkre,	Első Szüléink vétkei miatt,
A' mint régenten vala ígírve,	Es az ördögi csalárdság miatt,
Atya Istennek nagy szerelme,	Nyerénk magunknak örök halált,
Emberi Nemhez tetszék ebben kegyes- sége.	Es kárhozatot, pokol kinnyát, sok nyava- lyát.

⁴ KÁJONI, *Cantionale* ..., 1. j. i. m., 161; DOMOKOS, ... *édes Hazámna*...1. j. i. m., nr. 201.

⁵ KÁJONI, *Cantionale* ..., 1. j. i. m., 53; DOMOKOS, ... *édes Hazámna*...1. j. i. m., nr. 81.

Egy másik, a karácsonyi időszakra való ének szinte teljes egészében erről, az áteredő bűnről szól, de leginkább az első kettő és a negyedik versszaka (ezeket idézzük).⁶

VR Isten veletek,	Istennek szent Fia,
Keresztyének örüllyetek,	E világnak meg-váltója,
Igaz Hittel ha ti fel-készültetek,	Az örök kárhozatnak el-rontója,
Bűneitekből ki-tértetek.	Es Menyországnak meg-nyitója.

Adámnak ő vétke,
Lön mindennek veszedelme:
De az UR Christus JESUS születése,
Mindeneknek lön idvessége.

A *Cantionale* következő éneke tulajdonképpen teljes egészében egy kis hittankönyv. A *Teljes szívvel örvendjünk...* kezdetű karácsonyi énekből⁷ az ide tartozó 5–7. versszakokat idézzük.

Mert minnyájan Adámban,	Sem az Egi lelkekben,
Estünk vala halálban,	Sem földön Emberekben,
Az ördögnek fogságában,	Kinek volna ő nevében,
Törvénnel ő átkában.	Idvesség érdemében.
Alleluja.	Alleluja.

Nem találaték másban,
Hanem csak a' Christusban,
Az Istennek egy Fiában,
Dávidnak ő magvában.
Alleluja.

Utolsó példánk az áteredő bűn miatti bűnös voltunkra egy húsvéti ének, a *Krisztus feltámadá, Húsvét napján virrada*.⁸ Ennek ötödik versszaka kertelés nélkül ki mondja eredendő bűnünket azon oknak, ami miatt a mi Megváltónknak szenvedni kell (ez a hatodik strófában olvasható). Ugyanakkor már megoldást is

⁶ KÁJONI, *Cantionale* ..., 1. j. i. m., 56; DOMOKOS, ... *édes Hazámnak*... 1. j. i. m., nr. 84.

⁷ KÁJONI, *Cantionale* ..., 1. j. i. m., 57; DOMOKOS, ... *édes Hazámnak*..., 1. j. i. m., nr. 85.

⁸ KÁJONI, *Cantionale* ..., 1. j. i. m., 254; DOMOKOS, ... *édes Hazámnak*..., 1. j. i. m., nr. 287.

ad a következő, hetedik szakaszban: valljuk meg Krisztust Urunknak és Megváltónknak, és dicsérjük szent nevét.

Christus azért kízzaték,	Christus bűnös Embernek,
Hogy Adám meg-csalaték:	Reménye meg-térőknek:
A' nagy harag ránk esék,	Lön öröme hiveknek,
Hogy az almában evék.	Győzője ellenségnek.
Ur Isten meg-váltá mind ez Világot	Ur Isten &c.
Szent halálával.	

Christus IESUS-t urallyuk,
Idvezítőnknek vallyuk:
Beszédnek helyt adgyunk,
Szent Nevére hajollyunk.
Ur Isten &c.

Következő kérdés: mi is a cél? Mi az erkölcsös élet, vagy a vallásos ember életének célja, végső állomása? Ez szinte valamennyi énekszövegben megtalálható, még az általános Istent dicsőítő énekekben is, általában az énekszöveg vége felé, az utolsó strófákban, többnyire kérésként megfogalmazva. Csak néhány példát emelünk ki a továbbiakban. Elsőként, az említett csoporton (az egyházi év ünnepkörén) kívülről, egy Mária-énekből, a *Szűz Mária, kegyes anya...* kezdetű ének⁹ 3–4. versszakát idézzük, majd pedig a 8–9. és 11–12. strófákat. Minden benne van, amit égi Anyánktól csak kívánhatunk: segítsen, hogy Fiát megláthassuk (3. versszak); bennünket, földi fiait oltalmazzon az ellenségtől és a bűntől (4. versszak); ne hagyjon el soha (8. versszak); általa Jézust kérjük életünk tisztaságának támogatására (9. versszak); segítsen mennybe jutnunk (11. versszak); és esedezzen Szent Fiánál, hogy a katolikus vallásban megmaradjunk (12. versszak).

Ekes Mennyei virág-szál:	Rósa színü szép gyenge Szüz;
Ki méhedben meg-virágzál.	Kinek lelkében nincsen büz.
Mutasd-meg színedet,	Ellenséged ronts-meg,
Segéld-meg népedet,	Fiaidat tarts-meg,
Esedezvén, s' engesztelvén	Légy ótalma, a' bűn halma,
Add meg-látnunk szülöttedet.	Ne nyomja-meg, légy paisa.

⁹ A „Pars II.” könyvben találjuk a Mária-énekek között: KÁJONI, *Cantionale ...*, 1i. j. i. m., 392–393; DOMOKOS, ... *édes Hazámnak...*, 1. j. i. m., nr. 460.

Mutasd Anyánknak magadat:	Aldott Szent Anya gyümölcse.
Mivel soha nem hallatott;	Adgyad hogy néped erkölce,
Hogy el-hagyattatott,	Szentül s' tisztán éllyen,
A' ki benned bízott.	Minden büntől féllyen;
Azért ne hadgy, minden jót adgy,	Légyen igaz, rút mocsok s' gaz,
Halálunkkor hozzád fogadgy.	Fészket ne verjen lelkünkben.

Te azért Isten szülő Szüz.	Oltalmaz-meg ellenségtől,
Adgyad hogy a' Mennyei tűz,	Örizz-meg Eretnekségtől.
Szivünkben gerjedgyen,	De az igaz Hitben,
Lelkünkben terjedgyen:	Tarts-meg mind végiglen.
Szentül éllyünk, büntől féllünk,	O kegyes Szüz, ó édes Szüz,
Hogy így veled Menyben legyünk.	Esedezzel értünk Menyben.

Az *Ó, én szerelmes Jézusom...* kezdetű ének teljes egészében a végső célunkat fogalmazza meg,¹⁰ lehangsúlyosabban, legerősebben az ötödik versszak szól:

OH én szerelmes IESUS-om,	Szent Neved légyen paisa,
Kegyes Teremtöm, Királyom,	Fényes sisakja, s' pánczélya:
Eletem, világosságom,	Te Szent Kereszted fegyvere,
Koronám, és bódogságom.	Ellenségem rettentője.
Lelkemnek édes vendége,	Ments-meg hirtelen haláltól,
Drága kincse, s' Vő-legénye:	Ördög incselkedésétől:
Kérlek ne-távozzál tőlem,	Testnek fertelmességétől,
Maradgy mindenkor én-velem.	Minden halálos-vétektől.
Hogy gyarló testem nyugodjék,	Hálát adgyunk az Istennek,
De lelkem el-ne aludgyék:	Atya, Fiú, Szent Léleknek:
Csak te-benned gyönyörködgyék,	Egyenlő három Személynek,
Veled bátran nyájaskodgyék.	Egy-állatú Istenségnek. Amen.

Egyik húsvéti énekünk is szépen fogalmaz, mégpedig a *Feltámadt a mi életünk...* kezdetű ének¹¹ több szakasza is (1., 3–5.). Mit tudunk ebből az énekszövegből

¹⁰ A „Pars II.” könyvben találjuk, annak elején, a Szentháromságról szóló énekek utáni csoportban: KÁJONI, *Cantionale* ..., 1. j. i. m., 293–294; DOMOKOS, ... *édes Hazámnak*..., 1. j. i. m., nr. 343.

¹¹ KÁJONI, *Cantionale* ..., 1. j. i. m., 238; DOMOKOS, ... *édes Hazámnak*..., 1. j. i. m., nr. 264.

kiolvasni: mi is a feladatunk? Istendicséret, istenfélelem, bizakodás (1. versszak); örvendezés (tulajdonképp istendicséret, 3. versszak); örvendezés (mert Krisztus elvette bűneinket, 4. versszak); istendicséret (mert életet nyert nekünk Krisztus által, a mennybe vár minket, elhalmozott javaival, és Isten kívánja, azaz óhajtja megtérésünket, 5. versszak). Vagyis összetett a feladatunk, de lényegében egy: a megtérés utáni Istendicséret.

Fel-támadt az mi életünk: Vigan méltó énekelnünk, Úr Christust dicsirünk.
E' Szent napon-is áldanunk, Az Angyalokkal imádnunk, Mint Urunkat félünk.
R) Enekelvén bűneinket könnyebitenünk, és ő-benne biznunk.

Most azért Keresztyén lélek, örvendezz a' nagy Istennek, édes Teremtődnek.
Mert nem-vagy rabja a' bűnnek, Köteliben álnok testnek, s' a' csalárd ördögnek.
R) Kit dicsirnek a' Nap, és Hóld, égi Seregek, a' Mennyei Szentek.

Fel-támadt mert ő igazán, Angyalát küldé-el nyilván, ül Istennek Jóbán.
Tanítványival vigadván, Meg-jelent Galileában, Pétert vigasztalván.
R) Örvendezz, ha vóltál bün-ért sokszor sirásban, alázatosságban.

Dicsiret legyen Istennek, Eletet ki nyert népének, s' az bűnös Embernek.
Részeltette az Egekkel, Minden lakó-helyeivel, s' gyönyörűségivel.
R) Jóvaival látogatta, s' gazdagította, térését kívánnya. Amen.

Ősatyánknak, Ádámnak ránk hagyományozott bűnét még számos énekben megtaláljuk, ahogyan a következő, *Krisztus Jézus születék, Atyaistentől küldeték...* kezdetű karácsonyi énekben is.¹² Többször feleleveníti az Ádám-okozta halálunkat (3–4. versszak), végül szembeállítja Krisztus általi feltámadásunkkal (13–14. versszak).

Minnyájan az Adámban,
Esénk örök halálban,
Inségnek nagy haragjában.

Első Atyánk mi-nékünk,
Adám nagy veszedelmünk,
lön mi-nékünk örök halálunk.

Mint Adámban kesergünk,
A' Christusban vigadunk,
Mert ő nekünk minden örömünk.

Mert Adámban meg-halánk,
De lön Christus mi Atyánk,
Ki által ismét fel-támadánk.

¹² KÁJONI, *Cantionale* ..., 1. j. i. m., 52; DOMOKOS, ... *édes Hazámnak*..., 1. j. i. m., nr. 79.

A Kájoni *Cationale* következő énekszövege, az *Úr Istennek Szent Fia, ez nap nékünk születék*... kezdetű karácsonyi ének¹³ (ami egyébként ugyanarra a dallamra éneklendő, mint az előző példánk) ugyancsak Megváltóként fogadja a megszületett Jézust. A doxológia előtti két szakasz (7–8. versszak) először megmondja, mit tegyünk, majd feltárja kérésünket.

Mi-is azért Vrunkat,	Láthassuk Menyországot,
Imádjuk mint Atyánkat,	Mint örökös hazánkat,
Es mi-nékünk szabadítónkat.	Mennyei nagy boldogságunkat.

Találunk olyan megfogalmazást, kérdésfelvetést, hogy ha Jézus halála értelmetlen lett volna, akkor mi történt volna velünk? Vagyis csupa emberi gondolat, amit még mai korunkban is szívesebben énekelnének, mint egyéb, később keletkezett népelemszövegeket. Az *Úrnak feltámadásán*... kezdetű húsvéti ének¹⁴ második versszakáról van szó. Közben pedig a páratlan versszakok 3–4. sora, mintegy kibővített refrénjei megmondják, mit is kell csinálnunk: „Örüljünk, és vigadjunk, / Istennek hálát adgyunk”.

Ha fel-nem támadt volna,
Mi mind el-vesztünk volna:
Az ő fel-támadása,
Lön vétkünknek romlása.
Úr Isten meg-váltá mind ez Világot
Szent halálával.

Az énekeskönyv utolsó pünkösti éneke, a *Nobis Sancti Spiritus gratia sit data*... magyarja a harmadik isteni személyt megszólítva fogalmazza meg óhajunkat, végső célunkat. A *Minékünk adattassék Szentlélek malasztja*... kezdetű ének¹⁵ utolsó három strófája Isten jobb kezének ujját, s a Szentlelket kéri, hogy mindörökké Isten jobbára kerülhessünk.

Isten jobb-keze úja ereje segítsen,
Minden-némü gonosztól kegyessen meg-mentsen,
s' Hogy a' kegyetlen ördög minket meg-ne-sértsen,
Táplállyon, óltalmazzon, s' szárnya-alá rejtzen.

¹³ KÁJONI, *Cationale* ..., 1. j. i. m., 53; DOMOKOS, ... *édes Hazámnak*..., 1. j. i. m., nr. 80.

¹⁴ KÁJONI, *Cationale Catholicum*..., i. j. i. m., 249; DOMOKOS 1979, Nr. 280.

¹⁵ KÁJONI, *Cationale Catholicum*..., i. j. i. m., 276–277; DOMOKOS 1979, Nr. 319.

Vigasztaló Szent Lélek minket gyámolítson,
Utunkat vezérellye, s' meg-világosítsa:
Hogy minket itéletkor az Isten meg-szánnyon,
Es az ő Jobba-felé kedvesen szólítsa.

Ez el-rendelt órákat ahítatossággal,
Néked mondjuk Szent Lélek lelki buzgósággal.
Hogy minket meg-látogass lelki-sugallással,
s' Mind örökké élhessünk Menyben vigasággal. Amen.

Egyik böjti énekünk (*Ex more docti mystico; Atyáinknak szokásokból*)¹⁶ konkrétan megnevez néhány tennivalót, miért kell bűn nélkül élnünk, de említi őseinket, vallási hagyományainkat, a végén pedig természetesen itt is kérésbe csap át, kijelölve illetén életvitelünk célját. A legvégén, a doxológia előtt kiderül, hogy a böjt tulajdonképpen micsoda is az ember számára: a böjt a 17. században egyenlő a szenvedéssel. (Ez a felfogás természetesen ma már nem helytálló a katolikus egyház tanítása szerint.) Az énekszöveget teljes egészében közöljük.

Atyáinknak szokásokból,
Keresztyéni rend-tartásból,
Tartsuk-meg a' böjt-napokat,
Szentül viselvén magunkat.

Elsőben ezt a' Próféták,
Meg-tartották a' Szent Atyák,
A' Christus-is meg-szentelé,
Negyven-napiglan böjttőlé.

Ellyünk immár józansággal,
ételünkkel, italunkal,
Pœnitencia-tartással,
Legyünk lelki-vigyázással.

Távoztassuk-el a' vétket,
Hogy ne-rútítsa lelkünket,
Utat ne-nyisson szívére,
A' Sátán késértetire.

Bűneinkel Felségedet,
Meg-bántottuk Szent nevedet,
De tudjuk hogy irgalmas vagy,
Bűnösök kegyes Attya vagy.

Emlékezzél-meg mi-róllunk,
Hogy gyarló fiaid vagyunk,
Adgyad nekünk Szent Lelkedet,
Dicsirhessük Szent Nevedet.

Bocsásd-meg mi bűneinket,
Es jobbitsd-meg életünket,
Hogy te kedvedben lehessünk,
Es veled együtt élhessünk.

Engedgyed ez Szent Háromság,
Ki mindenben vagy igasság,
Foganatos könyörgésünk,
Légyen hasznos szenvedésünk.

¹⁶ KÁJONI, *Cantionale* ..., 1. j. i. m., 171; DOMOKOS, ... *édes Hazámnak*..., 1. j. i. m., nr. 209.

Istenünkhöz fohászkodgyunk,
Egy szivel hozzá kiáltunk,
Le-borúlván könyörögjünk,
Szent haragját engeszteljük.

Dicsősség legyen Atyának,
Ő egyetlen-egy Fiának,
Mi kegyes Vigasztalónknak,
A' tellyes Szent Háromságnak.
Amen.

Ugyancsak a testi bűjtölésről szól az *Audi benigne Conditor* himnusz fordítása, amit átköltve mai katolikus énekgyűjteményből templomi használatban országszerte ismerünk.¹⁷ Ennek 1676-ban kinyomtatott alakját ugyancsak teljes egészében közzöljük. Érdeemes megfigyelni, hogy a testi bűjtölést itt is szenvedésnek titulálja az énekszöveg (1. és 5. versszak), és kéri, hogy egyrészt szívből tarthassuk a bűjtöt (3. versszak), másrészt pedig legyen ez hasznunkra (5. versszak). Érdekes továbbá, hogy a 17. században nagybűjti időben a testi bűjtölés mellett (a 4. versszak szövege szerint) kívánatos volt a lelki örvendezés, és a bűnöktől való teljes mentesség.

Halgass-meg minket Ur Isten,
Keserves könyörgésünkben,
E' Szentséges szenvedésben,
Negyven-napi bűjtölésben.

Ur Isten engedgyed kérünk,
Kik testünkben most bűjtölünk,
Hogy lelkünkben örvendezzünk,
Minden bünt távol kerüljünk.

Te látod Uram szívünket,
Tudod erőtlenségünket,
Adgyad te-hozzád téröknek,
Bocsánattját bűneinknek.

Engedd-meg ezt Szent Ur Isten,
Szent Fiaddal egyetemben,
Hogy hasznos legyen mi-nékünk,
Az mi testi-szenvedésünk. Amen.

Sokkal Uram meg-bántottunk,
De légy kegyelmes mi-nékünk,
Es lelkünkben orvosságunk,
Hogy mi sziből bűjtölhessünk.

Utóbbi példáink a nagybűjti bűjtölésről valójában az egyház előírásainak betartását jelentik, ami önmagában még nem elég az üdvösséghez. Egy pünkösdi ének is megfogalmazza azt a rajtunk kívül álló valakit, aki egymaga megszerezte számunkra az üdvösséget. Azonban ez sem elég, mert nekünk is kell valamit,

¹⁷ KÁJONI, *Cantionale*, 1. j. i. m., 152–153., DOMOKOS, ... *édes Hazámnak...*, 1. j. i. m., nr. 193., vö. *Éneklő Egyház*, nr. 69. Ó, *Teremtőnk, hallgass minket*.

valami erkölcsöset tenni. Az *A Krisztus mennybe felméne, mindeneknek felette...* kezdetű ének¹⁸ második szakasza említi a második isteni személy tettét, 4–5. versszaka mindazt, amit meg kell tgyünk ennek elnyerésért, 6. strófája célunkat és cselekedeteink végcélját fogalmazza meg másképpen, a doxológia előtti versszak, a 7. pedig kérésként tárja elő mindezt, Krisztust megszólítva.

Meg-rontá ellenséginket,
ördögöt, Poklot, bününket,
Meg-szerzé idvességünket,
örök-életünket.

No azért mi keresztyének,
Vessünk véget a' bünöknek,
Ellyünk immár új életnek,
Tegyük jelét hitnek.

Hadgyunk-el minden hívságot,
Es ördögi csalárdságot,
Testünk-béli kívánságot,
Minden gonosságot.

Hogy mi-is Menybe mehessünk,
Christussal együtt lehessünk,
örökké véle élhessünk,
Es örvendezhessünk.

Kérünk mi Christus tégedet,
Bocsásd-meg mi büneinket,
Vigy-fel Menybe veled minket,
Adgy örök-életet.

Mi mindent kellene tennünk, hogy elnyerjük az üdvösséget? Ez pedagógiai és liturgiama­gyarázati szempontból is legjobban a Jézus mandátumának, új parancsának adását elbeszélő énekben olvasható. A nagycsütörtök esti szertartás lábmosási részéhez való, *Tudván Jézus, hogy eljött órája...* kezdetű népének¹⁹ 12–17. versszakait idézzük alább, ami után az éneket hallgató és éneklő emberek felé

¹⁸ KÁJONI *Cantionale...*, 1. j. i. m., 260–261; DOMOKOS, ... *édes Hazámnak...*, 1. j. i. m., nr. 297.

¹⁹ KÁJONI, *Cantionale ...*, 1. j. i. m., 168–170; DOMOKOS, ... *édes Hazámnak...*, 1. j. i. m., nr. 207.

mintegy kiszól az énekszöveg, hogy az előbb elhangzottak a lábmosás magyarázata (egymás terhének elviselése, az örök boldogság elnyerése).

Tudgyátok-é mit én cselekedtem?
Noha Urrá, és Mesterré löttem,
Lábatokat meg-mostam, s' meg-kentem,
Ugy tegyetek a' mint én miveltem.

Sok jó példát adtam-is ti-néktek,
Meg-mutattam mit cselekedgyetek,
Uratoknak kedvét keressétek,
Akarattyát néki kövessétek.

Ha ezeket ti meg-tanúlyátok,
Kiket töllem sokszor hallottatok,
En Atyámnak szavát fogadgyátok,
Ha tartyátok, így léstek bóldogok.

Fejen-ként mi a' kik Keresztyének,
Vagyunk: szükség szólgálnunk Istennek,
Jó gyümölcsét teremtsük Hitünknek,
Hogy jutalmát vehessük ezeknek.

Barátúknak lábokat meg-mossuk,
Mi Urunktól a' mint meg-tanúltuk,
Ki szomorú, azt meg-vigasztallyuk,
Ha goromba, jó tanácscsal tarcsuk.

Boszsزúságot békével szenvedgyünk,
Szegényeknek igen adakozzunk,
Ha tudatlan szükség tanítanunk,
A' ki vétett bűnét meg-bocsássuk.

A fenti néhány, a Kájoni *Cantionale* halottasok és zsoltárparafrázisok nélküli szövegkorpuszából vett példával igyekeztünk érzékeltetni, hogy a 17. századi énekanyag szerint az erkölcsös élet, ami majdan a mennybe viszi az embert, általában a bűntől való tartózkodást (megtérést) és természetesen az istendicsőítést jelenti. Vagyis az istenfélelem középpontba helyezése, a bűnöktől való szabadulás célkitűzése és a jóra való törekvés a legáltalánosabb gondolatok, amiket csak

csekély számban egészítenek ki konkrétabb javaslatokkal az egyes énekszövegek. Fentebb nem hoztunk példát olyan énekszövegekre, ahol Jézus és Mária életese-ményeibe való bekapcsolódással találkozunk. Ezek közül legáltalánosabb a *com-passio*, az együtt szenvedés, ami természetsszerűleg felkelt(het)i a bűnbánattartás, a bűntől való tartózkodás, a megtérés iránti belső igényt. Ezek legszebb példái a Mária-síralmak, *planctusok*, amikben hozzánk szól a Szűzanya, hogy tekintsük az ő fájdalmát, vagy fiának szenvedését, és legyünk könyörületesek életvitelünkkel.²⁰

Szándékosan nem ejtettünk szót arról, amit az énekszövegek egy részében olvashatunk, vagyis hogy mi történik akkor, ha nem tartjuk be ezeket a tanácsokat; azaz a pokolra jutás, az ottani elképzelt lét igen szemléletes lefestése (elsődlegesen a halottasokban). De erről, mármint az elkárhozásról a modern egyházi szemlélet már másképp vélekedik. Korunkban az egyház szóbeli tanítása nyomán sokszor az a kép uralkodik el, hogy elég lehet az üdvözléshez Isten irgalmát kérnünk – ami egyébként szinte minden ének végén, a doxológia előtt megtalálható a Kájoni *Cantionale* anyagában. Az egyik húsvéti ének kezdőstrófája szerinti megfogalmazásban: „Krisztus feltámadta igazságunkra, utat szerze mennyországra, örök boldogságra”.

²⁰ Például: *Ab, ab, jaj, nékem szomorúnak...* (KÁJONI, *Cantionale* ..., 1. j. i. m., 229–231; DOMOKOS, ... *édes Hazámnak...*, 1. j. i. m., nr. 249), vagy nem Mária-síralomként: *Bűnös lélek...* (KÁJONI, *Cantionale* ..., 1. j. i. m., 165–166; DOMOKOS ... *édes Hazámnak...*, 1. j. i. m., nr. 205).

SZÁDOCZKI VERA

*Farsangi énekek és az erkölcsök**

A farsang sajátos időszaka az évnek. Ma már leginkább a gyerekek (néha esetleg felnőttek) jelmezes felvonulása, jelmezbe öltözése jut eszünkbe róla, illetve néhány olyan – inkább turistalátványossággént felfogható – esemény, mint a busójárás. De hagyományosan még mindig ez az időszak a bálók, bálozás ideje. Ennél azonban jóval szerteágazóbb és sokrétűbb a farsang hagyományköre, mely főbb elemeiben nemcsak az egész magyar nyelvterületen ismeretes, hanem az európai kultúrkörben is. A farsangra már a középkortól kezdve jellemző volt a maszkos alakoskodás, a felvonulások, szórakoztató játékok, színdarabok, az eszem-iszom, dínom-dánom, a szabadosság. Szerteágazó volta miatt számos tudományterület kutatójának figyelmét vonta magára, így foglalkoztak vele – a teljesség igénye nélkül – néprajzosok¹ (Bálint Sándor, Ujváry Zoltán, Voigt Vilmos), a művelődés- és kultúrtörténészek² (Peter Burke), drámatörténészek³ (a farsangi színjátékok, iskoladrámák, dramatikus népelemek kapcsán: Dömötör Tekla, Medgyesy S. Norbert). De már a lelkiségi irodalom terén sem ismeretlen e téma, Martí Tibor írt szakdolgozatot, illetve jelentetett meg tanulmányokat a barokk farsangi

* A szerző a HUN-REN–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport tudományos munkatársa.

¹ *Magyar Néprajzi Lexikon*, főszerk. ORTUTAY Gyula, Budapest, Akadémiai, II, 1979, 54–58; BÁLINT Sándor, *Ünnepi kalendárium*, I–II, Szeged, Mandala, 1998, I, 216–233, II, 146–147, 250–253; UJVÁRY Zoltán, *Farsangi népszokások*, Debrecen, [KLTE], 1991.

² ENDREI Walter, ZOLNAY László, *Társasjáték és szórakozás a régi Európában*, Corvina, 1986, 144–151; PETER BURKE, *Népi kultúra a kora újkor Európában*, Budapest, Századvég – Hajnal István Kör, 1991; MIHAIL BAHTYIN, *François Rabelais művészete, a középkor és a reneszánsz népi kultúra*, Budapest, Európa, 1982.

³ DÖMÖTÖR Tekla, *Naptári ünnepek – népi színjátszás*, Budapest, Akadémiai, 1979, 79–95; UŐ, *Regelő hétfő*, *Ethnographia*, 69(1958)/3, 313–332; MEDGYESY S. Norbert, *Paksi Márton György énekeskönyvének (1760) dramatikus népekei = Variációk: Ünnepi tanulmányok M. Kiss Sándor tiszteletére*, szerk. ÖTVÖS István, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2004, 67–94.

prédikációkról.⁴ Jelen tanulmány tehát nem újdonság a témafelvetés szempontjából, sokkal inkább egy új aspektussal kívánja gazdagítani a hagyományokról való ismereteket: a népénekekkel, tehát a katolikus énekeskönyvekben megjelenő farsangi énekekről lesz szó. Teljesebb képet kaphatnánk, ha a protestáns énekeket is vizsgálnánk, és szűrőpróbaszerűen ezt meg is tettem, de az első próbálkozások nem vezettek eredményre, ezekben nem találtam kifejezetten farsangi fejezeteket. E téma szisztematikus kutatása még várat magára, ezzel a szemponttal gazdagíthatók lesznek a farsangi kultúrkör hagyományai. Vizsgálatom tárgyai a 17–18. századi nyomtatott és kéziratos, katolikus énekeskönyvek voltak, teljességre törekvően. Lássuk, mit tartalmaznak ezek!

Hagyományosan a farsang vízkereszt napjától, január 6-tól hamvazó szerdáig tart. Mivel a húsvét mozgó ünnep, ezért az azt megelőző böjti időszak kezdete is mindig más időpontra esik, így a farsang is évről évre változó hosszúságú. Nem egyházi ünnep, sokkal inkább a világi szórakozás dominál benne, az egyház mégis vagy talán pont ezért reagál rá – énekekkel is. Az 1651-es *Cantus catholici* és Kájoni *Cantionale catholicum* (és későbbi kiadása) kivételével minden nyomtatott énekeskönyvünk tartalmaz vagy Farsangra vagy Vízkereszt utáni időre való fejezet: a *Cantus catholici* (1674), Náray Görgy *Lyra coelestis*, Szentmihályi Mihály *Egyházi énekeskönyve*, Bozóky Mihály *Katolikus karbéli kótás énekeskönyve*, a *Cantus catholici* második, harmadik kiadása: 1675, 1703. (Itt természetesen nem számolom Illyés Zsoltári és halottas énekeit, mert speciális alkalomra kiadott kötetekről van szó.) A kéziratosok ettől nagyobb szórást mutatnak, jóval kevesebb azok száma, amelyekben van kifejezetten erre az időszakra ajánlott ének. Ezek az általam vizsgáltak közül: az *Écsi*, a *Herchl Antal*-, a *Maracsko Anzelm*-, a *Jászfényszaru*i és a *Szoszna Demeter*-énekeskönyvek. Alapvetően két típusra bonthatók az énekek: az úgynevezett evangéliumi énekekre és a hagyományos népénekekre.

Evangéliumi énekek

A 18. század közepe tájától, kezdetben a kéziratos kántorkönyvekben, majd a század utolsó évtizedeiben megjelent 3 nyomtatott énekeskönyvben (Ányos Pál *Énekek könyve*, Bozóky Mihály *Katolikus karbéli kótás énekeskönyve*, Szentmihályi

⁴ PL. MARTÍ Tibor, „Mindeneknek ideje vagyon” – Prédikációk a farsangról – farsang idején a 17–18. században = *Lelkiség és irodalom: Tanulmányok Szelestei N. László tiszteletére*, szerk. BAJÁKI Rita et al., Budapest, MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2017 (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti tanulmányok, 17), 316–322.

Mihály *Egyházi énekei*) is megtalálhatóak a vasárnapi evangéliumot (esetenként az episztolát is) versbe foglaló énekek. A vizsgált énekeskönyvek mindegyikében olvasható a teljes egyházi évre vonatkozó ének-sorozat, így a vízkereszt utáni 6 vasárnapra, illetve a Septuagesima, Sexagesima, Quinquagesima vasárnapokra. Természetesen mind csak akkor kerülhetett sorra egy adott évben, ha a leghosszabb volt a farsangi időszak, azaz a húsvét a lehető legkésőbbi időpontra esett. Ilyen viszonylag ritkán fordult elő, talán ezért is hagyhatta el a *Paksi* énekeskönyv szerkesztője az 5–6. és a Quinquagesima vasárnapra való énekeket. Figyelemre méltó, hogy minden kötetben más-más feldolgozásban találhatók meg ezek az énekek, kivételt ez alól részben a *Paksi* és a *Herbl* énekeskönyv jelentenek, bár itt is szövegváltozatokkal van dolgunk, nem teljes átvétellel. A *Missale Romanum* előírása szerinti evangéliumokat a következő táblázat foglalja össze.

	<i>Missale Romanum</i>	<i>Herbl</i> / <i>Jászfényszaru</i> (2 sorozat) <i>Paksi M. Gy.</i> / <i>Bozókya</i> / <i>Szentmihályi</i>
1.	Lk 2,42–52 12 éves Jézus a templomban	Lk 2,42–52 12 éves Jézus Jeruzsálemben
2.	Jn 2,1–11 kánai menyegző	Jn 2,1–11 kánai menyegző
3.	Mt 8,1–13 bélpoklos megtisztítása	Mt 8,1–13 bélpoklos megtisztítása
4.	Mt 8,23–27 vihar a bárkában	Mt 8,23–27 vihar a bárkában
5.	Mt 13,24–30 magvető (konkoly)	Mt 13,12 magvető (konkoly) [Paksiban nincs]
6.	Mt 13,31–35 mustármag	Mt 13,31–35 mustármag [Paksiban nincs]
Septuagesima	Mt 20,1–6 szőlőmunkások bére	Mt 20,1–16 szőlőmunkások bére
Sexagesima	Lk 8,4–15 magvető	Lk 8,4–15 magvető
Quinquagesima	Lk 18,31–43 Jézus megjövendőli halálát	Lk 18, 31–43 Jézus megjövendőli halálát [Paksiban nincs]

Minden énekeskönyv ezeket a témákat dolgozza fel eltérő részletességgel. Miért érdekesek ezek most a téma szempontjából? Elmondható, hogy ezek az énekek nemcsak az evangéliumi történetet foglalják össze, hanem az utolsó versszak(ok)ban magyarázzák azt, vagy levonják belőle az erkölcsi szabályokat. (Ez egyébként nemcsak a farsang vasárnapjaira való énekekre igaz, hanem általában minden vasárnapra.) Erre szemléltetésül álljon itt farsang első vasárnapi evangéliumának tanúsága különböző énekeskönyvekből! A nap témája a tizenkétéves Jézus, aki a szüleivel Jeruzsálembe megy az ünnepre, ám hazafelé nem találják, keresik és a templomba visszamenve látják, hogy kérdezzgeti, tanítja a főpapokat. Hogyan formálja ez a hallgatóság, a nép erkölceit? Erre három példa:

<i>Paksi M.-ék.</i> ⁵	Bozóky ⁶	Szentmihályi ⁷
Ide siessetek, öreges, szép ifjak kisgyermekes Istennek házában, drága iskolában, lelki jókat vegyetek.	A gyermekek szüléiknek Engedelmessek legyenek, Mint Jézus minden helyen; Ünnepnapon a templomban, Isteni szolgálatokban, Maradjunk mind végiglen.	Óh ember, éltedben s kötelességedben, te magad így viseljed az ünnepnapokat, szent tanításokat gyakorolván szentelj. Te gyermek! Szülődöt, mint jó nevelődöt, Méltóképpen tisztelj.
Gyermekek és ifjak szülétekhez jó szívvel legyetek, mint Krisztus engemet szerelmes Attyának jobbán úgy részesültek.		

A templom tisztelete, a misére járás fontossága és a gyermekek szüleiknek való engedelmesége a kiemelt erkölcsi norma, illetve a Paksi-változat egy korábbi versszakában a szülők figyelmét hívja fel arra, hogy tisztességesen neveljék gyermekeiket. De megjelenhet a farsangi hangulat is e tanúságokban, például az *Énekek könyve* ötvenedvasárnapra való énekében,⁸ melyben Jézus megjövendölte a

⁵ *Paksi Márton György-énekeskönyv*, 625–626.

⁶ BOZÓKI Mihály *Katolikus karbéli kótás énekeskönyv*, Vác, Gottlieb Antal, 1797, 15–16.

⁷ SZENTMIHÁLYI, *Egyházi énekes könyv*, Eger, 1797–1798, II, 6: Vízkereszt után I-ső vasárnap. Evangéliom szerint

⁸ [ÁNYOS Pál], *Énekek könyve*, Pest, Landerer, 1785, 112–114.

halálát, és meggyógyított egy vak embert, az utolsó 2 versszakban így foglalja össze az énekszerző:

Számtalanok vakoskodnak	Hogy lelketek illy vakságát
A farsangnak idején,	Hivek elkerüllyétek,
S rettegés nélkül dobzódnak	Anak legjobb orvosságát,
Kárhozások küszöbén,	Dávid fiát kérjétek,
Krisztust pökdösik csufolják	Mi szükség a vidámságot
Zabolátlan éltekkel,	Keverni bűn mocskával?
Pogányokat fellyül mulják	Lehet tenni mulatságot
Mértéktelenségekkel.	S vigan lenni módjával.

Ez már jól mutatja, hogy ez a vasárnap az ún. farsangvasárnap volt, mikor a mulatság és dorbézolás a tetőfokára hágott. Ugyanakkor az a szemlélet is jól tükröződik benne, hogy az egyház nem tudta mindezt tiltani, tulajdonképp csak megtűrte és mértékletességre intett.

A kánai menyegző

A farsangi időszak második vasárnapjának evangéliumi témája a *Missale Romanum* szerint: a kánai menyegző (Jn 2,1–11). Nem hiányozhat az evangéliumi énekek közül e téma sem. Szentmihályinál⁹ és a *Jászfényszarui énekeskönyv*ben¹⁰ a következőképp olvashatjuk:

<i>Jászfényszarui ék.</i>		Szentmihályi
Gallilaeai Kánában menyegzőt tartanak vala, Melyre Jézus és Mária mind hivatalos vala, A szent tanítványokkal, s több ájtatos társokkal.	Vidám menyegző lőn Kána Gallilaeában, Judaeának ama híres tartományában, Kit Jézus szent anyjával, és szent tanítványival	Az üdőben, mennyegzőben, Csoda történt Kánában, Úr Jézus is, szűz anyja is, Jelen volt akkorában: Bor már nem volt, a Szűz így szólt
Midőn pedig asztal fölött borok megfogyatkozott,	Megszentele, és tisztele szép csudájával.	Hatalmas szent Fiának: Borok nincsen, javok sincsen, Így megfogyatkozának.

⁹ SZENTMIHÁLYI, *Egyházi énekes könyv*, II, 7: Vízkereszt után II-dik vasárnap. Evangéliom szerint.

¹⁰ *Jászfényszarui ék.*, 75. Evang. szer. Joan. 2. v. 1. Nóta: Édes Jézus, én szerelmem; Uo. 75–76. Ezen evang. Nóta: Vigan zengjétek citerák.

Szűz Mária szent Fiának ékeppen imádkozott: Fiam, Jézus, nincs borok, násznagy mellyen háborog. Jézus hat kő vedret vízzel azonnal meg- töltete, És mind borra változtatván az asztalra kérete, Ki jobb lött az eszlónél, kedvesebb is mindennél. Ez volt az Úr Jézus Krisztus első csudatétele, Mellyel Mária Szűz Anyját, akarta hogy tisztelje, Mi is tiszteljük őtet, mint tisztelendő szüzet.	Hogy asztalok fölött borok elfogyott volna, Szent Fiának, a Jézusnak inte Maria, Ki is hat kő vedreket vízzel teletöltetett, És mind borrá változtatá azonnal őket. Ki sokkal jobb s nyájasságosb volt az elsőnél, Színesebb is, kedvesebb is az vendégeknél. Kin örül az vőlegény násznaggal, nagy és kicsény, Kik mind áldják , magosztalják Jézust szemlélvén. Ez volt az Úr Jézus első csudatétele, Kit az tizenkét tanítvány nyilván szemléle, Mely csudát intésére, szent anyja kérésére És szent Atyjának lött vala dicsősségére.	Szűznek gondja lévén, mondja: Fiamot hallgassátok, Frissességgel és hívséggel, Amit mond, fogadjátok: Hat vedreket, edényeket Szolgák vízzel töltenék, Bort ezekből, a vedrekből Csudával merítenék. Óh, Férjfiú! te ifiú, Kérd Jézust, veled légyen, Házasságban, tisztaságban Tartson és több jót tégyen. Szűz Anyának, Máriának, Lásd mely hasznos kérése, Őt kedveljed. és tiszteljed, Lesz rád gondviselése. Amen
---	---	--

Ez az időszak hagyományosan az esküvők és lakodalmak ideje is volt. Mindketőt tánc, multság, zeneszó, evés-ivás kísérte, könnyen össze lehetett egyeztetni őket. Mivel a lakosság jelentős hányada mezőgazdasági munkákból élt, azaz tavasztól ősziig a földeken dolgoztak, továbbá adventben, karácsonykor és nagybőjtben egyházi előírás szerint nem lehetett esküdni, így esküvőt, lakodalmat nagyjából csak késő ősszel és farsangban tarthattak. Valószínűleg nem teljesen véletlen, hogy pont ekkorra tették a kánai menyegző evangéliumát (azon túl, hogy az ún. évközi idő kezdetén Jézus első csodáját állítják a hívők elé), melyben szintén megjelenik az életöröm, egyúttal Jézus szentesíti az ünnepi emberlétet

is.¹¹ Az Istennek tetsző szórakozás és a házasság isteni eredetének igazolására szolgálnak olyan prédikációk is, mint például Landovics István *Novus succursus*-nak¹² három darabja is.¹³

Mindennek ellenére a fent tárgyalt evangéliumi énekeken túl, ritkán találunk énekeskönyveinkben kánai menyegzős énekeket. Az első lejegyzett szöveg a *Kájoni-kódex*-ben olvasható 16 versszakkal latinul és magyarul *Az igaz Messiás már eljött...* kezdettel.¹⁴

Messias jam venit. Nota eadem¹⁵

<p>1. Igaz Messias e világra jött,
Aki nagy csudát menyegzőben tött,
Ki a vizet borrá tötte,
S a násznépén vendégelte.
Kána Galilea.</p>	<p>2. Nagy híres menyegzőt ottan készítnek,
Jézus Máriával hogy ott legyenek.
Apostolok elkesérik
Mestereket éppen addig.
Kána Galilea.</p>
<p>3. Midőn már az étket asztalra hozzák,
Jézust szent Anyjával szépen kínálják,
Sok tál étken csudálkoznak,
De bor után várakoznak.
Kána Galilea</p>	<p>4. Hogy az Úrnak Anyja ezt megértette,
Szánakodván rajtok megemlítette;
Ő Szent Fiát azon kéré,
Hogy a vizet borrá tenné.
Kána Galilea</p>
<p>5. Akarván az Úr ott, mindent vigadni,
A vedreket hagyá mind meg tölni.
S hogy a vizet borrá tötte,
A násznagynak felküldötte.
Kána Galilea</p>	<p>6. Csak vígan lakozzunk mind azt kiálták,
Hogy a vízből lőt bort szépen megitták,
Haj jó bor az új bor,
Mert az ó bor torkunkra forr.
Kána Galilea</p>
<p>7. Az Úrnak Szent Anyja igen javallya,
A pohárt megtölti, hogy megköstöllyá,
Haj jó bor az új bor,
Mert az ó bor torkunkra forr.
Kána Galilea</p>	<p>8. Társaival Péter vígan lakozik,
Jánosra köszöni, örömet iszik,
Haj jó bor az új bor,
Mert az ó bor torkunkra forr.
Kána Galilea</p>

¹¹ BÁLINT, *Ünnepi kalendárium*, 1. j. i. m., I, 216–225.

¹² LANDOVICS István, *Novus succursus*, Nagyszombat, 1689.

¹³ MANGA János, *A kánai menyegző változatai*, Ethnographia, 57(1946)/1–4, 49–63: 51.

¹⁴ *Codex Caioni saeculi XVII*, ed. Saviana DIAMANDI, Ágnes PAPP, Budapest, 1994 (Musicalia Danubiana, 14/a–b), 14/a, 542–543. (A *Kájoni-kódex*-ben a 211r–211v fóliókon olvasható.)

¹⁵ A lap sok helyen szakadt, hiányos, a kiegészítések forrása: *Magyar Népzene Tára, III/A: Lakodalom*, szerk., BARTÓK Béla, KODÁLY Zoltán, s. a. r. KISS Lajos, Budapest, Akadémiai, 1955, 589–591; EGYÜD Árpád, *Adatok a láncversek számszimbolikájához (A katekizmusi ének, kánai menyegző, órahirdetés stb.)*, Somogyi Múzeumok Közleményei 3, Kaposvár, 1978, 278.

9. Bertalan a jó bort dicsíri igen,
Filep azt kívánja, hogy [sok teremjen],
Haj jó bor az új bor,
Mert az ó bor torkunkra forr.
Kána Galilea
10. András ott megtölti az ő palackját,
És a kisebb Jakab, az [ő korsóját],
Haj jó bor az új bor,
Mert az ó bor torkunkra forr.
Kána Galilea
11. Tadeus fazékból köszön Simonra,
Tamás pedig visz[ont kö]szön
Mátéra.
Haj jó bor az új bor,
Mert az ó bor torkunkra forr.
Kána Galilea
12. A násznéppel együtt vígan lakoznak,
Poharakat töltnek, hogy még igyanak,
Haj jó bor az új bor,
Mert az ó bor torkunkra forr.
Kána Galilea
13. [A más] Jakab szépen [üvegből]
De Iskariotesnek [vederből tetszik]
Haj jó bor az új bor,
Mert az ó bor torkunkra forr.
Kána Galilea
14. A násznéppel együtt vígan lakoznak,
Poharakat [töltnek, hogy még]
igyanak.
Haj jó bor az új bor,
Mert az ó bor torkunkra forr.
Kána Galilea
15. Te Pál és Mátyás későn jöttek,
Ha nem ihattatok kire vethettek,
Haj jó bor az új bor,
Mert az ó bor torkunkra forr.
Kána Galilea
16. Mindnyájan a jó bort igen dicsírik,
Mert a fejek felett a pohár ugrik.
Haj jó bor az új bor,
Mert az ó bor torkunkra forr.
Kána Galilea
17. Úr Jézus Szent Anyja imádj érettünk,
Hogy ilyen bort mennyben hozzánk vehessünk,
Illyen jó bort hogy ihassunk,
És Istennek hálát adjunk,
Boldog mennyországban Amen.

Az ének dallamát csupán a szájhagyomány terjeszthette, mert sohasem jelent meg nyomtatásban, ennélfogva sok népi változata ismeretes. A *Kájoni-kódex* orgonatabulatúrárs kottát közöl az ének latin változatánál.¹⁶

Az ének halotti toron, disznótorban, Mária kézfogóján és lakodalomban, továbbá farsang 2. vasárnapjának ájtatosságán hangozhatott el. Ez utóbbi alkalommal az országszerte elterjedt népszokás szerint asszonyok énekelték. Itt inkább

¹⁶ *Codex Caioni*..., 14. j. i. m., 212–213. Dallamának modern közlése: RMDT II, nr. 169. Népi dallamváltozatai: *Magyar Népzene Tára*, III/A, nr. 518–569. Az ének felújított változata a ma használatos énekeskönyvben is megtalálható: *Hozsanna!*, szerk. BÁRDOS Lajos, WERNER Alajos, Budapest, Szent István Társulat, 2021, nr. 42.

az ének mulattató oldala domborodott ki.¹⁷ Egy faluban akár több háznál is megrendezhették az ájtatosságot, ahol a *Kánai menyegző* eléneklése után, evés-ivással ünnepeltek. Az ételt-italt vagy a résztvevők hordták össze, vagy a házigazda adta. Kérdéses, hogy a víz borrá változtatásáról szóló ének lehetett-e templomi használatban. A hivatalos liturgiából kiszorult, inkább csak a mise vagy litánia után énekelhették. Az éneknek nyomát találjuk az 1799-es váci *Énekes gyűjtemény*ben¹⁸, de néprajzi gyűjtések tanúsága szerint az egészen a közelmúltig használatban volt Magyarország egyes vidékein.¹⁹

Jézus első csodáját, a víz borrá változtatását Kánában egy másik énekcsoportban, az ún. katekizmusi énekek közt is megtalálhatjuk. A katekizmusi ének olyan ének, amelyben az előénekes a számokat 1–12-ig sorolja kérdés-felelet (*Mondd meg, mi légyen az egy/kettő* stb.) formájában illesztve egy-egy számhoz egy-egy hitigazságot.²⁰ A hallgatóság a számokat visszafelé mondva ismétli a számsort. Az ilyenfajta számolás kitörölhetetlenül bevési az agyba a bibliai ismereteket és életre szólóan megőrzi azokat. Énekeltek lakodalmakban, itatónótaként, többször összekapcsolódik a kánai menyegzőről való énekkel. Több változata él/élt a néphagyományban és a katolikus énekeskönyvekben.²¹ A számokat általában a következőképp kötik össze a hitbéli ismeretekkel: egy az Isten – kettő Mózes kőtáblája – három a pátriárka – négy az evangélista – öt az érzékenység/öt szent sebek – hat a kövödör Kána menyegzőben – hét a szentség/Szentlélek ajándéka – nyolc a boldogság – kilenc arkangyal/angyali kar – tíz a parancsolat – tizen-

¹⁷ Ua. 51, 56. Vö. még a kánai menyegző szócikkkel: *Néprajzi Lexikon*, főszerk. ORTUTAY Gyula, Budapest, Akadémiai, 1980, 1. jegyzetben *i. m.*, III, 16–17. A népi szövegváltozatairól és használati alkalmairól ld. EGYÜD, *Adatok...*, 15. j. *i. m.*, 273–280.

¹⁸ *Énekes gyűjtemény*, Vác, 1799, nr. 3: Kánaán menyegző. Vö. SEBESTYÉN Gyula, *A váci Énekes Gyűjtemény*, Ethnographia, 14(1913)/2, 104–114: 107.

¹⁹ PAKSA Katalin, *Népi előénekesek – egyházi népelemek = Imádságos asszony: Erdélyi Zsuzsanna köszöntése*, szerk. CZÖVEK Judit, Budapest, Gondolat – Európai Folklór Intézet, 2003, 242.

²⁰ ERDÉLYI Zsuzsanna, *Mestereknek mestere...* = „Nem súlyod az emberiség!”... *Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára*, főszerk. JANKOVICS József, Budapest, MTA Magyar Irodalomtudományi Intézet, 2007, 1175–1192; BERZE NAGY János, *A „katekizmusi ének” és a néphagyomány számmisztikája*, Ethnographia, 50(1939)/1–2, 111–135. A népzenei változataira egy példa a Bartók Béla Hont vármegyében lejegyezett *Mestereknek mestere...* kezdetű katekizmusi ének: BARTÓK Béla, *A magyar népdal*, Budapest, 1924, 309. sz. Szövegváltozatairól, forrásairól: EGYÜD, *Adatok...*, 15. j. *i. m.*, 272–273; VOLLY István, *Katekizmusi ének*, Ethnographia, 48(1937), 465–468; *Magyar Népzene Tára*, III/A, *i. m.*, 561–587, 975–980.

²¹ BERZE NAGY, *A „katekizmusi ének”...*, 20. j. *i. m.*, 111–117.

egy(ezer) szüzek – tizenkettő az apostol. Ebből látható, hogy a hatos szám kapcsolódik a kánai menyegzőhöz, utalva arra a hat kőkorsóra, melyet Jézus megtöltetett vízzel. Ennek öröme lehetett koccintani az ének közben, mindahányszor elértek ehhez a részhez. Így félig vallásos, félig szórakoztató céllal kerülhetett elő a lakodalmakban és a torokon.

A népénekcs gyűjtemények közül a *Lyra coelestis*²² változatát emelem ki, ez a legkorábbi nyomtatott forrás, melyben megtalálható, Erdélyi Zsuzsanna adatai szerint kottával Európában elsőként.²³

Cantio pro pueris, quandam quasi Catechesim in se complectens

<p>1. O gyermek, gyermek, mond meg mi légyen az egy?
Egy a mi Urunk, Istenünk,
Ki él és uralkodik,
menyekben és mindenütt.</p>	<p>2. O gyermek, gyermek; mond meg tovább micsoda egy?
<i>Advertendum caeteros versus esse longiores, pro quibus ideo etiam plures notae subjiciuntur.</i>
Egy ez a széles világ,
Öröktől aki nincs, és nem áll;
hanem csak az Istentől,
Teremtettet, semmiből.</p>
<p>3. O gyermek, gyermek, mond meg mire való ez a Világ?
Azért, hogy véle élvén,
Áldván az Ur Istent és félvén,
Testi éltünkben ha ki esünk,
Istenben boldogok lehessünk.</p>	<p>4. O gyermek, gyermek, mond meg mi a kettő?
Kettő a Moyses Táblája,
kin Isten Sz: Parancsolattya,
Eggyikben, mi Urunk Istenünk,
Másikban mi felebarátunk szeretetét foglalja.</p>
<p>5. O gyermek, gyermek, mond meg tovább mi a kettő?
Két természet, egy Krisztusban,
Amint az egy emberben-is van,
Test, Lélek; nagy különbség,
Úgy abban Istenség emberség.</p>	<p>6. O gyermek, gyermek, mond meg mi a három?
Három a' Pátriárka, jelentvén;
Attya, Fiu, Szent Lélek,
Noha az Istenségben egyek,
Még is három külön személyek.</p>

²² NÁRAY György, *Lyra coelestis*, Nagyszombat, 1695, 6–8.

²³ ERDÉLYI, *Mestereknek mestere...*, 20. j. i. m., 1178; VOLLY, *Katekizmusi ének*, 20. j. i. m., 468. Ezt megerősíti Papp Géza is mind a dallamra mind a szövegre vonatkoztatva: RMDT II, nr. 278.

<p>7. O gyermek, gyermek, mond meg mi légyen a négy?
Négy az Evangelista,
Kik magán Kristus Urúnknak irtak
Emberségéről, Királyságáról,
Papságáról,
És Isteni fő szent méltóságáról.</p>	<p>8. O gyermek, gyermek, mond meg micsoda öt, és ' hat?
Öt a Kristus Urúnk Szent Sebe,
Kit értünk Kereszt fán szenvedve.
Hat kő vödör akikben Borrá,
Az Ur Jézus a' vizet változtatá.</p>
<p>9. O gyermek, gyermek, mond meg micsoda hét?
Hét az Anya Szentegyházi Szeneség[!],
Körösztés, Bérnálás, az Oltári Szentség:
Poenitentia, Utolsó kénettel;
Papi rend, Házasság béli Szentséggel.</p>	<p>10. O gyermek, gyermek, mond meg micsoda nyolc, kilenc, és tíz?
Nyolc az Evangeliomi boldogság,
Kilenc karbúl álló Angyali sokaság,
Tíz az Isten Parancsolatja,
Kiket üdvösségre mag tartanánk hatta.</p>
11. O gyermek, gyermek, mond megmicsoda tizenegy és tizenkettő?
Tizenegy ezer Szűz Márttyrom,
Mint annyi szép rózsza és Liliom,
Ur Krisztus tizenkét Apostoli,
Keresztjén hitnek plántálói,
Anyaszentegyház erős oszlopi. Amen

Náray a reggeli énekek közé sorolja, és nem ismételteti visszazámolva a versszakokat. Az egyes és kettes számra kétféle feleletet ad, az egyiket az *Ószövetség*, a másikat az *Újszövetség* szerint. Mivel a katekizmusi ének egész Európában jelenlévő műfaj volt (sőt a távoli kultúrák örökségében sem ismeretlen pl. mohamedánok, hinduk), elgondolkodtató a kérdés, hogy Náray az esetleges hazai, népi kultúrában élő, szájhagyomány által megőrzött változatokkal találkozott-e, vagy római tartózkodása, útja során ismerkedhetett meg vele. Noha Erdélyi Zsuzsanna említi tanulmányában, hogy többek közt olasz párhuzamokat is talált a műfajra, azokat nem közli.²⁴ Mindenesetre az tény, hogy az első európai lejegyzés latin nyelven Padovából való, 1468-ból. Hazai szövegváltozatok a korból nem igen ismertek, a későbbi variánsok pedig mind ismételtetik a számsorokat, mindenhol csak egy-egy példát hoznak a számokra, így könnyebben elképzelhető, hogy Náray közvetlen forrását inkább itáliai tájakon kellene keresni.

²⁴ ERDÉLYI, *Mestereknek mestere...*, 20. j. i. m., 1178; példái: 1179–1192.

Farsangi énekek

Az utolsó csoportba azok a népelemek, kanciók tartoznak, amelyek már nem evangéliumi ciklusba, és nem a kánai téma köré, hanem önálló fejezetbe szerveződnek. Amint arról már az elején szó esett, több énekeskönyvben is találunk ilyet. A különböző énekeskönyvekben a következő fejezetcímek alatt olvashatjuk ezeket:

Vízkereszt után való énekek: *Cantus catholici*, 1674.

Farsang(os) napokra való énekek: *Cantus catholici*, 1674; *Σχοῦνα D.-ék.*;
Lyra coelestis

Vízkereszt után nagyböjtig való énekek: *Jászfényszarni ék.*

Chari Hymni de Bacchanalibus: *Paksi Márton Gy.-ék.*

E fejezetekbe egyrészt olyan énekek tartoznak, melyek ennek az időszaknak a nagyobb ünnepeire születtek, mint Jézus neve napja, Szűz Mária eljegyzése, Szent Pál fordulása, Gyertyaszentelő Boldogasszony napja. A Mária-eljegyzése – a kánai menyegzőhöz hasonlóan – önálló hagyománnyá²⁵ vált, melyhez szintén hozzátartozott az ének, tánc, multság, de hozzá kapcsolódó énekeket nem tartalmaznak a vizsgált kötetek. A többi ünnep a téma szempontjából nem releváns, így ezek tárgyalásától most eltekintek.

A fenti felsorolásból látszik, hogy az 1674-es *Cantus catholici* két fejezetet is szentel ennek az időszaknak. A különbség a kettő között, hogy a farsangi énekek kifejezetten a farsang végi napokra valók: farsangvasárnapra, húshagyó hétfőre és húshagyó keddre. A Vízkereszt utáni énekek végén e kötetben ezt olvashatjuk: „Mindezeket a vízkereszt utánra való énekeket mondhatni pünkösöd utánra is.” Ezt ma tulajdonképp úgy hívnánk: évközi időre való énekek. Ezért találhatunk köztük reggeli és esti könyörgéseket, vagy őrangyalhoz való éneket. A farsangi fejezet első énekének címe: *Farsang napokra az világi hívságról való énekek*. A kötetekben találkozhatunk még az örökkévaló kívánásának és a halálnak témájával. S ez általában véve is jól összefoglalja a farsangi énekek tematikáját, szinte ugyanígy találjuk az 1675-ös *Cantus catholici*-ben és Náraynál is, mivel e farsangi énekek közt nem nagyon fordul elő olyan, ami ne a világ hiábavalóságáról, az örök élet szép-

²⁵ MANGA, *A kánai menyegző*, 13. j. i. m., 56–57.

ségeiről, a bűnbánatról és a lemondásról szólna. A vizsgált kéziratok és nyomtatványok csaknem száz farsangi időszakra való éneket tartalmaznak. De még ha leszámítjuk belőle az 1674-es *Cantus Vízkereszt utáni énekeit*, akkor is közel 50 énekkel számolhatunk. Mennyiben újdonság ez? A *Cantus catholicus* énekei már megjelentek az *Régi Magyar Költők Tára* 17. századi sorozatának vonatkozó kötetében, így azok elég jól feldolgozottak. Ilyen énekeket találunk köztük, mint az *Íme szörnyű halál...*, *Kaszás e földön a halál...* vagy a *Mit bízik e világ ő álnokságában...* Sokszor latin előzményükkel együtt olvashatóak. Ezek nem feltétlenül ismeretlenek más énekeskönyvekben sem, olyanokban is olvashatóak, melyekben nincs külön farsang fejezet: az 1651-es *Cantus catholicus*-ban, Kájoni *Cantionalé*-jában vagy akár Illyés *Halottas énekei*-ben. Itt nem új énekek keletkezéséről van szó, inkább a kötetek átstrukturálásáról: ami eddig mondjuk a halottas énekek közt szerepelt, az most a farsang fejezetben. Miért lehet ez, mi volt ezzel a cél? Hogy azoknak, akik a farsangban Bacchus és Venus istenség szolgálatára adták magukat, egy tükröt mutasson: ha ezen az úton haladnak, a pokolba jutnak. Ennél a pontnál nem egy énekszerző előszeretettel cifrázza a pokolbéli kínok és ördögök leírását. De ha megtérnek, a mennyországba jutnak, itt pedig következhetnek az örökkévalóságról való énekek, melyek célja az Isten szeretetének és az isteni szépségnek a bemutatása. Nem maradnak ennyire elméleti szinten ezek az énekek, sokból konkrétan kiderül, mi az a rossz, amit kerülni kell, és mit kellene helyette tenni. Erre egyetlen példa az 1674-es *Cantus*-ból a *Szörnyű örökkévalóság...* (*Quid est, quid est aeternitas*)²⁶ kezdetű ének. Ebben az örökkévalóság fogalmáról elmélkedik, és azt taglalja az ének ismeretlen szerzője, mit jelent az a jók, és mit a gonoszok számára:

1. Szörnyű örökkévalóság,
Méltán forgasz elmémben,
Ah, emberi halandóság,
Sokra tanítsz éltemben.	2. Örökké, mi vagy? Értsélek,
Ha talám megérthetlek:
Ha jó vagy hadd keresselek,
Ha talám elérhesselek.
3. Hadd fussak tőled, ha rossz vagy,
Minden tehetségemmel,
S ójjam magam, ha kínod nagy,
Szemes serénységemmel.	4. Ah jó vagy jó híveknek,
Rossz vagy hitetleneknek,
Jó vagy Istent szeretőknek,
Rossz bűnben heverőknek.
[...]

²⁶ *Cantus catholicus*, 1674, 233–236.

6. Jaj ott, örök jaj bujáknak,
 Jaj ott részegeseknek,
 Kik has Istennek szolgálnak,
 Jaj bűntöt megszegőknek.
 [...]

9. Jaj igazság kúfárinak,
 Jaj ott hamis bírának,
 Jaj csalárd prókátoroknak,
 S gonosz patvarkodóknak.
 [...]

Huszonöt versszakon keresztül sorolja a bűnöket/bűnösöket, de megjelennek az erények is az előbbieket ellenpontjaként, és olvashatunk benne könyörgést is, hogy az ember felismerje a rosszat és legyen ereje a jót tenni.

A továbbiakban még egy énekeskönyv farsangra való énekeit emelném ki. Náray György *Lyra coelestis*-ében található 7 ének (négy magyar és három latin), melyek sehol máshol nem fordulnak elő, s így méltán merülhet föl bennünk a kérdés, hogy akkor más-e, mint akár a korábbi, akár a későbbi kötetek alkotásai. Farmati Anna szerint e 7 ének összefüggő egységnek tűnik, és nem a 4 végső dologra koncentrál, mint a korábbi kötetek.²⁷

A magyar énekek részben kapcsolódnak a korábban megismert témákhoz: világi hívságok elutasítása, világ megvetése. Náray énekein szeretném bemutatni, amiről még nem volt szó, hogy a kötetek azért nemcsak fenyegetnek és bűnöket sorolnak, hanem azt is megmutatják, hogyan kell erkölcsösen élni. Például az

²⁷ A latin énekek közül csak az egyik a fordítását tartalmazza a kötet, a másik kettőét nem, egyik szövege sem ismert máshonnan, ezért Náray alkotásának tekinthetjük azokat. Mindez felveti azt a kérdést, milyen célközönség számára állította össze Náray az énekeskönyvét. E helyütt egyet kell értenem Farmati Anna azon gondolatával, hogy Náray a kötetét papok magánhasználatára is készítette, akik ebben az esetben olvashatták, énekelhették farsang idején az Isten szeretetéről szóló elmélkedő éneket (FARMATI Anna, *Más régi ének: A XVII. századi katolikus népdalköltészet szövegtípusai és motívumrendszere*, Kolozsvár, Verbum, 2009, 48–49.). Ez az elképzelés beleillik Náray azon törekvésebe, melynek alapjait a Collegium Germanicum et Hungaricum-ból hozta magával, ahol a világi papság megreformálása központi törekvés volt. Náray is adott ki egy kis könyvecskét *Novus annus bissextilis* (Tyrnaviae, 1692; RMK II 1720) címmel, amelyben a papság lelki életének fellendítését, erényes papi életre való buzdítást tűzhetette ki céljául e a kötet összeállításakor. Olvashatunk benne egy epistolát a papokhoz, szentektől, egyházatyáktól származó idézeteket a papságról, könyörgéseket, majd ezek után a *Vos Clericali toga vosmet...* kezdetű verset, melyet minden bizonnyal maga Náray írt, és beletette később a *Lyra coelestis*-be is, oda viszont már kottával együtt. A kötetet Szent György officiumával és litániájával zárja, hogy a papok is le tudják győzni a szenthez hasonlóan a saját sárkányait. Végül VII. Sándor pápa Szentháromságához szóló könyörgése olvasható.

Isten hozzád ó jó világban²⁸ (*Hymnus de contemptu mundi*), miután felsorolta a hiábavaló dolgokat (mint a természeti szépségek, egészség, tudomány, tisztaság stb.) és a bűnös viselkedésformákat, iránymutatást is ad:

Változásban minden dolgod,	Vegyünk hasznos tanúságot,
Intesz minket, hogy jobb gondot,	Ne szeressük e világot,
Viseljünk az örökre	Sem amik vannak benne,
És boldogabb életre,	Mert Isten ellensége,
Miképp jussunk mennyekbe,	Ki van világ kedviben,
És boldogabb életre.	Isten ellensége.

Az *Egy jó ember egy korban...*²⁹ (*Alia de contemptu mundi*) kezdetű ének második versszakában egy kicsit konkrétabban fogalmazza meg, hogyan cselekedjen az, aki az erényes élet útján jár: a napot imádsággal kezdeni, jót tenni embertársainkkal, józanul, szorgalmasan, minden jót remélve.

Egy jó ember egy korban,	Kezd beszélni magában:
Mégyen vala útjában:	Ez után jó hajnalban,
Nehéz élet, és halál	Felkelvén, úgy mond, lések
Forog gondolatjában,	Buzgó imádságokban,
Gondolkodik, és törődik,	Hogy kedviben, szerelmiben lehessen
Nincs semmi jó kedve a' dologhoz,	Dicső szent Istenemnek, mint lehet,
El hagynyi köll itt a' miken kapoz,	Jót tések, mindeneknek ébren,
Ah mit tégyen, mit reménlyen,	Józan, és igazán élek
Ha hideg rá jövőn bórzongatja,	Munkálkodva, tűrő lések,
Halált-is érkezni mutogatja	Készen az Istenhez hogy mehessek,
Örök életre mint mégyen s mit hogy	Bűnt kerülök, s jót remélve így
tegyen.	örülök.

Végül az *Akarod-e, édes Jézusom...* kezdetű énekről.³⁰ Címe szerint *Cantio de amore Jesu spreta vanitate mundi*, azaz Jézus szeretetéről és a világ hiábavalóságáról. Egy egészen másfajta lelkiség mutatkozik meg ebben, mint a korábbiakban, noha

²⁸ NÁRAY, *Lyra coelestis...*, 22. j. i. m., 39–41; RMDT II. nr. 191. Az ének más forrásból nem ismert, Náray szerzeményének tekinthető. (Vö. SZVU nr. 100.)

²⁹ NÁRAY, *Lyra coelestis...*, 22. j. i. m., 42–43; RMDT II, nr. 274. Papp Géza szerint az ének dallama Náray kompilációja, melynek egyes motívumai felbukkannak a *Cithara Octochorda* című horvát-latin énekeskönyvben. A szöveg sem ismert máshonnan, az is Náray szerzeményének tulajdonítható.

³⁰ NÁRAY, *Lyra coelestis...*, 22. j. i. m., 45–46 [recte: 44–45]; RMDT II, nr. 163/b. Ez a dallam szintén Náray alkalmazásának látszik, erre mutat az utolsó két dallamsor variált ismétlése. A *Vis tibi dicam...* kezdetű latin ének feltehetően Náray saját fordítása.

téma szerint ő is ugyanúgy sorolja a világ csábító dolgait, de nem a büntető Isten képe elevenedik meg benne, hanem a személyes hit, amely mindent önként odaad, mindenről önként lemond a szerelméért. Ezt a versszakok tematikájának megfelelően módosított refrénnel nyomatékosítja, litániaszerűvé, magával ragadóvá teszi:

1. Akarod e édes Jezusom,
Szívem szerelmit meg mondom,
Mellyel hozzád gyulladozik és
lángozik,
Oh bóldog szívem szerelme,
Lelkemnek édes gyötrelme,
Nagyob dolog Isten kedve,
Hogy sem mint felér az elme.
2. Föld mutat szép városokat,
Drága kincses tárházakat:
Zöld erdőket szép kerteket,
gyümölcseket,
Valamennyi jót a föld ad,
Jézushoz képest semmit ad.
Nem adhat sőt egész világ,
Kit Jézus Szent szerelme ad.
3. Levegő ég szép fényivel,
Gyöngén fújó szellőcskével,
Kedveskedik, madarak szép
éneklésivel,
Valamennyi jót levegőig ad,
Jézushoz képest semmit ad.
Nem adhat sőt egész világ,
Kit Jézus Szent szerelme ad.
4. A Test világi sok jókkal,
Friss étel és italokkal,
Élni kíván minden féle
mulatságokkal.
Valamennyi jót a test ad,
Jézushoz képest semmit ad.
Nem adhat sőt egész világ,
Kit Jézus Szent szerelme ad.

Összegzés

Összegzőként elmondható, hogy a hazai 17–18. századi énekeskönyveinkben olvasható, farsangi időszakra szánt énekek egy része a tanítást tűzte ki célul. Az evangéliumi és katekizmusi énekek a bibliai ismeretek, erkölcsös élet, helyes viselkedési szabályok elmélyítésének eszközei voltak. A katekizmusi ének ugyanakkor az időszak vidám, szórakoztató részéhez is kapcsolódik. Ugyanúgy, ahogy a kánai menyegzőről szóló ének, az ünnepi emberlélet jeleníti meg vallásos köntösben. Az énekek harmadik csoportja a szabados mulatozás féjkjeként a bűnös életet, az emberi hibákat és rosszcselkedeteket, a világ mulandó voltát állítja a hívek elé, a túlvilági kínok szemléltetésével. Az időszakra szánt énekek közt nemcsak új alkotásokat találunk, hanem olyanokat is, amelyek már korábbi énekeskönyvekben megvoltak más fejezetekben. Az új alkotások nagy része a halál, bűn és büntetés tematikájához kapcsolódik. Kivételt ez alól talán csak Náray *Akarad-e, édes Jézusom...* kezdetű éneke jelent, mely nem az elrettentésre, hanem a szeretetre alapozva kívánja a farsangi kicsapongásoktól távol tartani olvasóját.

KOVÁCS ESZTER

A tisztességes és boldog élet titka

A Cithara Sanctorum életvezetési témájú verseinek változásai a 17–18. század folyamán

A szlovák evangélikusok legnépszerűbb énekeskönyvét, a *Cithara Sanctorum*ot, és ennek különféle kiadásait vizsgálva egyértelműen kimutatható a hagyományokhoz való hűség és az állandó megújulás. A 20. század végéig az énekeskönyvnek több, mint kétszáz kiadása ismeretes.¹ Ezek azonban amellett, hogy nagyrészt megőrizték az első, vagyis az 1636-os lőcsei kiadás² énekeit, az idők folyamán folyamatosan bővültek új énekekkel, és az énekeskönyv szerkezete is sokat változott.

A bővülésnek alapvetően négy oka volt:

1. Speciális történelmi helyzet, vagyis olyan események, amelyekre az énekeskönyvek szerkesztőinek reagálniuk kellett. Az 1674-es és 1684-es énekeskönyvben rendkívül magas a háborúval és az egyházzüldözéssel foglalkozó új dalok száma. Ez minden bizonnyal a török harcok utolsó szakaszának és a Wesselényi-mozgalom leleplezését követő gyászévtizednek a következménye.³
2. Új énekeskönyvek megjelenése. Erre a 17. század végi kiadásoknál az 1655-ben megjelent katolikus énekeskönyv, a *Cantus catholici*⁴ a legjobb példa, amelynek énekei közül néhány az evangélikus énekeskönyvbe is bekerült.⁵ A 18. század

¹ Erről lásd Eva AUGUSTÍNOVÁ, *Cithara Sanctorum: Bibliográfia*, Martin, Slovenská národná knižnica, 2011.

² [JIRÍK TŘANOVSKÝ, *Cithara Sanctorum, Písňe duchovnj staré y nové ...*], [w Lewoči], v Wawřince Brewera, (1636). RMNy 1594; *Knihopis* 16302.

³ KOVÁCS Eszter, *A Cithara Sanctorum 1674-es és 1684-es kiadásainak új énekei* (RMNY 3972, 4550) = *Essentia in scientia* című konferencia, 2023. október 11. Megjelenés alatt.

⁴ [SZÖLLŐSI Benedek], *Cantus catholici: Pýsne katolicyke latinské i slowenské, nové y starodawné ...*, [Levoča], [Brewer], 1655; RMNy, 2591; *Knihopis českých a slovenských tisků od doby nejstarší až do konce 18. století*. szerk. František HORÁK, Zdeněk TOBOLKA, Emma URBÁNKOVÁ, Anežka BADUROVÁ, Praha, ČSAV, 1925–2010. (Digit.: www.knihopis.cz, hozzáférés: 2024. 09. 11.) 1456. (Továbbiakban *Knihopis*.)

⁵ KOVÁCS, *A Cithara Sanctorum 1674-es...*, 3. j. i. m.

folyamán beépült néhány ének Eliáš Mlynár *Písniční knížekča*⁶ és *Duchovní života studnice*... művéből,⁷ idősebb és ifjabb Ján Blázy írásaiból, illetve az időközben megjelenő német énekeskönyvekből is Eliáš Mlynár, Samuel Hruškovíc vagy Gašpar Motešický fordításában. Jiřík Strejc zsolttároskönyve a dallamutalások alapján vélhetően használatban volt a 17. század folyamán is, annak ellenére, hogy a Megújított Tartományi Rendtartás bevezetése után Csehországban és Morvaországban tiltólistára került, magyarországi kiadása pedig nem ismeretes. A 18. század folyamán a *Cithara Sanctorum* kiadásában néhány zsolttár fordítása már szöveggel és dallammal is bekerült azok közül, amelyekre korábban csak az „ad notam” bejegyzések utaltak.⁸

3. Új, tehetséges, szlovák énekszerzők megjelenése. Az 1674-es és 1648-es kiadásokat többek között Jeremiáš Lednicý, Juraj Zábojník és Daniel Sinapius versei, a 18. századi kiadásokat a fordítóként már emlegetett Eliáš Mlynár, Samuel Hruškovíc és Gašpar Motešický saját versei is gazdagították.

4. A befogadó közösség egyre magasabb szellemi igényei. Az új énekek egyre magasabb szintet képviselnek, látszik, hogy folyamatosan nő a közösség tagjainak teológiai tudása, általános műveltsége és igénye a mélyebb, misztikus imádságra. Ennek megfelelően a régebbi énekek stílusát, nyelvezetét és verselését is folyamatosan javították.

Az 1795-ös pozsonyi *Cithara Sanctorum* több, mint ezer éneket tartalmaz, az 1636-os lőcsei 431-et. Az 1636-os az egyes darabokról csak kevés információt közölt. Ezzel szemben az 1795-ös a modern szövegkiadás kritériumainak megfelelően minden éneknél, ahol tudható megnevezi a szerzőt, fordítás esetén a fordítót és az eredeti művet, valamint a legtöbb éneknek címet is ad. A

⁶ Eliáš MLYNÁROVIČ [MLYNÁR], *Pijsničný Knížekča, obsahující w sobě rozličné wnowé zložene a zvetšsý částky z nemeckých přeložene duchovní pjsničky* [...], Levoča, Brewer, 1702. *Knihopis* 5640, RMK II, 2116.

⁷ Néhány példa: „Již mi teskno více žiti, vezmi mne...” Jiřík TŘANOVSKÝ, *Cithara Sanctorum, Apoc. 5. v. 8. Pjsně Duchovní, Staré y nové Kterýchž Cyrkew Křesťanská při Výročných Slavnostech a Památkách, [...] někdy shromážděné a nydané, od Kněze Giřjka Tranovského* [...] *Nové, podlé Laubněnského Wýdání*, 998. *Pjsnj w sobě obsahující*. Přespurk [Pozsony], Samuel Gottlieb Rozenkranc, 1795, 501. (*Knihopis* 16329; PETRIK V/527.) „Proč, že musím tak dlouho bez pomoci býti...” *Uo.*, 502; „Ach jak dlouho, Pane, kormoutíš bídnou mne? ...” *Uo.*, 481 stb. Eliáš Mlynár *Duchovní Života Studnice* [...] kiadásait lásd *Knihopis* 5642–5652.

⁸ „K horám patřím já veselé...” TŘANOVSKÝ, *Cithara Sanctorum*..., 7. j. i. m., 1002; „Kdož ochrany nevyššího [...], TŘANOVSKÝ, *Cithara Sanctorum*..., 7. j. i. m., 922.

kiadványt a tartalomjegyzék mellett több mutató zárja (énekek mutatója ünnepek és vasárnapok szerint, német forrásszövegek mutatója, zsoltármutató, incipitmutató). A felosztása is kissé eltérő, az azonban közös bennük, hogy az életvezetésre vonatkozó énekek önálló fejezetet kaptak.

A vizsgálat során az 1795-ös kiadásnak *O ctném a šlechbetném životu* (A tiszt és nemes életről) című fejezetének énekeiből indultunk ki. Ez összesen harminchárom tételt jelent. Az itt szereplő énekek tematikusan újabb alcsoportokba oszthatók. Vannak köztük bibliai példázatok, oktató versek a keresztyén erkölcsi tanításokról, a tízparancsolatról és az erényes élet jutalmáról, és vannak, amelyek bizonyos kiemelt, súlyos bűnöktől óvnak, mások ugyanígy egy bizonyos erényre buzdítanak, vagy erényes életért könyörögnek.

A fejezetből az eredeti 1636-os kiadásban a következő énekek szerepeltek:

Byl člověk velmi bobatý... (A dúsgazdag és a szegény Lázár példája)⁹

Chrámové Duchu Svatého... (A parázñaság bűne ellen)¹⁰

Dobrotý, láskey plný... (Isten segítségért)¹¹

Duch můj bolesti cítí... (A részegség bűne ellen)¹²

Jakť jest libežná... (A keresztyén szeretetről)¹³

Krásný byl Absolon... (Absolon története, tanítása a gyermekek kötelességeiről)¹⁴

Litostivý jest milý Syn Boží... (Az irgalmasságról)¹⁵

⁹ KOVÁCS Eszter, *Cseh és szlovák verses emlékek a régi magyarországi nyomtatványokban (17. század): České a slovenské veršované památky v starých uherských tiscích (17. století)*, Esztergom, Szent Adalbert Kelet- és Közép Európa Kutatásokért Alapítvány, 2022, 283; TRÁNOVSKÝ, *Cithara Sanctorum...*, 2. j. i. m., 581; TRÁNOVSKÝ, *Cithara Sanctorum...*, 7. j. i. m., 727.

¹⁰ KOVÁCS, *Cseh és szlovák...*, 9. j. i. m., 299; TRÁNOVSKÝ, *Cithara Sanctorum...*, 2. j. i. m., 427; TRÁNOVSKÝ, *Cithara Sanctorum...*, 7. j. i. m., 730.

¹¹ KOVÁCS, *Cseh és szlovák...*, 9. j. i. m., 455; TRÁNOVSKÝ, *Cithara Sanctorum...*, 2. j. i. m., 573; TRÁNOVSKÝ, *Cithara Sanctorum...*, 7. j. i. m., 732.

¹² KOVÁCS, *Cseh és szlovák...*, 9. j. i. m., 467; TRÁNOVSKÝ, *Cithara Sanctorum...*, 2. j. i. m., 425; TRÁNOVSKÝ, *Cithara Sanctorum...*, 7. j. i. m., 732.

¹³ KOVÁCS, *Cseh és szlovák...*, 9. j. i. m., 604; TRÁNOVSKÝ, *Cithara Sanctorum...*, 2. j. i. m., 420; TRÁNOVSKÝ, *Cithara Sanctorum...*, 7. j. i. m., 734.

¹⁴ KOVÁCS, *Cseh és szlovák...*, 9. j. i. m., 867; TRÁNOVSKÝ, *Cithara Sanctorum...*, 2. j. i. m., 422; TRÁNOVSKÝ, *Cithara Sanctorum...*, 7. j. i. m., 738.

¹⁵ KOVÁCS, *Cseh és szlovák...*, 9. j. i. m., 951; TRÁNOVSKÝ, *Cithara Sanctorum...*, 2. j. i. m., 423; TRÁNOVSKÝ, *Cithara Sanctorum...*, 7. j. i. m., 739.

O blahoslavený člověk, kterýž v dobrém strávil svůj věk... (Az istenfélők boldogságáról, 1. zsoltár)¹⁶

Pamatuj člověče, proč tě Pán Bůh stvořil... (Buzdítás bűnbánatra és erényes életre)¹⁷

Pán Ježíš, působce spasení... (A keresztény élet regulája a tízparancsolat alapján)¹⁸

Shýmež ůst Pána našeho... (A nyolc boldogság)¹⁹

Amint látjuk, a fent jelzett kategóriák mindegyike képviseltette magát már az első kiadásban is. A bővülés folyamatát figyelve látható, hogy ez a fejezet a 17. század folyamán csupán néhány énekkel egészült ki. Ezek közül kettő az 1653-as kiadásban szerepelt első alkalommal. Az egyik Dávid király hálaadó éneke a királyságért (*Když jsem na svět narozen...*)²⁰, a bibliai történet alapján tanít arról, hogy Isten felemeli azokat, akik benne bíznak, és hozzá ragaszkodnak, akkor is, ha a világ szemében gyengének tűnnek. Az énekben Dávid maga meséli el egyes szám első személyben királlyá való felkenésének történetét. Az ének első alkalommal Magyarországon Daniel Pribiš énekei közt szerepelt.²¹ Pribiš énekeskönyvének csak egy kiadását ismerjük, de a belőle származó átvételek bizonyítják, hogy sokáig használatban lehetett. A *Cantus catholici* szerkesztője Szöllősi Benedek és a *Cithara Sanctorum* későbbi, 17. század végi szerkesztői is válogattak belőle újabb énekeket. A másik ének (*Pán blahoslaví nevinné...*)²² szintén ebből az énekeskönyvből való²³,

¹⁶ KOVÁCS, *Cseh és szlovák...* 9. j. i. m., 1131; TRÁNOVSKÝ, *Cithara Sanctorum...*, 2. j. i. m., [416]; TRÁNOVSKÝ, *Cithara Sanctorum...*, 7. j. i. m., 744. A költemény teljes szövegének kritikai kiadását és magyar fordítását lásd: KOVÁCS Eszter, *A régi magyarországi énekköltészet biblikus cseh nyelvű nyomtatott emlékei a kezdetektől 1701-ig (Tanulmány és szövegkiadás magyar fordítással)*, Budapest–Esztergom, MNMKG OSZK – Szent Adalbert Kelet- és Közép-Európa Kutatásokért Alapítvány, 2024, 163–165. nr. 40.

¹⁷ KOVÁCS, *Cseh és szlovák...*, 9. j. i. m., 1413; TRÁNOVSKÝ, *Cithara Sanctorum...*, 2. j. i. m., [414]; TRÁNOVSKÝ, *Cithara Sanctorum...*, 7. j. i. m., 751.

¹⁸ KOVÁCS, *Cseh és szlovák...*, 9. j. i. m., 1428; TRÁNOVSKÝ, *Cithara Sanctorum...*, 2. j. i. m., 419; TRÁNOVSKÝ, *Cithara Sanctorum...*, 7. j. i. m., 753.

¹⁹ KOVÁCS, *Cseh és szlovák...*, 9. j. i. m., 1773; TRÁNOVSKÝ, *Cithara Sanctorum...*, 2. j. i. m., 430; TRÁNOVSKÝ, *Cithara Sanctorum...*, 7. j. i. m., 762.

²⁰ KOVÁCS, *Cseh és szlovák...* 9. j. i. m., 804. Első előfordulás: Jiřík TRÁNOVSKÝ, *Písň duchovní, staré y nové* [...], [Levoča], [Brewer], [1653], 655. RMNy 2477; *Knibopis* 16305.

²¹ Daniel PRIBIŠ, *Pjsně duchovníj. Od kneze Daniele Pribischa, ffarare Harchowskébo a na ten čas seniora bratrstva přj nižněm Hornadu* (Levoča, Brewer, 1634), R4b, RMNy 1594, *Knibopis* 5066b.

²² KOVÁCS, *Cseh és szlovák...*, 9. j. i. m., 1415; Első előfordulás: TRÁNOVSKÝ, *Cithara Sanctorum...*, 20. j. i. m., 689.

²³ PRIBIŠ, *Pjsně duchovníj...*, 21. j. i. m., Y[X]5a.

aazzal biztatja a híveket, hogy az erényes és istenfélő élet mindig elnyeri jutalmát, amely itt a földön a kiegyensúlyozott élet, a halál után pedig az üdvösség.

1653-ban a *Cithara Sanctorum* csupán kisebb bővítésen esett át. 1674-ben és 1684-ben viszont jelentősen megnövekedett énekeinek száma. Az 1674-es²⁴ 96 új éneket tartalmaz, az 1684-es²⁵ újabb 64-et. A két kiadás között joggal feltételezhető egy másik megjelenése 1680-ban,²⁶ ennek azonban jelenleg nem ismeretes egyetlen példánya sem, így azt sem tudjuk, hogy az 1684-es kiadásban szereplő 64 ének részben vagy egészben ennek is része volt-e. Az új énekek többsége a korszak traumáihoz (háborúk, gyászévűzések) kapcsolódó vigasztaló és bűnbánatra hívó ének. Az erényes életéről szóló fejezetben egyetlen olyan ének található, amely 1674-ben és egy, amely 1684-ben került az énekeskönyvbe.

A *Šlyš, ó věrná duše...* kezdetű ének először az 1674-es lőcsei kiadásban szerepel az ószövetségi Zsuzsanna történetéről szól, a versszakok kezdősorai a „Zuzanna Tranoscius” nevet adják ki.²⁷ Megoszlanak a vélemények arról, hogy ez a szerző neve, vagy a verset ajánlották neki. A vers utolsó sorai rendkívül mély személyes lelki élményt közvetítenek, itt a szerző saját magáról nőnemű alakban beszél, és sejtetni enged, hogy az ő neve is Zsuzsanna:

Ahogy a Zsuzsanna név, / azt jelenti, / csodaszép rózsza²⁸, / add
nekem, hogy virágozzak, / életem során kellemes / illatot árásszak. /
Ref. Bár soha ne hervadnék el, / Jézus, örömteli lilium,/ virágozz
mindig bennem.²⁹

Ugyancsak szokatlan a „vőlegény-menyasszony” kép használata. A cseh és a szlovák nyelvben a lélek szó nőnemű. Így gyakran előkerül a lélek mint mátkája után vágyakozó leány, vagy menyasszony képe. Itt azonban nem a lélek vágyakozik vőlegénye után, hanem ő maga, teljes személyével: „Édes Jézusom,

²⁴ RMNy 3972.

²⁵ RMNy 4550.

²⁶ RMNy 4316.

²⁷ KOVÁCS, *Cseh és szlovák...*, 9. j. i. m., 1771. Első előfordulás: Jiřík TRÁNOVSKÝ, *Cithara Sanctorum, Pijsně duchovníj, staré y nové* [...], Levoča, [Brewer], 1674, 493. Lásd: KOVÁCS, *A régi magyarországi énekköltészet...*, 16. jegyzetben i. m. 225–229. nr. 61. TRÁNOVSKÝ, *Cithara Sanctorum...*, 7. j. i. m., 763–765.

²⁸ Valójában liliumot jelent.

²⁹ „Yak jméno Susanna, / ružíčku znamena, / příliš spanilu: / Tak mi dej prokvát’, / k životu vydavat’ / vůní přemilu. / Ref. Bych pak nikdy **nezvadla**, / Jezu, lilium radostné, / prokvytej vždy ve mně“ TRÁNOVSKÝ, *Cithara Sanctorum...*, 7. j. i. m., 765.

kedves vőlegényem“³⁰ Ilyen mértékű azonosulás a menyasszony képpel szintén női szerzőre utal. Minden bizonnyal Jiřík Třanovský (1630-ban született) Zuzana nevű leánya³¹ lehetett a szerző, aki szerényen csak a kezdősorokba lopta be a nevét.

1684-ben a *Cithara Sanctorum* ezen fejezete az első zsoltár egyik fordításával gazdagodott (*O blaboslavený člověk, / kterýž tak v dobrém trávil věk*).³² Korábban már szerepelt ugyanennek a zsoltárnak Jan Blahoslav csehtestvér énekszerző által készített változata (*O blaboslavený člověk, kterýž v dobrém strávil svůj věk...*), amely továbbra is megmaradt, így az újabb kiadásokban az első zsoltárnak mindkét feldolgozása helyet kapott. Az 1795-ös pozsonyi változatban éppen egymás mellett.³³

A *Cithara Sanctorum* a 17. században utoljára 1696-ban jelent meg, a fejezet énekei közül egy különféle lelki erényekért való könyörgés (*Prosim tebe Pane Kriste, / narozený z Panny čisté...*) került ekkor a gyűjteménybe.³⁴ Korábbi forrása jelenleg ismeretlen.

Az 1728-as lubáni kiadás³⁵ újabb énekkel bővítette ezt a fejezetet: *Bože, věrný Bože, v darích hojný prameni*. A szöveg forrása Johann Hermann (= Heermann) *O Gott, du frommer Gott...* kezdetű éneke, fordítója Daniel Stránský. Közvetlen forrása Václav Kleych *Evangelický kancýonal* című énekeskönyvének valamely kiadása lehet, amelyből az 1717-es, 1722-es és 1727-es is tartalmazza. A fordító nevét egyedül az 1722 és 1727-es kiadás tünteti fel, így ezek a legvalószínűbb források.³⁶

A *Cithara Sanctorum* 18. századi kiadásainak a 17. századhoz hasonló rendszerezett feldolgozása még várat magára. 1728 után a 18. század folyamán

³⁰ „Sladky můj Ježíši, / ženichu nejmilší“ *Uo.*, 765.

³¹ Daniel SPRATEK, *Jiří Třanovský – život, dílo a odkaz na rodném Těšínsku*, Zborník Oravského Múzea, 2011, XXVIII, 393.

³² KOVÁCS, *Cseh és szlovák...*, 9. j. i. m., 1130. Első előfordulás: Jiřík TŘANOVSKÝ, *Cithara Sanctorum, Pjnsně duchovníj, staré y nové ...* Levoča, [Samuel Brewer], 1684, 565. RMNy 4550; *Knihopis* 16309. TŘANOVSKÝ, *Cithara Sanctorum...*, 7. j. i. m., 743–744.

³³ TŘANOVSKÝ, *Cithara Sanctorum...*, 7. j. i. m., 743–745.

³⁴ KOVÁCS, *Cseh és szlovák...*, 9. j. i. m., 1657, Jiřík TŘANOVSKÝ, *Cithara Sanctorum, Pjnsně duchovníj, staré y nové ...* Levoča, Brewer, 1696, I/751, RMK II 1839; *Knihopis* 16310.

³⁵ Jiřík TŘANOVSKÝ, *Cithara Sanctorum. Apocal. V. Pjnsně Duchovníj, Staré y Nové*, Lubán, [s. typ.], 1728, 1008, *Knihopis* 16312.

³⁶ *Hymnorum Thesaurus Bohemicus* <http://www.clavmon.cz/htb/> jelszó: Bože věrný Bože. (Hozzáférés: 2024. 09. 11.)

még tizenhat új ének került a gyűjtemény ezen fejezetébe. Eva Augustínová adatai szerint mindegyik a század első felében:

Ač jest Bůh Izraelovi svou milostí vždy hotový... (Irigység ellen)³⁷

Ach Bože, tvá příkázání... (Erkölcsei tanítás az abc betűire)³⁸

Ach člověče, v Boha doufej... (Erkölcsei tanítás az abc betűire)³⁹

Já přestávám na vůli Boží... (Magunk alávetése Isten akaratának)⁴⁰

Můj Jezu, jakž ty chceš... (Magunk alávetése Isten akaratának)⁴¹

Národům se vši budu veselosti... (A vezetők kötelességei)⁴²

O synu Boží, můj Kryste... (A hit ajándéka)⁴³

Odvřež přeč, zřávisť, vida bezbožného... (Irigység ellen)⁴⁴

Pane, jak chceš, nalož se mnou... (Magunk alávetése Isten akaratának)⁴⁵

Pohleď Bože jak proti mně nepřítelé bojují... (A lelki harcról a három lelki ellenség, az ördög, a világ és a saját test ellen)⁴⁶

Poruč Bohu tvé cesty... (Az Isteni gondviselésről)⁴⁷

Proč nelíbe máš nésti... (Megnyugvás Isten akaratában)⁴⁸

³⁷ TRÁNOVSKÝ, *Cithara Sanctorum...*, 7. j. i. m., 723; AUGUSTÍNOVÁ, *Cithara Sanctorum...*, 1. j. i. m., 264/2.

³⁸ TRÁNOVSKÝ, *Cithara Sanctorum...*, 7. j. i. m., 718; AUGUSTÍNOVÁ, *Cithara Sanctorum...*, 1. j. i. m., 264/25.

³⁹ TRÁNOVSKÝ, *Cithara Sanctorum...*, 7. j. i. m., 721; AUGUSTÍNOVÁ, *Cithara Sanctorum...*, 1. j. i. m., 266/33.

⁴⁰ TRÁNOVSKÝ, *Cithara Sanctorum...*, 7. j. i. m., 735; AUGUSTÍNOVÁ, *Cithara Sanctorum...*, 1. j. i. m., 290/413.

⁴¹ TRÁNOVSKÝ, *Cithara Sanctorum...*, 7. j. i. m., 741; AUGUSTÍNOVÁ, *Cithara Sanctorum...*, 1. j. i. m., 310/708.

⁴² TRÁNOVSKÝ, *Cithara Sanctorum...*, 7. j. i. m., 742; AUGUSTÍNOVÁ, *Cithara Sanctorum...*, 1. j. i. m., 312/734.

⁴³ TRÁNOVSKÝ, *Cithara Sanctorum...*, 7. j. i. m., 749; AUGUSTÍNOVÁ, *Cithara Sanctorum...*, 1. j. i. m., 322/887.

⁴⁴ TRÁNOVSKÝ, *Cithara Sanctorum...*, 7. j. i. m., 745; AUGUSTÍNOVÁ, *Cithara Sanctorum...*, 1. j. i. m., 322/907.

⁴⁵ TRÁNOVSKÝ, *Cithara Sanctorum...*, 7. j. i. m., 753; AUGUSTÍNOVÁ, *Cithara Sanctorum...*, 1. j. i. m., 328/981.

⁴⁶ TRÁNOVSKÝ, *Cithara Sanctorum...*, 7. j. i. m., 755; AUGUSTÍNOVÁ, *Cithara Sanctorum...*, 1. j. i. m., 330/1027.

⁴⁷ TRÁNOVSKÝ, *Cithara Sanctorum...*, 7. j. i. m., 756; AUGUSTÍNOVÁ, *Cithara Sanctorum...*, 1. j. i. m., 332/1058.

⁴⁸ TRÁNOVSKÝ, *Cithara Sanctorum...*, 7. j. i. m., 758; AUGUSTÍNOVÁ, *Cithara Sanctorum...*, 1. j. i. m., 334/1098.

Sám Pane Božě, mne red'... (Imádság erényes életért)⁴⁹
Světská jest, rozkoš, sláva... (Az erkölcsös élet jutalma)⁵⁰
Trpělivost máť míti... (A keresztény türelem dicsérete)⁵¹
Víra výborná, spasitedlná... (A hitről)⁵²

Amint látjuk, tematikailag ezek is igen sokfélék. Egészen különleges ötleten alapul a két erkölcsi tanítás az ábécé betűire, amely a-tól z-ig minden betűhöz egy életvezetési bölcsességet kapcsol. Az első, *Ach člověče, v Boha doufej...*⁵³ Ringwald Bartholomeus német énekének fordítása, és korábban a fordító, Eliáš Mlynár *Písniční knížekka*⁵⁴ és *Duchovní života studnice* című énekeskönyvében is szerepelt.⁵⁵ A második ének, *Ach Božě, tvá přikázání...* eredetét nehezebb meghatározni, annak ellenére, hogy ismerjük a szerzőt, aki Ján Blázy (Blasius). Ezen a néven két szerző, apa és fia is alkotott, közel egyidőben. Mindkettőnek ismeretesek önálló művei is, de a legtöbb példányból nem ismert, tartalmuk sem rekonstruálható. Ezt az éneket minden bizonnyal idősebb Ján Blázy írta, akinek 1743-ban megjelent *Milovníků písní duchovních rozkoše nové*⁵⁶ című énekeskönyvében szerepel, és lapangó műveiben korábbi megjelenése is lehetséges.

Vannak énekek, amelyek valamely konkrét, súlyos bűntől akarnak megóvni. Ilyen az alapkiadásban is szereplő részegség (*Duch můj bolest cítí...*), illetve paráznság elleni (*Chrámové Duchu svatého...*) imádság. Az 1795-ös kiadásban

⁴⁹ TRÁNOVSKÝ, *Cithara Sanctorum...*, 7. j. i. m., 761; AUGUSTÍNOVÁ, *Cithara Sanctorum...*, 1. j. i. m., 340/1170.

⁵⁰ TRÁNOVSKÝ, *Cithara Sanctorum...*, 7. j. i. m., 766; AUGUSTÍNOVÁ, *Cithara Sanctorum...*, 1. j. i. m., 346/1260.

⁵¹ TRÁNOVSKÝ, *Cithara Sanctorum...*, 7. j. i. m., 767; AUGUSTÍNOVÁ, *Cithara Sanctorum...*, 1. j. i. m., 350/1315.

⁵² TRÁNOVSKÝ, *Cithara Sanctorum...*, 7. j. i. m., 769; AUGUSTÍNOVÁ, *Cithara Sanctorum...*, 1. j. i. m., 358/1441.

⁵³ Ach člověče, v Boha doufej, v lidech nestálých neufej..., *Zlatá abeceda, aneb regule křesťanského života, podle pořádku abeceda sepsané* (Arany ábécé, azaz a keresztény élet regulája ábécérendben), Ringwaldt, Bartholomeus: *Allein auf Gott setz dein Vertrauen* (Transl. Mlynár, Eliáš). TRÁNOVSKÝ, *Cithara Sanctorum...*, 7. j. i. m., 721; AUGUSTÍNOVÁ, *Cithara Sanctorum...*, 1. j. i. m., 266/33.

⁵⁴ MLYNÁROVIČ [MLYNÁR], *Pisniční knížekka...*, 6. j. i. m., 179–182.

⁵⁵ Eliáš MLYNÁR, *Duchovní života [!] Studnice, Plná Božského Občerstvení...* Lubáň, Nikolaus Schill, 1731, 156–159. *Knihopis*, 5644.

⁵⁶ Ján, BLASIUS, id., *JESV BENEDICENTE! Milovníků Písní Duchovních Rozkoše Nové, Pod libležnými ...* [s. l. et typ.], 1743, 307, *Knihopis*, 1172.

újabb három, ebbe a kategóriába tartozó ének szerepel. A háromból kettő az irigység veszélyeire figyelmeztet, azonos címmel (*Proti poboršení nad štěstím bezbožných* = Az istentelenek szerencséje miatta zúgolódás ellen). Kezdősoraik alapján Jiří Strejc zsolttároskönyvéből valók, a szövegek összevetése azonban ezt csak az egyik (*Ač jest Bůh Izraelovi...*) esetben támasztja alá. Apróbb változások itt is vannak például: Strejc: „I nad myšlení srdce svého“⁵⁷ *Cithara*: I nad žádost srdce svého,⁵⁸ Strejc: Takové, řádu spravedlnosti, při všem všudy předvrácenosti?⁵⁹ *Cithara*: Také, řádu spravedlnosti, a při všem převrácenosti?⁶⁰ Strejc: Věcmi šťastnými lidí světských⁶¹ *Cithara*: Velkým štěstím lidí světských⁶², Strejc: Samy zemské čenichaje,⁶³ *Cithara*: Samých zemských jen stihaje⁶⁴ stb. Ezek azonban elenyésző különbségek, a terjedelmes (14 nyolcsoros versszak) ének az apróbb nyelvi és helyesírási változtatásoktól eltekintve hűen követi forrását, amely a 73. zsolttár Jiřík Strejc által készített verses feldolgozása a genfi zsolttárok mintájára.

A másik zsolttár szövege ezzel ellentétben az azonos kezdősor ellenére nagyrészt eltér Strejc fordítástól, szerkezete és ritmikája is más, néhány helyen betoldásokat is tartalmaz. Példaként az első két versszak:

Strejc	<i>Cithara Sanctorum</i> 1795
1. Odvrz přeč, závist, vida bezbožného, ctí, zbožím, slávou se zmocnovati, nepal se štěstím člověka hříšného, tak že by ho chtěl následovati.	1. Odvrž přeč, závist, vida bezbožného, nepal se štěstím člověka hříšného, když se ctí, zbožím, počne zmocňovati, neb jest proklatý.
2. V náhlet' budou bezbožní rozmetání, jsouc jako tráva v květu podťatí.	2. V náhlet' budou zlí, všickni rozmetání, spatříš to jisté, mimo tvé nadání, budou podťatí, jak zelená tráva, y jejich sláva.
--	
--	

⁵⁷ Jiří STREJC, *Žalмовé neb zpěvové svatého Davida: Žalмовé parafráze Jiřího Strejce podle vydání z roku 1598 s variantami podle vydání z let 1587 a 1596.*, szerk. Tomáš MATĚJEC, Praha, Strahovská knihovna, 2014, 220.

⁵⁸ TRÁNOVSKÝ, *Cithara Sanctorum...*, 7. j. i. m., 724.

⁵⁹ STREJC, *Žalмовé neb zpěvové svatého Davida...*, 57. j. i. m., 221.

⁶⁰ TRÁNOVSKÝ, *Cithara Sanctorum...*, 7. j. i. m., 724.

⁶¹ STREJC, *Žalмовé neb zpěvové svatého Davida...*, 57. j. i. m., 222.

⁶² TRÁNOVSKÝ, *Cithara Sanctorum...*, 7. j. i. m., 725.

⁶³ STREJC, *Žalмовé neb zpěvové svatého Davida...*, 57. j. i. m., 222.

⁶⁴ TRÁNOVSKÝ, *Cithara Sanctorum...*, 7. j. i. m., 725.

3. Stály jsa v dobrém, měj v Bohu doutání, ont' udělí všem tvým dnům pokoje, při všem uhládáš jeho požehnání. -- (131.)	3. Stálý jsa v dobrém, v Bohu měj doutání, při všem uhlédáš jeho požehnání, ont' udělí sám pokoje všem dnům tvým, tot' povědít' smím. (745.)
--	--

Amint láttuk, a *Cithara Sanctorum*ban megjelenő szöveg kiindulópontja valóban Strejc 37. zsoldárfordítása lehetett, de az eddig azonsítatlan szerkesztő a zsoldársorokat áthelyezte, a sorrendet felcserélte, a szöveget sokhelyütt teljesen megváltoztatta, és kiegészítette úgy, hogy szabályos szapphói strófákat kapjon. Az antik költészet iránti rajongás a gyűjtemény 18. századi kiadásában más versek szerkezetén is megfigyelhető.

A harmadik újdonság, a *Pobled' Bože jak proti mně...* kezdetű ének nem egy konkrét bűntől óv, hanem az ellenségek létére figyelmeztet. A három fő ellenség pedig az ördög, a világ és a test.⁶⁵ A *Schau, höchster Gott, wie wieder mich...* kezdetű német himnusz Samuel Hruškovíc biblikus cseh fordításában szerepel. Hruškovíc életműve nagyban hozzájárult a *Cithara Sanctorum* bővüléséhez. Az 1795-ös pozsonyi kiadásban összesen 94 éneke szerepel, ebből 71 német énekszövegek fordítása.⁶⁶

A kiemelt bűnök mellett a kimelt erényeknek is fontos szerep jut. Az újdonságok között meglehetősen magas azon énekek száma, amelyek Isten akaratában való megnyugvásra biztatják a híveket. Az ilyen témájú énekek viszonylag magas számából látszik, hogy a bizakodó, derűs életszemléletre a békés 18. században is folyamatosan biztatni kellett a híveket. A 16 énekből ötnek ez a témája, mind az öt fordítás német nyelvből. A *Já přestávám na vůli Boží...* kezdetű ének forrása ismeretlen, fordítója Eliáš Mlynár, akinek 1702-ben⁶⁷ megjelent

⁶⁵ Ezzel illeszkedik a Václav Budovec által az Antialkoránban felvázolt testi és lelki harc elméletehez. Ott a törökök ellen harcoló katonák kettős harcáról beszél, az egyik a fegyveres harc a törökök ellen, a másik a lelki harc a kísértések ellen. A fő kísértők nála az Ördög, a Test, a Világ, Góg és Magóg (félrevezetett keresztények) és a Török (iszlám vallás). Lásd KOVÁCS Eszter, *Iszlámismeret Csehországban a 16–17. század fordulóján*, Budapest, OSZK–PPKE, 2017, 33.

⁶⁶ Első megjelenési helyük ez lehetett: Martin LUTHER, *W. G. P. G. Katechismus D. M. [artina] L. [uthera] kterýž sľowe mensj, W nově přehlédnutý, a krátkými gruntownými Otázkami a Odpověďmi rozebraný a nylložený [...]* [Lubáň, Nikolaus Schill], 1735. *Knihopis* 5078. A kutatás ideje alatt példány nem állt rendelkezésre.

⁶⁷ MLYNÁROVIČ [MLYNÁR], *Pijšnišňj Kňížetka...*, 6. j. i. m., 186–187.

énekeskönyvében már szerepelt ez a szöveg. A *Trpělivost máť míti...* éneket Ján Glosius fordította, eredeti forrása Paul Gerhardt: *Geduld ist euch vonnöthen...* kezdetű éneke. Az éneket Glosius 1727-ben kiadott énekeskönyve, az *Etan hlasytě prozpěvujícíj...*⁶⁸ már tartalmazza. További három Samuel Hruškovíc fordítása: *Můj Jesu, jakž ty chceš, dejž i mně tak též chťiti...* = Schmolck, Benjamin: *Mein Jesu, wie du willst...*,⁶⁹ *Pane, jak chceš, nalož se mnou...* = Melissander (= Bienemann), Caspar: *Herr, wie du willst, so schick's mit mir...*,⁷⁰ *Proč nelíbe máš nésti...* = Gerhardt, Paul: *Nicht so traurig, nicht so sebr...*⁷¹ Az első megtalálható Ján Blazius *Jesv Benedicente! Milonnjeků Pjsnj Duchovnjch Rozkosse* (1743) című könyvében.⁷² A másodikat szintén tartalmazza, de kissé más a teljes szövege.⁷³ Korábban már megjelent 1702-ben Lőcsén Eliáš Mlynár *Písničny knížčka [...]* című énekeskönyvében, megint más szöveggel.⁷⁴ Egyértelműen ugyanarról az énekről van szó, de más-más fordítók, feldolgozások. Hruškovíc azonban ismerhette elődei munkáját, és nem kizárt, hogy ez hatott saját fordítására. A harmadik éneknek forrása ismeretlen, sem a *Hymnorum Thesaurus Bohemicus*, sem Marie-Elizabeth Ducreux jegyzéke⁷⁵ nem ismeri korábbi kiadását, lehetséges, hogy a *Cithara Sanctorum* az első megjelenési helye.

Kiemelt erény a hit, amely két új ének témája. Az első egy énekelt imádság a hit ajándékáért (*O synu Boží, můj Kryste, / nenít' to věc každěbo...*), forrása Joachim Justus Breithaupt: *O Gottes Sohn, Herr Jesu Christ...* éneke, a fordító itt is Samuel Hruškovíc.⁷⁶ A *Víra vyborná, spasitedlná...*, egy „Hungarus“ szerző, Samuel

⁶⁸ JÁN GLOSIUS, *ETAN Hlasytě Prozpěvujícíj Anebo, Pjsničky Nabožné k rozličným potřebám y k rozličným časům Celého Roku...*, [Přespurk, Royer,] (1727), 121. *Knihopis* 2710.

⁶⁹ TRÁNOVSKÝ, *Cithara Sanctorum...*, 7. j. i. m., 741; AUGUSTÍNOVÁ, *Cithara Sanctorum...*, 1. j. i. m., 310/708.

⁷⁰ TRÁNOVSKÝ, *Cithara Sanctorum...*, 7. j. i. m., 753; AUGUSTÍNOVÁ, *Cithara Sanctorum...*, 1. j. i. m., 328/ 981.

⁷¹ TRÁNOVSKÝ, *Cithara Sanctorum...*, 7. j. i. m., 758; AUGUSTÍNOVÁ, *Cithara Sanctorum...*, 1. j. i. m., 334/1098.

⁷² BLASIUS, id., *JESV BENEDICENTE! Milonnjeků...*, 56. j. i. m., 411.

⁷³ *Uo.*, 413.

⁷⁴ MLYNÁROVIČ [MLYNÁR], *Pijsničny Knížčka ...*, 6. j. i. m., 166.

⁷⁵ Marie-Elizabeth DUCREUX, *Hymnologia Bohemica: Cationnaires tchèques de la Contre-Réforme, 1588–1764*, 2. vol. (Thèse de doctorat), Paris, 1982.

⁷⁶ TRÁNOVSKÝ, *Cithara Sanctorum...*, 7. j. i. m., 749; AUGUSTÍNOVÁ, *Cithara Sanctorum...*, 1. j. i. m., 322/887.

Palumbini műve.⁷⁷ Előzménye nem ismert, minden bizonnyal ebbe az énekeskönyvbe szánta munkáját.

Néhány ének kifejezetten egy kisebb csoportnak szól nem a teljes gyülekezetnek. Ilyen volt a gyermekeket Absolon példájával engedelmességre intő *Krásný byl Absolon...* című mű, és ilyen a *Národům se vši budu veselosti...* kezdetű ének a vezetők kötelességeiről.⁷⁸ A szerzője Vavrinec Benedikt z Nedožier (1555–1615) szlovák származású, de Prágában alkotó énekszerző és nyelvész, aki elsőként kísérletezett az antik versformák cseh nyelvre alkalmazásával. Ez a verse szapphói strófában íródott a 101. zsoltár alapján. Korábban Václav Kleych énekeskönyveiben jelent meg (1717, 1722, 1727).⁷⁹

A *Sám Pane Bože, mne red'*... kezdetű, erényes életért könyörgő verses imádság valójában még 17. századi, de Magyarországon ekkor még nem jelent meg. Először Jan Amos Komenský 1659-ben Amsterdamban kiadott énekeskönyvében található meg, és nincs okunk kételkedni Komenský szerzőségében.⁸⁰

A szerkesztő az erkölcsi életre tanító versek közé sorolta azokat az énekeket is, amelyek az erényes élet jutalmáról szólnak. Ilyen a *Poruč Bohu své cesty...* kezdetű ének a gondviselésről. Forrása Paul Gerhardt: *Befehl du deine Wege...* éneke, a fordító Eliáš Mlynár, és ez a szöveg már az 1702-es lőcsei énekeskönyvben is szerepelt.⁸¹ Ebbe a témába tartozik a *Světská jest, rozkoš, sláva...* kezdetű ének is.⁸² Forrása: Michael Weisse: *Weltlich Ehr' und zeitlich Gut...*, a fordító az előzőhöz hasonlóan Mlynár, és első ismert megjelenési helyük is ugyanaz.⁸³

Összességében elmondható, hogy ebben a fejezetben is megfigyelhetők az általános bővülési tendenciák. Az aktuálpolitikai kérdések ugyan háttérbe szorultak, de a fejezet témája nem is indokol ilyen jellegű műveket. Ugyanakkor látható,

⁷⁷ TRÁNOVSKÝ, *Cithara Sanctorum...*, 7. j. i. m., 769; AUGUSTÍNOVÁ, *Cithara Sanctorum...*, 1. j. i. m., 358/1441.

⁷⁸ TRÁNOVSKÝ, *Cithara Sanctorum...*, 7. j. i. m., 742, AUGUSTÍNOVÁ, *Cithara Sanctorum...*, 1. j. i. m., 312/734.

⁷⁹ *Hymnorum Thesaurus Bobemicus* <http://www.clavmon.cz/htb/> jelszó: Národům se vši. (Hozzáférés: 2024. 09. 11.)

⁸⁰ Jan Amos KOMENSKÝ, *Kancyonál, to gest kniha žalmů a písni duchovních*, Amsterdam, Christoffel Cunradus, 1659, 655, *Knihopis* 3710.

⁸¹ MLYNÁROVIČ [MLYNÁR], *Písníčník Křižácký...*, 6. j. i. m., 150.

⁸² TRÁNOVSKÝ, *Cithara Sanctorum*, 7. j. i. m. 766, AUGUSTÍNOVÁ, *Cithara Sanctorum...*, 1. j. i. m., 346/1260.

⁸³ MLYNÁROVIČ [MLYNÁR], *Písníčník Křižácký...*, 6. j. i. m., 148.

hogy a frissen megjelent hazai és külföldi énekeskönyvekből bedolgozták a legértékesebbnek ítélt darabokat, és feltételezhetően készültek kifejezetten a *Cithara Sanctorum* számára is énekek. A stilisztikai és verstani változtatások pedig a befogadó közönség egyre magasabb szellemi igényeiről árulkodnak.

REGULA, SZABÁLYZAT

KÓNYA FRANCISKA

Kovács Ferenc kéziratos Campe-fordítása: egy gyermekeknek szóló erkölcs-könyvecske

Joachim Heinrich Campe (1746–1818) német író a filantropizmus egyik fő képviselője. A filantropizmus pedagógiai reformmozgalom, az az irány, amely a 18. század második felében Németországban Rousseau elvei alapján a nevelésnek természetesebb, életközeli módját kívánta megvalósítani. A filantropisták jelentős mértékben hatottak a korabeli pedagógia és iskolaügy fejlődésére. A gyermeket a pedagógia központjába állítva számos új nevelési elvet ültettek gyakorlatba, és széles körben felkeltették a nevelés, az iskolaügy iránti társadalmi érdeklődést. Ennek a mozgalomnak első jeles képviselője Johann Bernhard Basedow (1723–1790) 1774-ben Dessauban megnyitotta bentlakásos nevelőintézetét, a Philantropinumot, amelyet hamarosan több hasonló követett. Ennek vezetésével egy ideig Campét bízta meg, aki ittléte alatt, 1777-ben adta ki a jelen tanulmányban vizsgált *Sittenbüchlein* című könyvét.¹

Campe ifjúságot célzó művei megjelenésük után rögtön „bestsellerekké” váltak. Legismertebb közülük Daniel Defoe *Robinson Crusoe*-jának (1719) Rousseau ötletei alapján való szabad átdolgozása: a *Robinson der Jüngere* (1779/80). Ezt több, mint 100-szor kiadták a 19. század folyamán számtalan nyelvre lefordítva azt.² Campe Charlotte lánya oktatását szem előtt tartva egy könyvet a leánynevelés kérdéseinek is szentelt: *Väterlicher Rath für meine Tochter* (1788). Ez a mű szintén

¹ Joachim Heinrich CAMPE, *Sittenbüchlein für Kinder aus gesitteten Ständen*, Dessau, 1777.

² CSÁSZÁR Elemér, *A német költészet hatása a magyarra a XVIII. században*, Budapest, MTA, 1913 (Értekezések a Nyelv- és Széptudományok köréből, XXII/ 7), 25; FEHÉR Katalin, *Magyar nyelvű gyermek- és ifjúsági könyvek a felvilágosodás korában*, Magyar Könyvszemle, 2000/1, 89–94. Magyarul először 1787-ben Pozsonyban jelent meg Gelei József fordításában. Joachim Heinrich CAMPE, *Ifjabbik Robinzon*, ford. GELEI József, Pozsony, 1787.

nagy sikert aratott: 1789 és 1832 között tíz német kiadást ért meg, de lefordították holland, francia, orosz, lengyel és dán nyelvre is, így egyike lett a század legnépszerűbb nőnevelési kézikönyveinek.³

Campe *Sittenbüchlein für Kinder aus gesitteten Ständen* című erkölcsstanának közvetlen előzményeként megemlíthetjük többek között J. B. Basedow 1771-ben megjelent, gyermekek számára írt erkölcskönyvét (*Kleines Buch für Kinder aller Stände*), Friedrich Eberhard von Rochow (1764–1805) 1772-ben kiadott tankönyvét (*Versuch eines Schulbuches für die Kinder der Landsleute*),⁴ illetve Johann Georg Schlosser (1739–1799) címében is nagyon hasonló *Sittenbüchlein für Kinder des Landvolkes* (1773) című művét.⁵

A filantropisták munkái néhány éven belül Magyarországon is elterjedtek, mivel számos magyar látogató fordult meg a németországi intézményekben. Az irányzat hatása jól nyomon követhető a hazai nevelési programokban. Megemlíthetjük itt példaként Tessedik Sámuel (1742–1820), aki 1780-ban alapította szarvasi iskoláját, olvasókönyvét pedig Rochow és Campe tanító módszere alapján állította össze.⁶ Johann Genersich (1761–1825) reformelképzeléseit a magyar protestáns oktatás megújításáról szintén a filantropia szellemében fogalmazta meg 1803-ban.⁷ Szeberényi János 1810-ben latin nyelven írta meg pedagógiai

³ VIRÁG Irén, *Szemelvények a filantropizmus pedagógiai gondolataiból = Science for Education-Education for Science*, eds. Irona LEHOCA et. al, Nitra, Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, Fakulta stredoeurópskych štúdií, 2014, 287–297; Hanno SCHMITT, *Vernunft und Menschlichkeit: Studien zur philanthropischen Erziehungsbewegung*, Bad Heilbrunn, Julius Klinkhardt, 2007.

⁴ NÉMETH András, *A magyar neveléstudomány fejlődése: Nemzetközi tudományfejlődés és recepció hatások, egyetemi tudománnyá válás, középiskolai tanárképzés*, Budapest, Osiris, 2002 (Neveléstudomány-történeti Tanulmányok), 39.

⁵ A két erkölcskönyv összehasonlítására jelen tanulmány nem kíván kitérni. Erről lásd: Hans-Heino EWERS, Theodor BRÜGGEMANN, *Handbuch zur Kinder- und Jugendliteratur: Von 1750 bis 1800*, Stuttgart, J. B. Metzler, 1982, 561–566.

⁶ TESSEDIK Sámuel, *Der Landmann in Ungarn*, Pest, 1784. Magyar fordítása: Uő, *A parasztember Magyarországon, micsoda és mi lehetne...*, ford. KÓNYI János, Pécs, 1786. Legújabbban: TESSEDIK Sámuel, KÓNYI János, *A parasztember Magyarországon (1786) = Magyarországi gondolkodók, 18. század, Bölcsészettudományok II, vál., szerk., utószó TÜSKÉS Gábor, LENGYEL Réka*, Budapest, Kortárs, 2015 (Magyar Remekírók, Új Folyam), 604–613.

⁷ Johann GENERSICH, *Ueber die jetzige Verfassung der protestantischen Schulanstalten in Ungarn*, Wien, 1803. A filantropizmus magyarországi fogadtatásáról lásd bővebben: András NÉMETH, *Die Philanthropismus- und Rochowrezeption in Ungarn = Pädagogische Volksaufklärung im 18. Jahrhundert im europäischen Kontext: Rochow und Pestalozzi im Vergleich*, hrsg. Hanno SCHMITT,

munkáját fiatal tanárok számára,⁸ amelyben Campe, Salzmann, Niemeyer és Pestalozzi alapján nevelési tanácsokat ad a 6–10 éves gyerekekkel foglalkozó magántanárok és népiskolai tanárok számára.

Péteri Takáts József, aki 1791–1800 között az ifjú Festetics László gróf neve-lője volt, pedagógiai munkájában Rousseau mellett szintén a német filantropisták műveiből (köztük a *Sittenbüchlein*ből) merített.⁹ Nevelői állásából távozva, búcsú-zóul összefoglalta tanítványa számára intelmeit *Erkölcsei oktatások...* címmel. A könyv soraiból egy olyan nevelő – diák viszonyra következtethetünk, amelyben baráti társalgások képezték az oktatás fő módszerét. Célkitűzése bölcs, boldog és tisztességes embert nevelni: „Ha a tudományok csak elmédet gazdagítanak, szíved pedig kemény vagy puha maradna, jaj, be keveset felelnél meg a várakozásnak! Akármely mélységes tudomány jó erkölcs nélkül olyan, mint egy délceg ló minden kötőfék nélkül: mind magában, mind másban kárt tesz. [...] A jámborság ellenben ész nélkül közönségesen csupa merő gyávaság. [...] A szelíd erkölccsel mindég kezet fogjon, ha tükör például akar szolgálni, a tisztas tudomány.”¹⁰ Péteri Takáts a mindennapi életben való boldoguláshoz praktikus tanácsokat fogalmaz meg, néhol egyenesen illemtan-könyvekre emlékeztető módon (pl. asztalnál, vendégségben való viselkedés szabályai stb.).¹¹

Campe *Sittenbüchleinje* magyar nyelven nyomtatásban először 1789-ban jelent meg (Komáromban és Pozsonyban) Földi Ferenc fordításában: *Erkölc-könyvecske* címmel.¹² Ez később több kiadást is megért.¹³ Kovács Ferenc Campe-fordításáról 1913-ban Császár Elemér tudósít, jelezve, hogy „kézirata Beöthy Zsolt birtokában” van.¹⁴ Beöthy, aki Kovács Ferenc dédunokája volt, maga vall

Rebekka HORLACHER, Daniel TRÖHLER, Bern–Stuttgart–Wien, Haupt Verlag, 2007, 198–217.

⁸ SZEBERÉNYI János, *De praecipuis capitibus primae educationis per paedagogos horumque munera*, Posonii, 1810.

⁹ STOHL Róbert, *Fragmenta Takatsiana: források és kiegészítések péteri és téri Takáts József (1767–1821) életrajzához*, PhD-értekezés, Szeged, 2009, 21–22.

¹⁰ PÉTERI TAKÁCS József, *Erkölcsei oktatások*, Bécs, 1799, 11.

¹¹ SZAJBÉLY Mihály, „Régiek” és „újak” a XVIII. század második felének magyar irodalmában, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 89(1985)/3, 330–342.

¹² Joachim Heinrich CAMPE, *Erkölc-könyvecske*, ford. FÖLDI Ferenc, Komárom–Pozsony, 1789.

¹³ Nagyszebenben (1802, 1816), Kolozsváron 1806-ban, Pozsonyban 1828-ban stb.

¹⁴ BEÖTHY Zsolt, *A szépprózai elbeszélés a magyar irodalomban*, II, Budapest, MTA, 1887, 180.

arról, hogy Kovács feljegyzéséből tud a Földi-féle nyomtatványról.¹⁵ György Lajos 1941-ben a magyar regény előzményei közt tesz említést a *Sittenbüchlein* két fordításáról.¹⁶ Kovács Ferenc változatáról így ír: „5 és fél egyenként 16 lapos füzet terjedelmű kézirat a Kisfaludy Társaság birtokában.”¹⁷ Beöthy Zsolt ugyanis a Kisfaludy Társaság titkára, majd elnöke volt 1879–1922 között. Az Akadémiai Könyvtár Kézirattárának állományába 1952-ben került.

Mit tudunk az *Erkölcskönyvecske* két fordítójáról? Földi Ferencről egyéb információt nem találunk, mint hogy ő fordította a most vizsgált művet.¹⁸ Kovács Ferenc (1746–1819) életrajzát Szinnyeitől ismerjük. Okleveles mérnök és megyei főmérnök volt Veszprémben, később Festetics Antal királyi kamarásnak jószágigazgatója. Előbb Pápán, majd Dégen lakott. Külföldi tanulmányútján elsajátította a német és francia nyelvet. Számos művet írt és fordított. Író társaihoz (Kazinczy, Péczeli, Csokonai – elveszett) címzett levelei közül több fennmaradt.¹⁹ Néhány könyve nyomtatásban is megjelent.²⁰

Kovács Ferenc életművéről mindeddig Császár Elemér írt egy összefoglaló tanulmányt 1918-ban,²¹ Simon József pedig egyik publikációjában az Erasmus-fordítását vizsgálta.²² Kovács Ferenc kéziratos hagyatéka öt darab negyedrést kötetben maradt ránk. A Campe-fordítás az Akadémiai Könyvtár Kézirattárában az *Erkölsi oktatások* című gyűjteményes kötetben (jelzete: Ms 21) található. Ebbe három művet kötött Kovács:

1. *Az öreg Becshalmi a gyermekek között* címmel a *Sittenbüchlein* fordítását K. F. inzsellér (vagyis földmérő/ vízszabályozó mérnök) monogrammal szignálta. Írta

¹⁵ CSÁSZÁR, *A német költészet...*, 2. j. i. m., 93.

¹⁶ Tartalmát így foglalva össze: „Dramatizált formában, kis cselekmény keretében a magunk iránti, a mások iránti, a társadalmi, a családi kötelességekről, a lelkiismeretről és a vallásról értekezik.” GYÖRGY Lajos, *A magyar regény előzményei*, Budapest, MTA, 1941, 236, 273.

¹⁷ *Uo.*, 235.

¹⁸ SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, III, Budapest, 1894, 678–679.

¹⁹ Az MTAK Kézirattárában Kovács Ferencnek két Kazinczyhoz írt levelét őrzik (1792. márc. 17. és szeptember 9-én, Pápán kelt), melyekben hangtani és helyesírásbeli kérdésekről értekezik. (Jelzet: MlrLev 4r 41.) A MlrLev 4r 38 jelzet alatt az előbbieket másolatait találjuk.

²⁰ SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, VI, Budapest, 1899, 1213–1215.

²¹ CSÁSZÁR Elemér, *Kovács Ferenc irodalmi hagyatéka*, Irodalomtörténeti Közlemények, 28(1918)/2, 208–223, 299–315.

²² SIMON József, *Humanista szatíra és deákos klasszicizmus: Kovács Ferenc Julius exclusus e coelis-fordítása*, Irodalomtörténeti Közlemények, 103(1999)/3–4, 449–467.

Pápán, feltételezhetőleg az 1780-as években. Eredetileg más címet adott a fordításának, közelebb állót a némethez: *Kis gyermekek kézi könyvecskéje Cámpe után*. Ez lehetett az első lap tetején, melyet később, valószínűleg a bekötés alkalmával, majdnem az olvashatatlanságig áthúzogattott. A címlap, amelyen megemlékezik Földi Ferenc 1789-es fordításáról, később kerülhetett a kézirat elé.²³

2. A második kézirat (*Erkölcsei lecskéké*) egy korábban Győrben, 1775-ben megjelent fordítás javított változata: *Emberséges ember egész tisztyje* címmel.

3. *A XIX. századbéli fejér népről egy jeles álom*. (Írta Pápán 1780-ban, a cím alatti megjegyzés 1818-ból származik.²⁴)

A *Sittenbüchlein*-fordítások összevetésekor először is fel kellett tennünk a kérdést, hogy a számos 18. századi német kiadás közül melyiket használhatták a magyar fordítók? Mindkét magyar szövegből ugyanis hiányzik az első kiadásokban (1777, 1779, 1786, 1787, 1788 stb.) egészében közölt *Geschichte von dem armen Greis* történet.²⁵ Az 1780-as, második német nyelvű kiadásban viszont teljesen egyezik a német szöveg a két magyar fordítással: ebben csak utalás történik Gellért meséjére „*Siehe Gellerts Fabeln*”.²⁶ Összevetve a két magyar szöveget a forrásművel szinte biztosan kizárhatjuk, hogy a fordítók egymás munkáját (fel)használták volna: más kifejezéseket, szófordulatokat használnak. Mindkettőjükről elmondhatjuk, hogy ragaszkodnak a szoros fordításhoz, betoldásokat és kihagyásokat nem találunk. Gyakran ismétlődő, apró bővítésként Kovács jelzős szerkezetét említhetjük: számtalanszor, ahol egyszerűen *kinder* a megszólított, *édes gyermekimnek* fordítja azt.

Ugyanitt kiemelném a német nevek magyarra fordításának gyakorlatát: a személyneveket mindketten magyarosítják. Kovács Ferenc a beszédes családnevekre is talál megfelelőt: a történet főhőse, Gottlieb Ehrenreich a *Becsbalmi Kristóf* nevet kapja; Földi a bevezető sorokban *Tisztesfahv*-ként említi, később következetesen az *Ehrenrájke* nevet használja. Az esti beszélgetések hallgatója, aktív résztvevője: a szomszéd férfi Andreas Gutwill, Földinél *Gutvil* marad (egy alkalommal Jámbori), Kovács *Szíves Andrásnak* nevezi.

²³ KOVÁCS Ferenc, *Az öreg Becsbalmi a gyermekek között*, Kézirat. (MTAK Kézirattár, Ms 21.)

²⁴ „...a benne letett erkölcsi igazságok még ma is hatható erőben vagnak. 1818.” KOVÁCS Ferenc, *A XIX. századbéli fejér népről egy jeles álom*, Kézirat: MTAK Kézirattár, Ms 21, 81.

²⁵ Christian Fürchtegott Gellert.

²⁶ Joachim Heinrich CAMPE, *Sittenbüchlein für Kinder aus gesitteten Ständen: Zweite, verbesserte Auflage*, Dessau, Leipzig, 1780, 109.

A történetekben szereplő gyermeknevek fordítása az alábbi példákhoz hasonlóan alakul:

Campe, 1780.	Földi, 1789.	Kovács, 1780 k.
14. ...der heisshungrige <i>Fritz</i>	12. ...a nagy ehető <i>Ferus</i>	5v. ...a telhetetlen torkú <i>Jánoska</i>
26. <i>Karl, Jürgen</i>	23. <i>Károly, György</i>	9r. <i>Károly, Gyurka</i>
38. <i>Hänschen</i> , der jüngste Sohn des alten <i>Ehren-</i> <i>reichs...</i>	37. <i>Jánoska</i> , az öreg <i>Ehrenrájk</i> legkisebb fia	13v. <i>Gábris</i> , az öreg <i>Becshalmi</i> kisebbik fia
62. <i>Martin</i>	64. <i>Mártonka</i>	22 r. <i>Gábris</i>
78. <i>Jacob</i>	82. <i>Jakab</i>	25 v. <i>Jakus</i>
80. <i>Peter Neidhard</i>	84. <i>Neidhard Péter</i>	26 v. <i>Irgy Peti</i>

A *Sittenbüchlein* műfaji besorolását tekintve: egy gyermekek számára íródott, kerettörténetbe foglalt, életvezetési tanácsokkal, példázatokkal teli erkölcskönyvecske (ahogy magát a címben meghatározza). Cselekménye egyszerű: egy feddhetetlen életű, köztisztelőnek örvendő idős úr legnagyobb öröme, hogy a saját és a szomszéd gyermekeit taníthatja. Célja, hogy tanácsaival, elbeszéléseivel boldog felnőttet neveljen belőlük. A könyv négy esti beszélgetésre tagolódik.

A továbbiakban először a műre jellemző nevelési módszereket és eszközöket vizsgálom, majd rátérek a javasolt életvezetési tanácsok összefoglalására. Campe a *Sittenbüchlein* második kiadásának (1780) előszavában jelzi, hogy címzettjei a 6-10 éves gyermekek, akiknek olvasókönyv gyanánt ajánlja.²⁷ Megfigyelhető, hogy a szerző következetesen a gyermeki gondolkodásra jellemző kifejezéseket ad a szereplők szájába, illetve a magyarázatok is valóban számukra megfelelőek igyekeznek lenni. A „hogyan kell hát takarékosnak lenni?” kérdésre például Becshalmi így válaszol:

a takarékoság ebben áll, hogy az ember mindenére, valamije vagyon, illendőképpen figyelmez... Ha ti p[éldának] o[káért] ruháitokat ugyan magatokra veszitek, de valamennyire csak lehet, azokat kíméletek; ha könyveiteket szorgalmason olvassátok, de azokat el nem mocskoljátok, vagy el nem szaggatjátok; ha mindent, ami kezeteiken megfordult, ismét a

²⁷ *Uo.*, 5–6.

rendelt helyre visszaraktok, hogy el ne vesszen, és el ne tévedjen, így takarékos gyermekek vagytok.²⁸

Egy másik példa: a törvények megjelenése előtti társadalmat a játékban való civakodáshoz hasonlítja.²⁹

A kerettörténet az idős Becshalmi és hallgatósága közötti dialógus formájában játszódik. A társalgás kiindulópontja, hogy a szomszéd megkérdi: mi Becshalmi vidám, nyugodt életének titka? Ennek megválaszolására az öreg meghívja őt és gyerekeit a hársfa alá négy esti beszélgetésre. Az ifjúság számára javasolt erkölcsi normák megfogalmazása számos példázattal, jellemzően gyermekekkel történt esetek ismertetésével valósul meg. A változatosság kedvéért azonban nem mindig Becshalmi a narrátor, néhányszor Szíves szomszéd, máskor valamelyik gyermek ismétli el a korábban hallott történeteket. A tanulságok, ítéletek megfogalmazását gyakran a fiatalokra bízta. Sűrűn kérdezi őket,³⁰ fontos ugyanis a hallgatóság visszacsatolása: felelnek tanítójuk kérdéseire, hogy lássa, megértették az elmondottakat (pl. megválaszolják, hogy mi a bűn?). Máskor érdeklődően ők tesznek fel újabb és újabb kérdéseket. A 4. részben a láthatatlan Isten létezéséről katekézisekhez hasonló párbeszédet találunk: itt Becshalmi és Jánoska nevű kislány társalog, illetve Szíves szomszéd ellenvetésére az öreg ismét megfelel.³¹

A műben fontos szerepet kap a tanító és növendék közti érzelmi kötődés és az érzékenység általában. Ugyanez a jelen történet szerint az apa és gyermekei közti viszonyra is igaz.³² Találkozáskor a gyermekek rácsimpaszkodnak („nyakába, kezébe csimbalygózának”)³³ Becshalmira, ő pedig gyakran megöleli őket.³⁴ (Itt utalnék a fent említett Péteri Takáts és Festetics László / nevelő és tanítvány között feltételezhető baráti viszonyra.) Amikor Becshalmi a közelgő halála idejét felveti: a gyermekek „nem tartóztathatták magokat a sírástól.”³⁵

²⁸ KOVÁCS, *Az öreg...*, 23. j. i. m., 13v–14r.

²⁹ *Uo.*, 17v.

³⁰ „Most gyermekek, mi tetszik néktek az ilyen [kevély] emberekről? – Óh! utálatos embereknek kell ezeknek lenni, felelnek a gyermekek.” *Uo.*, 28r.

³¹ Ha láthatatlan, honnan tudjuk, hogy van Isten? *Uo.*, 40r.

³² A 18. század második felére jellemző érzelmi kifejezések változásának kapcsán Campe művét is említi: Erika FISCHER-LICHTE, *History of European Drama and Theatre*, transl. Jo RILEY, London – New York, Routledge, 2004, 154.

³³ KOVÁCS, *Az öreg...*, 23. j. i. m., 4r.

³⁴ *Uo.*, 16r.

³⁵ *Uo.*, 4r.

Több alkalommal megfogalmazódik a szereplők könnyekig való érzékenyülése: szerencsétlenül járt barátja halálát felemlítve az öreg törölgeti szemeit; a gyerekek szintén megkönnyezik egyik-másik sanyarú sorsú ifjú történetét; Szíves szomszéd pedig Becshalmi megrágalmazásakor könnyezik.³⁶

Rátérve a műben megjelenő erkölcsi normák vizsgálatára, nézzük, milyen nevelési cél fogalmazódik meg már a könyv legelején: „mindeneket előbeszélek, valami csak titeket, amint én hiszem, oly okosokká, oly jó emberekké, és következésképpen oly szerencsésekké tehet, valamineműekké csak lehet.”³⁷

A négy esti beszélgetés:

1. a magunk iránti kötelességekről,
2. mások iránti kötelességekről,
3. a társasági élet kötelességeiről („a társalkodásnak kötelességei”),
4. a lelkiismeretről és vallásról szól.

Miben áll az ember saját maga iránt való kötelessége? Elsősorban a testi és lelki egészség megőrzésében. Felmerül a tisztaság, tisztálkodás (fürdés, mosakodás), illetve a szellőztetés fontossága. Tartózkodni kell mindentől, ami az egészségnek árthat: a henyléstől, mert az beteggé, szegénnyé tehet, kerülni kell a veszélyes játékokat. Utóbbira számos elrettentő esetet idéznek fel: az egyik szomszéd gyermek kútba esett és meghalt; egy másik szófogadatlan fiú lórúgás miatt vesztette életét; a torkos Jánoska a forró sült almától és pástétomtól betegedett meg halálosan.³⁸ Az ide kapcsolódó intelmet, kivételesen, Földi Ferenc fordításában idézem a szemléletesebb fogalmazás miatt: „Ha nem éheztek, ne egyetek; ha nem szomjúhoztok, ne igyatok; sokat, kivált részegítő italt, ne igyatok; veszedelmes játékokat ne játsszatok, veszedelmes helyeken ne járjatok, mert mind ezek betegséget és nyomorúságot szerezhetnek.”³⁹

Campe elgondolása szerint, meg kell őrizni a lélek épségét, tisztaságát kerülve a bűnt már legkisebb mértékében is. Mivel a bölcsesség önmagába nem tesz boldoggá, buzdít az erények gyakorlására. A takarékosagra az angol Richard Whittington (c. 1354–1423) történetét hozza, aki kiskorától szorgalmas volt, így

³⁶ Az öreg törölgette szemét a szerencsétlenül járt barátja esetét felidézve. *Uo.*, 6r. Vagy könnyes szemmel hallgatták. *Uo.*, 33r, 43v. Szíves könnyezik: *Uo.*, 36v.

³⁷ *Uo.*, 4v.

³⁸ „Nagy győtrelem vala csak szemlélni is, mint hánytá-vetette, húzta-vonta ez a boldogtalan, szegény gyermek magát, míg a világból kimúla.” *Uo.*, 5v.

³⁹ CAMPE, *Erkölys-könyvetske*, ford. FÖLDI, 12. j. i. m., 14.

gazdagságra jutott felnőttként.⁴⁰ A valós személy élettörténete folklórizálódott, ezt a népmesei változatot dolgozta be Campe a művébe.

A második beszélgetés témája a törvénynek és a feljebbvalóknak való engedelmesség. Utóbbi jelenti a politikai vezetők mellett a szülőket, nevelőket is. Gyerekek esetében különösen fontos erény az igazmondás. Szorosan kapcsolódik ide a harmadik esti beszélgetés, mely szintén az együttélést szabályozza. Alaptétele: az emberek nagyrészt úgy viselkednek veletek, ahogy ti velük.⁴¹ Óva int a kevélységtől, irigységtől, haragtól, gúnyolódástól, rágalmozástól, locsifecsiségtől. Történetek sokaságával buzdítja a gyerekeket arra, hogy legyenek adakozók, segítőkészek, kedvesek, irgalmasok még az állatokkal is. Utóbbira példaként Androklész, római szolga történetét meséli el, akit azért nem tépett szét az oroszlán a halálbüntetése során, mert korábban kihúzta a tövist a lábából. A hála és hálátlanság kérdését szintén több történet szemlélteti arra a következtetésre jutva, hogy a legostobábbak és legrosszabbak a hálátlan emberek.⁴²

Az utolsó esti találkozó a lelkiismeret és a vallás kérdésére fókuszál. A fejedelemnél ártatlanul bevádolt Becshalmi személye válik példájává annak, hogy ha valakinek tiszta a lelkiismerete, semmitől nem kell rettegnie, meg tudja őrizni belső nyugalma. Ugyanitt elmeséli saját mesterének történetét is, akitől maga tanulta ezt az életbölcsséget.⁴³ Vannak rajtunk kívül álló szerencsétlenségek, amelyeket nem tudunk elkerülni; de ha valaki úgy éli a mindennapjait, hogy ezektől szorong (tolvaj, árvíz), többé semmiben nem leli örömét. A félelem elűzésének eszköze pedig a hit, hogy „van egy Isten!”, aki mindent teremtett és megtart, aki nem hagy minket boldogtalanoknak lenni, hacsak mi nem tesszük magunkat azzá. „Örüljete azért, gyermekek; és soha semmi gonosztól ne féljete, ha jól viseltéte magatokat; mert akárhol legyünk, akár aludjunk, akár vigyázzunk, az Isten velünk.” - mondja.⁴⁴ A lélek halhatatlanságába vetett hitét is megvallja Becshalmi. Végezetül azt kéri a gyermekektől, hogy engedjék őt abban a tudatban meghalni, hogy megfogadják a tanításait, így boldog emberek válhatnak belőlük. Az egész mű során Campe itt említi először Isten nevét és

⁴⁰ A korábban megvásárolt macskát felnevelte, azt eladva egy egerekkel teli szigeten vagyont szerzett.

⁴¹ KOVÁCS, *Az öreg...*, 23. j. i. m., 28v.

⁴² *Uo.*, 32r–33r.

⁴³ Egy betegségében hosszasan ágyba került, mégis mindig jó kedélyű pap története.

⁴⁴ *Uo.*, 40v.

létét: korábban idézte József, illetve Káin és Ábel történetét anélkül, hogy a *Bibliára* hivatkozott volna. A filantropizmus valamiféle egyházi dogmák nélküli, természetes vallást szorgalmazott, amelyben a hit egyéni megélése került előtérbe. Campe-nál kulcsfontosságú az ember jóra való törekvése: az erények gyakorlása mindaddig, míg szokássá válnak azok.⁴⁵

*

A fentiekben láthattuk, hogy az egészséges, boldog ember nevelésének eszméje hogyan hatja át Campe erkölcskönyvét. A filantropizmus újragondolt oktatási módszereinek (pl. társalgás, példatörténetek) megvalósulására szintén példaként szolgál a mű. Ugyanitt megfigyelhetjük, ahogy a felvilágosodás jegyei mellett nem csak megfér, hanem hangsúlyos szerepet kap a személyes hit kérdése. A *Sittenbüchlein* két korabeli magyar fordítását összevetve meghatároztuk a forráskiadást. Az utóbbi évtizedekben a neveléstörténettel foglalkozó szakirodalom megfigyelt Kovács Ferenc kéziratos fordításáról, csupán Földi Ferenc kiadását ismerik, ezért újra a kutatók figyelmébe ajánlom.

⁴⁵ A filantropizmus vallási vonatkozásairól bővebben l. Rebekka HORLACHER, *German educational Thought: Religion, Rationalism, Philanthropinism, and Bildung = A History of Western Philosophy of Education in The Age of Enlightenment (1550–1850)*, ed. Tal GILEAD, London, Bloomsbury Publishing, 2021, 125–149; Klaus BLEECK, J. B. Basedow's *ethische Grundlegung einer „vernünftigen“: Lebenspraxis aus dem Geiste der Philosophie, Natürlichen Theologie und des Christentums* = „Die Stammutter aller guten Schulen“: Das Dessauer Philanthropinum und der deutsche Philanthropismus 1774–1793, hrsg. Jörn GARBER, Tübingen, Max Niemeyer, 2008, 99–167; Rita CASALE, J. H. Campe und die tugendhafte zweite Natur = „Die Stammutter...“, 335–355.

POSTA ANNA

*Erkölcsei tematika Szőnyi Benjámin kézíratos
versgyűjteményében*

Szőnyi Benjámin, református lelkipásztor, költő és író (1717–1794) debreceni tanulóévei és németországi-németalföldi peregrinációja idején ismerkedett meg a pietizmus alapelveivel, amelyek jelentős mértékben meghatározták későbbi tudományos-irodalmi munkásságát. *Imádságok imádsága* címmel adta közre első magyar nyelvű kötetét 1753-ban Pozsonyban, amely gyűjteményben a *Miatyánk* egyes mondataihoz, tagmondataihoz fűzött egy-egy verses, parafrázisszerű imádságot. Szőnyi ezeket az imádságokat a pietizmus jegyében az egyéni, személyes, mindennapi vallásgyakorlás szolgálatába kívánta állítani. Ugyancsak az egyéni jámborság megújítását célozta a *Kegyesség napszáma* című munkájával, amely az *Imádságok imádságával* egy kötetben jelent meg, s amely már prózai imádságokat tartalmazott.

Szőnyi legnagyobb népszerűségnek örvendő műve, énekes- és imádságos könyve, a *Szentek hegedűje* első ízben 1762-ben jelent meg Kolozsvárott, az első kiadást a 18. században tizenhat újabb utánnymás követte, az újabb kiadványokban Szőnyi folyamatosan bővítette az eredeti korpuszt. A *Szentek hegedűjének* előjáró beszéde és a Szenci-zsoltárokon alapuló verses anyaga minden ízükben a pietista irányzat eszmeiségét tükrözik, a kötet darabjaiban az élővé vált hit tanainak átadásán, a gyakorlati hitoktatáson, a nép erkölcsi nevelésén, az elméleti teológiával szemben a gyakorlati kegyességen, a *praxis pietatis*on van a hangsúly. A *Szentek hegedűjének* főbb témái közé tartozik többek között a mezővárosi társadalom, a parasztpolgárság tagjainak mindennapjairól alkotott realiztikus leírás és az ahhoz illesztett pietisztikus tanulság, a lélek és Jézus közötti szerelmi misztika, a lírai önvallomás, a lelkiismeret, a bűntudat, a vezeklő szenvedés, a krisztusi minta követése, a krisztusi szenvedések átélése, a mártíromság, az egyén megtérése, az isteni kegyelem által az üdvösség és a lelki boldogság elérése.¹

¹ Szőnyi magyar nyelvű pietista költészetéről lásd IMRE Mihály, *Szőnyi Benjámin tudományos és irodalmi munkássága* = *Hódmezővásárhely története*, I, szerk. SZIGETI János, NAGY István, Hódmezővásárhely, Hódmezővásárhely Megyei Jogú Város Önkormányzata, 1984, 645–672, a

Jelen tanulmányban előbb Szőnyi kéziratban maradt, latin nyelvű versesköte-
téből az erkölcsi tankölteményeket magába foglaló könyvek versciklusait tekin-
tem át. Majd a magyar nyelvű versekben tapasztaltakat alapul véve, a fenti szem-
pontsor szerint haladva arra törekszem, hogy a latin nyelvű erkölcsi tanköltemé-
nyekben is rámutassak a pietizmus nyomaira.

Erkölc és költészet

Szőnyi Benjámin latin nyelvű kéziratosszerű gyűjteménye két nagyobb részből áll.³
A első rész három könyvre tagolt verses anyagát egy szerzői előszóval (*Praeloqui-
um*) és egy függelékkel (*Appendix*) keretezi a költő.⁴ Az első könyv nyolcvanöt
epigrammát tartalmaz, ebből az első hat vers a Magyar Királyság talpköveiről szól,
a királyról, a koronáról, a címerről, a törvényekről, a magyar föld természeti kin-
cséről és a társadalomról.⁵ Szőnyi az utóbbit tovább részletezi, három különálló
egységbe rendezi a magyarországi rendeket, a főpapokat (7–12. versek: például
püspökök, érsekek, apátok, papok, klerikus szerzetesrendek), az országnagyokat
(13–27. versek: például nádor, országbíró, bán, királyi tárnokmester, koronaőrök)

pietizmusra vonatkozó rész: 650–657; FAJT Anita, *Szőnyi Benjámin költészetének pietista (?) ele-
mei = Szőnyi 300: Tanulmánykötet Szőnyi Benjámin (1717–1794) református lelképásztor, költő, író
születésének 300. évfordulójára*, szerk. IMRE Mihály, Hódmezővásárhely, Hódmezővásárhely –
Ótemplomi Református Egyházközség, 2017–2018, 101–117.

² A kötet szerkezetéről, a fiziko-teológiai vonásokról bővebben: POSTA Anna, *A pietizmus
nyomai Szőnyi Benjámin kéziratosszerű gyűjteményében* = „Hová e gondolatvezér mulatni vissza-
visszatér”: *Tanulmányok a 70 éves S. Varga Pál köszöntésére*, szerk. BÉNYEI Péter, BÉRES Nor-
bert, GÖNCZY Monika, Debrecen, Debreceni Egyetemi, 2025, 121–132.

³ Szőnyi kéziratosszerű neolatin versgyűjteménye önéletírásával együtt a Csongrád vármegyei Le-
véltár Hódmezővásárhelyi fiókjában a VII.Y1.9.146 jelzet alatt található meg, rövidítése:
Sz.V. (a következőkben így utalok rá). A kézirat több oldala az átütő tinta miatt nehezen
olvasható, az oldalak utólag lettek beszámozva.

⁴ Kiemelendő a királyt (*Rex*) és a nádort (*Palatinus aut Prorex*) bemutató két disztichon, mivel
ezek támpontként szolgálnak a kéziratosszerű kötet vélhetően kiadásra szánt első részében sze-
replő versek keletkezési idejének meghatározásához. Szőnyi Mária Terézia uralkodásának
és Batthyány Lajos nádorságának éveiben írta meg költeményeit. Az utóbbi hivatali ideje
1751–1765-re szűkíti le a szóban forgó időintervallumot.

⁵ Sz.V., 36–55. Az *In Hungariae solum* című versről ld. IMRE Mihály, *A termékeny Magyarország
toposza Szőnyi Benjámin latin nyelvű versében*, Könyv és könyvtár: könyvtártudományi és biblio-
gráfiai tanulmányok és közlemények: a Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem
Könyvtárának Évkönyve, 25, 2003, 159–178.

és a nemeseket (28–85. versek: például főispán, alispán, jegyző, adószedő) bemutató költeményeket.

A második könyvben kilencvenhárom epigramma van, amelyeket Szőnyi hat különálló egységbe rendezett.⁶ Az első rész (1–28. versek: például hit, remény, istenszeretet, istenfélelem, alázat, bűnbánat, egyetértés, krisztusi szenvedés, mértékletesség) a keresztény erény alapjairól szól, a második rész Máté evangéliuma (Mt 5,3–12) alapján a nyolc boldogság (*Octo Beatitudines*: például igazságosság, irgalom, békesség, szelídség) címet kapta, a harmadik részben (*Oratio Dominica*) Szőnyi a *Mi Atyánk* minden egyes sorához fűz egy-egy epigrammát, a negyedik részben (*Sacra Arithmetica*) 1–12-ig haladva az egyes számokhoz kapcsolódó bibliai gondolatokat (például 3: Szentháromság, 4: Evangélium, 7: a bölcsesség hét oszlopa, 9: Jézus a kilencedik órában lehelte ki a lelkét) foglalja versbe, az ötödik rész darabjai a bűnökre javasolt orvosságokat (*Remedia Vitiorum*: például Isten jósága, hatalma, jelenvalósága), a hatodik rész költeményei pedig a keresztény ember napirendjének (*Diarium hominis christiani*...) hét szabályát (például az istenszeretet gyakorlása, a becsületes munka, a felebaráti szeretet gyakorlása, esti lélekvizsgálat) tartalmazzák.

A harmadik könyv kerekén háromszáz epigrammáját három külön egységbe osztotta a költő.⁷ Az 1–99. költeményekben századának bűneit (*Vitia saeculi*) sorolja (például Isten szavának való ellenszegülés, a szegények iránti részvét és a keresztény szeretet hiánya, a halálról való megfélemlkezés, az erkölcsi kritika hiánya, a fösvenység, az irigység, a gőg). A második részben (100–274. versek: *Intoleranda Convicia Hungarica*) a bűnös karakterekre, embertípusokra (például a türelmetlen uraságok, a nyereséghajhászok, a kéjsóvárok, a szemérmetlen nők, a hálátlan pártfogoltak, az egyházi személyeket becsmérőlk) hoz példákat saját hazai környezetéből. A függelékben (275–300. versek) jórészt a vallási toleranciát tematizáló versek szerepelnek, mint például a római katolikusok és a protestánsok egymás közti elképzelt beszélgetését meglevenítő költemény.⁸

⁶ Sz.V., 56–78.

⁷ Uo., 79–132.

⁸ Szőnyi egyházpolitikai költészetéről ld. IMRE Mihály, *Kegység és egyházpolitika: Szőnyi Benjámín 1790 után született két műve (Magyar Halleluja, Magyarhoz illő Szent Musika...)*, Egyháztörténeti Szemle, 2023/3, 5–24.

A pietizmus nyomai a versgyűjtemény első részében

A következőkben a Szőnyi magyar nyelvű verseiben, verses köteteiben megjelenő, fentebb említett pietista vonásokat, témaelemeket veszem sorra, azokra párhuzamokat keresve a latin nyelvű kéziratos versgyűjtemény első felének anyagában.⁹

Erkölcjobbító szándék

Az előszóban Szőnyi arról ír, hogy mindenkor szokás volt versekben magasztalni az erényeket, pellengérré állítani a bűnöket, s így a költészet által még erényesebb életre ösztönözni a jókat, elriasztani a bűnöktől a rosszakat. Gyakran megesett, hogy a szónokok hízelgő, cifra beszédekkel nem tudtak olyan hatékonyan fellépni a bűnök ellen, mint ahogy azt a költők tették egyszerűbb, rövidebb szerzeményeikkel. Hiszen a költészet eredendő funkciója az erkölcsi nevelés, ezért nem illendő nevetséges és pajzán témákat megverselni.¹⁰ A harmadik könyv külön verses előszóval (*Praefatio ad Lectorem*) indul, amelyben Szőnyi leszögezi, hogy a bűnökről szóló verseket szándékosan rendezte külön egységbe, hogy azokat az olvasó világosan el tudja különíteni az erényekről szóló költeményektől, vagyis hogy a 'rossz' dalokkal ne legyen kárára a 'jó' daloknak.¹¹ Szőnyi a javarészt 2–4 sornyi terjedelmű, disztichonos verselésű, erkölcsi tankölteményeit mindig azonos módon építi fel, a világosan magyarázó-érvelő kezdősor(oka)t az utolsó sor pietisztikus tanítása/tanulása zárja. Például a türelemről (*Patientia*) szóló versében is ezt a sémát követi:

⁹ A tanulmányban szereplő latin nyelvű szövegeket, idézeteket a saját, szó szerinti metrikus vagy tartalmi prózafordításomban hozom. Néhány esetben a mondanivaló gördülékenyebb kifejezése vagy erőteljesebb kiemelése érdekében a metrikus fordítás és a latin nyelvű szöveg közt nincs teljes szó szerinti egyezés.

¹⁰ Sz:V., 33. „Virtutes carmine heroico laudibus efferendi, vitia item Satyris et Epigrammatibus taxandi, laudabilis omnis aevi fuerat consuetudo: quo effectum est ut boni ad altiore virtutis gradum enitendi stimulus adderetur, mali autem a vitiis absterrentur. Omnino saepe quod rhetores blanda oratione in vitiis oppugnandis adsequi non poterant: Poëtae concisis carminibus consecuti sunt. Non alio certe quam unice hoc fine Poësis a suis auctoribus inventa est, quem non satis attenderunt, qui ludicra quaevis, imo obscaena carminibus complexi sunt.”

¹¹ *Uo.*, 79. „Qui legis ista, bonis haec tu ne dicta putabis. / Carpo malos: nullo carmine laedo bonos.”

Hogyha kiállod a bajt, mit a szükség hoz, türelemmel,
bő jutalom vár rád fáradozásaidért.
Ám türelem híján juss nélkül gyötröd a lelked:
légy türelemmel hát krisztusi minta szerint.¹²

A Szentírás tanítása

Szőnyi arra is kitér prózai előszavában, hogy a *Szentírás* költői könyveit (*Jób könyve*, *Prédikátor könyve*, *Példabeszédek*) tartja az erkölcsi tanítóköltészet elsődleges példáinak és mindenkori forrásainak. A *Szentírás* tanítása közben érzi a legkellemesebben magát, mert ezáltal tudja a leghatékonyabb módon jámborabb életre téríteni az embereket.¹³ Szőnyi tehát nagyrészt a *Bibliából* meríti ötletadó témáit, szöveghelyeit, de az antik forráshasználatra is akad néhány példa a versei közt. Abban a költeményében, amelyet a magát gazdagnak tettető szegényhez (*In pauperem, qui dives videri vult*) címez, Martialis egyik epigrammájának (VIII. 19.) karakterét szerepelteti: a szegény Cinnát, aki úgy akar gazdagnak tűnni, hogy olyan árut keres megvételre a fórumon, amelyről jól tudja, hogy hiánycikk.¹⁴ Máté evangéliumának (Mt 5, 43–48) egyik szöveghelyén alapul az ellenség iránti szeretetről (*Amor Inimicorum*) szóló epigramma, amely a vergiliusi ecloga jól ismert „*Omnia vincit amor...*” sorával (10, 69) kezdődik.

A szeretet mindent leigáz, hát nyerd meg az ellent:
Szívvel még győzhetsz, hogyha a kard nem elég.¹⁵

Az egyéni jámborság megújítása

A harmadik könyv harmadik ciklusának (*Intoleranda Convicia Hungarica*) egyes darabjai, amelyekben Szőnyi a bűnös karakterekre, embertípusokra hoz példákat

¹² *Uo.*, 60. „Si fueris patiens quos vis tolerando labores, / praemia mox huius laeta labori serunt. / Impatiens animam crutias nec ulla supersunt / praemia: ne esto igitur Christiade impatiens.”

¹³ *Uo.*, 34. „[Sancta] Scriptura docente suavissimus: ita in hominibus ad meliorem frugem reducendis per hanc artem felicissimus.”

¹⁴ *Uo.*, 114–115. „Cinna quidem aere caret, sed vult id habere videri. / Et quaerit merces, quas scit abesse foro.”

¹⁵ *Uo.*, 60. „Omnia vincit amor, tentandus amoribus hostis: / Si non vinci armis hostis amore potest.”

saját hazai környezetéből, a *Szentelek hegedűjének* a mezővárosi társadalom, a parasztpolgárság tagjairól/tagjaihoz szóló verscsoportjára hajaznak. A türelmetlen uraságokat közvetlenül, E/2. személyben megszólító versében (*Ad impatientes Dominos*) arról ír, hogy csak azok válhatnak igazán jelentékeny személlyé, azaz nagyúrrá, akik a türelem erényének birtokában vannak.¹⁶ Azokat pedig, akik a korábbi életminőségük miatt bánkódnak (*In antiquae conditionis osorem*), azzal vigasztalja Szőnyi, hogy szerény sorukból okulva lelki többletre tehetnek szert:

Nem kell fájlalnod, hogy hajdan a sors veled elbánt:
Úgy érsz csak valamit, hogyha tudod, mi a kín.¹⁷

Lelkiismeret, lélekvizsgálat, bűnvallás

A jó lelkiismeret megőrzéséről (*Studium servandae bonae conscientiae*) szóló költeményében Szőnyi a jó cselekedeteknek tudatában lévő, s az azokra törekvő elmét kincsnek (*Thesaurus*) nevezi, amely a kegyes ember számára az egész világnál értékesebb, s amelyet nem szabad a szemetet (*stercus*) érő bűnökre cserélni.¹⁸ A keresztény ember napirendjének egyik fontos pontja az esti lélekvizsgálat (*Examen animae vespertinum*), hogy lefekvés előtt gondoljuk át, mi jót és mi rosszat tettünk aznap. Az előbbi boldoggá teszi a lelkünket, az utóbbi miatt fáj a szívünk. Végeredményben az önvizsgálat mindkét esetben mérhetetlenül hasznos lesz számunkra, hiszen Istennek a bűnbánó lélek ugyanolyan kedves, mint az örven-dező.¹⁹ Másutt (*Christiana Confessio*) őszinte hitre és bűnvallásra tanít Szőnyi:

Szívből higgy Istenben, s vétkekről igazul vallj.
Isten báránya el ne veszítse hitét.²⁰

¹⁶ *Uo.*, 109. „Non aliud te tam facit ac patientia magnum. / Impatiens, dominus magnus, eris minimus.”

¹⁷ *Uo.*, 100. „Non te poeniteat miserum olim sorte fuisse: / Pauper nunc esses, ni miser ante fores.”

¹⁸ *Uo.*, 73. „Nil conscire mali, contra mens conscia recti / Thesaurus toto charior orbe pio. / Thesaurus tantus non est pro stercore dandus. / Nam verum nomen crimina stercus habent.”

¹⁹ *Uo.*, 78. „Vespere volve, boni quid feceris? aut secus: Illud / Laeti caussa animi, hoc caussa dolentis erit. / Hoc tibi si facias immensum prosit utrumque: / Chara Deo laeta est mens, etiamque dolens.”

²⁰ *Uo.*, 62. „Credito corde Deum: confessio vera sequatur. / Ovis quae nullo tempore deficiat.”

Bűnbánat, vezeklés, mártíromság

A penitenciáról írott versében (*Dolor seu paenitentia*) Szőnyi a bűnök megbánása miatt érzett kínokat a legszentebb fájdalomnak nevezi, s arra biztatja az olvasóját, hogy inkább most szenvedjen, vezekeljen, bánja meg a bűneit, hogy ne kelljen majdan a túlvilágon rossz sorsát fájlalnia.²¹ A második könyv harmadik ciklusában (*Oratio Dominica*) Szőnyi a *Mi Atyánk* minden egyes sorához fűz egy-egy epigrammát, így megalkotva az *Imádságok imádsága* című parafrázisgyűjtemény latin nyelvű változatát. Az imádság „és bocsásd meg a vétkeinket” sorának a parafrázisa (*Et dimitte nobis debita nostra*) szerint a bűneinkért cserébe szenvedéssel kell adóznunk az Úrnak és imáinkban kell könyörögnünk a bocsánatáért.²² A Krisztus keresztyje (*Crux Christi*) címet viselő versben a Jézus nevében vállalt szenvedésről van szó, amelyet igazából nem a testnek, hanem a léleknek kell elviselnie, s amely Istennek tetsző állapot.²³ Ugyancsak a krisztusi szenvedés önkéntes vállalására buzdít Szőnyi a *Szent gyilkosság* (*Sanctum homicidium*) című versében.

Szentül, büntelenül gyilkossá válsz, mikor önként
nap mint nap kínlódsz, testedet öldökölöd.
Mert a király példája szerint áll össze világunk.
Úgy szenvedj, ahogy ő: fára feszítve magad.²⁴

A krisztusi minta követése

Az előbb idézett *Szent gyilkosság* című költemény középpontjában is a krisztusi minta követésének fontossága áll. Másutt (*Assidua nostri cum Deo comparatio*) Szőnyi arra figyelmeztet, hogy ne hasonlítsuk Istenhez magunkat, hiszen Isten hiba nélkül való, de mi bepiszkoljuk magunkat, Isten csak jót tesz, ellenben mi csak rosszat, Isten a világ teremője, míg mi csak porszemek vagyunk, Isten örökké-

²¹ *Uo.*, 60. „Ob peccata dolor, dolor est sanctissimus: Ergo / nunc dole, ne doleas post tua fata malum.”

²² *Uo.*, 66. „Debitor es Domino debes pro crimine poenam. / Flecte DEUM precibus, moxque remittet eam.”

²³ *Uo.*, 61. „Optima Crux Christi, sub quo non corpora, verum / corda gemunt: pressum vult cor habere Deus.”

²⁴ *Uo.*, 73. „Sanctus et impunis fies homicida: libenter / quotidie carnem mortificando tuam. / Regis ad exemplum totus componitur orbis. / Ut crucifixus erat Rex tua sitque caro.”

való, mi pedig mulandók vagyunk, Isten mindenütt jelen vagy, viszont mi egyszerre csak egy helyen létezhetünk.²⁵ A *Vitium est Daemonis imago* című költeményében pedig azt sugallja a költő, hogy rajtunk áll a krisztusi erények és a démoni bűnök közötti választás, hogy a kettő közül melyik mintájára formáljuk a saját arcképünket.

Krisztus mása a virtus, Démon tükre a vétek.
Jajj, a te árnyékod virtus-e, vétek-e vajh?²⁶

Kegyelem, üdvösség

Szőnyi a végtelen üdvözítő kegyelmet minden jó forrásának (*Fons omnis Boni. Gratia Dei. Quid est Gratia?*), Isten grátisz, azaz ingyenes adományának nevezi, amely Krisztusban teljesül ki, s amelyet a Szentlélek eljövetele áraszt ki a hívőkre.²⁷ A Szentháromság személyei közötti üdvrendet (*Oeconomia Salutis inter tres Personas S. S. Trinitatis*) tárgyaló versben ugyanezt a szerepfelosztást látjuk:

Az Atya formál üdvöt a bűnösökért, melyet aztán
Szent Fia megmunkál, s Lelke kitölt mibélénk.²⁸

Arra a kérdésre, hogy mi üdvözít (*Quid salvat?*), Szőnyi egyértelműen azt a választ adja, hogy nem a dogmák különféle értelmezéséből adódó heves vallási viszályok (*contentio fervida*) fognak üdvözíteni, hanem csakis az erénnyel párosuló, Krisztusba vetett hit, egyedül a hit (*sola fides*).²⁹ Ugyanez a gondolat jelenik meg abban a versben, amelyben Szőnyi Pál és Jakab apostoloknak azon egyezségét foglalja össze, amely az *Apostolok Cselekedetei* 15. fejezetében leírt közgyűlésen született, miszerint a kegyelem evangéliuma által megtért pogányoknak nem kell betartaniuk a mózesi törvényeket. Szőnyi a négy soros epigramma első két sorában összefoglalja a szituációt, hogy a zsidók a törvényhez ragaszkodtak, a pogányok

²⁵ *Uo.*, 73–74. „Is sine labe, tuae facies quam sordida vitae! / Is facit omne bonum, tu facis omne malum. / Condidit is mundum, tu granum pulveris unum. / [...] / Aeternus Deus est, hesternus tu: Deus idem / omnibus unus adest, te locus unus habet.”

²⁶ *Uo.*, 76. „Virtus est Christi, vitium Daemonis imago. / Ehoe de binis quae sit imago tuae.”

²⁷ *Uo.*, 58. „Infinita DEI gratis data gratia Christus / [...] / Nec Sanctus coelo venisset Spiritus alto: / Ex se posset homo si malus, esse bonus.”

²⁸ *Uo.*, 57–58. „Est Pater efformans pro peccatore salutem, / Filius exoperans: Spiritus accommodans.”

²⁹ *Uo.*, 123. „Non quemquam salvat contentio fervida, quae sit / in nostrae variis dogmatibus fidei. / Sola fides Christi virtute nexa salutem / confert: virtuti, tu, fideique stude.”

pedig a hit általi üdvözülésre vágytak. A 3–4. sorban Szőnyi világosan kijelenti, hogy hit és törvény nem létezhetnek egymás nélkül, az igaz üdvösség elnyeréséhez mindkettőre szükség van.

Júdea népét Pál tanította, Jakab meg a hitlent.
Törvényt kért a zsidó, hitre epedt a pogány.
Hit híján nincs törvény, s nélküle sincs egyedül hit.
Légyen mindkettő: úgy igaz üdvre talál sz.³⁰

Vallási tolerancia

A római katolikusok és a protestánsok közötti baráti beszélgetést (*Amicum colloquium adversantium Christianorum Romano Catholicorum et Protestantium*) megelevenítő költeményben Szőnyi békés együttélésre bátorítja a két egymással szemben álló felekezet tagjait. Egyrészt a közös vallási alapokra hivatkozik, miszerint mindannyiuk számára Krisztus jelenti az üdvösséget. Másrészt a deisták fenyegetéseit, támadásait említi, akik ugyan elfogadják a tényt, hogy Isten teremtette a világot, de tagadják Isten személyként való jelenlétét, az isteni beavatkozás létezését és a vallás szükségességét. Éppen ezért, ha a két felekezet tagjai nem hajlandók szeretetben egyesülni egymással, egyedül kell szembenézniük az ádáz ellenséggel és a veszélyekkel.³¹

Konklúzió

Szőnyi a fentebb többször idézett prózai előszóban a kéziratos kötet első részében szereplő epigrammáiról megjegyzi, hogy nem egyformán színvonalasak, egyszerű versei nem érnek fel az antik költők alkotásaival, hasonló bölcsességeket sem tartalmaznak, így költeményei fényében nem is nevezi magát hozzájuk fogható igazi költőnek, inkább csak az ő halovány árnyuknak.³² A jelen tanulmány

³⁰ *Uo.*, 59–60. „Iudaeos Paulus, gentes docuere Jacobus. / Iudaeus legem, gens voluere fidem. / Non lex absque fide non sola fides sine lege. / Solvant: vera salus sit per utrumque simul.”

³¹ *Uo.*, 128. „Christus utrisque salus: quid vivimus amplius hostes? / Communis iam nos hostis utrosque petit. / Nos utrosque petit sine Religione Deista. / [...] / Quos non iunxit amor, nunc ipsa pericula iungant, / quae nobis hostis dirus utrisque parat.”

³² *Uo.*, 35. „[...] non pari felicitate haec Epigrammata composui, quibus me non tam Poëtam, quam Poëtarum levem quandam umbram positum.”

tárgyául szolgáló latin nyelvű verses korpusz a magyar nyelvű anyaghoz viszonyítva, a nyelvi-retorikai megformáltság felől nézve valóban kisebb jelentőséggel bír. Így joggal mondhatjuk, hogy Szőnyi itt inkább *versificator*ként működik, aki *versus*aíra csupán a tudományos gondolkodását meghatározó eszmerendszerek, a pietizmus és a fiziko-teologizmus poétikai hordozóiként tekint. Ugyanakkor még a fiziko-teologizmus gondolatvilága nagyobb mértékben van jelen a latin nyelvű kéziratok kötetben, mint a párhuzamosan megjelenő, magyar nyelvű nyomtatott munkákban, a pietizmust illetően éppen ezzel ellentétes tendenciát tapasztalunk. A latin nyelvű disztichonokban csak nyomokban felsejlő pietista elemek a magyar nyelvű életműben teljesebben ki igazán, amelynek legszebb példái a misztika érzelmileg túlfűtött, lángoló stílusú képeit tartalmazó költemények, mint a *Szentelek hegedűjéből* vett alábbi versidézet:

Az Illyésnek lelkével
Ruházz fel engem is;
Szent szerelmed tűzével
Égjen én lelkem is.
Áldj meg oly kegyességgel,
Hogy higgyek és szóljak,
Húségedre húséggel
Másokat unszolgak.³³

³³ SZŐNYI Benjámin, *Szentelek hegedűje*, Kolozsvár, Nyomt. Páldi István által, 1762, 141.

HORVÁTH SÁNDOR

Az első horvát bonton, avagy jezsuita nevelési, viselkedési regulák a 18. század közepéről

Regula dvorjanstva – az első horvát bonton

A kiváló horvát jezsuita misszionárius, Mulih György (Juraj Mulih) anyanyelve horvát volt, a Zágráb melletti Hrašće faluban¹ született 1694-ben. 1728-tól 1754-ig 27 missziós úton járt, több, mint 390 településen fordult meg. Főleg a horvátok által (is) lakott területeken járt a győri, a veszprémi, a pécsi, a kalocsai, a veszprémi, a zágrábi, a zengi és a csanádi egyházmegyékben. 31 neki tulajdonított könyvet ismerünk – ebből 24-nek biztosan ő volt az összeállítója. Hatása igen jelentős volt, általában több ezren – néhol több tízezren – vettek részt a missziós alkalmain. Mulih többnyire káj-horvát dialektusban jelentette meg könyveit, amelyeket elsősorban e missziók alkalmával osztott szét a résztvevők között. A kateketikai tevékenységet igen fontos feladatának tartotta, könyveiben ezért gyakran visszatérő részeket alkottak a szülők, a hitoktatók és a gyerekek, illetve a hittant tanulók számára összeállított regulák.

Első alkalommal 1742-ben adta ki ezeket a *Zerzalo szpovedno* (Gyónási tükkör) című² kiadványában. A nyugat-magyarországi horvátok számára 1747-ben kiadott katekizmusába is beépítette ezeket a részeket – csá-dialektusban – a kötet összeállítója, aki vagy maga Mulih volt, vagy esetleg egy ezen a vidéken szolgáló ferences.

¹ Ma már Zágráb része.

² Juraj MULIH, *Zerzalo szpovedno: vu koje budesze hasznovito vgladati, vszakoga szpola, i sztalissa lyudem, da ne szamo knigo-znanczi vide, kakszeje potrebno k-szpovedi dobro pripraviti, pravo szpovedati, i ztem dosztojno prichesziti: nego takajse, da mogu druge (chiteti i szpovedatisze nezna-juche) nato navuchiti, i tak lepo pomochi drage dusse szvelichiti*, Stampano vu Zagrebu, [s. n.], 1742.

Mulih forrásai

Mulih az asztali etikettet, valamint a kollégiumi viselkedés és a keresztény életvitel szabályait egyaránt igyekezett kiadványaiban terjeszteni. Utóbbira vonatkozóan a jezsuita iskolai hagyományok és kongregációs szabályok lehettek fő forrásai. A jezsuita intézmények diákjai a rendtartás szerint az iskolai foglalkozásokat imával kezdték és végezték, naponta jártak misére, szombatonként hittanórájuk volt – Canisius katekizmusából –, vasárnap délutánonként vallásoktatáson vettek részt, vasárnap és ünnepeken szentbeszédet hallgattak, havonta gyóntak és áldoztak. A fiatalok a liturgikus cselekmények aktív résztvevői voltak – az istentiszteleteken, a körmenetekben, a búcsújárásokon és az ünnepeken egyaránt.

A vallási gyakorlatok buzgóbb végzésére külön társulatot alapítanak: a Mária-kongregációt, és ezt a jezsuiták mindenütt, ahol csak megtelepedtek, sietve megszervezik. Már a 17. században erőteljes kongregációs élet virágzott Fiumében éppen úgy, mint Kőszegen, Kassán vagy Besztercebányán

– írta Hets Aurelián.³

A németországi jezsuita kongregációk alapítója, Franciscus Coster *Libellus Sodalitatis* című könyvében⁴ így fogalmazott:

Társaságunk feladatai közé tartozott az, hogy a tanulóifúságot helyesen és jámborul a keresztény erkölcsökben és a szép-tudományokban nevelje. Minden eszközt felhasznált, hogy ezt a célt a legmegfelelőbbben és minél hatékonyabban elérje, különösen, mivel az ifúság helyes és becsületes nevelésétől az egész keresztény állam jóléte függ. Igaz, nem nehéz az ifjakat kötelességükben megtartani addig, míg előjáróik felügyelete alatt vannak, de sokat kell fáradozni, míg szívükbe vésődik, hogy ne félelemből, dicsőségvágyból, avagy az emberek iránti tekintetből, hanem belső meggyőződésből istenszeretetben és istenfélelemben gyakorolják az erényeket, és hogy amit másoktól (tanáraiktól) kaptak, majdan felebarátaik javára fordítsák. Csak így gyakorolják állhatatosan az erényt és jámborságot. Ne a látszat kedvéért engedelmeskedjenek [...].⁵

³ HETS Aurelián, *A jezsuiták iskolái Magyarországon a 18. század közepén*, Pannonhalma, 1938 (Kolozsvári-szegedi Értekezések a Magyar Művelődéstörténelem Köréből, 38), 54.

⁴ Franciscus COSTER, *Libellus Sodalitatis, hoc est, Christianarum Institutionum libri quinque*, Ingolstadii, 1588, Coloniae Agrippinae, 1610.

⁵ KÁDÁR Zsófia, *Jezsuita vezetésű vallásos társulatok Magyarországon a 17. században (1582–1671)*, Századok 148 (2014)/5, 1232.

A jezsuiták első, Gyümölcstó Boldogasszony nevet viselő Kongregációja 1564-ben alakult meg a római Collegium Romanumban. Előírásait Kádár Zsófia röviden így foglalta össze:

a heti gyónást, havi szentáldozást, napi misehallgatást, a szentolvasó és más officiumok imádkozását, a rendszeres elmélkedést és napi lelkiismeretvizsgálatot, a meghatározott időben tartott összejöveleket, prédikációkat, illetve az irgalmasság cselekedeteit (szegényekről és betegekről való gondoskodást).⁶

E társulat szabályzata javarészt visszaköszön Mulih keresztény életvitel alapjait szervező reguláiban is.

A regulák, asztali etikettek legfőbb mintája: Léonard Périn könyve

A keresztény etikett szabályait Mulih egy francia jezsuitától vette át: Léonard Périn Pont-a-Mousson egyetemén oktatott, melynek később rektoraként is tevékenykedett. A helyi diákkongregáció tagságának állította össze keresztény erkölcsre épülő viselkedési és közösségi szabályzatát. Könyvecskéje először 1617-ben látott napvilágot *Bienséance de la conversation entre les hommes* címmel,⁷ majd több kiadást megért, többek között *Astiologus Christianus* címmel latinul is kiadták.⁸ Olyannyira elterjedt volt, hogy az orosz illemszabályok és intelmek gyűjteményét is Périn könyvére alapozva szerkesztették meg a 18. század első felében, mint-hogy I. Péter cár fontosnak tartotta a jezsuita nevelési módszerek bevezetését, emiatt két kiadást is megért az először 1717-ben *Az ifjúság igaz tükére* címmel

⁶ HETS, *A jezsuiták iskolái...*, 3. j. i. m., 54.

⁷ Léonard PÉRIN, *Bienséance de la conversation entre les hommes*, a Lyon, Par Claude Morillon, Libraire & Imprimeur de M. la Duchesse de Montpensier, 1618.

⁸ Léonard PÉRIN, *Schola urbanitatis, sive communis vitae inter homines morum elegantia [ex idiomate primum Italo in Gallicum, ac inde in Latinum traductus a Leonardo Perino]*, 1617. Más kiadásai a következő címen: *Astiologus Christianus. De Scita Morum Vitaeq[ue] communis inter christianos Urbanitate* és *Schola Urbanitatis, Sive Communis vitae inter homines morum elegantia*.

kiadott (oroszul: *Junosztyi csesztnoje zercalo*) kötet.⁹ Magyarországon csak latin nyelven adták ki több alkalommal: 1728-ban xeniumként¹⁰ osztották szét – vélhetően a diák sodalisok között.¹¹

A továbbiakban a horvát szövegek – elsősorban az 1744-ben Zágrábban megjelent *Skola Kristusseva*¹² alapján – tekintjük át azt, hogy a 18. századi közepén milyen erkölcsi, nevelési és viselkedési szabályok mentén javasolta Mulih az ideális (vagy legalábbis követendő) keresztény életvitel megvalósítását, a kor szokásának megfelelően átírva, rövidítve és más részekkel betoldva a francia művet.

Szerkezeti, tematikai összevetés

Périn: <i>Astiologus</i>	Mulih: <i>Regula dvorjantsva</i>
Francia iskolák (kollégiumok) diákjainak	Általános keresztény életvitelhez
I. egyházi liturgia (12 regula), ¹³ II. általános (29), III. találkozások (20), IV. intés (7), ruházkodás (5), VI. vezetés (7), VII. beszélgetés (40), VIII. asztali illem (49), IX. felszolgálás (13), X. alvás (5)	I. lelkiek (10), II. barátkozás (36), III. felszolgálás (8), IV. asztali illem (21), V. alvás (7) +
	+ „Szeretetteljes figyelmeztetés” (21) + „Keresztény regulák. Erősen hasznosak, hogy szentül éljünk és üdvözlünk” (7+7+7+4+20)

⁹ SZABÓ Miklós, *Az orosz nevelés története (988–1917)*, Budapest, Akadémiai, 2003, 80.

¹⁰ A társulati élet tárgyai között külön csoportot alkottak az úgynevezett xeniak, strenák, xeniumok, azaz az ajándékkönyvek. Amint Knapp Éva és Tüskés Gábor fogalmazott: „Ezek rendszerint ismert vagy ismeretlen szerző konkrét művét vagy annak részletét tartalmazzák, amit a társulat tagjai áhítatuk, vallásosságuk elmélyítése érdekében felhasználhattak. Itt rendszerint csupán a címlap és az ajánlás jelzi a kapcsolatot a társulattal. Az így megjelentetett munkák műfaja és tartalma rendkívül sokrétű: szentéletrajz, lelki gyakorlat, exemplumgyűjtemény, útmutató a helyes életre, hittudományi fejtegetés, elmélkedés, történeti kronológia, neves társulati tagok életrajza stb. egyaránt megtalálható közöttük.” KNAPP Éva, TÜSKÉS Gábor, *A barokk kori társulati élet forrásai*, Századok, 92 (1997)/4, 927.

¹¹ KÁDÁR Zsófia, *A pozsonyi jezsuita kollégium Mária-társulatának könyvkiadása és könyvterjesztése*, Egyháztörténeti Szemle 14 (2013)/1, 9.

¹² Juraj MULIH, *Skola Kristusseva: kerschanszkega navuka obilno puna / po p. Juraju Mulibu, t.j. missionariussu apostolszkekomu na svetlo posztavlena ter otczem, materam, mestrom, goszpodarom, mladem lyudem i vszem kerschanszkekom dussam na zvelichenye pripravlenu i vu marlivoszti szerdcheno preporuchenu*, Stampana vu Zagrebu po Ivanu Weitz, leta 1744.

¹³ A számok az adott témakör reguláinak számát jelölik mindkét szerzőnél.

Mivel Périn könyvét Zágábban latinul adták ki, feltételezhetjük, hogy ezt a kötetet használhatta Mulih. Amint az 1719-es kiadás hosszú címéből is kitűnik, a könyvet az ottani jezsuita gimnázium diákjainak kegyes társulatában is xeniumként kapták kézbe a társulati tagok.¹⁴

Megjegyzendő, hogy mind Périn, mind Mulih több viselkedési szabálya humanista szellemben fogant – példa erre a testi fenyítés. Neveléstani írásában Pukánszky Béla így idézte fel Erasmus álláspontját:

Egyik helyen még a testi fenyítés ártalmaira figyelmeztet: »A mértéktelen vesszőzésnek az a következménye, hogy a nemesebb indulatú kormányozhatatlanná válik, a gyengébb tehetségű kétségbeesik és a gyakori büntetés végre oda vezet, hogy a test hozzákeményedik a veréshez, a lélek pedig a szidalmakba beletompul.« (Erasmus, [1529], 1913, 88.) Néhány oldallal később azonban már úgy nyilatkozik, hogy – végszükség esetén – megengedhető a fizikai büntetés: „Ha sem az intés, sem a kérés, sem a verseny felkeltése, sem a szégyenérzés, sem a dicséret nem használnak, magának a vesszővel eszközölt büntetésnek, (ha végre mégis erre kerülne sor) nem szabad mértéktelennek és megszegényítőnek lennie”.¹⁵

Mulih a fenyítés fokozatait így sorolta fel 16. regulájában:

Ha a gyerek valamit vét, nem jó rögtön megütni, hanem előbb szépen figyelmeztetni kell, másodjára kicsit megdorgálni, harmadszorra keményen megfenyegetni, és ha ez nem elég, akkor negyedszerre okosan megbüntetni. De nem haragból, hanem szeretetből, és verés nélkül. Hogy elsősorban a büntetéssel a rosszaságot (kevésbé értékes voltát) megláthassa, a hibáját egészében szeme elé kell tárni, így vagy ehhez hasonlóképpen beszélve: *Látnod, gyermekem! Te itt megbántottad drága Istenünket, akitől minden javunk származik, és akitől az égi dicsőséget várjuk. Emiatt nagy büntetést érdemelsz: de most csak háromszor csókold meg a földet.* Máskor pedig ezeket lehet parancsolni: a földön nyelvével keresztet rajzoljon, vagy térden állva imádkozni, vagy nem enni kapni, vagy írni, avagy valamit fejből megtanulni, vagy valamit a kézben vagy a szájban tartani. Vagy valami neki kedves dolgot megtiltani, mint például a kinti séta, egy jó szó vagy vidám pillantás, másokkal egy asztalnál lenni, ételt, gyümölcsöt, új ruhát, vagy valami mást, ami neki kedves. És ha ezeket nem fogadná el, vagy ezekkel nem törődne, akkor lehet keményen megbüntetni és meg nem állni, amíg a gyerek maga meg nem ígéri, hogy jobb lesz. De a verésig

¹⁴ *Schola Urbanitatis, sive communis vitae inter homines morum elegantia: Sub titulo B. Mariae virginis in coelos assumptae, Zagrabiae congregatis in xenium oblata, 1719.*

¹⁵ PUKÁNSZKY Béla, *A gyermek a 19. századi magyar neveléstani könyvekben*, Pécs, Iskolakultúra, 2005 (Iskolakultúra-könyvek, 28), 44.

sem így, sem sűrűn nem érdemes eljutni, ha valamit anélkül is meg lehet oldani, mert ha a gyerek megszokja a verést, akkor már nem fog félni, és minden hiába.¹⁶

Mulih reguláiból

Mulih nemcsak Périn alapszövegét gazdagította vallási és erkölcsi tartalmú részekkel, hanem további életviteli regulákat is megfogalmazott a keresztény ember egész életére vonatkozóan: napi, heti, havi, évi és egy életre szóló feladatokat, regulákat sorolva. Az 1744-es katekizmusban (*Skola Kristusseva*) „a keresztény életvitel rendjét” (*Kerschanszkega sitka red*) foglalja össze regulákban: 1. minden napra, 2. minden hétre, 3. minden hónapra, 4. minden évre, 5. egy életre. – Az egyes pontokra csak magyar nyelvű tartalmi utalást teszünk, csupán néhány esetben adjuk – lábjegyzetben – az eredeti horvát szöveget és annak fordítását.

1. Minden napra

1. Rendszeresség;¹⁷
2. Felkelés része: a reggeli ima;
3. Napi jó olvasmány;
4. Napi szentmise;
5. Szorgosan munkálkodjál és gyakran ajánld maga Istennek és Máriát hívjad;

¹⁶ „Regula 16. Ako dete kaj zakrivi, néga dobro taki vudriti; nego pervich lepò opomenuti, i drugoch malò pokarati, tretich ostrosze zagroziti, i ako to ne doszta; tak chetertich szpametnò kastigati, ali ne iz szerditoszti; nego iz lyubavi, i prez boja: ter pervò kastige, da more szvoju malovrednoszt videti, potrebnije nyemu vszu kriviczu pred ochi posztaviti ovak, ali szpodobnò govorech: *Vidis moje dete! tiszi ovde zbantuvalo nassega dragoga Boga, od kojega vsze dobro imamo, i diku nebeszku chekamo: i zatoszi veliku kastigu zaszlusilo: ali vezda szamò zemlyiczu trikrat kussni*. A drugda mogu zapovedati ova: na zemlye z jezikom kris napraviti: ali klechech moliti, ali nejeszti, ali piszati, alisze kaj na pamet navuchiti: ali kaj vu rukah, ali zubeh dersati. Alimu ka dragoga zkrátiti, kaktije po vánke sétanye, dobra rech, veszelo oko, z-drugemi sztol, jesztvina, szád, nova op-rava, ali kaj drugoga nyemu povolynoga. I dabi ova prijeti nehtelo, ali za ova nemaralo; tak onda mogu ostrò kastigati, i nepresztati; doklam szamo dete pobolsanya neobeche. Na boj vendar, nedobro taki, nití guszto krat dojtí kadasze more prez nyega kaj op-raviti: ar akosze dete boju privuchi; ondaszega vech nebude bojalo, i je vsze zdvojeno.” (MULIH, *Skola Kristusseva*..., 12. j. i. m., 475–477.)

¹⁷ „1. Kuliko bude moguche imaj, i dersi navadu vu sztanovito vreme od szna goresztati, moliti, chtati, poszluvati, telo nahraniti, i na pokoj posztaviti.” (MULIH, *Skola Kristusseva*..., 12. j. i. m., 529.) Magyarul: Amennyire lehetséges, legyen rendszeresen szokásod, hogy azonos időben kelsz fel álmodból, imádkozol, olvasol, tevékenykedsz, tested táplálod és nyugalomra helyezed.

6. Figyelj a bűnös kívánságaidra;
7. Jézus figyel, hogy mit teszel: menny vagy pokol lesz a sorod.

2. Minden hétre

1. Ha kegyes társulat tagja vagy, tartsd meg a regulákat;
2. Vasár- és ünnepnap a mise és a prédikáció mellett legyen időd átgondolni, mit teszel az örök boldogságodért;
3. A hét egy napján legyen ájtatosságod a védőszentet tiszteletére;
4. Legyen egy napod az irgalmasságra (testi vagy lelki jótekonyságra);
5. Minden nap emlékezzél meg a tisztító helyen szenvedő lelkekről;
6. Pénteken legyen jócselekedeted vagy önként vállalj valami rosszat elviselni;
7. Szombaton tegyél jót és imádkozzál a Szűzanya tiszteletére.

3. Minden hónapra

1. Ha lehet, havonta gyónj és áldozzál meg;
2. Egy napon tarts számvetést: kísértéseidről, a veszélyekről, a jobbra levésről;
3. Építs hidat avagy készíts utat magadnak;¹⁸
4. A Szűzanya és patrónusod ünnepei előtt úgy készülj fel, hogy méltón ünnepelhess és az életét követhessed;
5. Ha ez a hónap életedben az utolsó, mit tennél? Tedd most ugyanazt;
6. Halálod óráján hogyan szeretnéd, hogy élj? Kezd azt, mert késő akkor kezdeni, amikor abba kell hagyni;¹⁹
7. Amit a haldoklók kívánnak, azt szeretnéd majd te is, hát, tedd.

4. Minden évre

1. Évente gyónjál;
2. Legyen egy napod „lelkigyakorlatra”, elmélyedésre;
3. Járd az utad, de tudd, hogy mindenről súlyos számadásod lesz Istennél;²⁰

¹⁸ Átvitt értelemben: a Mennybe vezető út építését alamizsnálkodással, szentmisén való részvétellel, böjttel, a test sanyargatásával, a halálos és a bocsánatos bűnöktől való tartózkodással, valamint a szabad örömeiktől való tartózkodással (mert nem minden áldásos, ami szabad) valósíthatja meg a keresztény ember.

¹⁹ „6. Premiszli: kak vmirajuchi budes seled, dabi bil szveto sivell kakti vnogi kada moraju vmreti, zdihavaju govorechi: O Pater! dabi mi dugle siveti, moralibisze vszi lyudi chuditi, kakbi je hotel siveti. Ali kesznoje onda pocheti, kada je dokochati.” (MULIH, *Skola Kristusseva...*, 12. j. i. m., 533.) Magyarul: Gondold meg: hogy halálod óráján azt szeretnéd, hogy szentül éltél volna! ahogy sokan, amikor meg kell halniuk, sóhajtyák, mondják: Ó, Atya! ha hosszabban élhetnék, az emberek csodálkoznának, hogyan akarnék élni. De késő akkor kezdeni, amikor abba kell hagyni.

²⁰ „3. Premiszli ono, kaj G. Bogh govori: Veszélisze mladenecz vu mladoszti tvoje: hodi po volye ochem tvojem naj bude vu dobru szerdcze tvoje: ali znahto: da za vsza ova hochete Bog dopelyati na szud, gde budes od vszega tesek rachun daval.” (MULIH, *Skola Kristusseva...*, 12. j. i. m., 533–534.) Magyarul: Gondold meg, mit mond az Úr Isten: Örülj ifjú a fiatalságodnak: járj atyád akarata szerint, hogy jóban legyen a szíved:

4. Az örök jódat szolgálj meg időben. Már fiatalon gondolj Teremtődre és életed végére is.

5. Egy életre

1. Gondolj (hittel-reménnyel-szeretettel) – szolgálj – féljed;
2. Tiszteld a Szűzanyát, az angyalokra hallgass, a szenteket kövesd;
3. Gyakran imádkozz, minden fáradtságodat, jó és rossz dolgaiddat ajánld fel hálaadásként Istennek és egyesítsd Krisztus értékével;
4. Őrizkedj a bűntől, a naplopástól;
5. Viselkedésed: magaddal, nálad magasabb rendűekkel, a kisebbekkel, mindenki-vel;²¹
6. Beszédedd, viselkedésedd senkit ne sérts meg;
7. Ne tartsd magad többre, másokat ne sérteggess;
8. Rended (társadalmi) szerinti kötelességeidet teljesítsd;
9. Ne vesztegesd az idődet;
10. Öreg napjaidat és az örök életet mindig tartsd eszedben, és most is az örök életre törekedj;
11. A mai jócselekedeteidet ne halaszd holnapra;
12. Ami jót ígérsz, tartsd is meg, és jobb adni, mint elvenni;
13. A szentek példája nyomán a rossz dolgokat viseld el önként és örömmel, mert így jutunk a Mennybe;
14. Sűrűn gondolj arra, hogy csak egyszer halsz meg, legyen az szentül és bűn nélkül;
15. Jócselekedetekkel kenyerezd le, mert ő mond majd ítéletet az Égi Királyságról;
16. Mindenedben kerüld a bűnt, a poklot és törekedj a Mennybe;
17. A mostani többség ellenében a szűk ösvényt válaszd, amely a Mennybe vezet;
18. Úgy élj, ahogy kevesen, hogy velük együtt üdvözülhess;
19. Csak a legájtatosabbak, a leginkább tűrni tudók, a legalázatosabbak, a legtisztességesebbek és a legkönyörületesebbek üdvözülhetnek, erre törekedj;
20. Úgy élj, mint a rended legjobbjai, hogy üdvözülhess

A regulák, valamint maga a *Skola Kristusseva* könyv így zárul:

Ezek, drága keresztény lélek! a regulácskák, avagy szeretetteljes figyelmeztetések, és egy szép keresztény életnek a rendje, amelyet, ha elismersz és megtartasz, kis fáradtságot tapasztalsz majd és lelkednek nagyon használni

de tudd azt, hogy: mindezekkel vezet az Isten az ítélethez, ahol mindenről súlyosan számot kell adnod.

²¹ „5.Z-tobum sivi chisztó, trezno, i pobosno: z-veksem ponizno, pokorno, i verno: z-mlajsem, ali menysem milosztivno, tiho, i terplivo: z-vszakem pravichno, lyubleno, mirno, i szlosno.” (MULIH, *Skola Kristusseva*..., 12. j. i. m., 535.) Magyarul: Élj tisztán, józanul és ájtatosan – a magasabb (rendűvel): viselkedj alázatosan, bűnbánón és híven – a kisebbel vagy fiatalabbal: könyörületesen, csendesen és türelmesen – mindenki-vel: igazságosan, tisztességesen, szeretetteljesen, békésen és egyetértésben.

fogsz, és az égi dicsőségbe fogsz járulni. Ez a drága Jézus gondja, ez az én gondom, és hát legyen a tied is! Hogy így élve, e mulandókon olyan szerencsésen és okosan menj keresztül, hogy az örök jókba, velem együtt eljuss, amit szívből kívánok, és magamat a te szent imáidba ajánlom. Mindezek legyenek az Úr Isten nagyobb dicsőségére, a Boldogságos Szűz Mária, az angyalok és minden Szentnek a buzgóbb tiszteletére, és hívebb követésére: a drága Keresztény Lelkeknek pedig bőségesebb vígságra és bizonyosabb Megváltásra szolgáljanak, Amen.²²

A regulák hatása Nyugat-Magyarországon, Muli h missziós könyvében

Juraj Muli h a keresztény életviteli regulákat missziói során is terjesztette a keresztény/katolikus hívek körében. Ennek példája a nyugat-magyarországi – ma grádistyei horvátoknak nevezett – horvátoknál tartott missziójához kiadott ének- és imádságoskönyvében található befejező rész, a *Figyelmeztetés*, azaz az *Opominanye*. Mivel az itt élő horvátok többsége csá nyelvjárást beszél, ezért a káj-horvát nyelvű Muli h – vélhetően segítséggel – csá-horvát könyvet adott ki Sopronban.

Nem közöljük a teljes szöveget, hiszen 20 pontban fogalmazta meg missziós útja során az alapvető regulákat, azokat, amelyek a felnőtt keresztények korabeli széles körét emlékeztették azokra a keresztény életvitel megvalósítását garantáló szempontokra, feladatokra, regulákra, amelyek a Mennyországba vezető utat garantálhatták a hívőknek. Idézzünk fel néhány ezekből!

OPOMINANYE

Ko duhovni otáč Missionarius szagdir lyubleno preporuca.

Draga Dussa! ako selis Bogu ugodna, Marii povolína, Angelom, i szvetczem szpodobna biti, ter vekovecno zvelicsenyo dosztati; csuvajsze szakoga griha; a najmre Necsisztocse. Zato, i k-tomu na pomocs, dajemti ova opominanya.

1.Boga, i Mariu na pomocs zazivaj, ter bisi vmanguvanya, pokom na szako zlo dojdes; ar i voda na miru lesecs vonya, sabe, i kukcze kotti, a tekúcsa je bisztram i zdrava.

²² „Ovoszuti draga Dussa Kerschanszka! Regulicze, iliti lyublena opominanya, ter jeden lepi Kerschanszkoga sitka red, kojega ako budes premistimavala, i obdersavala, ah malo truda budes ovde zpoznavala! á vnogo na Dusse budes hasznuvala, i vu Diku nebeszku setuvala. Toje szkerb dragoga Jesussa, toje szkerb moja, ah ada naj bude i tvoja! da ovak sivucha, chez ova vremenita tak szrechno, i szpametno projdes; da vendar vu vekovna dobra, i z-menum dojdes, kajti iz szerdcza selim, i mene vu szvete tvoje molitve ponizno preporucham. Vsza ova naj budu G. Bogu na veksu Diku, B. D. M. Angelom, i vszem Szvetczem na marlivesse postenye, i vernesse naszledovanye: a dragem Kerschanszkem Dussam na obilnesse veszelye, i szegurnesse Zvelichenye, Amen.” (MULIH, *Skola Kristusseva...*, 12. j. i. m., 538.)

2.Csuvaj sze obilnoga vina; ar ovo telo usge, i na necsizto delo vlicse, ter va szakom sztalissu nogo skodi.

3.Ocsi csuvaj da ne vide gologa tela, ne szamo tujega; nego i tvojeja; a od pogleda drugoga szpola, pazisze.²³

FIGYELMEZTETÉS

Amelyet a misszionárius lelki atya mindenütt szeretettel ajánl.

1. Istent és Máriát segítségül hívjad és kerüljed a naplopást

2. Kerüld a sok bor fogyasztását

3. Szemeidet őrizzed, hogy ne lássanak mezítelen tested

4. Dugd be a füledet, hogy tisztességtelen szavakat ne halljál

5. Beszédedet a másik nemmel gyorsan fejezd be

6. A rossz barátokat messziről kerüld el

[...]

10. Halálod után a bölcs és mindentudó bíró ítéletére jutsz, akit nem csaphatsz be; igazságos, akit nem kenyereshetsz le. Most jócselekedetekkel kenyerezd le.

Befejezésül

A keresztény etikettet Mulih francia jezsuita elődjétől vette át. Jelen tanulmányban az ő művei nyomán – alapvetően az 1744-ben Zágrábban megjelent *Skola Kristusseva* szövege alapján – tekintettük át azt, hogy a 18. századi közepén a horvátoknak milyen erkölcsi, nevelési és viselkedési szabályok mentén javasolták megvalósítani az ideális vagy legalábbis követendő keresztény életvitelt.

Mulih stílusát Alojz Jembrih többek között úgy jellemezte, hogy a reguláiban egyszerű, világos, a latin – vagy francia – eredetitől függetlenül igen plasztikusan fogalmazott, használta a kaj-horvát nyelvben rejlő frazeológiát és a humort is, a korabeli köznyelvet ültette át a szövegébe.²⁴ Míg a horvát bonton nyelvészeti elemzésének tanulságaként Boris Kuzmić megállapította, hogy a szöveget káj-horvát nyelvű szerző írta: a fonológia és a morfológi terén ritkábban nyúl a stó- és csákáv dialektusokhoz, amint azt a korábbi káj-horvát szerzők – például Antun Vramec, Ivan Pergošić, Juraj Habelić – tették.²⁵

²³ Juraj MULIH, *Duhovne Jakske [...], va Gyuri*, 1750, 78–79. A teljes figyelmeztetés: 78–84.

²⁴ Alojz JEMBRIH, *Juraj Mulih*: Regule roditelov i drugeh starešeh i Regule dvorjanstva: Najstariji hrvatski bonton, Kajkaviana, Zágráb, 2002, 78.

²⁵ Boris KUZMIĆ, *O jeziku najstarijega hrvatskoga bontona*, Fluminensia, 28 (2016)/2, 53.

A morális – azaz a morálteológia – megszületése hamarosan a kazuisztika²⁶ megjelenését is jelentette a 16. században, vagy még inkább a 17. század elején.²⁷ Ebben a Trienti Zsinat dekrétuma játszott nagy szerepet, hiszen – többek között – bevezette a klérus képzését, s ennek keretében a szentség kiszolgáltatásához szükséges konkrét teendőket helyezte előtérbe. Így az erkölcssteológia gyakorlati része, azaz a kazuisztika alkalmazását is, melyet a jezsuiták vezettek be egy-egy konkrét eset erkölcsi megítélésére. Ezért váltak fontossá a szentgyónás során felmerülő, tehát az egyes bűnökre vonatkozó kérdések is.²⁸

Mulih célja a laikus keresztények erkölcsi felemelése volt: részint missziói során, részint (ezekkel szoros összefüggésben) művei révén. Ez utóbbiakban is megjelenik az a törekvés, hogy a gyónás minél közelebb kerüljön a hívekhez a kor kazuisztika probabilizmustól rigorizmusig terjedő egyházi értelmezései, erkölcsi rendszerei közepette.²⁹

²⁶ A magyar katolikus lexikon meghatározása szerint: „az erkölcssteológia gyakorlati része, mely egy-egy konkrét eset erkölcsi megítélését elemzi. – Mindenki számára hasznos, mert segít a helyes lelkiismereti döntések meghozatalában bonyolult helyzetekben.” (Magyar Katolikus Lexikon) <https://lexikon.katolikus.hu/K/kazuisztika.html> (Hozzáférés: 2024. 09. 24.)

²⁷ Stjepan BALOBAN, *Mulib kao kaznist*, Bogoslovsko Smotra 67 (1997)/1, 59.

²⁸ *Uo.*, 60.

²⁹ *Uo.*, 69.

MŰELEMZÉSEK

HERNÁDY JUDIT

*A vitézi éthosz megjelenési formái és szövegszervező ereje
Listius László Magyar Mársában*

Az 1661-ben Bécsben hamis pénz verésért halálra ítélt, majd kivégzett Listius László (1628–1662) *Magyar Márs avagy Mohách mezején történt veszedelemnek emlékezte* című műve 1653-ban jelent meg Bécsben.¹ Fiatalkori alkotás tehát, melynek szerzője ekkor még nem tűnt ki botrányos életével, sőt 1655-ben Listius a grófi címet is elnyerte. A kötet gerincét alkotó *Clades Mohachiana* voltaképpen Brodaries István latin történeti munkájának magyar nyelvű verses átdolgozása, melyre részenként eltérő mértékben rakódnak rá a Listius által szerzett hosszabb-rövidebb didaktikus-leíró szakaszok. A forrásként szolgáló történeti prózaszöveg szinte szolgai követése, s a cselekményesítés feladatának ezáltal megkerülése már a korabeli olvasó számára is nehézkessé tehetette a mű befogadását. Ezt a hatást csak fokozza a kevésbé szerencsésen megválasztott versforma, a lírai Balassistrófa alkalmazása.² A szövegegyezéseket a költő munkájáról nem túl jó véleményekkel levő Pintér Jenő regisztrálta igen alaposan.³ Kovács Sándor Iván Listius

¹ LISTIUS László, *Magyar Márs avagy Mohách mezején történt veszedelemnek emlékezte*, Bécs, 1653. Kritikai kiadása: *Régi Magyar Költők Tára XVII. század 12: Madách Gáspár, egy névtelen, Beniczky Péter, gróf Balassa Bálint, Listius László, Esterházy Pál és Fráter István versei*, szerk. VARGA Imre, CS. HAVAS Ágnes, STOLL Béla, Budapest, Akadémiai, 1987, 263–476. (A továbbiakban: RMKT XVII/12.)

² KOVÁCS Sándor Iván, „Dunán-inneni” íróarcok VII: *Listius László (1628–1662)*, Vasi Szemle 58(2004)/1, 67.

³ PINTÉR Jenő, *Listius László „Mohácsi veszedelmé”-nek forrásai*, Irodalomtörténeti Közlemények 16(1906)/2, 152–171.

alkotásainak poétikai értékeit emelte ki,⁴ míg Tóth Gergely a *Magyar Márs* történeti-eszmetörténeti vonatkozásaira irányította a figyelmet.⁵ Zrínyi kötetkompozíciójának Listius általi imitálása kapcsán Maróthy Szilvia tett értékes megfigyeléseket.⁶

A *Magyar Márs* kompozicionális vezérelve a törökellenes küzdelemre való buzdítás: a kötet eleji metszet éppúgy a nemzeti öntudat emelését és a vitézi attitűd felébresztését célozza, mint a mű szöveges alkotóelemei. Az *Ajánló levél* fő funkciója az, hogy a magyarság addigi történetének legsúlyosabb következményekkel járó veresége kapcsán mintegy elővételezze az előadott történekekből levonandó tanulságokat. A szerző Zrínyi Miklóshoz hasonlóan a magyar nemességnek (a „státusoknak”, rendeknek) ajánlja művét, az *Adriai tengernek syrenaia* rövid, tömör ajánló szövegével azonban éles ellentétben áll a *Magyar Márs* több oldalt kitevő fejtegetése. Ez a terjedelmi különbség nem indokolható pusztán a szerző bőbeszédűségével, a Mars és Pallas programját argumentatív módon, sommás prózai értekezés formájában felmutató *Ajánló levél* Listius eltérő költői koncepcióját jelzi. Ő ugyanis a harcra való buzdítás mellett a nemesség fő hibáira, a vakmerőségre és a bölcsesség lekicsinylésére is fel akarta hívni a figyelmet, az *Ajánló levél*ben megfogalmazódó program ezért áll Pallas, vagyis a könyv és a megfontolt tanácsok megbecsülésének jegyében.⁷ A szöveg tehát találó módon, a célközönség érdekeltsége felől közelíti meg tárgyát, amikor a kard és a könyv elválaszthatatlan kapcsolatát azzal a gondolattal alapozza meg, hogy a krónikák és históriák biztosítják a nemesi-vitézi értékrendben fontos szerepet betöltő jó hír és név fennmaradását.

⁴ KOVÁCS, „Dunán-inneni”..., 2. j. i. m., 56–76.

⁵ TÓTH Gergely, „Kik fegyvert viselnek, s török vért eresztnek, ezt azoknak csinálom”: Szerzői intenciók és a mohácsi csata értelmezési kísérletei Listius László Magyar Márs című művében (1653) = Zrínyi Miklós és a magyarországi barokk költészet: Tudományos konferencia: Eger, 2020. szeptember 3–5., szerk. BENE Sándor, PINTÉR Márta Zsuzsanna, Eger, Líceum, 2021, 337–356.

⁶ MARÓTHY Szilvia, *Verskötetek bordonók tükrében: Wathaytól Koháryig = Szöveg, bordonó, közösség: Olvasóközönség és közösségi olvasmányok a régi magyar irodalomban*, szerk. GESZTELYI Hermína, GÖRÖG Dániel, MARÓTHY Szilvia, Budapest, reciti, 2016, 121.

⁷ A 16. század során a magyarságkép vonatkozásában a *militia* és a *littera* közötti értékrendbeli hangsúlyeltolódás kezdett kiegyenlítődni. – BITSKEY István, *Militia et littera: A magyarságkép változatai a kora újkorban Európában* = Uő, *Mars és Pallas között: Multiszemlélet és sorsértelmezés a régi magyarországi irodalomban*, Debrecen, Kossuth, 2006 (Csokonai Könyvtár, 37), 146–149.

Listius antikizáló hajlama igen erős, e tekintetben mindkét mintájától eltér. Az érvmenet kiindulópontján a legnagyobb hódító, Nagy Sándor példája áll, aki „e’ széles föld kerektségét nem a’ sok számú hadaival annyéra, aménynyire bölch Philosophusok okoskodásával haytotta légyen birodalma alá”.⁸ Ebben a szakaszban utalásszerűen már a vakmerőség elutasítandó jellemvonása is megjelenik. Az *Aiánlo levél* szerkezeti középpontjában Marcus Aurelius példázata szerepel. E centrális pozíció jelzi a szakasz tartalmilag is kiemelt funkcióját. Az itt olvasható történet ugyanis a *Magyar Márs* szerzői intencióit szemlélteti parabola formájában:

végtere három ékessen chinalt táblát elő-hozátván, ilyen képpen szólt a’ Fiának; Fiam úgymond, ez három táblánál én tenéked drágáb marhát nem hagyhatok holtom után; mivel az egyikre maga éltében viselt nevezetes dolgai valának le-írva, a’ masikon a’ Fiának halála óráján tett szép intési, az harmadika penigh tizta és minden írástól üres valá és viszont: Fiam Commode hogy jo Attyának jo fia mondassál, ugy viseld magadat, hogy valamint én éltemben viselt dolgaimat Táblára Írártam; és a’ következőknek emlékezetekre hattam, te-is oly dolgokat chelekedgy éltedben, az kiket ezen ékessen le-faragot Táblára méltán föl iradhasd, és utánnad valóknak örökké való dichiretedre emlékezetül hagyhasd, ezt pedig ugy nyered-megh, ha gyakrabban egyik kezdedben könyv, a’ másikban szablya, és ához hasonló fegyver forogh.⁹

Listius íróként a magyarok tragikusan végződő, heroikus küzdelmét örökíti meg (első tábla: história), hozzácsatolva intéseit (második tábla: didaktikus kitérők), ezzel arra ösztönözve kortárs olvasóit, hogy maguk is emlékezetre méltó csatákban kíséreljenek meg jó hírt és nevet szerezni (harmadik tábla: az üres felület „teleírása”).

A *Clades* esetében a barokk irodalomra általában is jellemző műfajkeveredés sajátos formája valósul meg a két előszöveg, a fő forrásként felhasznált emlékirat és az imitatív jelleggel követett eposz egyes elemeinek egybeforrasztása révén. Listius munkája ráadásul a históriás ének, az eposz és a lírai vers mellett a tematika alapján a tragédia műfajával is érintkezik, az elbeszélő ugyanis több helyütt tragédiaként hivatkozik művére, s ennek megfelelően az invokációban is a tragédia múzsáját, Melpomenét szólítja meg.¹⁰ Ezt az indokolta, hogy az alapvetően

⁸ RMKT XVII/12, 263.

⁹ *Uo.*, 265.

¹⁰ Vö. KOVÁCS, „Dunán-inneni” ..., 2. j. i. m., 60.

győzelmeket megéneklő eposzi hagyománnyal szemben Zrínyi mintájára¹¹ Listius is egy vereséget, vagyis tragikus végkifejletű eseménysort választott munkája tárgyául. Hősei egyfelől csodálatot keltő vitézséggel veszik fel a harcot a túlerőben lévő ellenséggel, másfelől viszont kritikával bemutatott vakmerőségük tragikus végkifejlethez vezet. A például állított szereplők tehát egyszerre pozitív és negatív hősök, Lajos király kivételével, akinek az alakja azonban nem tud igazán heroikussá nőni. A téma és a választott műfaj között tehát disszonancia érzékelhető, ezzel áll összefüggésben, hogy a befogadási folyamatban egyszerre jut szerephez a részvét és a csodálat.¹²

A tizenhárom énekből és a *Peroratióból* álló *Clades* szerkezeti felépítése szimmetrikus, középpontjában a hetedik ének áll, az ezt megelőző, illetve követő hat rész funkcionális-tartalmi szempontból pedig további két három-három tagból álló alegységre tagolható. Az első három ének a török–magyar küzdelmek történetében új fejezetet nyitó mohácsi vereséget helyezi el tágabb történelmi kontextusban, bemutatva a harcban álló feleket és a hamarosan állandósuló összeadások színhelyévé váló országot. Listius a mű középpontjába a végzetes következményekkel járó döntés meghozatalát jelenetező hetedik éneket helyezte. A második hármás alegység (IV–VI.) közvetlenül a döntést megelőző eseményeket tárja elénk, míg a harmadik alegység (VIII–X.) énekei a csatára való készülődés mozzanatait sorolják elő. Az utolsó, negyedik énekcsoport (XI–XIII.) végül a mohácsi vereség körülményeit beszéli el. Vagyis az első hat ének a döntésig vezető utat, míg az utolsó hat rész az ezt követően lezajló történéseket, a döntés következményeit mutatja be.

Az első rész a *Clades* egyetlen teljes egészében önálló szerzésű része. Az eposz felütése („Szép dolog az virtus...”) rögtön visszaidézi azokat a gondolatokat, amelyeket Listius a prózai előszóban már részletesen körbejárt. A római diadalmenet rajza látszólag elüt a központi témától, ám az első ének eleje valójában a *Clades* didaktikus rétegének képezi felvezető részét, vagyis a történések interpretációját hivatott a szerző által megfelelőnek tartott mederbe terelni. Az ajánláshoz szorosan kapcsolódva e szakaszban ismét a mű által felmutatott vitézi érték-

¹¹ *Magyar irodalom*, szerk. GINTLI Tibor, Budapest, Akadémiai, 2011, 230.

¹² E két affektus és az eposz műfaja kapcsán lásd: LACZHÁZI Gyula, *Hősi szenvedélyek: A heroizmus és a szenvedélyek megjelenítése a XVII. századi magyar epikus költészetben*, Budapest, ELTE BTK Régi Magyar Irodalom Tanszék, 2009, 123–124.

rend alapvonalai kerülnek előtérbe: az „okos hadnagy” eszményképe, aki egyfelől mentes a vakmerőség hibájától, másfelől viszont bármikor kész hazájáért az életét is feláldozni. Jutalma az emberi világban a dicsőség, ennek egyik harcra buzdító példáját mutatja fel az antik források alapján megrajzolt diadalmenet mint a társadalmi megbecsülés egyik tanúsítója. Mind a tudomány, mind a vitézség olyan értéként, virtusként tételeződik, amelyek az embert haláluk után is követik, tehát nemcsak ezen a világon szereznek számára jó hírt és nevet. A harc mint vallási szempontból érdemszerző tett a tizenkettedik énekben kerül előtérbe, ahonnan visszatekintve nyilvánvalóvá válik, hogy a rómaiak diadalmenete az elesett magyarok mennyei megdicsőülését előlegezi meg, annak mintegy evilági előképe. A két jelenet közötti aszcenzív jellegű kapcsolatot tükrözik az üdvözlő szavak eltérő hangsúlyai is: míg az első részben a hazájukért meghalókat illeti a dicsőség, a tizenkettedik énekben a haza védelme helyett már a hitért – avagy az égi hazáért – való harc egyetemes távlatú és nem evilági eszméje dominál.

Miután az első énekben az elbeszélő az elvesztett jó hír visszaszerzésének nehézségéről beszél, felteszi a kérdést: „Hol vagy te Magyar Márs?”. Ez a buzdító funkciójú szakasz először antikizáló modorban szól a vitézségről, majd a harc antik istenei, illetve Akhilleusz és Hercules mitológiai alakjai mellett a magyar őstörténet ismert szereplőit is megidézi, végül pedig Józsuét állítja követendő példaként a vitézek elé. Az ószövetségi utalás a zsidó–magyar történelmi párhuzam keretébe illeszkedik, s a kislétszámú, igaz hitű nemzet győzelmének lehetőségét hirdeti a nagyerejű pogány ellenséggel szemben.

A *Szigeti veszedelem* imitációjaként hat, hogy a cselekmény megindítását Listius is – bár kidolgozott fikatív jelenetet nem költ köré – a Sátán tevékenységi körébe helyezi, s a török veszélyt a *flagellum Dei* toposza segítségével értelmezi. A teológiai háttérű megokolás után a szöveg a megverselt tragédia tágabb történelmi kontextusba helyezésére összpontosít. Ez a török szemszögből ábrázolt rész feltűnően mellőzi a fikatív, „fabulás” elemeket. Bár az első rész tartalmazza valószínűleg a legtöbb Zrínyi-imitációt, szembetűnő a szöveg realitás irányában való elmozdulása.¹³ Szulejmán monológja ugyanis fikatív mivolta ellenére is viszonylag

¹³ Bár Zrínyi számára is fontos volt a történelmi hitelesség, a históriát tudatosan keverte fabulával. Ennek kapcsán lásd: BENE Sándor, *Szigeti veszedelem: fikció, valóság és a balál pedagógiája* = „Vár állott...”: Tudományos történelmi konferenciák – Vajdahunyadvár 2013–2016, szerk. HERMANN Róbert, Budapest, Line Design, 2017, 131–148.

reális képet fest a török birodalom megállíthatatlannak tűnő terjeszkedéséről, s a retrospektív történeti dimenzió felmutatásával az ellenség erejének mérhetetlen nagyságát is jól érzékelteti. Szintén önálló motívumként épül a *Clades* szövegébe a török világbirodalom létrejöttét megjövendölő aranyalma-jóslat.¹⁴ Listius ezáltal a magyarországi hódítást a világbirodalom létrehozása felé vezető lépcsőfokként jeleníti meg, ami viszont – a magyarság védelmi szerepének kiemelése révén – a nyugati terjeszkedés gátját képező küzdelemnek ad még nagyobb súlyt.

Az evilági és a vallási aspektus kettőssége az ellenségábrázolás terén is felfedezhető, a viszonylag reális-történeti aspektus mellett a szultán, illetve a török sereg gyakran nem a maga történeti valóságában, hanem mint a pusztító, infernális erők manifestációja jelenik meg. A törökök Isten tervében betöltött „osztorozó” szerepére utal az is, hogy az ellenség fenyegető közeledése nemcsak az országa védelméről gondoskodni igyekvő királyra van ébresztő hatással, de a magyar vitézeket is felserkenti „aluvásuk”-ból.

Figyelemre méltó, hogy Listius az *Átváltozások* világkorszakokról szóló szakaszának parafrázisát is beleszővi művébe.¹⁵ A kora újkori Magyarországon Ovidius iskolai latinoktatásban betöltött szerepe miatt vált a mítosz e változata – a hésiodosi koncepcióval szemben – szélesebb körben ismertté.¹⁶ A világkorszakokról szóló szakasz átvételét minden bizonnyal az ovidiusi narratívából adódó egyetemes érvényű világtörténelmi keret indokolta. A *Clades*-ben azonban a latin eredeti krisztianizálódik: az aranykor ideje az ember paradicsomi állapotával kerül átfedésbe, a korszakokon végighúzódó, egyre nagyobb mértékű hanyatlás háttérben pedig a bibliai emberpár vétké sejklik fel. A szakasz Listiusnál is megőrzi felfezető, illetve magyarázatadó funkcióját, a voltaképpen cselekmény ugyanis éppen a negyedik részben veszi kezdetét. A vendégszöveg kompozicionális helye tehát látszólagos indokolatlansága ellenére nem esetleges, a magyar-

¹⁴ FODOR Pál, *Az apokaliptikus hagyomány és az „aranyalma” legendája: A török a 15–16. századi magyar közvéleményben*, Történelmi Szemle 39(1997), 42–49.

¹⁵ RMKT XVII/12, 304–306.

¹⁶ A legfontosabb antik források kapcsán lásd: Joseph FONTENROSE, *Work, Justice, and Hesiod's Five Ages*, *Classical Philology* 69(1974)/1, 4–16; Kylie CRABBE, *The Generation of Iron and the Final Stumbling Block: The Present Time in Hesiod's Works and Days 106–201 and Barnabas 4 = Four Kingdom Motifs before and beyond the Book of Daniel*, ed. by Andrew B. PERRIN, Loren T. STUCKENBRUCK, Leiden–Boston, Brill, 2020 (Themes in Biblical Narrative, 28), 142–154.

országi események így az emberiség évezredekét átfogó sorsának keretébe helyeződnek, melyben a mohácsi vereség egy olyan jellegzetesen vaskori történésként válik interpretálhatóvá, mint ami a hitető, megcsaló szerencse uralta világban, Márs és Pallas, vagyis a vitézség és a bölcsesség szembenállásának jegyében megy végbe.

A *Clades*ben II. Lajos alakja a királyt személyesen is ismerő Brodarics portréja alapján, de azt több ponton kiegészítve formálódik tragikus hőssé. Listius a király karakterábrázolása során egyrészt kiegészítette a forrásszöveg statikus leírásait, jócskán felduzzasztva a király pozitív tulajdonságait elősoroló szakaszokat. A *Clades*ben a királyban testesülnek meg a magyar vitézség ideális vonásai, ezért a már Brodaricsnál is szereplő jellemvonások mellé itt a harci erények és a bölcsesség kifejezőképességéhez tartozó további elemek is felsorakoznak. Lajos így az ajánlásban megfogalmazott program reprezentánsává válik, vagyis olyan példaadó vezetőt testesít meg, aki erőteljes vitézi attitűdjé ellenére is hallgat a bölcs tanácsokra. A tizenkettedik rész már úgy szól az uralkodóról, mint aki a *miles Christi* útján járt, vagyis a tragikus hős alakja egybeolvad a keresztény mártíréval.

A dinamikus ábrázolás eszközével élő szakaszokban a királyt cselekvő alakként látjuk: a külső leírások Lajos lelki tusáját érzékeltetik, míg beszédeiben az uralkodó saját véleménye jut szóhoz. Listiusnál kifejezetten nagy hangsúlyt kapnak a király bús gondolatai és kétségei. A bánat érzését eleinte az alig-alig gyarapodó sereglétszám, vagyis a magyarok restsége, a harci hév szunnyadása ébreszti fel Lajosban. E negatív mozzanat azonban ellentétbe fordul, amikor a fenyegető veszély hatására végül felébred a „magyar Márs”, a magyarok harci dühe. A *Clades* e ponton tehát a restségen való felülkerekedésre mutat fel pozitív példát, az aggodalmakra azonban éppen ez a fordulat nyújt majd ismét okot.

A vitézek hatodik énekben olvasható beszéde már a henylést elutasítva száll síkra a mielőbbi harcba indulás terve mellett. A harag mint a harcok serkentője végig fontos szerepet tölt be a műben. A mértékletesség fontosságát az elbeszélő több helyütt is hangoztatja, rámutatva a harci hévvel kapcsolatos értelmi kontroll elvesztésének hibájára. A magyar vitézek tragikus végkifejletéhez vezető fő vétsége ugyanis az arisztotelészi arany közép elhagyása, a bátorság erényének vakmerőségbe fordulása. A *Clades*ben ez a meggyőződés a történések síkján, a csata közvetlen előzményeit bemutató részekben is kifejeződik, amikor a magyar vezetők és a sereg között zajló tanácskozásokba nyerünk bepillantást. A hatodik és

hetedik ének tehát voltaképpen az előszó fő állítását – a hadi siker kulcsa a megfontoltság és a bölcs tanácsok megbecsülése – illusztrálja cselekményes formában. Látjuk, hogy a magyar sereg nem hajlandó a bölcs tanácsokra hallgatni, s a vitézek még a segítség megérkezése előtt a töröknek akarnak rontani, mert „megh vakula elméiek”. Az Isten ugyanis bűneik miatti büntetésként a magyaroknak elveszi az eszét: „Isten vakká teszi, s eszét-is el-veszi, a’ kit megh akar verni”.¹⁷ A történetek tehát a magyar vitézek elbizakodottságáról és meggondolatlanságáról tanúskodnak. II. Lajos azonban tudatában van a helyzet súlyosságának, ezért aggódva figyel, hogy a sereg „fegyvert kiált”. A forrásműbeli szöveghez képest e beszédek igen sok értelmező jellegű, éles helyzetlátásról tanúszkodó szakaszt tartalmaznak. A király belső vívódása a hatodik énekben tetőzik:

De Király elméie, kétséges a’ feie, illy nagy s félő dolgokban,
Mít kéllyen mivelní, s mihez kellyen nyulni, Urak akarattyában,
Vayda izenete, kit monda követe, forogh gondolattyában;

Miként a’ Tengeren s akarmi viz eren, az haiós út nélkül-is,
Eyiel, s nappal mégyen, tudatlan ez helyen, talál-mas útakra-is,
Kétes ő magában, és gondolattyában, mellyikre indullyon-is,

Jobbé, vagy bal légyen, s igaz útra végyen, nem tudgya meg-állapik,
Mínd kettő egy formán, ugy látczik a’ foltán, magával tusakodik,
Kétes elméiében, nínch, helyén, eszében magában vélekedik;¹⁸

Itt tehát szó sincs a Zrínyi által említett „vak veréb” uralkodóról.¹⁹ Bár ezek a lélektani és nézetbeli adalékok nem hatnak valószerűtlenül, a király tragédiája mégsem sem tud meghatározó, központi szerepű történetszállá formálódni. A forrásszöveghez való merev ragaszkodás ellehetetleníti a valódi drámai feszültség megteremtését, ráadásul Lajos vívódásának mozzanatai szinte teljesen elvesznek az olvasóra zúduló adatok tengerében.

Listius azzal, hogy a magyar nemesek vakmerőségük ellenére is elnyerik a hét mennyei koronával jelképezett égi megdicsőülést, a vitézi erények, illetve a harc közbeni önfeláldozás érdemszerző erejét emeli ki. A *Magyar Márs* célja ezt a Lis-

¹⁷ RMKT XVII/12, 336.

¹⁸ *Uo.*, 332.

¹⁹ ZRÍNYI Miklós, *Prózai művei*, szerk. KOVÁCS Sándor Iván, Budapest, Zrínyi Katonai Kiadó, 1985 (Zrínyi-Könyvtár, 1), 111. Vö. KOVÁCS, „Dunán-inneni”..., 2. j. i. m., 59.

tius szavaival „kibeszélhetetlen” vitézséget állítani például saját kora magyar nemesei elé, egyúttal óvni is az elődök súlyos hibájától. Az elbeszélői kommentárok szerint a vitézi éthosz szorosan kapcsolódik a magyar nemesség „igaz magyar vér”-éhez, mivel „Ninczen oly nemzetségh, kinél az vitézségh, illy örömet fészket vér”.²⁰ A magyarok „Táborban születtek, s hadban nevelkedtek, Bellona vólt daykájok”.²¹ A nemesi kiváltságok alapja is a hadakozás kötelessége: „Nemesség Czimere, mint kútnak vizére, vitézségen épített, / Irattatott vérrel, s neveztetet hirrel, Bellonától születet”.²² Attila birodalma is „Véren fundáltatott”. Ez az alapvetően pozitív nemzetkarakterológiai adottság azonban magában foglalja a harci hév nyughatatlanságát, ami vakmerő vállalkozásokba sodorhatja a magyarokat. Mivel a tizenegyedik és tizenkettedik ének „csatajelenetei” a harcolókat nem egyéni, hanem seregkénti mivoltukban szerepeltetik, a vitézi magatartás egyéni-cselekményesített szinten nem tükröződik a szövegben. A külföldi szerzők vádjaira válaszul a magyarok király iránti hűsége – a vitézi éthosz egyik központi jelentőségű összetevőjeként – az egész műben kifejezetten nagy hangsúlyt kap. Igen jellemzőek a nyolcadik ének leíró sorai:

Márs iskolájában, a s Bellona hadában, mivel vastagh emberek,
Hercules modgyára, geriettek haragra, két élű a’ fegyverek,
Már sok Török vérben hiztak csak mezőben, s sokat próbáltak ezek,

Sisak a’ fejekben, s pais a’ kezekben fénlik kecze hátokon,
Vérben uszo szablya, (lesz Töröknek gondgya) vagyon az oldalokon,
Sas szárny süvegekben, s bátorságh szivekben. Igy repülnek lovakon;

Serények mint solymok, szükségkor vilámok, sok Török vert ontottak,
A’ kik országokért, s édes hazájokért, nagy próbákon forgottak.
Tulaydon konczokért, s magok javaiért, Pogánnyal megh-mordultak:

Most-is a’ Törökkel, készek az ebekkel, szemtől szemben szállani
Karioknak ereiét, savát, s minden izét, nékiek megh-mutatni,
Minden vitézséget, és vakmerőséget, készek raytok próbálni;²³

²⁰ RMKT XVII/12, 363.

²¹ *Uo.*

²² *Uo.*, 359.

²³ *Uo.*, 354.

A kilencedik ének elbeszélői kommentárja az emberi élet kiszámíthatatlanságáról szól: az ember „Nem tudgya, oráját, avagy minutáját, maga végső dolgának”, mert „Mindenek függhenek, s csak egy czérnán czügne Isteni hatalmából”.²⁴ A tizedik ének továbbfűzi e gondolatmenetet, s a világ mulandóságáról, majd az emberi halandóságról beszél, a *fortuna-fatum* toposz egyes elemeit is beépítve mondandójába. E megfontolások a *vanitas*-téma, vagyis az argumentáció negatív oldala felől készítik elő a vitézek mártírhalálát: a halál elkerülhetetlen, a világ maga is mulandó, nem érdemes tehát ragaszkodni az élethez. Ezért amikor a tizenkettedik ének mennyei jelentét megelőző kitérőben Listius visszatér a rómaiak példájához, az első ének győzelmi diadalmenetével szemben a hét korona ismertetésében már folyvást előtűnik a harcolók halálának gondolata: a szöveg rámutat, hogy a római vitézek nem féltek a haláltól, a kitüntetésért nem sajnálták életüket adni. A magyarok a keresztény vitézi éthosz követésével, vagyis az életnek a hazáért és hitért való feláldozásával már nem csupán az evilági dicsőséget, de az örök életet jelentő mennyi koronát is elnyerhetik.

A török elleni harc vallásos-konfesszionális háttere a nádor beszédében és a magyarok csata előtti könyörgésében körvonalazódik. A nádor csata előtti intését Listius Brodarcistól vette át, de lényeges pontokon meg is toldotta. Az átírt beszéd a kilencedik ének elbeszélői kommentárjának gondolatait visszhangozza a régi törökverő magyarokról és a hadakozásnak az ország alapításában és fennmaradásában játszott szerepéről. Listius emellett a Regnum Marianum katolikus eszméjét és az ószövetségi zsidók reményadó példáját is beépítette a szövegbe. A mű katolikus jellegét erősíti, hogy tizenkettedik ének élén álló, saját szerzésű segítségkérő ima közbenjáróként szólítja meg Szűz Máriát és a magyar szenteket. A büntetés okaként azonban csak *Clades* közvetlen kontextusába tartozó, kötetbeli Mária-fohász tematizálja a felekezeti problémáját.²⁵

Listius témaválasztása lehetőséget ad arra, hogy egyszerre éljen a pozitív és negatív motiválás eszközével. Azzal, hogy felmutatja régi magyarok virtusát, lelkesítő és követendő példát tár olvasói elé, míg a mérhetetlen pusztítás rajza a harci harag felgerjesztésében játszik fontos szerepet. Listius azért is gondolhatta e kettős eljárás mód alkalmazását szükségesnek, mert a szöveg szerint úgy látta, hogy a magyarok harci heve már évszázadok óta hajlamos az elszunnyadásra. A mű történelemszemléletében a Hunyadi Mátyás utáni időszaktól vette kezdetét

²⁴ *Uo.*, 358.

²⁵ *Uo.*, 470–476.

a magyar hadi dicsőség hanyatló stádiuma, melynek mind az elbeszélte események, mind az elbeszélés ideje részét képezi:

A Mátyás Királlyal, a ki nagy Sándorral követ vete élteben
Mulék düchőségünk, s alvók vitézségünk akkorbéli üdőben,
De most is aluszik, s mint holt ugyan nyugszik, talám ninchen bőrében;²⁶

Jól látható, hogy a *Szigeti veszedelem* és a *Clades* heroizáló ábrázolásmódja között alapvető különbség fedezhető fel. Ez részben annak köszönhető, hogy Listius célja voltaképpen nem egy magas színvonalú irodalmi mű kidolgozása volt, hanem a vitézi éthosz eszményének sajátosan magyar viszonylatban való felmutatása, hiszen a Magyar Márssal a magyar nemesség lehető legszélesebb rétegére kívánhatott hatni. A *Clades* ezért inkább illusztrál, mintsem elbeszél. Terjedelmes, statikus jellegű leírásokkal helyettesíti a dinamikus eposzi cselekményt. Karakterábrázolása olyannyira stilizált, hogy alakrajzaiból az egyénítő elemek szinte teljesen hiányoznak. Míg Zrínyi a szigetvári védők pozitív példájának felmutatása révén kívánt olvasóira hatni, addig Listius a történelmi katasztrófa mögött meghúzódó negatív nemzetkarakterológiai vonás tudatosítására koncentrált, vagyis a Mohácsnál küzdő magyar vitézek vakmerőségét elítélve próbálta meg a törökellenes harcokban résztvevő kortársait belátásra bírni. Ennek ellenére a *Clades*-ben is a magyarok heroikus küzdelme kap nagyobb hangsúlyt, azaz a laudáció fölébe kerekedik a vituperációnak.

²⁶ *Uo.*, 316.

LACZHÁZI GYULA

A tiszta szerelem II. Rákóczi Ferenc Vallomásaiban

1.

Jóllehet II. Rákóczi Ferenc a magyar régiség egyik leginkább kultikus alakja, irodalmi tevékenysége csak aránylag szűk körben vált ismertté, és a rá vonatkozó irodalomtörténeti reflexió sem mondható túlságosan élénknek. Az utóbbi időben azonban megújuló érdeklődés tapasztalható az író Rákóczi iránt.¹ Ennek köszönhetően ma sokkal árnyaltabban látjuk a vallomások morális diskurzusainak összetettségét, s azt, milyen mintákra támaszkodhatott Rákóczi vallomásai megírásakor, illetve hogyan viszonyult lehetséges mintáihoz. Nem kapott ugyanakkor figyelmet az a kérdés, hogyan értelmezi Rákóczi földi szerelmeit, jóllehet az ezzel kapcsolatos reflexiók fontos antropológiai kérdéseket is érintenek. A *Vallomások* második könyvében Rákóczi – két francia arisztokrata hölgyhöz való szerelmét elemezve – a tiszta, azaz az önszeretettől mentes szeretet vagy szerelem lehetőségére is reflektál. Rákóczi-monográfiájában Köpeczi Béla joggal jegyzi meg, hogy a szerelmek *Vallomások*-beli leírása „Madame de La Fayette vagy Mademoiselle de Scudéry regényeiben is megállná a helyét”.² A szerelmek ábrázolásának elemzése azonban nemcsak Rákóczi írói kvalitásaira vethet fényt, és nemcsak azt mutathatja meg, hogy Rákóczi vallomásai a korabeli szerelmi tárgyú francia irodalommal is párhuzamokat mutatnak, hanem a *Vallomások* morálfilozófia diskurzusának meghatározó vonásaira is fényt vethet. A tiszta szerelemre vonatkozó reflexiókban a kora újkori morálfilozófia központi problémái jelennek meg, méghozzá sajátos szemszögből, az egyén önértelmezési kísérletének keretében.

¹ Elsősorban Tüskés Gábor és Knapp Éva tanulmányai, illetve egy nemzetközi konferencia eredményei jelzik ezt: TÜSKÉS Gábor, KNAPP Éva, *A textualizált Rákóczi*, Budapest, Balassi, 2023; *Jansenisms and Literature in Central Europe / Jansenismen und Literatur in Mitteleuropa / Jansénismes et littérature en Europe centrale*, ed. Gábor TÜSKÉS, Christoph SCHMITT-MAAB, Michel MARTY, Bern, Berlin, Bruxelles, Peter Lang, 2023.

² KÖPECZI Béla, *A bujdosó Rákóczi*, Budapest, Akadémiai, 1991, 220.

A *Vallomások* önéletrajzi narratívájának papírra vetése a politikai kudarc és a felelősség nyomasztó terhe által okozott lelki feszültség feloldására tett kísérletként értelmezhető, mely egy új identitás kialakítására irányul.³ A narratívában az ágostoni mintának megfelelően fellelhető egy olyan fordulópont, amely lehetővé teszi az élettörténet megtéréstörténetként való értelmezését. A megtéréstörténeti narratíva meghatározó teljesítménye, hogy a tévelygések után Istenhez megtérő bűnös alakjára építve lehetővé teszi az életút pozitív értelmezését, egy új énkép kialakítását. A Rákóczi vallomásaiból kibontakozó önértelmezés meghatározó eleme az az antropológiai koncepció, amely az emberi cselekedeteket erkölcsi értelemben aszerint osztályozza, hogy azokat az önszeretetet vagy Isten szeretete motiválja. A *Vallomások* elbeszélője a múltban rendre az önszeretet által előidézett bűneit bírálja; az önszeretettel és a belőle fakadó bűnökkel folytatott küzdelem azonban jelenét is meghatározza: folyamatosan kételyek merülnek fel benne a tekintetben, lehetséges-e Isten önzetlen szeretete. Itt most nem azzal a kérdéssel foglalkozom, hogyan viszonyul Rákóczi Isten önzetlen szeretetének teológiai problémájához, mely a korban a Fénelon és Bossuet közötti polémiaiban artikulálódott.⁴ Hanem azzal, lehetségesnek mutatja-e a vallomások a teremtmények közötti önzetlen szeretetet, szerelmet.

Már Hopp Lajos rámutatott arra, hogy az életútnak az önéletrajzi narratívában megjelenített eseményei és az ágostoni megtéréstörténet által kijelölt értelmezési keret viszonya nem mentes a feszültségektől. Hopp szerint Rákóczi „utólagos augustinusi hangulatát hiánytalanul rávetíti korábbi világi életének távlatára”, de vallomásaiban „mégis felszínre tör az eleven, látott és átélt valóság”. A bűnvalló szerepét magára öltő Rákóczi „nem tudja megtagadni önmagát. A világi dolgoktól elfordult ember minduntalan szembetalálkozik nagyon is világias egyénisége árnyképével.”⁵ A szabadságharc eseményei, a politikai és katonai vezető szerepe mellett kétségtelenül ezen árnyképek közé tartoznak a *Vallomásokban* említett szerelmek is.

³ TÜSKÉS–KNAPP, *A textualizált Rákóczi*, 1. j. i. m., 36.

⁴ Lásd pl. Michael MORIARTY, *Fallen nature, fallen selves: Early modern french thought II*, Oxford, Oxford University Press, 2006, 206–216.

⁵ HOPP Lajos, *II. Rákóczi Ferenc = A magyar irodalom története*, II, szerk. KLANICZAY Tibor, Budapest, Akadémiai, 1964, 371–386, 381.

2.

A *Vallomások* narratívája szerint Rákóczi szívébe először bécsi tartózkodása idején férkőzött be a szerelem, ekkor tudta meg, hogy azt a különös érzést, melyet egy – a szövegben meg nem nevezett – hölgy iránt érez, az emberek a szerelem, még hozzá a gyöngéd szerelem fogalmával jelölik. (48)⁶ Arról, hogy a szeretett személy viszonzta-e a szerelmet, nem esik szó, ugyanakkor a vallomástevő azt az érdekes megállapítást teszi, hogy e szerelem révén, éppen annak heves voltából kifolyólag megértette, hogyan kellene szeretnie Istent. Nem egyértelmű azonban, hogy e megértés a múltban következett-e be, vagy csak a vallomástevő jelenében. Mindenesetre a fiataalkori szerelem kettős megítélés alá esik: pozitívum, mert analóg Isten szeretetével, de bűnös és szégyenérzet forrása, mert egy teremtmény (s nem Isten) volt a tárgya. A fiataalkori szerelemre vonatkozó reflexióban a vallomástevő jelene nemcsak az egykori érzelmek erkölcsi, illetve teológiai megítélésében jelenik meg, hanem abban a jelen idejű kijelentésben is, mely szerint az egykori heves szerelem emléke voltaképpen egy hiányt jelöl: „olyat cselekedtem egy teremtményért, amire nem vagyok képes most a teremtetőért oly illően, ahogy kellene”. (65) A vallomástevő éppen azért idézi fel egykori szerelmét, hogy bűnös voltát, szégyenérzetét megvallva kerüljön közel Istenhez.

3.

Az illem határait át nem lépő fiataalkori szerelemtől alapvetően különbözik az a szabadságharc idején hosszú éveken át fennállt házasságtörő viszony, amelyre a vallomástevő a *Második könyv*ben többször is utal; Elzbieta Sieniawskával való kapcsolatának leírását azonban – a kötelező diszkrécióra hivatkozva (173) – mellőzi. Részletesen szól viszont azokról a házasságon kívüli szerelmekről, amelyek franciaországi tartózkodása idején ébredtek benne: a *Második könyv*nek az udvari életet taglaló lapjain Rákóczi arról számol be, hogy egyidejűleg két, meg nem nevezett francia arisztokrata hölgy iránt is heves szerelem ébredt benne.⁷

⁶ Az idézetek a következő kiadásból valók: II. RÁKÓCZI Ferenc, *Vallomások – Emlékiratok*, kiad. HOPP Lajos, ford. SZEPES Erika, VAS István, Budapest, Szépirodalmi, 1979. A hivatkozások ennek a kiadásnak a lapjaira vonatkoznak.

⁷ Köpeczi Béla tett kísérletet arra, hogy a Bourbon hercegnők között azonosítsa Rákóczi szerelmeit. Az egyiket Conti hercegnével, Marie-Anne de Bourbonnal, a másikat pedig Charolais kisasszonnyal, azaz Louise-Anne de Bourbonnal azonosította (Köpeczi tévesen Marie-Anne de Bourbonnak nevezi Charolais kisasszonyt is). A Conti hercegnével való azonosítás azonban valószínűleg téves, mert Marie-Anne-nak, aki 1713-ban

A XIV. Lajos udvarában eltöltött időről szólva a *Vallomások* szerzője igen részletesen írja le azokat a kellemes időtöltéseket, amelyek napjait elfoglalták, s igen elismerő szavakkal szól az uralkodó erényeiről is. Ugyanakkor az udvari élet jellemzésében erőteljes morális kritika is megnyilvánul: a vallomástevő önmaga egykori helyzetét feltárva s egykori értékítéletétől elhatárolódva rámutat, hogy az udvari ember eltávolodik önmagától, tulajdonképpen a színházi komédiások életét éli, hiszen mindig a társaság megkívánta szerepeket ölti magára, mások tetszését, jóindulatát igyekezve megnyerni, a hazudozástól sem visszariadva. (515) A visszatekintés perspektívájából az egykor kellemesnek talált udvari világ, a boldogság reményével kecsegtető társas élet az egyént önnön lényegétől és Isten szeretetétől eltávolító gyarlóságnak mutatkozik. E periódus is beilleszkedik a *Vallomások* megtérés-narratívájába, hiszen a vallomástevő szerint Isten akaratának és jóindulatának tudható be, hogy lehetőséget adott a világi élet minden formájának, az emberi gyarlóság minden fajtájának megismerésére, ugyanakkor azonban mérsékelte a vallomástevő romlottságából fakadó gaztetteket és így megakadályozta, hogy túllépje irgalma lehetőségeit. (519)

Rákóczi az udvari élet természetes velejárójaként említi, hogy asszonyokkal is érintkezett, sőt – mivel (saját szavai szerint) túl könnyen lobbant szerelemre – barátságba is került velük. A két asszony történetének exponálásakor a barátság és a szerelem fogalma összemosódik, később azonban egyértelműen szerelemről beszél a vallomástevő, s többször is hangsúlyozza, hogy nem érzéki vonzalomról, testi vágyról van szó, hanem tiszta szerelemről:

házasodott Louis Henri-vel, soha nem született gyermeke. (Köpeczi összekeverte a két hercegnő születési adatait is: Louise-Anne született 1695-ben, Maria-Anne pedig házassága idején huszonnégy éves volt, és nem tizenhét, mint Köpeczi állítja). Az azonosításhoz támpontot adó forrásokról lásd: KÖPECZI, *A bujdosó Rákóczi*, 2. j. i. m., 221–222. Bernard Adams szerint Louise-Isabelle Bourbon lehetett Rákóczi szerelme; Adams vélhetően Louise-Élisabeth Bourbon-Condéra (1693–1775) gondolt, mivel Louise-Isabelle nevű Bourbon hercegnő ekkor nem élt. Louise-Isabelle Louise-Anne húga volt, és 1715-ben született első gyermeke. Ferenc RÁKÓCZI II, *Confessio peccatoris*, transl. Bernard ADAMS, Budapest, Corvina, 2019, 245, 25. lábjegyzet. Rá valóban illelnek a vallomások adatai. Amennyiben azonban a vallomásokban szereplő másik nőt Charolais kisasszonnyal azonosítjuk, úgy azt feltételezzük, hogy Rákóczi két testvérbe volt szerelmes. Ezt azonban a *Vallomások* nem említi. Ugyanakkor a másik nő megkülönböztető jegyeként említi Rákóczi, hogy az az elsőtől eltérően „az udvarban születésétől fogva igen-igen előkelő helyet foglalt el” (524). A „másik nő” azonosítását ezért jobb nyitott kérdésnek tekinteni.

Arra a titkos, igaz és valódi barátságra vágytam, amelyre igen kevés nő alkalmas. Te tudod, Uram, hogy erre soha nem a testi vágy hajtott, hanem valamiféle természetes rokonszenvvel fogadtam azt a hirtelen támadt benyomást, amely engem a világ összes többi nőjével szemben érzéketlenné tett. Titkos, de tisztességtudó beszélgetések után sóvárogtam [...]. Ezért éreztem, hogy szívem, ami nem szokott semmi tiltott dolog után vágyakozni, valóban megindul egy bizonyos nő láttán, aki ámulttá, szegyenlőssé és hallgataggá tett engem. [...] Legfőbb törekvésem volt, hogy megnyerjem tetszését, legfőbb vágyam, hogy valami kedveset adjak neki, s legnagyobb félelmem, hogy megbántom őt, oly tisztának és egyáltalán nem érzékinek éreztem azt a szerelmet, mely napról napra egyre inkább rabul ejtett. (519)

Köpeczi Béla megfigyelése szerint Rákóczi szerelemfelfogását a francia regények alakíthatták.⁸ Ezt pontosíthatjuk, és a szerelem korabeli diskurzusait szem előtt tartva megállapíthatjuk, hogy a vallomások szerelemléírása ahhoz a 17. század második felében megjelent új szerelemkoncepcióhoz kapcsolódik, melyet a regényíró Madeleine de Scudéry honosított meg, s melynek vezérelve a gyengédség (*tendresse*) volt. Scudéry a patriarchális házassággal és a nő meghódításaként elgondolt szerelemmel szemben a női elvárásoknak nagyobb teret biztosító, önzetlen, kölcsönös, őszinteségen alapuló és a barátságához hasonló szerelem eszményét képviselte.⁹

⁸ KÖPECZI, *A bujdosó Rákóczi*, 6. j. i. m., 219.

⁹ Így például Scudéry *Grand Cyrus*-regényének utolsó, Sapho és Phaon szerelmét tárgyaló könyvében a szerelem ismételt hangsúlyozott jellemzője, hogy tiszta és ártatlan. Pl. „Phaon et elle jouissoient de toutes les douceurs, d’une amour pure & innocente” (452); „se dirent toutes les tendresses que l’amour pour & innocente peut permettre” (517). Madeleine de SCUDÉRY, *Artamène ou le Grand Cyrus*, X, Paris, Augustin Courbe, 1654, 452, 517. Szerelmük nem a házasságot célozza, és a barátságához hasonló; Sapho megfogalmazása szerint: „je comprends bien qu’il y a mille douceurs toutes pures, & toutes innocentes, dans une affection mutuelle. En effet, cet agreable échange de pensées, & de pensées secrettes, qui se font entre deux Personnes, qui s’aiment, est une plaisir inconceuable: et pour iuger de l’amour par l’amitié [...] que j’ay presentement plus de joy à vous dire sans déguisement ce que ie pense, que ie n’en ay lorsque nous sommes ensemble aux Festes les plus magnifiques.” Uo., 370. Lásd erről: Gerhard PENZKOFER, *L’art du mensonge: Erzählen als barocke Lügenkunst in den Romanen von Mademoiselle de Scudéry*, Tübingen, Narr, 1998, 160–167; Burkhard MEYER-SICKENDIEK, *Zärtlichkeit: Höfische Galanterie als Ursprung der bürgerlichen Empfindsamkeit*, Paderborn, Fink, 2016, 61–111.

A két nő külső megjelenéséről Rákóczi csupán annyit árul el, hogy egyaránt szépek voltak; jellemükkel azonban részletesebben foglalkozik, kifejtve, hogy igen különböző természetűek voltak: egyikük élénk, könnyed, mindenkinek tetszeni akaró, a másik szerény, megbízható, szigorú erkölcsű, komoly. Az elbeszélés szerint a kétirányú vonzalom választás elé állítja Rákóczit, ő azonban nem tud dönteni, és ezért állandó nyugtalanságban él. Mégis, némiképp meglepő módon, utólag köszönetet mond Istennek, amiért nem engedte meg, hogy csupán egyetlen tárgya legyen szerelmének, ezt azzal indokolva, hogy így esze és szíve egyensúlyban volt. Ez a Rákóczi által részletesen ki nem fejtett tétel alighanem úgy érthető, hogy a kettős tárgy megakadályozta, hogy valamelyik szerelem érzése kizárólagossá váljon és teljesen betöltse lelkét.

A viszonzott szerelem iránti vágy csalódáshoz vezet, sőt a két tárgy között ingadozó szerelem végső soron a szerelemből való kiábrándulást eredményezi. Rákóczi hosszas vívódás után megvallja ugyan érzelmeit a visszahúzódó, komoly természetű asszonynak, aki egy szülés után tér vissza az udvarba, ám ekkor kiderül, hogy annak más szerelme van; ezt követően elhatározza, hogy szakít a földi szerelemmel; a szerelmi gyötrelme magányra ösztönzi, gyűlöletessé teszi előtte a világi életet. (526) A másik nőről még nem tud teljesen lemondani, az még mindig kedves neki, de már nem akarja neki feltárni érzelmeit. (535) A szerelmek története e ponton, a szerelemből való kiábránduláskor összefonódik a *Vallomások* narratívájának kulcselemével, a vallomástevő megtérésével. A *Vallomásokból* nem olvasható ki egyértelműen, mi motiválta a vallomástevő megtérését: az udvari élettől való csömör, a politikai helyzet megváltozása, a király halála mellett azonban a szerelmi kudarc élményét is olyan tényezőként kell számon tartanunk, amely előkészítette e fordulatot.¹⁰ Talán nem járunk messze az igazságtól, ha úgy fogalmazunk, hogy a franciaországi tartózkodás örömei átmenetileg képesek lehettek ugyan elfedni a politikai kudarc okozta lelki feszültségeket, de az illúziók szertefoszlásával a múlttal való szembenézés elkerülhetetlenné vált; a szerelmi kudarc talán így, közvetve járulhatott hozzá az életút fordulatához.

A szerelmi történet előadása a Bourbon hercegnők esetében határozott értékelő elemeket tartalmaz: a vallomástevő érzelmei tisztaságát hangsúlyozza, ugyanakkor bűnbánatának is hangot ad, amiért a szívnek e tiszta vonzalmát, amelyet Isten ajándékának tekint, teremtményekre fecsért el, ily módon visszaélve Isten jóságával. (520)

¹⁰ Vö. TUSKÉS–KNAPP, *A textualizált Rákóczi...*, 1. j. i. m., 25.

Az önszeretetet vagy az önzetlenség fogalmát Rákóczi sem a szerelmi történet előadásában, sem a szerelemre vonatkozó reflexióiban nem alkalmazza. Ugyanakkor, ha azt a kérdést tesszük fel, vajon értelmezhető-e önzetlenként a két nő iránti tiszta szerelem, komoly kételyeink merülhetnek fel. Erre ad okot az a megfogalmazás, mely szerint a vallomástevőt a „viszonzott szerelem vágya” hajtotta, s ennek egyedüli tárgya akart lenni. (528) Itt persze nemcsak azon gondolkodhatunk el, hogy a kizárólagosság, a birtoklás vágyában nem az önszeretet jelentkezik-e, hanem azon is csodálkozhatunk, hogy a vallomástevőnek nem tűnik fel kívánságának aszimmetrikus volta: míg ő két nőbe egyformán szerelmes, a szeretett nőktől azt várna el, hogy csak őt szeressék. Hasonlóképpen nem tűnik egészen méltányosnak a vallomástevő azon megállapítása sem, mely szerint a két nő egymással szembeni féltékenysége kizárólag saját önzésükből és „szépségük hamis dicsvágyából” táplálkozott, s nem az ő ingadozó viselkedése volt az oka. (521) Szintén a szerelemben lappangó önszeretetre utal az a megjegyzés, mely a vetélytársakkal szembeni versengéssel kapcsolatos: „Minden határozott cél nélkül sarkallt valami a szerelemre, kín gyötört, ha nem szerettek jobban, mint a többiek, de azért nem haragudtam rájuk, hanem barátságukat kerestem, hogy megnyerjem tetszésüket”. (529) A fiatalkori szerelem megítélésénél tapasztalt ambivalencia itt is világosan megmutatkozik: e tiszta szerelmek egyrészt oppozíciót képeznek az Isten iránti szeretettel, másrészt azonban – mint Isten adományai, ajándékai – hasonlóak is ahhoz.¹¹ A szeretett nők persze alighanem felháborodással vették volna tudomásul, hogy Rákóczi az irántuk érzett vonzalmát az érzelmek méltatlan tárgyra való elfecsérléseként minősíti: az ő perspektívájuk azonban a szövegben nem szerepel, a *Vallomások* címzettjei között e nők nem szerepelnek, s az emlékező férfi nem mutatja jelét, hogy tudatában lenne fejtegetései rájuk nézve sértő voltának. A szerelem történetét elbeszélő én nem veszi észre, hogy szerelme egyáltalán nem önzetlen, ráadásul annak sincs tudatában, hogy a tisztának nevezett szerelem jegyében támasztott elvárásai meglehetősen egyoldalúak. Talán az önkritika jeleként is értelmezhető, hogy valamivel később a vallomástevő a tiszta szerelemre vonatkozó korábbi állításainak ellentmondva nyilatkozik: „Kendőzés nélkül fölfedtem sikamlós és érzéki szerelmeimet”. (545)

¹¹ Rákóczi itt Ágoston szeretetfogalmának azt az aspektusát idézi fel, mely szerint a teremtmények iránti szeretet és az Isten szeretete ugyanaz a szeretet. Lásd például *A Szentháromságról* 8. 8. 12. fejezetét: Aurelius AUGUSTINUS, *A Szentháromságról*, ford. GÁL Ferenc, Budapest, Szent István Társulat, 1985 (Ökeresztény Írók, 10), 259.

A tiszta szerelemmel kapcsolatos egymásnak némiképp ellentmondó kijelentéseket találhatunk a *Vallomások* azon részleteiben is, amelyek a megcélzott közönségre, a lehetséges olvasókra és a szöveg funkciójára vonatkozó reflexiót tartalmaznak. A tiszta szerelem szempontjából különösen fontos az a reflexió, amely azt állítja, hogy történetből az olvasók morális tanulságot vonhatnak le:

Méltó volna részletesebben leírnom mindezeknek az eseményeknek a gyönyörűségét [...], hogy mindezek majdani olvasói előtt nyilvánvalóvá válják azoknak az utaknak egyrészt feltűnő kellemessége, másrészt rögzősége, melyeken magadhoz vezettél engem, hogy mindezek kitapasztalásával tanítsd meg: sem a nők iránt érzett tiszta, sem az alantas szerelemben, sem a királyok és fejedelmek kegyében, válogatott barátok közösségében [...] nem lehet fellelni azt az édes békét és lelkingugalmat, amelyet a te jószágod szokott adni azoknak, [...] akik szeretnek téged. (522–523)

Joggal merülhet fel a kérdés, miért nem kerül sor a részletesebb kifejtésre, ha a vallomástevő szerint ez szolgálná az olvasók okulását: feltehetően arra utal ez, hogy a vallomástevő számára nem a tanító szándék az elsődleges. A *Vallomások* több más pontján is hangsúlyozza ugyanakkor, hogy élettörténete az – olykor fejedelmekként konkretizált – feltételezett olvasók számára morális tanulsággal szolgálhat, mivel Isten irgalmáról tanúskodik és megmutatja, Isten hogyan vezette őt titkos terv szerint magához: „kívánom, hogy az őszinte elbeszélésből kivilágolják az igazság, melyet minden olvasóm szívébe be akartam plántálni, és azt szeretném, hogy bennem a te irgalmad művét, csodálatos és kifürkészhetetlen gondviselésed művét lássák”. (546)

A *Második könyv* földi szerelmeket tárgyaló részén ugyanakkor a vallomástevő bizalmatlanságának ad hangot azzal kapcsolatban, vajon az olvasók meg fogják-e érteni, mi az a tiszta szerelem. A vallomástevő itt – némi elitista gőgtől nem teljesen mentesen – azt feltételezi, hogy olvasói többnyire érzéki emberek lesznek, akik nem ismerik a tiszta szerelmet:

Tudom, hogy amit írok, az hihetetlen az érzéki embereknek, akik közül legtöbben a tiszta szerelmet a maguk számára nem tudják elképzelni, de én néked teszek vallomást nem nekik. S a vallomások által a te csodálatra méltó tetteidet hirdetve saját hálátlanságomat fedem föl, hiszen a szívnék e tiszta vonzalma a te ajándékod volt, s ezt én visszaéléssel viszonyoztam, mert ezt a teremtményekre fecsértem el. (519–520)

Az előbbi idézettel ellentétben a vallomástevő számára itt egyáltalán nem mutatkozik fontosnak, hogy olvasói megértsék történetét s tanuljanak abból. Ez azzal magyarázható, hogy a vallomások alanya, miközben a tiszta szeretetet próbálja önmagának értelmezni, Isten előtt tárja fel lelkét, hogy számot adjon neki tetteiről. Többször is hangsúlyozza, hogy a gyónásokban Isten iránti szeretetét és hálaát akarja kinyilvánítani, bár, mint maga is hangsúlyozza, ezt a nyelv elégtelensége miatt nem tudja megfelelően megtenni: „De vajon mit nyújthatok e célból írásommal? Egyáltalán semmit, mert sem a toll, sem a nyelv nem képes kifejezni a téged szerető és általad lakott szív érzéseit”. (554) Ugyanakkor azt is több ízben hangsúlyozza a bűnvalló, hogy a testiségtől, a vágytól nem tudott teljesen megszabadulni, annak gyökere elválaszthatatlan tőle: a tiszta szerelemhez való ambivalens viszony – jöllehet a bűnvalló erre nem utal, de – ezzel is összefügghet.¹²

A szerelmeknek a vallomástevő jelene felől való értékelése egyértelmű hierarchiát állít fel: a tiszta szerelem ugyan jobb, mint a buja, de mindkettő eltávolít Isten szeretetétől, s ezért végső soron megvetendő. Ugyanakkor mégsem utasítja el határozottan a tiszta szerelmet, mint az önszeretet megnyilvánulását. Sőt, a tiszta szerelem védelmezésének tűnik az az állítása, hogy azt csupán a szellemi emberek érthetik meg. Úgy tűnik tehát, hogy a vallomástevő jelenében is kétféle szerelemkoncepció működik, s az ezek közti feszültségeket nem tudta maradéktalanul elsimítani.

A tiszta szerelemhez hasonló problémák, kettősségek figyelhetők meg a vallomásokban a barátság értelmezése terén is. Ezek részletesebb tárgyalását itt elhagyom, csupán arra hívnám fel a figyelmet, hogy a gyengéd érzelmek, az önzetlen szeretet eszménye egyes baráti kapcsolatokban is jelentkeznek, így a Bercsenyivel vagy a Tessé marsallal való kapcsolatban. Ugyanakkor a barátságra vonatkozóan is találunk olyan értékeléseket, amely szerint a barátság is Isten szeretetétől eltávolító tényező.

4.

Hogyan értékelhetjük a vallomások szerelemre vonatkozó, részben egymásnak ellentmondó állításait? Az antropológiai premisszákat szem előtt tartva azt állapíthatjuk meg, hogy a nők iránti tiszta szerelem igénye ellentétbe kerül a *Vallomások* duális antropológiájával. Hiszen ennek az antropológiai felfogásnak a szemszögéből a szerelemben az ember alapvető jellemzője, a nyugtalanság, az

¹² Pl. „a vágy gyökerét nem lehet kitépni belőlem” (554).

újabb és újabb tárgyat kereső vágyakozás nyilvánul meg; a tiszta, gyengéd szerelem eszménye viszont a szerelmet pozitív, stabil kapcsolatok kialakítására képes érzésként tételezi. Innen nézve a szerelemtől való lemondás háttérében az a nyugtalanító felismerés is állhat, hogy a szerelem – a vágy próteuszi természetéből kifolyólag – soha nem lehet boldog, a férfi-nő kapcsolatok terén a lelki társként elgondolt másikkal való önzetlen érzelmi kapcsolat csupán csalóka vágy marad. A *Vallomások*ban azonban nem kerül sor a tiszta szerelem eszményének illúzióként való leleplezésére; a vallomástevő a szerelemtől való megszabadulás igényének bejelentésekor a szerelmi kudarc miatti szégyenérzetre hivatkozik elhatározása okaként, s nem a szerelem természetével kapcsolatos felismerésre.¹³

Lélektani nézőpontból, a szerző személyét szem előtt tartva azt állapíthatjuk meg, hogy a vallomástevő Rákóczi nem akarta vagy nem tudta teljesen megtagadni a számára még mindig kedves egykori vonzalmait, jóllehet a megtérés-séma és a vezeklő bűnös szerepe ilyen értelmezés kialakítására kényszerítette: azaz, hogy a korábbi élmények és tettek nehezen voltak beilleszthetők az utólagos, az ágostoni mintát követő önértelmezésbe. Ezen túlmenően a szerelmekre vonatkozó reflexiókban az önvád és az apológia kettős perspektíváját fedezhetjük fel, mely a *Vallomások* egészére is jellemző.¹⁴ Az apologetikus és önkritikus reflexiók olyan vallomástevő alakját képzik meg, aki ugyan elkövetett bűnöket a teremtmények iránti túlzott szeretet terén, de bűnei – melyeket megbán – nem halálos bűnök. A reflexiók antropológiai, teológiai implikációi között mégis több esetben feszültség érzékelhető. Az apológia, azaz a szerelmek tiszta szerelemként való jellemzése azonban arról is tanúskodik, hogy Rákóczi ismerte az érzelmeknek egy olyan koncepcióját, amely különbözik az önvád diskurzusát megalapozó janzenista felfogástól. Azt is gondolhatjuk természetesen, hogy Rákóczi egyszerűen csak nem gondolta következetesen végig a szerelemre vonatkozó állításait. A *Vallomások* szerelemre vonatkozó reflexióit nagyobb történeti távlatban szemlélve pedig azt láthatjuk, hogy a tiszta szerelem iránti vágyban a szerelem olyan új koncepciójának igénye sejlik fel, amely majd később az érzelmek újfajta értelmezésére építő érzékeny irodalomban lesz kimondható. A tiszta szerelem iránti vágyban mégis a szerelem olyan új koncepciójának igénye sejlik fel, amely majd később az érzelmek újfajta értelmezésére építő érzékeny irodalomban lesz ki-

¹³ RÁKÓCZI, 7. j. i. m., 525.

¹⁴ TÜSKÉS–KNAPP, *A textualizált Rákóczi*, 1. j. i. m., 94.

mondható. A tiszta szerelemre vonatkozó ellentmondásos kijelentések végső soron azért szerepelhetnek a *Vallomások*ban, mert az nem az erkölcs kérdéseit szisztematikusan kifejtő, tanító jellegű szöveg, hanem a kételyektől, a bizonytalanságtól sem mentes önértelmezési kísérlet.

Személynévmutató

- Ábel 252
Absolon 238
Acháb 86
Ács Bonaventura 142
Ács Mihály 118, 135, 136
Ács Pál 108
Ádám 181
Adamik Tamás 190
Adams, Bernard 292
Ágoston Péter 107, 108, 134, 136–138
Ágoston, Szent 152, 290, 295
Akhilleusz 281
Alajos, Gonzaga Szent 108, 109
Alfonz, Aragóniai 54
Amantius, Bartholomäus 170, 174
Anaxagorasz 29
András, Szent 217
Angyal Pál 187, 212, 214
Apáti Miklós 15
Apor István 108
Apor Péter 141
Apró István 60
Aragona, Federico d'
Arcamone, Aniello 55
Ariszteidész 27
Arisztotelész 25, 34, 190, 191
Arkelaosz 29, 30
Arndt, Johann 118
Athéné 278, 283
Attila 285
Augustínová, Eva 227, 233, 234, 237, 238
Avallone, Paola 55
Azor, Juan 39, 40
Azpilcueta, Martin de 39

B. Balsai Jolán 109
Bacchus 223

Badurová, Anežka 227
Bahtyin, Mihail 211
Bajáki Rita 212
Bajáki Rita 93
Balassi Bálint 277
Balázs Mihály 22
Balde, Henricus 134, 137–139, 144, 145, 147
Bálint Sándor 211, 216
Baloban, Stjepan 273
Balogh Judit 73
Balzo, Isabella del 64, 65
Bánáti Istvánné 139
Baranyai Katalin 118
Baranyi Pál 189–191
Barcsa László 143
Barcsai Ákos 69
Bárdos Lajos 218
Barkóczy Krisztina 192, 193
Barnabás 282
Bartók Béla 217, 219
Basedow, Johann Bernhard 243, 244
Báthory Orsolya 136, 148
Batthyány Lajos 254
Batthyány Pál 140
Beatrix, Aragóniai 47, 48, 53, 59, 68
Bedy Vince 107
Bellarmino, Roberto 134, 136, 137, 159
Bellona 285
Bellucci, Dino 32, 33
Benedei, Battista 66
Bene Sándor 278, 281
Beniczky Péter 277
Bényei Péter 254
Beöthy Zsolt 245, 246
Bercsényi Miklós 297
Béres Norbert 254
Berg Pál 70
Berger Lipót 142

- Bernát, Szent 49
Bernhard, Jan-Andrea 21
Bertalan, Szent 217
Berze Nagy János 219
Bésszárion, Jóannész 51, 52
Bethlen Kata 118, 119
Bethlen Miklós 14
Bethlen Zsuzsanna 117
Bielmaier, Sandra 32
Bíró Endre 82, 83
Bitskey István 152, 278
Blahoslav, Jan 232
Blandamura, Giuseppe 58, 66
Blázy, Ján id. 228, 234, 237
Blázy, Ján ifj. 228, 234
Bleek, Klaus 252
Blom, Hans 15
Bod Péter 119
Bodó Sebestyén 143
Boer, Wietse de 183
Bogár Judit 105
Bolonyai Gábor 59
Bombi, Barbara 48–50
Bona, Giovanni 134, 135
Bonfini, Antonio 47, 48, 58–60, 63, 64, 66, 67
Borgia, Rodrigo→ Sándor, VI. pápa
Borosnyai Nagy Zsigmond 118
Borrhaus, Martinus 170, 176
Borzsák István 22
Bosnyák István 105
Bosnyák Judit 105
Bosnyák Katalin 105
Bosnyák Tamás 105
Bosnyák Tamás, ifj. 105
Bosnyák Zsófia 105
Bossuet, Jacques-Bénigne 290
Bourbon, Henri Louis de 292
Bourbon, Louise-Anne de 291, 292
Bourbon, Louise-Isabelle de 292
Bourbon, Marie-Anne de 291, 292
Bourbon-Condé, Louise-Élisabeth de 292
Bozóky Mihály 212–214
Bölkényi Philep János 73
Breithaupt, Joachim Justus 237
Breznay Béla 15
Brodarics István 277, 283
Bruno, Vincenzo 152
Brüggemann, Theodor 244
Budovec, Václav 236
Bullinger, Henricus 170
Burckhardt, Jacob 47
Burke, Peter 211
Busaeus, Johannes 153, 155
Buzogány Dezső 80
Caffarelli, Prospero 59, 64–66
Calhoun, Alison 184
Calonaci, Stefano 56
Calvin, Jean 170, 172
Campano, Giovanni Antonio 54
Campe, Charlotte 243
Campe, Joachim Heinrich 243–248, 250–252
Canisius 264
Canisius, Petrus, Szent 99, 110, 111, 113, 151, 153, 156
Carafa, Diomede 53
Carafa, Oliviero 55, 62
Carusi, Enrico 56
Casale, Rita 252
Cherubini, Paolo 54
Cibo, Giovanni Battista→ Ince, VIII. pápa
Cicero, Marcus Tullius, 17–19, 21, 26, 29, 31
Cinna, Lucius Cornelius 257
Claus Mihály 141
Cochem, Martin von 147
Cortesi, Paolo 52, 53
Corti, Gino 57

Cosmerovius, nyomdász 135
Coster, Francis 153
Coster, Franciscus 264
Crabbe, Kylie 282
Craffheiden Ferenc 142
Crasset, Johannes 142, 143
Curran, Charles E. 150
Czeplédi István 70
Czövek Judit 219

Cs. Havas Ágnes 277
Csáki Krisztina 192–194, 196
Császár Elemér 243, 245, 246
Császtvay Tünde 59
Csokonai Vitéz Mihály 246
Csorba Dávid 187
Csörsz Rumen István 59
Csúzi Cseh János 118
Csúzy Zsigmond 181, 184

Daniel Mária 124
Daniel Polixéna 118
Dániel, próféta 282
Daróczi György 142
Dávid, király 161, 170, 230
Deé Nagy Anikó 117–119
Defoe, Daniel 243
Dekoninck Ralph 183
Dendorfer, Jürgen 49, 53
Denzinger, Heinrich 37
Diamandi, Saviana 217
Diana, Antonio 43, 44
Dienes Dénes 128
Dietrich, Thomas 159
Dilthey, Wilhelm 31
Diogenész Laetiosz 29
Diós István 42, 43
Dobokay Sándor 151
Domokos Pál Péter 199–210
Dónyi Gellért 142
Dömötör Tekla 211

Draskóczy Eszter 172
Draskovich János 106
Ducreux, Marie-Elizabeth 237
Dumitrian, Ana 141
Dupré, Sven 183
Dzian István 141

É. J. → Éliás János
Egyed Emese 119
Együd Árpád 217, 219
Eitzenberger, nyomdász 134
Elek, Szent 108
Eleonóra, Aragóniai 54
Éliás János 79, 82, 83
Endrei Walter 211
Enenkel, Karl 149
Engelberg Dániel 140
Enyedi György 14
Enyedi Sámuel 73
Erasmus, Desiderius 170, 246, 267
Erdei Klára 149
Erdélyi Pál 172
Erdélyi Zsuzsanna 219–221
Erzsébet, Szent 161
Este, Ercole d' 55, 57
Este, Isabella d' 57
Esterházy Anna Júlia → Esterházy
Julianna
Esterházy István 107
Esterházy Júlia Anna → Esterházy
Julianna
Esterházy Julianna 106
Esterházy László 107
Esterházy Miklósné Nyáry Krisztina
106, 107
Esterházy Orsolya 108
Esterházy Pál 108, 277
Esze Tamás 188, 189
Etlinger Mihály 172
Éva 181
Ewers, Hans-Heino 244

- Ezekiel próféta 170
- Fagiolo, Marcello 183
- Fajt Anita 254
- Farbaky Péter 57, 58, 64, 66
- Farmati Anna 224
- Fáy Zoltán 145, 146
- Fazakas Gergely Tamás 152
- Fehér Katalin 243
- Félegyházi Tamás 170
- Felsőbányai Ferenc 73
- Felsőbányai Márton 73
- Felsőbányai Zsigmond 73
- Fénelon, François 290
- Fenouillot de Falbaire de Quingey 118
- Ferdinánd, Aragóniai I. 53–56
- Ferenc, Aragóniai 59, 63–65, 67, 68
- Ferenc, Assisi Szent 141
- Ferenc, Xavéri Szent 144
- Festetics Antal 246
- Festetics László 245, 249
- Fila Béla 37
- Filelfo, Francesco 35
- Fischer-Lichte, Erika 249
- Flisca, Giorgio de 53
- Fodor Mihály 142
- Fodor Pál 282
- Foktövi János 167–178
- Fontenrose, Joseph 282
- Forgách (II.) Zsigmond 152
- Forró György 151
- Földi Ferenc 245–248, 250, 252
- Földvály János Ferenc Ignác 141
- Förköli Gábor 172
- Francke, Christian 14–15
- Frank, Günter 22, 31–33
- Fráter István 277
- Frauhammer Krisztina 115, 147
- Früewirdt József 141
- Fullam, Lisa 150
- Fusco, Laurie 57
- Fülöp, Néri Szent 109
- Fülöp, Szent 217
- G. E. → Garadnai Erika
- G. Molnár Péter 115
- Gábor Csilla 149,
- Gábor Sámuel 59
- Gajtkó István 108
- Gál Ferenc 295
- Gall János 142
- Garadnai Erika 69, 70, 77
- Garber, Jörn 252
- Garday József 140
- Gárdonyi Géza 137
- Gelei József 243
- Geleji Katona István 79
- Genersich, Johann 244
- Gergely Jenő 49
- Gerhardt, Paul 237, 238
- Gessnerus, Conradus 170
- Gesztelyi Hermina 125, 278
- Geyder, Johann Georg
- Gherardi, Jacopo 56
- Gilead, Tal 252
- Gintli Tibor 280
- Glosius, Ján 237
- Góg 236
- Gonzaga, Francesco 55
- Goold, G.-P. 17
- Gorliczki István 141
- Gorliczki János 141
- Gorliczki Mátyás 141
- Gorup Ferenc 107
- Gönczy Monika 254
- Görög Dániel 278
- Göttler, Christine 183
- Graciotti, Sante 59
- Granada, Luis de 153
- Grassi, Paride 51, 53
- Grimaldi, Floriano 66

- Grotius, Hugo 22
Gualtherus, Rodolphus 170
Guido, Arezzói 115
Gunermann, Heinz 17
Gurub Ferenc→ Gorup Ferenc
Gügész 17, 18
Günthör, Anselm OSB 38
- Gyalui Thorda Zsigmond 13–21, 24–31, 33–35
György Lajos 246
György, Szent 224
Gyula, II. pápa 61, 63
- Habdelić, Juraj 272
Hablik Antal 142
Haffner, Thomas 48, 53, 57, 58
Hajnal Mátyás 151
Hamza Gábor 17
Hegedűs Enikő 141
Heltai János 71, 72
Henderson, Duane 51
Herchl Antal 212, 213
Hercules 281
Herepei János 69
Hermann Róbert 281
Hermann, Johann 232
Hermolaus (Móré György) 135
Hernády Judit 277
Hésziodosz 282
Hets Aurelián 264, 265
Hilarius a S. Anastasio 135, 146, 147
Holl Béla 108, 151
Hollingsworth, Mary 49
Hopp Lajos 290, 291
Horák, František 227
Horlacher, Rebekka 245, 252
Horváth János 190, 191
Horváth Sándor 263
Hruškovíc, Samuel 228, 236, 237, 238
- Hubert Gabriella 103, 167
Huszár Gál 103
Husztai István 134, 135
- Ignác, Loyolai Szent 140, 141, 142, 144, 153, 155
Illés próféta 262
Illyés Endre 80, 83, 84, 86, 88
Illyés István 212, 223
Imorde, Joseph 183
Imre Mihály 152
Imre Mihály 253–255
Imre, Szent 108, 109
Ince pápa XI. 44
Ince, VIII. pápa 62
Infessura, Stefano 47
Ipolyi Arnold 107
István, Szent 109
Izajás 156
- Jacopo Ammannati Piccolomini 52–56
Jakab, Szent 218, 260, 261
Jakab, Szent ifjabb 217
Jakó Zsigmond 118
Jakus Lajos 178
Jankovics József 59
János, Aragóniai 47, 48, 53–58, 60, 62–67
János, Szent evangélista 162, 213, 215, 170, 217
Jánosi Miklós 143
Jansen, Cornelius 42, 43
Jembrih, Alojz 272
Jenő, IV. pápa 50
Jensen, Mads Langballe 22
Jeremiás próféta 75
Jézus Krisztus 60, 73, 105–108, 111, 126, 129, 135–137, 142, 147, 150–152, 154, 157–162, 179–184, 193–195, 200–206, 208–210, 213–217,

- 219–221, 225, 226, 232, 255, 259–
261, 266, 268–272
Jób 182, 257
Johannes de Sacto Geminiano 189
Johannes, Monachus bíboros 50
József 252
Józsué 281
Júdás 218
Jug László 37
- Kabarecz Mihály 142
Kablitz, Andreas 184
Kádár Zsófia 264–266
Káin 252
Kaiser, Christian 51
Kájoni János 108, 199–210, 212, 217,
218, 223
Káldi György 71, 72, 151
Káldi Sámuel 84, 85
Kálmáncsehi György 13
Károli Gáspár 71, 168, 174
Kazinczy Ferenc 246
Keckermann, Bartholomäus 170
Kecskeméti Gábor 189–191
Keenan, James F. 150, 151
Kelemen Didák 179, 181, 189–196
Kelemen, XI. pápa 44
Kenderesi Mária 105
Kepler, Johannes 183
Kereskényi Ádám 110
Keresztúri Bíró Pál 118
Keserű Bálint 21, 167
Kézdivásárhelyi Matkó István→
Matkó István
Kiran Pál 142
Kiss Áron 79
Kiss Lajos 217
Klaniczay Tibor 290
Kleych, Václav 232, 238
Knapp Éva 133, 139, 266, 289, 290,
294, 298
- Kodály Zoltán 217
Koháry István 278
Koháry Judit 192, 193
Kolumbán Vilmos József 80
Komenský, Jan Amos 238
Komjáthy Miklósné 139
Kónya Franciska 135, 243
Kónyi János 244
Kopcsányi Márton 96
Kovács András 118
Kovács Eszter 227, 229–232, 236
Kovács Ferenc 243, 245–249, 251,
252
Kovács Sándor Iván 170, 191, 277–
279, 284
Kovacsics Szórád 142
Köleséri Sámuel 73
Köpeczi Béla 289, 291–293
Kővári Réka 199
Krász Lilla 117
Kraye, Jill 32
Krőzus 194–196
Krucsay János 192, 193
Krucsay Márton 192–194
Krueger, Paulus 19, 20
Kuffart Hajnalka 55, 59, 64, 67
Kulcsár Péter 48, 58, 59
Kusukawa, Sachiko 32
Kuzmić, Boris 272
- La Fayette, Madame de 289
Laczházi Gyula 280, 289
Lajos, II. király 280, 283, 284
Lajos, XIV. 292
Landovics István 217
Landucci, Luca 57
Lanfredini, Giovanni 67
Laskai Csókás Péter 170, 172
László, Szent 109
Lavaterus, Ludovicus 170
Lázár 229

- Lázok Klára 117
Lednicý, Jeremiáš 228
Lehner, Ulrich L. 39
Lehocka, Irena 244
Lengyel Réka 244
Lépes Bálint 105, 106
Lines, David A. 34, 35
Listius László 277–284, 286, 287
Lobkowitz, Juan Caramuel 44
Lohfink, Norbert 158
Ludovico, Trevisano 51
Lukács Szent evangélista 170, 182, 213
Lukácsy Sándor 145
Luther, Martin 32, 37, 101, 236
Lützel Schwab, Ralf 49, 53
Lyttelton, George 118
- M. Kiss Sándor 211
Maczák Ibolya 135, 172, 179, 187, 190
Madách Gáspár 277
Madarász Márton 101, 102
Madonna, Maria Luisa 183
Magóg 236
Mahoney, John 150
Manga János 217, 222
Maracsko Anzelm 212
Marcucci, Francesco Antonio 64–66
Marcus Aurelius 279
Mária Terézia 254
Mária, Szűz 106, 143, 147, 161, 180, 202, 210, 215, 217, 218, 222, 268, 272
Mariani, Giuseppe 66
Marosvásárhelyi Gergely → Vásárhelyi Gergely
Maróthy Szilvia 278
Mars 277, 278, 281, 283–285
Martellini, Manuela 64
Martí Tibor 211, 212
- Martialis, Marcus Valerius 257
Märtil, Claudia 51
Marty, Michel 289
Máté, Szent evangélista 159, 160, 213, 217, 255, 257
Matejec, Tomas 235
Máthé Elek 27
Matkó István 69–78
Matunák Mihály 105
Mátyás, I. király 48, 56, 57, 59, 61, 63, 64, 67, 191, 287
Mátyás, Szent 218
Medgyesi Pál 73, 118
Medgyesy S. Norbert 211
Medici, Lorenzo 57
Medina, Bartolomé de OP 41
Melanchthon, Philipp 13, 21–25, 27, 29–33
Melanchthon, Philippus 170
Melion, Walter 149
Melissander, Caspar 237
Mencelius, Joachimus 170
Mendoza, Antonio Escobar y 42, 43
Meyer-Sickendiek, Burkhard 293
Mezei István 87, 88
Mihálykó János 99
Miklós, II. pápa 49
Minois, Georges 133
Mlynár, Eliáš 228, 234, 237, 238
Mollerus, Henricus 170
Molnár Attila Károly 120
Molnár F. Mónika 55
Monok István 108
Montecatini, Antonio da 57
Móré György → Hermolaus
Moriarty, Michael 290
Motešický, Gašpar 228
Mózes 31, 84, 86, 93, 170, 219, 220, 260
Muhoray Ferenc 142
Mulij, Juraj 263–273

- Muller, Richard A. 39
Mundt, Felix 22, 31, 33
Muraközy Gyula 60
Musculus, Wolfgangus 170
Muzs Krisztina 118
- Nadal, Jerónimo 153
Nádasi János 96
Nagy István 253
Nagy János 143
Nagy Levente 69, 70
Nagy Sándor 279, 287
Nagy Zsófia 125
Nanus Mirabellus, Domenicus 170, 174, 176
Náray György 103, 212, 220–222, 224–226
Nardelli, Francesco Petrucci 53
Nedožier, Vavrinec Benedikt z 238
Németh András 244
Neymeyr, Barbara 32
Nichols, Stephen G. 184
Niemeyer, August Hermann 245
Noehles, Karl 183
Nógrádi Mátyás 73
Noyes, Ruth S. 183
- Oláh Szabolcs 152
Oroszi György 108
Ortutay Gyula 219
Ovidius, Publius Naso 282
Oy-Marra, Remmert 183
Ozolyi Flórián 135, 145–147
- Ötvös István 211
- P. Kovács Klára 119
P. Vásárhelyi Judit 101
Pajorin Klára 48, 59, 65–67
Pakó László 119
Paksa Katalin 219
- Paksi Márton György 211, 213, 214, 222
Pál, Szent 170, 218, 222
Pál, Szent 260, 261
Palumbini, Samuel 238
Pap György 89
Papp Ágnes 217
Papp Géza 220, 225
Papp Kinga 117, 119, 120
Parhamer, Ignaz 110
Paruta, Paolo 50
Pascal, Blaise 42, 44
Pasqualigo, Zaccaria 41
Patrizi-Piccolomini, Agostino 51
Pattenden, Miles 49–51
Pázmány Péter 15, 71, 72, 93, 94, 96–100, 102, 107, 113, 114, 191–196
Péczei József 246
Pellegrini, Marco 49, 52, 53, 55, 57
Pénzes Tibor Szabolcs 73
Penzkofer, Gerhard 293
Peraldus, Guillelmus 151
Pergošić, Ivan 272
Périn-Pont-a-Mousson, Léonard 265–268
Perrin, Andrew B. 282
Pestalozzi, Johann Heinrich 245
Pesti Brigitta 117
Péter I. cár 265
Péter, Szent 60, 162, 182, 217
Péterffi Márton 143
Péteri Takáts József 245, 249
Petres Zsigmond 143
Petrik Géza 139, 141, 228
Petro Ferenc 142
Petrőczy Éva 73
Petrőczy Kata Szidónia 118, 121
Petrucci, Antonello 54
Phaón 293
Piccolomini, Francesco 35

- Pictét, Benedict 118, 135, 137
 Pilátus 180
 Pintér Jenő 277
 Pintér Márta Zsuzsanna 278
 Piusz, II. pápa 50, 51
 Piusz, III. pápa 62, 63
 Platón 16, 17
 Plutarkhosz 27, 77
 Póka Ágnes 13
 Pósházi János 70
 Posta Anna 253, 254
 Powell, J. G. F. 17
 Praeschern János 140
 Pribiš, Daniel 230, 231
 Prola, Giuseppe Maria 135, 146, 147
 Pukánszky Béla 114, 267

 Quantin, Jean-Louis 39–41, 44

 Rabelais, François 211
 Rajcsányi György 140
 Rákóczi Ferenc, II. 108, 109, 188, 189, 289–295, 298
 Rákóczi György, II. 69
 Rangoni, Gabriele 61
 Ransano, Pietro 53
 Ráth György 58
 Reinhardt, Nicole 150
 Révay Ferenc 13
 Rhédei Ferenc, id. 124
 Rhédei Ferenc, ifj. 117, 119, 120, 127
 Rhédei Zsigmond 117, 119, 120, 123–129
 Rhédei Zsuzsanna 117, 119, 124
 Riario, Pietro 60, 61
 Riario, Raffaele 61
 Riccoboni, Antonio 34
 Ricchome, Louis 183, 184
 Ricklin, Thomas 51
 Riley, Jo 249
 Rimay János 178

 Rimini, Sacramoro da 55
 Ringwald, Bartholomeus 234
 Ritoókné Szalay Ágnes 21
 Robertson, Duncan 154
 Robin, Diana 35
 Robortello, Francesco 35
 Rochow, Friedrich Eberhard von 244
 Roeber, A. G. 39
 Romano, Giancristoforo 57
 Rousseau, Jean-Jacques 243, 245
 Rovere, Giuliano della → Gyula, II. pápa
 Roys Xav. Ferenc 141
 Rus, Vasile 141
 Russo, Alessio 65
 Rusvai Lőrinc 135, 146

 S. Sárdi Margit 118, 121
 S. Varga Pál 254
 Saarinen, Risto 32
 Salamon király 170
 Salzmann, Christian Gotthilf 245
 Sámbar Mátyás 70, 75, 77, 78
 Sándor, Nagy 279
 Sándor, VI. pápa 47, 53, 55, 63
 Sándor, VII. pápa 224
 Sarasa de, Alphons Antoine 118
 Scarton, Elisabetta
 Scattola, Merio 22
 Schlosser, Johann Georg 244
 Schmidt, Jochen 32
 Schmitt, Hanno 244
 Schmitt-Maaß, Christoph 289
 Schmolck, Benjamin 237
 Schönmetzer, Adolf SJ 37
 Scudéry, Madeleine de 289, 293
 Sebe Mihály Ignác 134, 135
 Sebestyén Gyula 219
 Seneca, Lucius Annaeus 174
 Sforza, Ascanio Maria 49, 55

- Sieniawska, Elżbieta 291
Simon Ádám 143
Simon József 13–15, 246
Simon, Szent 218
Sinapius, Daniel 228
Sipos Gábor 118
Sirák fia 178
Soardis, Joannes de 50
Spratek, Daniel 232
Stiening, Gideon 33
Stohl Róbert 245
Stoll Béla 277
Stránský, Daniel 232
Strejc, Jiřík 228, 235
Stuckenbruck, Loren T. 282
Suárez, Francisco SJ 41
Sujtó László 133
Sulmona, Bartolomeo da 53
Sükösd Máté 143
Süleki Mátyás 142
- Sz. B. → Szádoczki Bálint
Szabadi István 80
Szabó András 22, 171, 172
Szabó Ferenc 153
Szabó G. Zoltán 59
Szabó Miklós 16, 266
Szabó Péter 177
Szádoczki Bálint 47, 60–63, 65
Szádoczki Vera 211
Szajbély Mihály 245
Szakmári Pap János 118
Szaniszló, Szent 108
Szapphó 293
Száraz Orsolya 147, 152
Szathmárnémeti Mihály 118
Szeberényi János 244, 245
Szelestei N. László 110, 112, 133, 136, 138, 212
Szenci Kertész Ábrahám 72
Szenci Molnár Albert 71, 101–103, 114, 171, 253
Szentgyörgyi Rajmund 142
Szent-Iványi Béla 121, 128
Szentiványi Dezső 110, 112
Szentiványi Márton 58
Szentkereszti Anna Mária 108
Szentmihályi Mihály 212–215
Szentpéter István 187, 188
Szepes Erika 291
Szigeti György 135, 137
Szigeti János 253
Szilágyi Anna 73
Szinyei József 246
Szixtus, IV. pápa 53, 56, 60, 61, 66
Szolón 77
Szoszna Demeter 212, 222
Szöllősi Benedek 227, 230
Szőnyi Benjámin 253–262
Szőnyi Nagy István 114
Szörényi László 59, 219
Szulejmán, I. 281
- Tádé, Szent 218
Takáts József → Péteri Takáts József
Tamás, Aquinói Szent 15, 24, 26, 38, 40, 41, 150
Tamás, Kempis 154
Tamás, Szent 218
Tarnóczy István 134, 135, 137
Tasi Réka 179
Telegdi Miklós 152
Tessé marsall 297
Tessedik Sámuel 244
Themisztoklész 26, 27
Thököly Imre 188
Thuasne, Louis 47
Thurzó Erzsébet 107
Timplerus, Clemens 170, 175, 176
Titus 76
Tobolka, Zdeněk 227

- Tommasini, Oreste 47
Tonk Sándor 118
Torkos András 118
Tóth Dezső 80, 81, 89, 90
Tóth Gergely 278
Tóth Zsombor 128
Török János 142
Tranoscius, Zuzanna
Třanovský, Jiřík 227, 229–235, 237, 238
Třanovský, Zuzana 232
Tröhler, Daniel 245
Tusor Péter 152
Tüskés Gábor 133, 244, 266, 289, 290, 294, 298

Újfalusi Judit 147
Újfalvi Imre 103
Ujváry Zoltán 211
Urbánková, Emma 227

Varga Imre 277
Vas István 291
Vásárhelyi Gergely 96, 99–101, 149, 151, 153–160, 163
Vásárhelyi Matkó István → Matkó István
Vasoli, Cesare 59
Vázquez, Gabriel SJ 41
Venus 223
Veress Endre 188
Vergilius, Polydorus 170
Vermilius, Petrus Martyr 170
Veronika 182
Vesach, Perotto 55
Vincze Krisztián 37
Virág Irén 244
Vives, Joannes Ludovicus 170
Vochet, Anastasius → Hilarius a S. Anastasio
Vogt-Spira, Gregor 184

Voigt Vilmos 211
Volly István 219, 220
Vramec, Antun 272

Wathay Ferenc 278
Weisse, Michael 238
Werner Alajos 218
Wesselényi Ferenc 117
Wesselényi Ferenc 227
Wesselényi Kata 117–129
Wesselényi Mária 118
Wesselényi Zsuzsanna 118
Whittington, Richard 250, 251
Widmanstad, Georg
Wischmeyer, Oda 159
Witte, Arnold 49
Woolf, Raphael 18

Xerxész 27

Zabány Istvánné 85
Zabarella, Jacopo 35
Zábojník, Juraj 228
Zacheus 161
Zavari György 107
Zay Anna 118
Zerweg Gergely János 108
Zilahi István 71
Zimmermann, Bernhard 32
Zolnay László 211
Zoványi György 80
Zrínyi Miklós 191
Zrínyi Miklós 278, 280, 281, 284, 287
Zvara Edina 108
Zsuzsanna 231

A sorozat eddig megjelent kötetei (folytatás):

26. Itáliai hatások a régi magyar lelkiségben
27. Szelestei N. László: Séllyei Nagy Ignác püspöksége: (Tanulmányok és források)
28. Az idő és tér szerepe a barokk kori lelkiség alakulásában
29. Imádkozás a régi Magyarországon
30. Lelkiségtörténeti számvetés II.
31. Fordítás a lelkiségi irodalomban
32. Kálvária: Keresztútjárás a régi magyarországi irodalomban és művészetben
33. Átjárások: A lelkiségi és a világi irodalom, illetve művészet egymásra hatása a magyar régiségben
34. Szelestei N. László: Költészet, prédikációk, hitélet a 18. századi Magyarországon
35. Tanulmányok a ferences rend történetéből
36. Erkölc, etika és morál a magyar régiségben